00044438

THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
TOWN HALL, BOMBAY-1.

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 18 July, 2018

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 328, 336, 343, 364, 384, 405, 427 and 433.

BHÁMATÍ,

A GLOSS ON ŚANKARA ÁCHÁRYA'S COMMENTARY ON THE BRAHMA SÚTRAS,

BY VÁCHASPATI MIŚRA.

EDITED BY PANDIT BÁLA ŚÁSTRÍ,

LATE PROFESSOR OF HINDU LAW, BENARES SANSKRIT COLLEGE.

44438

Benares:

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS

BY CHHANNULAL,

1880.

00044438

भामती।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या।

निखिलतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता।

एशियाटिक्सोसाइटीनामकसभासम्पादकमहाशयानामनुमत्या

रानडोपाख्येन पण्डितबालशास्त्रिणा संस्कृता।

वाराणसीक्षेत्रे

बनारसप्रिंटिङ्गप्रेसनामकयन्त्रालये छन्नूलालेन मुद्रिता।

संवत्सरे १९३६ खीष्ट शके १८८०.

भूमिका।

इह किल प्रचरितेषु नानाविधेषु दर्शनेष्वद्वैतदर्शनमेव सिद्धान्तभूतमिति सुप्रसिद्धं विवेचकानाम्। यत्किल महर्षिणा व्यासेन सूत्रितं भगवतो महेश्वरस्यावतारतया जगद्विख्यातैः श्रीमदाचार्यशंकरभगवत्पादैः प्रणीतेन भाष्येण यथावद्विवृततात्पर्यं शमदमादिसाधनसंपन्नैर्मुमुक्षुभिरासेव्यमानं निःश्रेयसाय कल्पतइति श्रद्दधते परीक्षकाः। तदेतद् भाष्यं समस्तदेशेषु पठनपाठनादिगोचरो गभीरार्थतया ऽपेक्षितव्याख्यं च रत्नप्रभासमलंकृतमेव मुद्रितमुपलभ्योत्सुकाः समपद्यन्त वाचस्पतिमिश्रप्रणीतभामत्यभिधवार्तिकप्रकाशने कालिकाताप्रतिष्ठिताऽसियाटिक्सोसाइटीतिप्रसिद्धसभास्ताराः। विचक्षणचूडामणिर्हि वाचस्पतिमिश्रः प्राग्भवे भाष्यकारप्रधानशिष्यः पद्मपादाचार्यस्तदादिष्ट एव प्रणिनाय वार्तिकमथो पुरा वार्तिकनिर्माणायादिष्टेन सकलान्तेवासिप्रार्थितभगवत्पादप्रतिषिद्धेन च सुरेश्वराचार्येण न ते वार्तिकं प्रसिद्धिमाप्नुयादिति शप्तो वार्तिकैकदेशः पञ्चपादिकानाम्ना भवेदेतज्जन्मकृतः प्रसिद्धिभागपरस्मिंस्तु भवे भूत्वा भवान् वाचस्पतिः प्रणेताऽखिलं वार्तिकमाकल्पं च तत्प्रसिध्येदिति भगवत्पादैरन्वगृह्यतेति वर्णयन्ति स्म शंकरदिग्विजये माधवाचार्याः। सोऽयं वाचस्पतिमिश्रः समस्तदर्शनेष्वपरतन्त्रप्रतिभो विरच्यानितरसुकरान्निबन्धान्प्रणिनाय भामतीनामकमिदं वार्तिकं तदिदं विरलत्वादधुना शास्त्ररसिकानामगोचरीभूतं प्रायः पठनपाठनयोरगमत्तां दशां येनान्विष्यन्तो ऽपि नोपलभन्ते स्म

शुद्धं पुस्तकमपि मद्धाशयाः । अतश्च तादृशप्रबन्धरत्नपुस्तकसौलभ्याय यतमानैः प्रागुक्तसभास्तारैरिहत्येन च श्रीमता प्रमदादासमित्रमहाशयेन प्रोत्साहिताः प्रावर्तामह्येतत्पुस्तकमुद्रणाय वयं सहैव श्रीद्गुरुचरणै राजारामशास्त्रिभिः। प्रारम्भे चैतैर्भृशमन्वगृह्यामहि पाठभेदविवेचनादिषु दत्तहस्तावलम्बैः। तदनु बहुप्रत्यूहत्वान्नु श्रेयसामेतत्पर्यालोचनाधिगततत्त्वेषु जिज्ञासया नु कर्मभूमेर्ब्रह्मभूयं गतेषु श्रीगुरुचरणेषु प्रावर्तामहि कथंकथमपि वयं प्रारब्धकार्यपरिसमापने । अत्रशेषं चेह कार्ये मन्निकटस्थितं पुस्तकमादर्शत्वेनाद्रियै च पवित्रीकरणाय विद्यारण्यमठस्थं पुस्तकं पूज्यचरणपरिव्राजकपरिवृढश्रीद्मत्पूर्णाश्रमस्वामिनामपरमितरच्च पण्डितवरश्रीहरिकृष्णशर्मणामन्यच्च विद्वद्वरव्यासोपाह्वरमानाथशर्मणामिति चत्वारि पुस्तकानि न्यवेशयं च तत्रतत्रोपलब्धान्पाठभेदान्प्रदर्शितक्रमेणैवैकद्वित्रिचतुष्प्रत्संख्याङ्कचिह्नेन । अवालम्बन्त च साहायकं प्राथमिकपुस्तकसंपादनसंशोधनमुद्रितायपत्रपवित्रीकरणेषु मयैवादिष्टा मदन्तेवासिनः पौराणिकोपाह्वरामचन्द्रशास्त्रिगङ्गाधरशास्त्रिरामकृष्णशास्त्रिणः। एवं चिरानुभूतपरिश्रमः समापयमिदं कार्यं भगवत्पादैरनुगृहीतो निरचैषं चाद्य समपद्यत फलेग्रहिरेतद्वार्तिकाकल्पप्रसिद्धिवरप्रदानानुग्रहो भगवत्पादानामिति । तदिदमवलोकयन्तोऽधिगच्छन्तु यथावद्भाष्यतात्पर्यं शास्त्ररसिकाः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रमं क्षाम्यन्तु च सीसकाक्षरयोजकदोषेणास्मदीयमतिदोषेण च सुलभानि स्खलितानि प्रसीदन्तु चानेन प्रयत्नेन भगवद्भाष्यकारचरणा इति मुहुरभ्यर्थयते ।

बालशास्त्री ।

॥ भामती ॥

शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्या

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं
नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥
निश्श्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥
षड्भिरङ्गै(१)रुपेताय विविधैरव्ययै(२)रपि ।
शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।
विश्ववन्द्यान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः (३) ॥ ४ ॥
ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥
नत्वा विशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणाकरम् ।

---

(१) "सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य" । इति पुराणम् ॥

(२) "ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे" । इति वायुपुराणम् ॥

(३) "आदित्यस्य सदा पूजां तिलकस्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात्" । इति स्मृतिः ॥

भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥
आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरो, यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः करटदन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । तथाहि, "बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते", स चायमाकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेनाहमित्यसंदिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदं, नहि जातु कश्चिदत्र संदिग्धे ऽहं वा नाहं वेति, न च विपर्यस्यति नाहमेवेति । न चाहं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनात् देहालम्बनो ऽयमहंकार इति सांप्रतम् । तदालम्बनत्वे हि यो ऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तृननुभवामीति प्रतिसंधानं न भवेत् । नहि बालस्थविरयोः शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत । तस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो भिन्नं, यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम् । तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परमहंकारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं शरीराद्भिन्नं प्रतिपद्यते । अपि च योगव्याघ्रः शरीरभेदेपि आत्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहंकारालम्बनं देहः । अत एव नेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम्, इन्द्रियभेदेपि यो ऽहमद्राक्षं स एवैतर्हि स्पृशामीत्यहमालम्बनस्य प्रत्य-

भिज्ञानात्। विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव। बुद्धिमनसोश्च करणयोरहमितिकर्तृप्रतिभासप्रख्यानालम्बनत्वायोगः। कृशो-हमन्धोहमित्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथं चिन्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पश्यामः॥ तस्मादि-दंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटत-राहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम्। अप्रयोजनत्वाच्च। तथाहि, संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम्। संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्त आत्मयाथा-त्म्यज्ञानेन निवर्तनीयः। स चेदयमनादिरनादिनात्मयाथात्म्य-ज्ञानेन सहानुवर्तते कुतो ऽस्य निवृत्तिरविरोधात्। कुतश्चात्म-याथात्म्याननुभवो, नह्यहमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञान-मस्ति। न चाहमिति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरप्यन्यथयितु-मनुभवविरोधात्। नह्यागमाः सहस्रमपि घटं पटयितुमीशते। तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्प-श्याम इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति। युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचर-योरिति। अत्र च युष्मदस्मदित्यादिर्मिथ्याभवितुं युक्तमित्यन्तः शङ्काग्रन्थः। तथापीत्यादिपरिहारग्रन्थः। तथापीत्यभिसंबन्धा-च्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम्। इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम्। यथा ह्यहंकारप्र-तियोगी त्वंकारो नैवमिदंकार, एते वयमिमे वयमास्महइति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति। चित्स्वभाव आत्मा विषयी, जडस्व-भावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया विषयाः। एते हि चिदात्मानं विसि-न्वन्ति अवबध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्। परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्तस्तमःप्रकाशवदिति।

नहि जातु कश्चित्समुदाचरद्वृत्तिनी (१) प्रकाशतमसी परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमर्हति। तदिदमुक्तमितरेतरभावानुपपत्ताविति। इतरेतरभाव इतरेतरत्वं, तादात्म्यमिति यावत्। तस्यानुपपत्ताविति। स्यादेतत्। मा भूद्धर्मिणोः परस्परभावस्तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यनित्यत्वानित्यत्वादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति। दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहणेपि तद्धर्माणामध्यासो, यथा कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमप्रतिबिम्बोद्ग्राहिण्यरुणः स्फटिक इत्यारुण्यविभ्रम इत्यत उक्तम्। तद्धर्माणामपीति। इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः। अयमभिसंधिः। रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्, चिदात्मा त्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हति। यथाहुः। "शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता" इति। तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसंभेदेनैव तद्धर्माणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना भवितव्यं, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिन्नौ, असंभिन्नाः सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात्, तदिदमुक्तं सुतरामिति। तद्विपर्ययेणेति। विषयविपर्ययेणेत्यर्थः। मिथ्याशब्दोऽपन्हववचनः। एतदुक्तं भवति। अध्यासो भेदाग्रहेण व्याप्तस्तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदग्रहः सभेदाग्रहं निवर्तयंस्तद्व्याप्तमध्यासमपि निवर्तयतीति। मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना। इदमत्राकूतम्। भवेदेतदेवं यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत, नत्वेतदस्ति। तथाहि। समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुति-

(१) समुदाचरन्त्यौ, भेदेन भासमाने, वृत्ती, वर्तने, ययोस्ते तथा ॥

स्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते। न चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारः क्रियासमभिहारेणेहगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुम्। अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति न न्यूनत्वं प्रागेवोपचरितत्वमिति। अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मानमादर्शयन् कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वाऽनुपप्लवः (१)। न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादाम्नायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति युक्तम्। तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्ये प्रमितावनपेक्षत्वात्। प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेन्न। उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात्। नह्यागमज्ञानं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति येन कारणाभावान्न भवेदपि तु तात्त्विकम्। न च तत्तस्योत्पादकम्। अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्। तथा च वर्णे ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवो, नहि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात् कुञ्जरं वा तरुं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः। न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थउपचरितार्थं युक्तम्। उक्तं हि "न विधौ परः शब्दार्थ" इति। ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे, रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात्। तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः। दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम्। तथा च पारमर्षं सूत्रं, "पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्" (अ० ६ पा० ५) इति। तथा

(१) विपर्यासशून्यः॥

“पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम्। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवे” दिति। अपि च येऽप्यहंकारास्पदमात्मानमास्थिषत तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम्। अहमिहैवास्मि सदने जानान इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन ग्रहात्। उच्चतरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु भूयिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिभासप्रत्ययवत्। न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन इति सांप्रतं, नहि तदेवं भवत्यहमिति, गौणत्वे वा न जानामीति। अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तत इति यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः स च भेदप्रत्ययपुरःसरः। तद्यथा नैयमिकाग्निहोत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः (अ० १ पा० ४) प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः (अ० ७ पा० ३)। माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिंहात्सिंहशब्दः। न त्वहंकारस्य मुख्योऽर्थो निर्लुठितगर्भतया (१) देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत्। न चात्यन्तनिरूढतया गौणेऽपि न गौणत्वाभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम्। तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्भेदे सिद्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो न त्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः। तस्मिद्गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तं तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति। न च बालस्थविरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रतिसंधानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानभव इति वाच्यम्। परीक्षकाणां खल्वियं कथा न लौकिकानाम्। परीक्षका अपि

(१) निष्कृष्य लुठितः प्रतिभासितो गर्भोऽसाधारणाकारो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता तया ॥

हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते । वक्ष्यत्यनन्तरमेव हि भगवान् भाष्यकारः । "पश्वादिभिश्चाविशेषादिति" । वाह्या अप्याहुः "शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति न प्रतिपत्तार" इति । तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहंकारमहमिहास्मि सदनइति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते नभस इव घटमणिकमल्लिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः । न चाहंकारप्रामाण्याय देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तम् । तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्याद्देहपरिमाणो वा । अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात् । देहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवदनित्यत्वप्रसङ्गः । किं चास्मिन् पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयेत्प्रत्येकं वाऽवयवाः । प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावादपर्यायं विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमुन्मथ्येत, अक्रियं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्णएकस्मिन्नवयवे चिदात्मनोऽप्यवयवो वृक्ण इति न चेतयेत् । न च बहूनामवयवानामविनाभावनियमो दृष्टो य एवावयवो विशीर्णस्तदा तदभावे न चेतयेत् । विज्ञानालम्बनत्वेप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव । तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम् । एतेन स्थूलोऽहमन्धोऽहं गच्छामीत्यादयोप्यध्यासतया व्याख्याताः । तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये पूतिकूष्माण्डीकृते भगवती श्रुतिरप्रत्यूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति । तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य स्वरूपनिमित्तफलैरुपव्याख्यानमन्योन्यस्मिन्नित्यादि । अत्र चान्योन्यस्मिन् धर्मिणि आत्मशरीरादावन्योन्यात्मकतामध्यस्याह-

मिदं शरीरादीति । इदमिति च वस्तुतो न प्रतीतितः । लोक-व्यवहारो लोकानां व्यवहारः स चायमहमिति व्यपदेशः । इ-तिशब्दसूचितस्य शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः । अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्यान्यो-न्यस्मिन् धर्मिणि देहादिधर्मान् जन्ममरणजराव्याध्यादीना-त्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहात्मभावे समारोप्य तथा चैतन्यादी-नात्मधर्मान् देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य ममेदं जरामर-णपुत्रपशुस्वाम्यादीति व्यवहारो व्यपदेश, इतिशब्दसूचितस्य तदनुरूपः प्रवृत्त्यादिः । अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्ता-न्नीतः स समान इति समानकर्तृकत्वेनाध्यस्य ,व्यवहार इत्युप-पन्नम् । पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति, मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः । मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमि-त्तस्तद्भावाभावानुविधानाद्व्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः । तदेव-मध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह । इत-रेतराविवेकेन । विवेकाग्रहेणेत्यर्थः । अथाविवेक एव कस्मान्न भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह । अत्यन्तविविक्तयोर्धर्म-धर्मिणोः परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेको धर्माणां चासं-कीर्णता विवेकः । स्यादेतत् । विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिब-न्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहे रजत-तादात्म्यविभ्रमः । इह तु परमार्थसतश्चिदात्मना न भिन्नं देहाद्यस्ति वस्तुसत्तत्कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादा-त्म्यविभ्रम इत्यत आह । सत्यानृते मिथुनीकृत्य, विवेकाग्रहा-दध्यस्येति योजना । सत्यं चिदात्मा, ऽनृतं बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य, युगलीकृत्येत्यर्थः । न च संवृतिपरमा-र्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः ।

एतदुक्तं भवति । अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह । नैसर्गिक इति । स्वाभाविको ऽनादिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्यानादितोक्ता । ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्न परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ।

स्यादेतत् । अद्धा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव त्वत्यन्तासतो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनो ऽपि सत्त्वं न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोर्थक्रियाकारिता वा, द्वैतापत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पने ऽनवस्थापातात् प्रकाशमानतैव सत्ता ऽभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः प्रकाशमानत्वान्नासन्तश्चिदात्मवद् असत्त्वे वा न प्रकाशमानास्तत् कथं सत्यानृतयोर्मिथुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहस्तदसंभवे कुतो ऽध्यास इत्याशयवानाह । आह आक्षेप्ता कोयमध्यासो नाम । क इत्याक्षेपे । समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति । उच्यते । स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । अवसन्नो ऽवमतो वा भासो ऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादो ऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति । तस्येदमुपव्याख्यानं पूर्वदृष्टेत्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुप-

स्थापयति, तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणं तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तं, तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम्। आरोपविषयं सत्यमाह। परत्रेति। परत्र शुक्तिकादौ परमार्थसति, तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम्। स्यादेतत्। परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणमतिव्यापकत्वात्। अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासः। अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः। अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धं यथा नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह। स्मृतिरूप इति। स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। असन्निहितविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं सन्निहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः। नाप्यव्याप्तिः स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपत्वात्तत्रापि हि स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसन्निधानपरामर्शे तत्तत्र पूर्वदृष्टस्यैव सन्निहितदेशकालत्वस्य समारोपः। एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यत्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम्। तथाहि। बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्तिनीं पीततां पित्तरहितामनुभवन् शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन् पीततायाश्च शङ्खासंबन्धमननुभवन्नसंबन्धाग्रहणसारूप्येण पीतं तपनीयपिण्डं पीतं बिल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याह पीतः शङ्ख इति। एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः। एवं विज्ञातपुरुषाभिमुखेष्वादर्शोदकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो लग्नमपि बलीयसा सौर्येण तेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्त्तितं मुखसंयुक्तं मुखं ग्राहयद्दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहय-

त्पूर्वदृष्टाभिमुखाद्गौदकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोपि लक्षितो भवति। एतेन द्विचन्द्रदिङ्मोहालातचक्रगन्धर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्वपि यथासंभवं लक्षणं योजनीयम्। एतदुक्तं भवति। न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत्। नहि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्माणो वा। तथा सति मरुषु मरीचिचयमुच्चावचमुच्चलत्तुङ्गतरङ्गभङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनीत्यभिसंधाय प्रवृत्तः स्यात् तोयमापीय पिपासामुपशमयेत्। तस्मादकामेनापि आरोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमभ्युपगमनीयम्। न च मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत् स्वरूपेण तु परमार्थसदेव देहेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणापि असन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथमारोप्यत इति सांप्रतम्। यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयानुभवगोचरत्वं, न च स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति। यद्युच्येत नाभावो नाम भावादन्यः कश्चिदस्ति अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः। यथाहुः। भावान्तरमभावो हि कया चित्तु व्यपेक्षयेति। ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयास्य युज्येतानुभवगोचरता, प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतोनुभवविषयभावः कुतो वा चिदात्मन्यारोपः। न च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवाविद्येति सांप्रतम्। यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यमस-

दिति चेत्। किमतत्कार्यमाहोस्विदस्या ज्ञाप्यं, न तावत्कार्य-मसतस्तत्त्वानुपपत्तेः। नापि ज्ञाप्यं, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः। अन-वस्थापाताच्च। विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्, कः पु-नरेष सदसतोः संबन्धः। असदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्या-सता संबन्ध इति चेत्। अहो बतायमतिनिर्वृत्तः प्रत्ययतपस्वी यस्यासत्यपि निरूपणमायतते न च प्रत्ययस्तत्राधत्ते किं चित्। असत आधारत्वायोगात्। असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथते इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किं चिदिति चेत्, अ-हो बतास्यासत्पक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविना-भावनियतः प्रत्यय इति। तस्मादत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति। अत्र ब्रूमः। निस्तत्त्वं चेन्नानुभवगोचरस्तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सत-त्त्वा यदनुभवगोचराः स्युर्न सतत्त्वास्तदात्मना मरीचीनाम-सत्त्वात्। द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च, तत्र पूर्वं स्वतः परं तु परतः। यथाहुः। स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदस-दात्मके। वस्तुनि ज्ञायते किं चिद्रूपं कैश्चित्कदा च नेति। तत्किं मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः। तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत। अद्धा न बाध्येत यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वान् अतोयात्मना गृह्णीयात्। तो-यात्मना तु गृह्णन् कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः। हन्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत्। तेषां तोयाभावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः। नाप्यसत्। वस्त्वन्त-रमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमास्थीयते भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणादिति वदद्भिः। न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं त-द्धि मरीचयो वा भवेद् गङ्गादिगतं तोयं वा। पूर्वस्मिन् कल्पे

मरीचय इति प्रत्ययः स्यात् न तोयमिति। उत्तरस्मिंस्तु गङ्गायां तोयमिति स्यान्न पुनरिचेति। देशभेदास्मरणे तोयमिति स्यान्न पुनरिचेति। न चेदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति सांप्रतम्। तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधरतात्। तस्मान्न सत्। नापि सदसत्, परस्परविरोधादिति अनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव। अत एव पूर्वदृष्टमिव। तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं किं त्वनृतमनिर्वाच्यम्। एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्योऽपूर्वोऽपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नमध्यासलक्षणयोगाद्देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते। चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरस्तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्योऽबाधितः स्वयंप्रकाशतैवाऽस्य सत्ता सा च स्वरूपमेव चिदात्मनो न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोर्थक्रियाकारिता वा इति सर्वमवदातम्। स चायमेवंलक्षणकोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव संमतः परीक्षकाणां तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रढयितुमाह तं केचिदन्यत्राऽन्यधर्माध्यास इति वदन्ति॥ अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य रजतस्य, ज्ञानाकारस्येति यावत्, अध्यासोन्यत्र बाह्ये। सौत्रान्तिकनये तावद्बाह्यमस्ति वस्तुसत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः। विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तुसत्तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यं तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः। उपपत्तिश्च यद्यादृशमनुभवसिद्धं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गोन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशान्नेदं रजतमिति च बाधस्येदंतामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता। रजतस्य धर्मिणो

बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तदर-मिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां न पुना रजतमपि धर्मि, तथा च र-जतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठतइति ज्ञानाकार-स्य बहिरध्यासः सिध्यति। केचित्तु ज्ञानाकारख्यातावपरि-तुष्यन्तो वदन्ति। यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति। अपरितोषकारणं चाहुः। विज्ञानाकारता रजतादेरनु-भवाद्वा व्यवस्थाप्येतानुमानाद्वा। तत्रानुमानमुपरिष्टान्निराक-रिष्यते। अनुभवो ऽपि रजतप्रत्ययो वा स्याद् बाधकप्रत्ययो वा। न तावद्रजतानुभवः। स हीदंकारास्पदं रजतमावेदयति न त्वान्तर, मद्दमिति हि तदा स्यात् प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरे-कात्। भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतया ऽध्यवस्यति। त-था च नाहंकारास्पदमस्य गोचरो ज्ञानाकारता पुनरस्य बा-धकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत्, हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायु-ष्मान्। किं पुरोवर्त्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञानाकारता-मप्यस्य दर्शयति। तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्र-त्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः। पुरोवर्तित्वप्रतिषे-धादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेत्, न। असन्निधानाग्रहनिषेधाद् असन्निहितो भवति प्रतिपत्तुरत्यन्तसन्निधानं त्वस्य प्रतिपत्त्रा-त्मकं कुतस्त्यं, न चैष रजतस्य निषेधो न चेदन्तायाः, किं तु वि-वेकाग्रहप्रसञ्जितस्य रजतव्यवहारस्य। न च रजतमेव शुक्ति-कायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन, नहि रजतनिर्भासस्य शुक्तिका-लम्बनं युक्तमनुभवविरोधात्। न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गात्। सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात्। नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात्। तथा च भास-मानतैवालम्बनार्थः। न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासतइति

कथमालम्बनं भासमानताभ्युपगमे वा कथं नानुभवविरोधः। अपि चेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसंभवः। दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्यये ऽपि सामर्थ्यमिति चेत्, न। दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात्। अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद् वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात्। अपि च स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः। तस्मात् सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम्। तथा च रजतमिदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणं दोषवशात् तद्गतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात् तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति। सा च गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद् ग्रहणमात्रमवतिष्ठते। तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात् सन्निहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येणेदं रजतमिति भिन्ने अपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः, क्वचित्पुनर्ग्रहणएव मिथो गृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति। अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते, शङ्खोपि दोषवशात् शुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते। तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात् पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः समानाधिकरण्यव्यपदेशश्च, भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति। तस्माद्यथार्थाः सर्वे विप्रतिपन्नाः संदेहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात्,

घटादिप्रत्ययवत्। तदिदमुक्तं यत्र यदध्यास इति। यस्मिन् शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना, किं तु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण गृहीतमात्रस्य य इदमिति पुरोवस्थिताद्द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकस्तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः। भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति। अन्ये त्वत्राप्यपरितुष्यन्तो यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते। अत्रेदमाकूतम्। अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात्पुरोवर्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम्। तदेतन्न तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवितुमर्हति। ग्रहणनिबन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेताम्। ननूक्तं नाग्रहणमात्रात्किं तु ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे समीचीनपुरस्थितरजतविज्ञानसादृश्येन अभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः। अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुरगृह्यमाणं वा सत्तामात्रेण गृह्यमाणेऽपि समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोरिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोरिति ग्रहणमथ वा तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रह इति ग्रहणम्। तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद्व्यवहारप्रवर्तकम्। नहि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति। अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहतं, नहि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च भवति। तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव

व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारहेतुराहो अनुत्पादितारोप एव स्वत इति। वयं तु पश्यामः । चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेरारोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति। ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः किं त्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैवम् । नहि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते। इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविवादम् । कथं चायमिदंकारास्पदे प्रवर्तेत, यदि तु न तदिच्छेत्। अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम्। न चेदिदंकारास्पदं रजतमिति जानीयात्कथं रजतार्थी तदिच्छेत्। यद्यतथात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्स च प्रतिवक्तव्यो ऽथ तथात्वेनाग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षेतेति। सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनो ऽव्यवस्थित इदंकारास्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः । तथाहि । भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वं समारोप्य तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुचिन्त्य तज्जातीयतयेदंकारास्पदे रजते तमनुमाय तदर्थी प्रवर्तते इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । न च तटस्थरजतस्मृतिरिदंकारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति । रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वनेकदेशदर्शनम्। यथाहुः । ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादिति । समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति। तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयं रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्। यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्तयति तज्ज्ञानं तद्विषयं, यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मात्तथेति । यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवा-

न पृष्टो व्याचष्टां, किं शुक्तिकात्वस्येदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वमाहोस्विद् द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य। यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम्, अद्धा। उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः। तथाहि । रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्ति वस्त्वङ्गुल्यादिना निर्दिशति। दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्। यथा दावाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो बह्वन्नपचनमिति। प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासो हुतवहानुष्णत्वानुमानवत्। यच्चोक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वास इति। तद्बाधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह प्रतन्यते। दिङ्मात्रं चास्य स्मृतिप्रमोषभङ्गस्योक्तम्। विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति तदिदमुक्तम्। "अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मकल्पनमाचक्षत इति"। यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मकल्पनं रजतत्वधर्मकल्पनमिति योजना। ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः प्रकृते तु किमायातमित्यत आह। "सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मकल्पनां न व्यभिचरति"। अन्यस्यान्यधर्मकल्पना ऽनृतता, सा चानिर्वचनीयतेत्यधस्तादुपपादितम्। तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मते ऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीयता ऽवश्यंभाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः। अख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमसिद्धादिदमभ्युपेयमिति भावः। न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां सिद्धा ऽपि तु लो-

क्तिकानामपीत्याह। "तथा च लोके ऽनुभवः। शुक्तिका हि रजतवदवभासतइति"। न पुना रजतमिदमिति शेषः। स्यादेतत्। अन्यस्यान्यात्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनो ऽभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह। "एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति"॥

पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति। "कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषये ऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्"। अयमर्थः। चिदात्मा प्रकाशते न वा। न चेत् प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्धर्माणाम्। न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोपः संभवतीति। प्रतिभासे वा न तावदयमात्मा जडो घटादिवत् पराधीनप्रकाश इति युक्तम्। न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात्, परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति कथमस्याः कर्म, न च तदेव स्वं च परं च, विरोधात्। आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनो ऽनात्मत्वप्रसङ्गः। एवं तस्यतस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः। स्यादेतत्। आत्मा जडोपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोपि कर्तैव न कर्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात्। चैत्रवत्। यथा हि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्। न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनो ऽपि, चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाया इति। तन्न। श्रुतिविरोधात्। श्रूयते हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे' ति। उपपद्यते च। तथाहि। योयमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन्नर्थश्च आत्मा च प्रथेते स किं जडः स्वयंप्रकाशो वा। जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन् किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः। तथा

चाभाणकः । 'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपदे' न च निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति चक्षुरादिवदिति वाच्यम् । ज्ञापनं हि ज्ञानजननं, जनितं च ज्ञानं जडं सन्नोक्तदूषणमतिवर्त्ततेति । एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । तथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः । एतदायातं यत्तयोः संविद्जडेति । तत्किं पुत्त्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोस्तु । स्वभाव एष संविदः स्वयंप्रकाशाया यदर्थात्मसंबन्धितेति चेद्, हन्त पुत्त्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत् पितृसंबन्धितेति समानम् । सत्त्वार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव इति चेत्,तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ । तथा च न स्वयंप्रकाशा संविन्न च संविदर्थात्मप्रकाश इति । अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ । एवं चेत्, यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ सत्त्वेति तावदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ सत्त्वेति, तथा च न विवक्षितार्थसिद्धिः । न चातीतानागतार्थगोचरायाः संविदो ऽर्थसद्भावेपि । तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसद्भाव इति चेन्न । अर्थसंविद इव हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अर्थविषयहानादिबुद्धिजननाच्चार्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्,तत् किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशोस्तु । जाड्याद्देहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयंप्रकाशोपि स्वात्मन्येव खद्योतवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम् । न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः । ते हि विच्छिन्नदीर्घस्थूलतया ऽनुभूयन्ते । प्रकाशस्त्वयमान्तरो ऽस्थूलो ऽनणुरह्रस्वो

ऽदीर्घश्चेति प्रकाशते। तस्माच्चन्द्रे ऽनुभूयमानइव द्वितीयश्चन्द्र-
माः स्वप्रकाशादन्योऽर्थो ऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पश्यामः।
न चास्य प्रकाशस्याजाननः स्वलक्षणभेदो ऽनुभूयते। न चानि-
र्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तुमर्हति। अतिप्रसङ्गात्। न
चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्यु-
परिष्टादुपपादयिष्यते। तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः
कूटस्थो नित्यो निरंशः प्रत्यगात्मा ऽशक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहे-
न्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्र-
त्यङ् स चात्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वादनंश-
त्वाच्चाविषयस्तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां, देहेन्द्रियादिध-
र्माणां, कथं, किमाक्षेपे। अयुक्तोयमध्यास इत्याक्षेपः। कस्मा-
दयमयुक्त इत्यत आह॥ "सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विष-
यान्तरमध्यस्यति"॥ एतदुक्तं भवति। यत्पराधीनप्रकाशमंश-
वच्च तत्सामान्यांशग्रहे कारणदोषवशाच्च विशेषाग्रहे ऽन्यथा
प्रकाशते। प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कार-
णान्यपेक्षते। येन तदाश्रयैर्दोषैर्दूष्येत। न चांशवान्, येन क-
श्चिदस्यांशो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत, नहि तदेव तदानीमेव
तेनैव गृहीतमगृहीतं च संभवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षे ऽध्यासः।
सदातने ऽप्यप्रकाशे पुरोवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्या-
सः। नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्यतीदं रजतमिति।
तस्मादत्यन्तग्रहे ऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम्॥ स्यादे-
तत्। अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासो, विषय एव तु चि-
दात्मा अस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह॥ "युष्म-
त्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो ऽविषयत्वं ब्रवीषि"॥ विषयत्वे हि
चिदात्मनो ऽन्यो विषयी भवेत्। तथा च यो विषयी स एव चि-

द्यात्मा, विषयस्तु ततो ऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरो ऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्व,मत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यं, तथा च नाध्यास इत्यर्थः ।

परिहरति । "उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः" । कुतः । "अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्" । अयमर्थः । सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयो ऽनंशश्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोपि वस्तुतो ऽवच्छिन्नइवाभिन्नोपि भिन्नइवाकर्तापि कर्तेवाभोक्तापि भोक्तेवाविषयोप्यस्मत्प्रत्ययविषयइव जीवभावमापन्नो ऽवभासते । नभइव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति । नहि चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशे गृहीते ऽगृहीतं किं चिदस्ति । न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयो ऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्ग्रहे न गृह्येरन् । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीताइवाभान्ति । न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विको, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सो ऽपि गृहीतो भवेत् । बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैवानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात् तदध्यासेन जीवभाव इति । तस्य चानिदमिदमात्मनो ऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि । कर्ता भोक्ता चिदात्मा ऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा संभवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकरणसंघातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकरणसंघातेन ग्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः स्वयंप्रकाशो ऽपि बुद्ध्यादिविषयवि-

स्फुरणात्* कथं चिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते। न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते। तथा च श्रुति“रनेन जीवेनात्मने”ति। तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयं प्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते। न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयमिति सांप्रतम्। बीजाङ्कुरवदनादित्वात् पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तं ‘नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार’ इति भाष्यग्रन्थेन। तस्मात् सुष्ठूक्तं ‘न तावदयमेकान्तेनाविषय’ इति। जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः। स्यादेतत्। न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किं तु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः। तथा च सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह। “अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः”। प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात्। यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति। एतदुक्तं भवति। अवश्यं चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यस्तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तं, श्रुतिश्चात्र भवति ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती’ति। तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह। “न चायमस्ति नियमः पुरोवस्थित एव” अपरोक्ष एव “विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्” कस्मादयं न नियम इत्यत आह। “अ-

*स्फुरणं, मिश्रणम्।

प्रत्यक्षे ऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति"। हियेस्मादर्थे। नभो हि द्रव्यं सद् रूपस्पर्शविरहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम्। नापि मानसं, मनसो ऽसहायस्य बाह्ये ऽप्रवृत्तेः। तस्मादप्रत्यक्षम्। अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदा चित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य, कदा चित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य वा रूपस्य परत्र नभसि स्मृतिरूपो ऽवभास इति। एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतं महेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाहकल्पमित्यर्थः। उपसंहरति। "एवम्" उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारात् "अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनां" बुद्ध्यादीनाम् "अध्यासः"। ननु सन्ति च सहस्रमध्यासास्तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, नाध्यासमात्रमित्यत आह। "तमेत मेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते"। अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम्, तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति। प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुर्न पुना रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम्। अत्र च एवंलक्षणमित्येवंरूपतया ऽनर्थहेतुतोक्ता। यस्मात्प्रत्यगात्मन्यशनायादिरहिते ऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थहेतुः। न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्ते ऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येतेत्यत उक्तं पण्डिता मन्यन्ते। नन्वियमनादिरतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धा ऽविद्या न शक्या निरोद्धुमुपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति

तन्निरोधोपायमाह । "तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं" नि-
र्विचिकित्सं ज्ञानं "विद्यामाहुः" पण्डिताः। प्रत्यगात्मनि ख-
ल्वत्यन्तविविक्ते बुद्ध्यादिभ्यो बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्या-
द्यात्मत्वतद्धर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं
तेन विवेकाग्रहे निवर्तिते ऽध्यासापबाधात्मकं वस्तुस्वरूपाव-
धारणं विद्या चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । स्यादेतत् ।
अतिनिरूढनिबिडवासनानुविद्धा ऽविद्या विद्यया ऽपबाधिता
ऽपि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविष्यति, प्रवर्तयिष्यति च वासनादि
कार्यं स्वोचितमित्यत आह । "तत्रैवं सति" एवंभूतवस्तुतत्त्वा-
वधारणे सति "यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा ऽणु-
मात्रेणापि स न संबध्यते" ऽन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना
चिदात्मा चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिना ऽन्तःकरणादि
न संबध्यते । एतदुक्तं भवति । तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव
एव स तादृशो यदनादिमपि निरूढनिबिडवासनमपि मिथ्या-
प्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । यथा
ऽऽहुर्बाह्या अपि । 'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न
बाधो यत्नवत्त्वे ऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपातत' इति । विशेषतस्तु चिदा-
त्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतो ऽनिर्वाच्यया
ऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं, 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्र-
हादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहार' इति, तत्र व्यप-
देशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः, इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहा-
रमादर्शयति । "तमेतमविद्याख्य" मिति । निगदव्याख्यातम् ॥

आक्षिपति । "कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्र-
माणानि" । तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमा-
णानि कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रय-

न्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः। सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्त्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह। "शास्त्राणि चेति"॥

समाधत्ते। "उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य" तादात्म्यतद्धर्माध्यासहीनस्य "प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः"। अयमर्थः। प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम्। तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम्। न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति। न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापारवान्। तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति। अथ मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि किं नश्छिन्नमित्यत आह। "नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति"। व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः, फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः। इन्द्रियाणीति, इन्द्रियलिङ्गादीनीति द्रष्टव्यं, दण्डिनो गच्छन्तीतिवत्। एवं हि प्रत्यक्षादीत्युपपद्यते। व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात्समानकर्तृकता। अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना। किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तते इत्यत आह। "न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः" प्रमाणानां व्यापारः "संभवति"। न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्ये व्याप्रियन्ते। मा भूत्कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति। अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्मा-

ध्यासेनेत्यत आह। "न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते"। सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः। स्यादेतत्। यथा ऽनध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्तैवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भविष्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह। "न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्" इतरेतराध्यासे इतरेतरधर्माध्यासे चासति आत्मनो ऽसङ्गस्य सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते। व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति। अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापारयोगो ऽसङ्गत्वादित्यर्थः। अतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह। "न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति"। प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति। अन्तःकरणपरिणामभेदस्य प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थश्चित्स्वभावः प्रमा कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्। यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत। कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत्। यद्यन्तःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत्। तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्थं प्रमाफलं सिध्यति। तत्सिद्धौ च प्रमातृत्वं, तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः। प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्यते। प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तेत। तथा च प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः। उपसंहरति। "तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि"। स्यादेतत्। भवतु पृथग्जनानामेवम्। आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह। "पश्वादिभिश्चाविशेषा"दिति। विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानं, प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृन्मात्रधर्मान्नातिवर्तन्ते। यादृशो हि प-

शुक्तिकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते। तेन तत्सामान्यात्तेषामपि व्यवहारसमये ऽविद्यावत्त्वमनुमेयम्। चशब्दः समुच्चये। उक्तशङ्कानिवर्तनसहितपूर्वोक्तोपपत्तिरविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः। एतदेव विभजते "यथा हि पश्वादय" इति। अत्र च "शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सती"ति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम्। "शब्दादिविज्ञान" इति तत्फलमुक्तम्। "प्रतिकूल" इति चानुमानफलम्। तथाहि। शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमीतइति। उदाहरति। "यथा दण्डेति" शेषमतिरोहितार्थम्। स्यादेतत्। भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि। शास्त्रं तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति। अत्र खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्यो ऽधिकारी प्रतीयते। तथा च पारमर्षं सूत्रम्। शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति। न च देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पतइति देहाद्यतिरिक्तं कंचिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह। "शास्त्रीये त्वि"ति। तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भिनत्ति शास्त्रीयम्। अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंसारित्वमपि तस्याधिकारे ऽनुपयोगात्। प्रत्युतौपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुरधिकारविरोधात्। प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति। तत्र कथमकर्ता ऽप्रयोक्ता कथं वा ऽभोक्ता कर्मजनितफलभोगभागी। तस्मादनाद्यविद्यालब्धक-

र्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते। एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव। नहि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थाधिगमः। ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्मृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः। तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम्॥ स्यादेतत्। यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषो ऽधिकारे नापेक्ष्यते, तथाप्युपनिषद्भ्यो ऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं निरोद्धुम्। तथा च परस्परापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह। "प्राक् च तथाभूतात्मे"ति। सत्यमौपनिषदपुरुषाधिगमो ऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात् कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम्। न च परस्परापहतिः। विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। यथा न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति साध्यांशनिषेधे ऽपि श्येनेनाभिचरन् यजेतेति शास्त्रं प्रवर्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत् कस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति। अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधे ऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु श्येनादिशास्त्रइति। अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तनइति यदुक्तं तदेव स्फोरयति। "तथाही"ति। वर्णाध्यासः, राजा राजसूयेन यजेतेत्यादिः। आश्रमाध्यासः, गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देदित्यादिः। वयोध्यासः, कृष्णकेशो ऽग्नीनादधीतेत्यादिः। अवस्थाध्यासः, अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इति। आदिग्रहणं महापातकोपपातकसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थम्। तदेवमात्मानात्मनोः परस्पराध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतु-

तामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति। "अध्यासो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम"। 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास' इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतत्। तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह। "तद्यथा, पुत्त्रभार्यादिष्वि"ति। देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्त्रकलत्रादिस्वाम्यं च कृशत्वादिवदारोप्याहाहमेव विकलः सकल इति। स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलः संपूर्णो भवति। तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरो विकलोऽसंपूर्णो भवति। बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः। यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिस्तदा कैव कथाऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्वित्याशयवानाह। "तथा देहधर्मानि"ति। देहादेरप्यन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूकत्वादींस्ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्याध्यस्तात्मभावस्य धर्मान् कामसंकल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना। तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह। "एवमहंप्रत्ययिनम्" अहंप्रत्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकरणादौ सोयमहंप्रत्ययी तं, "स्वप्रचारसाक्षिणि" अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदासीनताभ्यां, "प्रत्यगात्मन्यध्यस्य" तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते। चैतन्यमुपपादयति "तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण" अन्तःकरणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन, इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। "अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति"। तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूप-

श्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारो ऽहंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थसंभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानस्तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति। प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृढीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतया ऽध्यासं सुदृढीकरोति। "एवमयमनादिरनन्तः"तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः। अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तो "नैसर्गिक" इति। "मिथ्याप्रत्ययरूपो" मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्तः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति। "अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय"। विरोधिप्रत्ययं विना कुतो ऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्। "आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये"। प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै न तु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वमानन्दरूपस्य सतस्तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपघ्नन्ति। एतदुक्तं भवति। अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात्। तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन्। अपि त्वविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन्। नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते। न चासावप्रमाणमभ्यस्तोपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनो ऽपनेतुमर्हति। आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोह्यते, न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन। नहि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते। मिथ्याज्ञानप्रसञ्जितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम्। मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढो ऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति। स्यादेतत्। प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु ब-

ङ्गलमुपलभ्यन्ते, तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह। "यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः" ॥ शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता॥

एतावानत्रार्थसंक्षेपः। यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं, यद्यपि चाविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायान्मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं, यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्मा ऽवगम्यते, तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन सन्देहबाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः। तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या। न च सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वा सप्रयोजनो वा येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणं, तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः। श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रामाण्यानभ्युपगमादध्यासत्वम्। एवं वेदान्ता नाविवक्षितार्था, नाप्युपचरितार्थाः, किं तूक्तलक्षणाः। प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः। तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्धत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान्सूत्रकारः तज्जिज्ञासाहेत्र सङ्गमय ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति । जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति(१) । तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम् । न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किंचिदस्ति, येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवेत् । किं तु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्केतिकर्तव्यतानुज्ञातविषयैर्वेदान्तैराहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशम(२)रूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम् । तमर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् । तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति । यथा स्वग्रीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चिद्भ्रमान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति । जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयं सूचयति । संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनाद् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान् भाष्यकारः । "वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्या"स्माभि"रिदमादिमं सूत्रम्" । पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता(३) विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यतइति । सूत्रं च बह्वर्थसूचनाद्भवति । यथाहुः ।

---

(१) सूचयति सूत्रम्—पा० ३ ।

(२) शमन—पा० २ । ३ ।

(३) फलता चास्य—पा० ३ ।

'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः' ॥

इति । तदेवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टे । "तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते" । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योयमथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना। नन्वधिकारार्थोप्यथशब्दो दृश्यते, यथा 'अथैष ज्योति'रिति वेदे, यथा वा लोके 'अथ शब्दानुशासनम्' 'अथ योगानुशासनम्' इति, तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यतइत्यत आह । "नाधिकारार्थः" । कुतः । "ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्" । जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च(१) शब्दतः प्रधानं प्रतीयते । न च यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेत्यत्राप्रधानमपि दण्डशब्दार्थो (२) विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति युक्तम् । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूचनार्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात्। तदविवक्षायां (३) तदसूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् । नहि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वा ऽभिधेयप्रयोजने भवितुमर्हतः । अनध्यस्ताहंप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधे ऽर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः । कर्मप्रवृत्त्युपयोगितयोपचरितार्थानां वा जपो(४)पयोगिनां वा हुमित्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वस्य संभवात् । तस्मात्सन्देहप्रयोजनसूचनी जि-

(१) तज्ज्ञानाच्च—पा ०२ । ३ ।

(२) दण्डः शब्दार्थो—पा ० ३ ।

(३) तदविवक्षायां तु—पा ० २ । ३ ।

(४) जपमात्रो—पा ०२ । ३ ।

ज्ञासा इह पदतो वाक्यतश्च प्रधानं विवक्षितव्या। न च त-स्या अधिकार्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात्, येन तत्समभिव्याहृ-तो ऽथशब्दो ऽधिकारार्थः स्यात्। जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्म तज्ज्ञान(१)मधिकार्यं भवेत्। न च तदप्यथशब्देन संबध्यते, प्राधान्याभावात्। न च जिज्ञासा मीमांसा येन योगानु-शासनवदधिक्रियेत। नान्तत्वं निपात्य माङ् मानइत्यस्माद्वा मान पूजायामित्यस्माद्वा धातोर्मान्बधेत्यादिना ऽनिच्छार्थे सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात्। ज्ञानेच्छावाचकत्वाज्जिज्ञासापदस्य प्रवर्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्यात्। न च प्रवर्त्यप्रवर्तकयोरैक्यम्। एकत्वे त-द्भावानुपपत्तेः। न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपर-त्वकल्पना युक्ता, ऽतिप्रसङ्गात्। तस्मात्सुष्ठूक्तं जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति॥ अथ मङ्गलार्थो ऽथशब्दः कस्मान्न भवति। तथा च मङ्गलहेतुत्वात्प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः संपद्यतइत्याह। "मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्व-याभावात्"। पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, स च वा-च्यो वा लक्ष्यो वा। न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा, किं तु मृदङ्गशङ्खध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रका-र्यम्। न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दव्यवहारे (२) दृष्ट इत्यर्थः॥ तत्किमिदानीं मङ्गलार्थो ऽथशब्दस्तेषुतेषु (३) न प्रयोक्तव्यः। तथा च

'ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।

---

(१) ब्रह्मज्ञान—पा ० २ । ३ ।

(२) शाब्दे व्यवहारे—पा ०२ । ३ ।

(३) तेषुतेषु शास्त्रेषु—पा ० ३ ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ' ॥

इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह । "अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति"। अर्थान्तरेषु आनन्तर्यादिषु प्रयुक्तो ऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वनिवद् मङ्गलं कुर्वन्मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानीयमानोदकुम्भदर्शनवत् । तेन न स्मृतिव्याकोपः । न चेहानन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थतेत्यर्थः । स्यादेतत् । पूर्वप्रकृतापेक्षो ऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्तर्यार्थत्वम् । तद्यथेममेवाथशब्दं प्रकृत्य विमृश्यते, किमयमथशब्द आनन्तर्ये ऽथाधिकारे इति । अत्र विमर्शवाक्ये ऽथशब्दः पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे । न चास्यानन्तर्यमर्थः । पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवायात् । न च प्रकृतानपेक्षा । तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेनासमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः । नहि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथानित्या बुद्धिरिति । तस्मादानन्तर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः कस्मान्न भवतीत्यत आह । "पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्"। अस्यार्थः । न वयमा(१)नन्तर्यार्थतां व्यसनितया रोचयामहे, किं तु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये । सा च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वे ऽप्यथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनन्तर्यार्थत्वावधारणाग्रहो ऽस्माकमिति । तदिदमुक्तं, फलत इति । परमार्थतस्तु कल्पान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा, न चेह कल्पान्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम् ॥ भवत्वानन्तर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह । "सति चानन्त-

(१) वयमस्या—पा० ३ ।

र्थत्व"इति । न तावद्यस्य कस्य चिदानन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अवश्यं हि पुरुषः किंचित्कृत्वा किं चित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः । तस्मात्तस्यानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येव । तदिदमुक्तम् । "यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षत"इति ॥ स्यादेतत् । धर्मजिज्ञासायाइव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात्स्वाध्याया(१)नन्तर्यं, धर्मवद्ब्रह्मणो ऽप्याम्नायैकप्रमाणगम्यत्वात् । तस्य चागृहीतस्य स्वविषये विज्ञानाजननाद्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनेनैव नियतत्वात् । तस्माद् वेदाध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया अप्यथशब्दार्थ इत्यत आह । "स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः" । अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति । तथा चाथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाम्यादित्यर्थः ॥ चोदयति । "नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः" । अस्यार्थः । 'विविदिषन्ति यज्ञेने'ति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्मतयेच्छां प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणां, तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावङ्गभावो यज्ञादीनां, वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः । न च वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षतइति युक्तम् । अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसंगतीनां समधिगतशाब्दन्या-

(१) स्वाध्यायाध्ययना—पा० ३ ।

यतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतानुसंधानवतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । तद्बोधनस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयः । तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्बोध इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति सांप्रतम् । विशेषहेतोरभावात् । तत्त्वमसीतिवाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं प्रागित्येव प्रतिपत्तुम्, आपाततो ऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात्। यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्दधाना योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितो ऽसि । प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः । तस्मात् तत्त्वमसीत्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूलया चोपपत्त्या व्यवस्थाप्य तदुपासनायां भावनापराभिधानायां दीर्घकालनैरन्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः । यथाहुः । 'स तु दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्काराऽऽसेवितो दृढभूमि'रिति । ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः । अत एव श्रुतिः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण' इति । विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतेत्यर्थः । अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकल्मषनिबर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुषसंस्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो

हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्मभावनाम-नाद्यविद्यावासनां समूलकाषं कषति । ततो ऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नः केवलो विशदीभवति । अत एव स्मृतिः ।

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' ।

'यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इति च ॥ अपरे तु ऋण-त्रयापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः । अस्ति हि स्मृतिः ।

'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदि'ति ॥

अन्ये तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञे-ने'त्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोग-पृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, क्रत्वर्थस्यैव खा-दिरत्वस्य वीर्यार्थताम्, एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वमि-ति न्यायात् । अत एव पारमर्षं सूत्रम् । 'सर्वापेक्षा च य-ज्ञादिश्रुतेरश्ववदि'ति । यज्ञतपोदानादि सर्वं तदपेक्षा ब्रह्मभा-वनेत्यर्थः । तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा पारमर्षं सूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विशेषणा-पचयवत्यनाद्यविद्यातद्वासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पतइति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि । न चैतानि दृष्टादृष्टसामवायिकाराद्‌पकारहेतुभूतोपदेशिकातिदे-शिकक्रमपर्यन्ताङ्ग्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधि-कारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम् । न च धर्ममी-मांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मात्साधूक्तं 'कर्मा-वबोधानन्तर्यं विशेष' इति । कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठा-नसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतन्निराकरो-ति । "न" कुतः, "कर्मावबोधात्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्म-

जिज्ञासोपपत्तेः" । इदमत्राकूतम् । ब्रह्मोपासनया भावनापराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः । क्व पुनरस्याः कर्मापेक्षा, किं कार्ये, यथाऽऽग्नेयादीनां परमापूर्वे चिरभाविफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेक्षा, स्वरूपे वा, यथा तेषामेव दिरवत्तपुरोडाशादिद्रव्याग्निदेवताद्यपेक्षा । न तावत्कार्ये । तस्य विकल्प्यासहत्वात् । तथाहि । ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो वा स्याद्, यथा संयवनस्य पिण्डः । विकार्यो वा, यथाऽवघातस्य व्रीहयः । संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योलूखलादयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः । न खलु घटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्न इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः संभवति । ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वाभाव्येन नित्यतयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः । ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संशयाक्रान्ततया प्रामाण्यायोगात् । तद्विधस्य तत्सामग्रीकस्यैव बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः । न खल्वनुमानविबुद्धं वह्निं भावयतः शीतातुरस्य शिशिरभरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानलसाक्षात्कारः प्रमाणान्तरेण संवाद्यते । विसंवादस्य बहुलमुपलम्भात्, तस्मात्प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावान्नोपासनाया उत्पाद्ये कर्मापेक्षा । न च कूटस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति । स्यादेतत् । मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप उपासनायाः, संस्कार्यस्त्वनिर्वचनीयानाद्यविद्याद्वयपिधानापनयनेन भविष्यति, प्रतिसीरापिहिता नर्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा

रज्ज्वव्यापृतेन । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः । प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्तकीविषयसाक्षात्कारो भवति । इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव, नापरमुत्पाद्यमस्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वात् ॥ अत्रोच्यते । का पुनरियं ब्रह्मोपासना । किं शाब्दज्ञानमात्रसंततिराहो निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिः । यदि शाब्दज्ञानमात्रसंततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्यां समुच्छेत्तुमर्हति । तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा ऽऽरोहपरिणाहवद् द्रव्यमिति वा शतशो ऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्नुते विशेषदर्शनात् । ननूक्तं श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यत इति । तस्मान्निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः । न चासावनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते, न तु परोक्षावभासेन । दिङ्मोहालातचक्रचलद्वृक्षमरुमरीचिसलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात् । नो खल्वाप्तवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वंपदार्थस्य दुःखिशोकित्वादिसाक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा । न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम् अपि तु प्रत्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनियमात् । अ-

न्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीन(१)प्रकाशता । नहि शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयं प्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरहितं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते, न तूपहितमपि । यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः । 'नायमेकान्तेनाविषय' इति । न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः । तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात् । अन्यथा चैतन्यच्छायापत्तिं विना ऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमितभावितवह्निसाक्षात्कारवत्प्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र वह्निस्वलक्षणस्य परोक्षत्वात् । इह तु ब्रह्मरूपस्योपाधिकलुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुनस्ततो ऽतिरिच्यन्ते । जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहो ऽपि ततो ऽतिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति ॥ अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्ये ऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत् । न । तस्याः कर्मानुष्ठानेन सहभावाभावेन तत्सहकारित्वानु-

(१) ब्रह्मणः पराधीन—पा० ३ ।

पपत्तेः । न खलु तत्त्वमसीत्यादेर्वाक्यान्निर्विचिकित्सं शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावमकर्तृत्वाद्युपेतमपेतब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तमेकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबोद्धुमर्हति । अनर्हस्य कथं कर्ता वाऽधिकृतो वा । यद्युच्येत निश्चितेऽपि तत्त्वे विपर्यासनिबन्धनो व्यवहारोऽनुवर्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेपि पित्तोपहतेन्द्रियाणां तिक्तावभासानुवृत्तिरास्वाद्य थूत्कृत्य त्यागात् । तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्या सहकारिणा तत्समुच्छेद उपपत्स्यते । न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यम् । सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः । यथा पयः पयोन्तरं जरयति, स्वयं च जीर्यति । यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति । यथा वा कतकरजो रजोन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोन्तराणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति । एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराणि अपगमयत्स्वयमप्यपगच्छतीति ॥ अत्रोच्यते । सत्यं सदेव सोम्येदमित्युपक्रमात्तत्त्वमसीत्यन्तात् शब्दात्(१) ब्रह्ममीमांसोपकरणादसकृदभ्यस्तात् निर्विचिकित्से ऽनाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबोधे जातेपि अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्व्यवहाराश्च, तथापि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान् मिथ्येति मन्यमानो विद्वान्न श्रद्धत्ते पित्तोपहतेन्द्रियइव गुडं थूत्कृत्य त्यजन्नपि तस्य तिक्तताम् । तथा चायं क्रियाकरणेतिकर्तव्यताफलप्रपञ्चमतात्त्विकं विनिश्चिन्वन् क-

(१) शब्दसन्दर्भात्—पा०२ ।

थमधिकृतो नाम, विदुषो ह्यधिकारो ऽन्यथा पश्वशूद्रादी-
नामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् । क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं
च विदस्यमान(१) इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे । अत एव
भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयांबभूव भाष्यकारः । त-
स्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजसूये न विप्रवैश्य-
जातीयाभिमानिनोरधिकारः । एवं द्विजातिकर्तृक्रियाकरणा-
दिविभागाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनो ऽधि-
कारः । न चानधिकृतेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फ-
लाय कल्पते वैश्यस्तोमइव ब्राह्मणराजन्याभ्याम् । तेन दृ-
ष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोतु फलं दृष्टत्वात् ।
अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणि न
युज्यतइति नोपासनाकार्ये कर्मापेक्षा । स्यादेतत् । मनु-
ष्याभिमानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानर-
हितस्यानधिकारः । एवं निषेधविधयोपि मनुष्याधिकारा इ-
ति तदभिमानरहितस्तेष्वपि नाधिक्रियेत पश्वादिवत् । तथा
चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात् तिर्यगादिवदिति भि-
न्नकर्मतापातः । मैवम् । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमान-
रहितः, किं त्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्या ऽस्य मात्रया तदभि-
मानो ऽनुवर्तते । अनुवर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न श्र-
द्धत्तइत्युक्तम् । किमतो यद्येवम् एतदतो भवति । विधिषु
श्राद्धो ऽधिकारी नाश्राद्धः । ततश्च मनुष्याद्यभिमानेन श्रद्द-
धानो न विधिशास्त्रेणा(२)धिक्रियते । तथा च स्मृतिरश्रद्ध-
या कृतं दत्तमित्यादिका । निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते ।

(१) लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति क्यषन्तस्य रूपमिति कल्पतरुः । ·
(२) विधिशास्त्रेण्व—पा० ३ ।

अपि तु निषिध्यमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते। तथा च सांसारिकइव श्रद्धावगतब्रह्मतत्त्वो ऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्त-मानः प्रत्यवैतीति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः। तस्मान्नोपा-सनायाः कार्ये कर्मापेक्षा। अत एव नोपासनो(१)त्पत्तावपि निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणी-त्युक्तम्। तथा च श्रुतिः।

'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमान-शुः'।

तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथैव कर्मणाम्। तथा च 'विविदिषन्ति यज्ञेने'त्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन्। न। आ-रादुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम्। तथाहि। 'तमे-तमात्मानं वेदानुवचनेन' नित्यस्वाध्यायेन 'ब्राह्मणा विवि-दिषन्ति' वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति, वस्तुतः प्रधान-स्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात्। प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात्। नहि राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः प्रधानमपि राजा पुरुष-विशेषणतया शब्दत उपसर्जनमानीयते ऽपि तु पुरुष एव। शब्दतस्तस्य प्राधान्यात्। एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापी-च्छासाधनतया विधानम्। एवं तपसो ऽनाशकस्य कामान-शनमेव तपो, हितमितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथा ऽनश्नतो, मरणात् (२)। नापि चान्द्राय-णादितपःशीलस्य। धातुवैषम्यापत्तेः। एतानि च नित्यान्यु-पात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति। तथा च श्रुतिः।

(१) नोपासनास्वरूपो—पा० ३।

(२) मरणापातात्—पा० १।

'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मे ऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मे ऽनेनाङ्गमुपधीयते' इति । अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि परामृशति । स्मृतिश्च 'यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इति। नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः । 'विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान' इति । स्मृतिश्च

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः'

इत्यादिका । क्रमेणैव च नित्यानां कर्मणां नित्ये हि तेनोपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावङ्गभावोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावो युक्तः, कल्पनागौरवापत्तेः । तथा हि । नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः, ततः पाप्मा निवर्तते, स ह्यनित्याशुचिदुःखरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति, अतः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहमवबुध्यते, ततोऽस्यास्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासोपावर्तते, ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रवणादिक्रमेण तज्जानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम् । इमं चार्थमनुवदति भगवद्गीता ।

'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' ॥

एव चाननुष्ठितकर्मापि प्राग्भवीयकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः

संसारासारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः(१) क्वं तस्य कर्मानु-ष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना । प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । इममेव च पुरुषधौरेयभेदमधिकृत्य प्रववृते श्रुतिः । 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदि'ति । तदिदमुक्तम् । "कर्मावबोधात्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्ते"रिति । अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुरोधाच्च 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते' इति(२) गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम् । अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेवे'ति श्रुतिर्विरुध्येत । गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्वशुद्ध्यर्थमेव । जरामर्यवादो भस्मान्ततावादोऽन्त्येष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति, न त्वात्मतत्त्वपण्डितान् । तस्मात्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्थो यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिंस्तु सति भवन्ती भवत्येव । न चेत्थं कर्मावबोधानन्तर्यं, तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थ(३) इति सर्वमवदातम् ।

स्यादेतत् । मा भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थः क्रमः, श्रौतस्तु भविष्यति, 'गृही भूत्वा वनी भवेत्' 'वनी भूत्वा प्रव्रजे'दिति जाबालश्रुतिर्गार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति । स्मरन्ति च ।

'अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्' ॥

निन्दति च ।

---

(१) दर्शननिष्पन्नवैराग्यः—पा ० ३ ।

(२) 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान्' इति—पा ० १ । ३ ।

(३) न चैवं कर्मावबोधः । तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्यमत्राथशब्दार्थ—पा ०२ । ३

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान्।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः' ॥

इति। अत आह। "यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः। कुतः"। 'हृदयस्याग्रे ऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस' इत्यथाग्रशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो(१) विवक्षितः। श्रुत्या तथैवानियमप्रदर्शनात्, 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वे'ति। एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति। अत एव 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति श्रुतिः। निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम्। अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदुपाये ऽप्रवर्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन् प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्मा ऽधोगतिं गच्छती(२)त्यर्थः।

स्यादेतत्। मा भूच्छ्रौत आर्थो वा क्रमः, पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न भवतीत्यत आह। "शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात्"। शेषाणां समिदादीनां शेषिणां चाग्नेयादीनामेकफलवदुपकारोपनिबद्धानामेकफलावच्छिन्नानामेकप्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकर्तृकाणामेकपौर्णमास्यमावस्याकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदनियमाय प्रभवन्ति, यत्र तु न शेषशेषिभावो नाप्येकाधिकारावच्छेदो यथा सौर्यर्यमणप्राजापत्यादीनां तत्र क्रमभेदापेक्षाभावान्न पाठादिः क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात्। न चेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्या-

(१) क्रमानियमो—पा० १। ३।
(२) ऽधो गच्छती—पा० १। २०। ३।

दीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति ॥ ननु शेषशेषिभावाभावेपि क्रमनियमो दृष्टो, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गैः सह, यथा वा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह, "अधिकृताधिकारे च प्रमाणाभावा"दिति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासक्रत्वर्थापप्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु गोदोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात् पशून् भावयितुमर्हति । नच व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत् । अप्प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते 'चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्ये'ति समभिव्याहारात् । योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणयनं प्रति । तस्मात् क्रत्वर्थापप्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुतिनिराकरणेनैवेष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोप्यपास्तो वेदितव्यः । शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेपि क्रमो विवक्ष्येत, यद्येकफलावच्छेदो भवेत्, यथाग्नेयादीनां षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोंशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म वा न चित्केन चिदंशेनैकैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसंबन्धे सति क्रमो विवक्षितस्तथेहाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत, न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह । "फलजिज्ञास्यभेदाच्च" । फलभेदं विभजते । "अभ्युदयफलं धर्मज्ञान"मिति । जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वाज्ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः । न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्भेद इत्याह । "तच्चानुष्ठानापेक्षं

ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम्" । शाब्दज्ञानाभ्यासान्नानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापास्तत्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह । "भव्यश्च धर्म" इति । भविता भव्यः, कर्तरि कृत्यः । भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्र इति ततः प्राग् ज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः । भूतं सत्यं, सदेकान्ततो न कदा चिदसदित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह । "चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च" । चोदनेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिभेदं विभजते । "या हि चोदना धर्मस्ये"ति । आज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसंभवादपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः । अत एवोक्तं 'तस्य ज्ञानमुपदेश' इति । सा च साध्ये च(१) पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, स हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः । षिञ् बन्धन इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः । भावनायास्तद्द्वारेण च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुञ्जानैव(२) यागादिधर्ममवबोधयति नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयन्त्यवबोधयति । कुतः, अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात् । नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्येतद्विधिपरैर्वेदान्तैस्तदेकवाक्यतया ऽवबोधे प्रवर्तयद्भिरेव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह । "न पुरुषो ऽवबोधे नियुज्यते" । अयमभिसन्धिः । न ता-

(१) सा च स्वसाध्ये—पा॰ १ । ३ ।
(२) नियुञ्जानैव चोदना—पा॰ १ ।

वद् ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । नापि शाब्दबोधे,(१) तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । "यथाक्षार्थे"ति । दार्ष्टान्तिके योजयति । "तद्व"दिति । अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शाब्दः स्यात्, नहि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किंतु तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते तएव तेषामर्थाः । न च बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वादपेक्षितत्वादन्यपरेभ्योऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः । समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् ॥ प्रकृतमुपसंहरति । "तस्मात्किमपि वक्तव्य"मिति । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थस्तदाह । "उच्यते, नित्यानित्यवस्तुविवेक"-इत्यादि । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः, तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद् ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथा सत्येष विपर्यासादन्यः संशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं भावयेत्, अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः, तस्मादेवं व्याख्येयम् । नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति । मा भूदिदं तदृतं नित्यमिदं तदनृतमनित्यमिति धर्मिविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्य-

(१) शाब्दे ऽवबोधे,—पा० २ । ३ ।

स्यास्ति तन्नित्यं सत्यं तथा चाऽऽस्थागोचरः। अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः। तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यदृतं नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत् त्यक्ष्यतइति। सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवीयादैहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम्। न खलु सत्यं नाम न किं चिदस्तीति वाच्यम्। तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः। शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात्। अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं(१) सुनिपुणं निरूपयत आ च सत्यलोकाद् आ चावीचेर्जायस्व म्रियस्वेति विपरिवर्तमानं क्षणमुहूर्तयामाहोरात्रार्धमासमासर्त्वयनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिशमुह्यमानं तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं चावलोक्यास्मिन् संसारमण्डले ऽनित्याशुचिदुःखात्मकं प्रसंख्यानमुपावर्तते(२) ततोऽस्यैतादृशान्नित्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणात् प्रसंख्यानाद् "इहामुत्रार्थभोगविरागो" भवति। अर्थ्यते प्रार्थ्यतइत्यर्थः फलमिति यावत्, तस्मिन् विरागो ऽनाभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः। "ततः शमदमादिसाधनसंपत्"। रागादिकषायमदिरामत्तं हि मनस्तेषुतेषु विषयेषूच्चावचमिन्द्रियाणि प्रवर्तयद्विविधास्स प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत् पुरुषमतिघोरे विविधदुःखज्वालाजटिले संसारहुतभुजि जुहोति। प्रसंख्यानाभ्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषा-

---

(१) मेव—पा० १।३।

(२) दुःखात्मतया प्रसंख्यानमनुवर्तते—पा० ३।४।

यमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशीक्रियते । सोय-मस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते । विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्तोयं वृषभयुवा, हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते । आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते । अत एव श्रुतिः । 'तस्मात् शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वा ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यती'ति । तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य संपत्प्रकर्षः शमदमादिसाधनसंपत् । ततोस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षा भवतीत्याह । "मुमुक्षुत्वं च" । तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्याह । "तेषु ही"ति । न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह । "ज्ञातुं च" । उपसंहरति । "तस्मा"दिति । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे । "अतः शब्दो हेत्वर्थः" । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह । "यस्माद्वेद एवे"ति । अत्रैवं परिचोद्यते । सत्यं यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति, सैव त्वनुपपन्ना, इहामुत्र फलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीयं हि फलम्, इष्टलक्षणत्वात् फलस्य । न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति(१) । दुःखानुषङ्गदर्शनात् सुखेपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुःखेप्यनुरागो न कस्माद्भवति । तस्मात्सुखे उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्य-

(१) मर्हतीति—पा० १ । ३ । ४ ।

म्। अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते। तद्यथा। मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते। यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति, स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्तते। तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वा ऽऽमुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तुमुचितम्। नहि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो(१) नाधिश्रीयन्ते। अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाक्रान्तत्वादतिभीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वर्गादि, तस्याविनाशित्वात्। श्रूयते हि 'अपाम सोममम्रुता अभूमे'ति। तथाचा'क्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति'। न च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र संभवति। नरशिरःकपालशौचानुमानवदागमबाधितविषयत्वात्। तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावान्न ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते आह भगवान् सूत्रकारो"ऽत"इति। तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारो"यस्माद्वेद एवे"ति। अयमभिसंधिः। सत्यं मृगभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचककृषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेककारणसंपातजमशक्यपरिहारम् अन्ततः साधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमात्। नहि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं शिल्पिवरेणापि भोक्तुम्। क्षयितानुमानोपोद्बलितं च 'तद्यथेह कर्मचित'इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादक'मपाम सोमे'त्यादिकं व-

(१) स्थाल्यो नोदनाय—पा० ३।

चनं मुख्यासंभवे(१) जघन्यवृत्तितामापादयति । यथाहुः पौराणिकाः

'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति ।

अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः । स च योग्यत्वा'त्तद्यथेह कर्मचित' इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परामृश्य हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत् । यथा स्वर्गादेः क्षतकस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोपीत्यत आह । "तथा ब्रह्मविज्ञानादपी"ति । तेनायमर्थः । अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपादकादागमाद् यथोक्तसाधनसंपत् ततश्च जिज्ञासेति(२) सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह । ब्रह्मण'इति । षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्त्तव्यमिति कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनियमात्, अप्रकृतिविकारभूतइत्येवमादौ तन्निषेधात् । अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्तीत्यश्वघासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात् । षष्ठीसमासेपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति । स्यादेतत् । ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य संशयः, कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रत्वजातौ, यथा ब्रह्महत्येति, अस्ति च वेदे, यथा ब्रह्मोज्झमिति, अस्ति च परमात्मनि, यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति, तमिमं संशयमपाकरोति । "ब्रह्म च वक्ष्य-

(१) मपाम सोमेत्यादिवचनस्य मुख्यार्थासंभवे—पा० ३ । ४ ।

(२) ब्रह्मजिज्ञासेति—पा० २ । ३ । ४ ।

माणलक्षण"मिति । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न विप्रत्वजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः । षष्ठीसमासपरिग्रहे ऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किं तु शेषलक्षणा, संबन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति । तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्था(१) ब्रह्मजिज्ञासया ऽवरुद्धा भवन्ति । साक्षात्पारम्पर्येण च ब्रह्मसंबन्धात् । कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान्प्रत्याह । "ब्रह्मण" इति । "कर्मणी"ति । अत्र हेतुमाह । "जिज्ञास्येति" । इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म, न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात्(२) प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते, न तु संबन्धिमात्रम् । तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात् । नहि चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति संबन्ध्यन्वेषणा भवति । भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा किंविषयमिति । तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म संबध्यते, न संबन्धितामात्रेण, तस्य जघन्यत्वात् । तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं त्वस्या भवि-

(१) 'ब्रह्मजिज्ञासार्था' इति १ । २ पुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) प्रतिपत्त्यानुबन्ध्यात्—पा० १ । प्रतिपत्त्यनुबन्धित्वात्—पा० २ । प्रतिपत्त्यनुबन्धात्—पा० ३ । ४ ।

ष्यति, ब्रह्म तु शेषतया (१) संभन्त्स्यते इत्यत आह। "जिज्ञास्यान्तरे"ति। निगूढाभिप्रायश्चोदयति। "ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपी"ति। सामान्यसंबन्धस्य विशेषसंबन्धाविरोधेन कर्मताया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः। निगूढाभिप्राय एव दूषयति। "एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण" इति। वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसंबन्धार्हस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कथंचिदपेक्षितस्य संबन्धिमात्रस्य संबन्धो जघन्यः प्रथमः प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम्। प्रत्यक्षपरोक्षा(२)भिधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायम्। चोदकः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति। "न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषे"ति। व्याख्यातमेतदधस्तात्। समाधाता स्वाभिसंधिमुद्घाटयति। "न प्रधानपरिग्रहे" इति। वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः। शेषं सनिदर्शनमतिरोहितार्थं, श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः। तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह। "ज्ञातु"मिति। स्यादेतत्। न ज्ञानमिच्छाविषयः। सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायौ वा तद्द्वारेणेच्छागोचरः। न चैवं ब्रह्मविज्ञानम्। न खल्वेतदनुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वाऽनुभूयते। नापि तयोरुपायः। तस्मिन् सत्यपि सुखभेदस्यादर्शनात्। अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः। तस्मान्न हृत्चकारवचनमात्रादिषिकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह। "अवगतिपर्यन्त"मिति। न केवलं ज्ञानमिष्यते किं त्ववगतिं साक्षात्कारं कुर्वदवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म।

(१) ब्रह्म तु संबन्धितया—पा० २।

(२) परोक्षत्वा—पा० १। ३। ४।

कस्मात्। फलविषयत्वादिच्छायाः तदुपायं फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः। ननु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमेतावतापीष्टं भवति। नह्युपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यतइत्यत आह। "ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म"। भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टेत्यत आह। "ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः"। किमभ्युदयः, न, किंतु निःश्रेयसं विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति। स्यादेतत्। न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः। पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः। न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति। तथा सत्यनित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः। न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता। तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह। "निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्"। सत्यं ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः संभवन्ति। तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद् ब्रह्मस्वभावो ऽपराधीनप्रकाशोपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाशइव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोप्यभिन्नइव भासतइति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात् प्रागप्राप्तइव तस्मिन्सति प्राप्तइव भवतीति पुरुषेणार्थ्यमानत्वात्पुरुषार्थ इति युक्तम्। अविद्यादीत्यादिग्रहणेन तत्संस्कारो ऽवरुध्यते। अविद्यादिनिवृत्तिस्तदुपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति द्रष्टव्यम्। उपसंहरति। "तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमुक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा"। न खलु तज्ज्ञानं विना सवासनविविधदुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते। न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मता-

साक्षात्काराविर्भावो जीवस्य । तस्मादानन्दघनब्रह्मात्मता-(१)मिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम् । तच्च न केवलेभ्यो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इति सूत्रव्याजेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते । न तु वेदान्तेषु तदर्थविवक्षायां वा । तत्र फलवदर्थावबोधपरतां स्वाध्यायाध्ययनविधेः सूचयता ऽथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव प्रवर्त्तितत्वाद् धर्मग्रहणस्य वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद् ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणात् । यद्यपि च धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसया (२) ब्रह्ममीमांसाप्याक्षेप्तुं शक्यते, तथापि प्राच्या मीमांसया न तद्व्युत्पाद्यते, नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसारम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् । स्यादेतत् । एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यतइत्युक्तं, तदयुक्तं, विकल्पासहत्वादिति चोदयति । "तत्पुनर्ब्रह्मे"ति । वेदान्तेभ्यो ऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं वेदान्तवाक्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितव्यम् । निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्तर्हि न तद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथा ऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथा ऽननुभूतपूर्वे । न चेष्यमाणमपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात् । शब्दो हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति 'शास्त्रयोनित्वा'दिति । स

(१) ब्रह्मता—पा० १ । ३ । ४ ।
(२) 'वेदार्थमीमांसया'—इति ३ । ४ । पुस्तकयोर्नास्ति ।

चेन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनाद् अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वाद् अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः । परिहरति । "उच्यते । अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धमुक्तस्वभावम्" । अयमर्थः । प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतदर्थसंबन्धस्य सदेव सोम्येदमग्रआसीदित्युपक्रमात् तत्त्वमसीत्यन्तात् संदर्भान्नित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचारादिना ऽप्यस्ति । अत्र च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति । तदस्तित्वस्य सति विमर्शे विचारात्प्रागनिर्णयात् । नित्येति क्षयितालक्षणं दुःखमुपक्षिपति । शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । बुद्धेत्यपराधीनप्रकाशमानन्दात्मानं (१) दर्शयति । आनन्दप्रकाशयोरभेदात् । स्यादेतत् । मुक्तौ सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राग् देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तं "मुक्ते"ति । सदैव मुक्तः सदैव केवलो ऽनाद्यविद्यावशात्तु भ्रान्त्या तथा ऽवभासत इत्यर्थः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वा ऽविद्योपाधिकं रूपमाह "सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्" । तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात् कारणत्वभावाभावयोः । कुतः पुनरेवंभूतब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह । "ब्रह्मशब्दस्य ही"ति । न केवलं सदेव सोम्येदमित्यादीनां वाक्यानां पर्यालोचनया (२)

---

(१) प्रकाशमानानन्दात्मता—पा० १ । ३ । ४ ।
(२) वाक्यानां पौर्वापर्यालोचनया—पा० २ । ३ । ४ ।

इत्थंभूतब्रह्मावगतिः। अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वहस्तयति। निर्वचनमाह। "बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्"। बृद्धिकर्मा हि बृहतिरतिशायने वर्तते। तच्चेदमतिशायनमनवच्छिन्नं पदान्तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्याभ्यनुजानातीत्यर्थः। तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह। "सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः"। सर्वस्य पांसुलपादकस्य हालिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। कुतः। आत्मत्वात्। एतदेव स्फुटयति। "सर्वो ह्ये"ति। प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रढयति। "न ने"ति। न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किं तु प्रत्येत्येवेति योजना। नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति मा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह। "यदी"ति। "अहमस्मीति न प्रतीयात्"। अहंकारास्पदं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयादहमिति न प्रतीयादित्यर्थः। ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मानमहंकारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह। "आत्मा च ब्रह्म"। तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात् तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीतिवाक्याद् उपपद्यतइति भावः। आक्षेप्ता प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह। "यदि तर्हि लोक" इति। अध्यापकाध्येतृपरम्परालोकः, तत्र तत्त्वमसीतिवाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम्। परिहरति। "न," कुतः, "तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः"। तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयबी-

जमुक्तं, ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यतइति भावः। विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धो (१) ऽभ्युपेयः। अन्यथा ऽनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः। विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः। न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो (२) भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्तेः। न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः। नह्यनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती। तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वेदान्तेभ्यः प्रतीतिस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। तदाभासत्वानाभासत्वेन तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः। तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः। तत्र त्वंपदार्थे तावद्विप्रतिपत्तीर्दर्शयति। "देहमात्र"मित्यादिना, "भोक्तैव केवलं न कर्ते"त्यन्तेन। अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वंपदार्थेन संबध्यन्ते। योग्यताविरहात्। शून्यपक्षेपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः। कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसङ्गतिरेव। अकर्तृत्वेपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यत्वाद्यसङ्गतिः। अभोक्तृत्वेपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वाद् अनित्यत्वादिप्रसक्तावद्वैतहानाच्च तत्पदार्थासङ्गतिस्तदवस्थैव। त्वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता। वेदाप्रामाण्यवादिनो हि लौकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति मन्यन्ते। वेदप्रामाण्यवादिनोप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्ते-

(१) सर्वतन्त्रसिद्धान्तो—पा॰ २।

(२) विप्रतिपत्तयो—पा॰ २। परन्त्वसमञ्जसः।

इति। तदेवं त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह। "अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्"। तदिति जीवात्मानं परामृशति। न केवलं शरीरादिभ्यो जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः। स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे। ऐश्वर्यसिद्ध्यर्थं स्वाभाविकमस्य रूपद्वयमुक्तं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति। तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकान्न त्वंपदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह। "आत्मा स भोक्तुरित्यपरे"। भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा तत ईश्वरादभिन्नो जीवात्मा परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः। विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह। "एवं बहव" इति। "युक्तियुक्त्याभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः सन्त"इति योजना। ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तन्निमित्तश्च संशयस्तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसारभ्यतइत्यत आह। "तत्राविचार्ये"ति। तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति। अपि च अतत्त्वज्ञानान्नास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः। सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति। "तस्मा"दिति। वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदविरोधिनश्च येऽन्येऽपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिषूक्तास्तउपकरणं यस्याः सा तथोक्ता। तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसाऽऽरब्धव्येति सिद्धम् (१)॥

तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसामारभते॥

(१) सिद्धमिति १। ३। ४ नास्ति।

जन्माद्यस्य यतः॥२॥

एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः। "ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म"। अत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञया (१) तदङ्गान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थ्यते। तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम् अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम्। नहि जातु कश्चित् कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति। न च तद्धर्मेण नित्यत्वादिना तल्लक्ष्यते। तस्यानुपलब्धचरत्वात्। प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम्। एवं च न शब्दोऽप्यत्र क्रमते। अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावाक्यार्थत्वात्। तस्माल्लक्षणाभावाद् न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः। तमिममाक्षेपं भगवान् सूत्रकारः परिहरति। "जन्माद्यस्य यत" इति। मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्धर्मतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं तदुत्पत्त्या तु भविष्यति। देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्व्रज्याया इति तात्पर्यार्थः। सूत्रावयवान् विभजते। "जन्मोत्पत्तिरादिरस्ये"ति। लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाहारमाह। जन्मस्थितिभङ्गमिति। "जन्मनस्त्रे"त्यादिः "कारणनिर्देश" इत्यतः संदर्भो निगदव्याख्यातः। स्यादेतत्। प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियायदृच्छास्वभावाभावेषूपप्लवमानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्वभावं ब्रह्म ज-

(१) प्रतिज्ञायां—पा० १।३।४।

गज्जन्मादिकारणमिति कुतः संभावनेत्यत आह । "अस्य जगत" इति । अत्र "नामरूपाभ्यां व्याकृतस्ये"ति चेतनभावकर्तृकत्वसंभावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृकत्वं निरुपाख्यकर्तृकत्वं च व्यासेधति । यत् खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि, विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते । चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति । अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति । यथाहुः । 'बुद्धिसिद्धं तु न तदस'दिति । तथा चाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न शक्यं संभावयितुमिति भावः । स्यादेतत् । चेतना ग्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति,कृतमुक्तस्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह । "अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्ये"ति । के चित् कर्त्तारो भवन्ति, यथा सूदर्त्विगादयो, न भोक्तारः । के चित्तु भोक्तारो, यथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादिषु पितापुत्रादयो, न कर्त्तारः । तस्मादुभयग्रहणम् । "देशकालनिमित्तक्रियाफलानी"तीतरेतरद्वन्द्वः । देशादीनि च तानि प्रतिनियतानि चेति विग्रहः । तदाश्रयो जगत् तस्य । के चित् खलु प्रतिनियतदेशोत्पादा, यथा कृष्णमृगादयः । के चित् प्रतिनियतकालोत्पादा, यथा कोकिलारवादयः । के चित्प्रतिनियतनिमित्ता, यथा नवाम्बुदध्वानादि(१)निमित्ता बलाकागर्भादयः । के चित्प्रतिनियतक्रि-

(१) नवाम्बुदध्वन्यादि—पा० १ । २ । ३ । ४ ।

या,(१)यथा ब्राह्मणानां याजनादयो नेतरेषाम्। एवं प्रतिनियतफला, यथा केचित्सुखिनः, केचिद् दुःखिनः, एवं यएव सुखिनस्तएव कदाचिद्(२)दुःखिनः। सर्वमेतदाकस्मिकापरनाम्नि यादृच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चासर्वज्ञकर्तृकत्वे च न घटते। परिमितज्ञानशक्तिभिर्ब्रह्मलोकपालादिभिर्ज्ञातुं कर्तुं चाशक्यत्वात्। तदिदमुक्तं "मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्ये"ति। एकस्या अपि हि शरीररचनाया रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनायाः, किमङ्ग पुनः कर्त्तुमित्यर्थः। सूत्रवाक्यं पूरयति। "तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः"। स्यादेतत्। कस्मात् पुनर्जन्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामापक्षया अपीत्यत आह। "अन्येषामपि भावविकाराणां वृद्ध्यादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति"। वृद्धिस्तावदवयवोपचयः। तेनाल्पावयवादवयविनो हितन्तुकादेरन्य एव महान् पटो जायतइति जन्मैव वृद्धिः। परिणामोपि त्रिविधो धर्मलक्षणावस्थालक्षण उत्पत्तिरेव। धर्मिणो हि हाटकादेर्द्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः। एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणो लक्षणः परिणाम(३) उत्पत्तिः। एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः। अपक्षयस्त्ववयवह्रासो नाश एव। तस्माज्जन्मादिषु यथास्वमन्तर्भावाद् वृद्ध्यादयः पृथङ्नोक्ता इत्यर्थः। अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादातव्यम्। त-

(१) क्रियोत्पादा—पा० ३। ४।
(२) 'कदाचिद्' इति १। ३। ४ नास्ति।
(३) लक्षणपरिणाम—पा० २। ३। ४।

था सति हि तत्प्रतिपादके 'यतो वा इमानि भूतानी'ति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते (१) जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति । अन्यथा तु जायतेऽस्ति वर्धतइत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं नैरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह । "यास्कपरिपठितानां त्वि"ति । नन्वेवमप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तन्नान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यतइत्यत आह । "या उत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणा"दिति । त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते । उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत् । तदिदमुक्तं "तत्रैवे"ति । पूर्वोक्तानां कार्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह । "न यथोक्ते"ति । तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुर्नैयायिकाः ।

'संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येन हेतुना ।
न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हतः ॥
यथा च वन्ध्या जननीत्यादि'रिति ।

इत्थं (२) नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय इत एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छन्तीति, संभावनाहेतुतां द्रढयितुमाह । "एतदेवे"ति । चोदयति । "नन्विहापी"ति । एतावतैवाधिकरणार्थे समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थं वदन् सुहृद्भावेन परिहरति । "ने"ति । वेदा-

(१) बुद्धिस्थिरीकृते—पा० २ । ३ । ४ ।
(२) इत्थं च—पा० ३ । ४ । परं तु कल्पतरुधृतश्चशब्दरहित एव पाठः ।

न्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थतामेव दर्शयति । "वेदान्ते"ति । विचारस्याध्यवसानं 'सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः । ततो हि ब्रह्मावगतेर्निर्वृत्तिराविर्भावः। तत्किं ब्रह्मणि शब्दादृते न मानान्तरमनुसरणीयम्। तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः साक्षात्कार इत्यत आह । "सन्तु तु वेदान्तवाक्येष्वि"ति। अनुमानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम्। शब्दाविरोधिन्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम्। युक्तिश्चार्थापत्तिरनुमानं वा । स्यादेतत् । यथा धर्मे न पुरुषबुद्धिसाहाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्मान्न भवतीत्यत आह । "न धर्मजिज्ञासायामिवे"ति । "श्रुत्यादय" इति । श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् । अनुभवोन्तःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलम् । तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम् । यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामग्र्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां संभवो ऽनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह। "अनुभवावसानत्वात्" । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थो निर्म्मृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वशक्यो, ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह। "भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य" । व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो (१) विषयविषयिभावः। नन्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं, (२) तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य,

(१) विकल्पो—पा० १ । ४ ।
(२) धर्मज्ञानमात्रादेव सिद्धमनुभवावसानम्—पा० ४ ।

अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह। "कर्त्तव्ये होत्यादिना"। न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योऽप्यवर्तमानत्वात्, अवर्तमानस्यानवस्थितत्वादित्याह। "पुरुषाधीने"ति। पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह। "कर्तुमकर्तु"मिति। लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति। "यथा ऽश्वेने"ति। लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति। "तथा ऽतिरात्र"इति। कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम्। कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह। "उदित"इति। स्यादेतत्। पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह। "विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः"। गृह्णातीति विधिः। न गृह्णातीति प्रतिषेधः। उदितानुदितहोमयोर्विधी। एवं नारास्थिस्पर्शननिषेधो ब्रह्मघ्नस्य तद्धारणविधिरित्येवंजातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः। कुत इत्यत आह। "विकल्पोत्सर्गापवादाश्च"। चो हेतौ। यस्माद्ग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासंभवे तुल्यबलतया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः। नारास्थिस्पर्शननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यबलतया न विकल्पः। किं तु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः। एतदुक्तं भवति। विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयो ऽनागतोत्पाद्यरूप उपनीतो येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति। भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेत्याह। "न तु वस्त्वेवं नैव"मिति। तदनेन प्रकारविकल्पो निरस्तः। प्रकारिविकल्पं निषेधति। "अस्ति नास्ती"ति। स्यादेतत्। भूतेपि

वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्पतइत्यत आह । "विकल्पनास्त्वि"ति । "पुरुषबुद्धि"रन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविपर्यासाः, सवासनमनोमात्रयोनयो वा, यथा स्वप्ने, सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा, यथा (१) स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्यासः, अन्यशब्देन वस्तुतः स्थाणोरन्यस्य पुरुषस्याभिधानात्, न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वापेक्षन्ते । समानधर्मधर्मि(२)मात्राधीनजन्मत्वात् । तस्माद्यथावस्तवो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वाऽन्यथयन्ति वेत्यर्थः (३)। तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किं तु वस्तुतन्त्र,मतस्ततो वस्तुविनिश्चयो युक्तो, न तु विकल्पनाभ्य इत्याह । "न वस्तुयाथात्म्ये"ति । एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह । "तत्रैवं सती"ति । अत्र चोदयति । "ननु भूते"ति । यत् किल भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतया ऽनुवादकं दृष्टम् । यथा नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति । तथा च वेदान्ताः । तस्माद्भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः । उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम् । एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः । परिहरति । "ने-

(१) यथा जागरे—पा० ३ । ४ ।

(२) धर्मिदर्शन—पा० १ । ३ । ४ ।

(३) तस्माद्यथावस्तुत्वा विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति नान्यथयन्ति चेत्यर्थः—पा० ३ । ४ ।

न्द्रियाविषयत्व”इति । कस्मात्पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह । “स्वभावत” इति । अत एव श्रुतिः ।

‘पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभू-
स्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म’न्निति ।

“सति चेन्द्रिये”ति (१) । प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम् । यथा च सामान्यतो दृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्त्तते तथोपरिष्टान्निपुणतरमुपपादयिष्यामः । उपपादितं चैतदस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम् । न च भूतार्थतामात्रेणानुवादतेत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः । तस्मात्सर्वमवदातम् । श्रुतिश्च ‘यतो वे’ति जन्म दर्शयति, ‘येन जातानि जीवन्ती’ति जीवनं स्थितिं, यत्प्रयन्तीति तत्रैव लयम् । “तस्य च निर्णयवाक्यम्” (२) । अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्य- ‘मानन्दाद्ध्येवे’ति । एतदुक्तं भवति । यथा रज्ज्वज्ञानसचिवरज्जूपादाना धारा (३) रज्ज्वां सत्यामस्ति रज्ज्वामेव च लीयते, एवमविद्यासचिवब्रह्मोपादानं जगद् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयतइति सिद्धम् ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसंगतिमाह । “जगत्कारणत्वप्रदर्शनेने”ति ।

---

(१) सति हीन्द्रियेति प्रतीकं १ । २ नास्ति ।
(२) तस्य च निर्णयवाक्यमिति प्रतीकं १ । २ नास्ति ।
(३) रज्जूपादाना सर्पधारा—पा० १ । रज्जूपादाना हि सर्पधारा—पा० ३ । ४ ।

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

न केवलं जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या। शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं समर्थयते। "महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्ये"ति। चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु ब्राह्ममुहूर्तोपक्रमप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शासनात् शास्त्रमृग्वेदादि, अत एव महाविषयत्वाद् महत्। न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वम्, अपि त्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह। "अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य"। पुराणन्यायमीमांसादयो दश विद्यास्थानानि तैस्तयातया द्वारोपकृतस्य। तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्काऽप्यपाकृता। पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तयातया द्वारा वेदान् (१) व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति। न चायमनवबोधको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं (२) स्यादित्याह। "प्रदीपवत् सर्वार्थावद्योतिनः"। सर्वमर्थजातं सर्वथाऽवबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः। अत एव "सर्वज्ञकल्पस्य" सर्वज्ञसदृशस्य। सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यम्। तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह। "न हीदृशस्ये"ति। सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता तदन्वितं शास्त्रम्। अस्यापि सर्वविषयत्वात्। उक्तमर्थं प्रमाणयति।

---

(१) वेदार्थ—पा० ३।

(२) येन न प्रमाणं—पा० ३।

"यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात् संभवति" "स पुरुषविशेषस्ततोऽपि शास्त्रादधिकतरविज्ञान" इति योजना। अयत्वे ऽप्यस्मदादिभिर्यत्समीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तॄणां वाक्याज्ज्ञानमधिकविषयम् । नहि तेते ऽसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । न खल्विक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदाः शक्याः सरस्वत्याप्याख्यातुम् । विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्तृज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रहणम् । सोपनयं निगमनमाह । "किमु वक्तव्य"मिति । वेदस्य यस्माद् महतो भूताद् योनेः संभवः तस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना । "अनेकशाखे"ति (१) । अत्र चानेकशाखाभेदभिन्नस्येत्यादिः संभव इत्यन्त उपनयः । तस्येत्यादि सर्वशक्तित्वं चेत्यन्तं निगमनम् । "अप्रयत्नेनैवे"ति । ईषत्प्रयत्नेन, यथा ऽलवणा यवागूरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यन्नाशक्तास्तदयमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति । अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वे श्रुतिरुक्ता 'अस्य महतो भूतस्ये'ति । येऽपि तावद् वर्णानां नित्यत्वमास्थिषत तैरपि पदवाक्यादीनामनित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम् । व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः । वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पौर्वापर्यायोगात् । व्यक्तिश्चानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या । पदानित्यतया च वाक्यादीना-

(१) 'अनेकशाखेति' इति प्रतीकं १ । २ । ३ नास्ति ।

मप्यनित्यता व्याख्याता । तस्मान्नृत्यानुकरणवत् पदाद्यनुकरणम् । यथा हि यादृशं गात्रचलनादि नर्तकः करोति तादृशमेव शिक्ष्यमाणा ऽनुकरोति नर्तकी, न तु तदेव व्यनक्ति । एवं यादृशीमानुपूर्वीं वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापयिता तादृशीमेवानुकरोति माणवको, न तु तामेवोच्चारयति । आचार्यव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्तीनामन्यत्वात् । तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां न लौकिकवैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवादः, केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्य स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विप्रतिपत्तिः । यथाहुः ।

'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता' ।

तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्यस्मादृशगुरुशिष्यपरम्परामविच्छिन्ना(१)मनादिमाचक्षते । वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रलयानुसारेणानाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्यं, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात् । यथा हि यागादिब्रह्महत्यादयो ऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्ता अपि न सर्गान्तरे विपरीयन्ते, नहि जातु क चित् सर्गे ब्रह्महत्या ऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति, अग्निर्वा क्लेदयति, आपो वा दहन्ति, तद्वत् । यथा ऽत्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वाग्वज्रतया ऽनर्थहेतुः, एवं सर्गान्तरेष्वपीति, तदनुरोधात् सर्वज्ञोपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान् विरचयन्न स्वतन्त्रः । पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अ-

(१) मविच्छिन्नामिच्छन्तो वेद—पा० ३ ।

पि, तच्चास्माकमपि समानमन्यत्राभिनिवेशात् । न चैकस्य प्रतिभाने ऽनाश्वास इति युक्तम् । नहि बहूनामप्यज्ञानां विज्ञानां वा ऽऽशयदोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः । तत्त्वज्ञानवतस्त्वपास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवाश्वासः । सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र संप्रत्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति ॥

वर्णकान्तरमारभते । "अथ वे"ति । पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूपलक्षणासंभवाशङ्कां व्युदस्य लक्षणसंभव उक्तः । तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वाशङ्कामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः ॥

शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीय(१)मित्युत्सूत्रं पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः । "कथं पुन"रिति । किमाक्षेपे । शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदेशिनामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषयतया लौकिकवाक्यवत् तदर्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमवबोधयन्ति स्वतः प्रमाणम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याहन्येत । न च तैरप्रमाणैर्भवितुं युक्तम् । न चाप्रयोजनैः । स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वनियमात् । तस्मात्तत्तदिहितकर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम् । यदि त्वसं-

(१) सूत्रेणोपपादनीय—पा० १ । २ । ३ ।

निधानात्तत्परत्वं न रोचयन्ते, ततः सन्निहितोपासनादि-क्रियापरत्वं वेदान्तानाम्। एवं हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचर-त्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति तात्पर्यार्थः। पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदार्ढ्याय। आ-नर्थक्यं चाप्रयोजनत्वम्, सापेक्षतया प्रमानुत्पादकत्वं वा-(१)नुवादकत्वादिति। "अत" इत्यादि "वा"ऽन्तं ग्रहण-कवाक्यम्। अस्य विभागभाष्यं "नही"त्या"द्युपपन्नावे"-त्यन्तम्। स्यादेतत्। अक्रियार्थत्वेपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति राद्धान्तसूत्रमनुग्रहीष्यते। न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः। उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनार्थत्वात्। वेदान्तानां चाज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथाभावादित्यत आह। "न च परिनिष्ठित"इ-ति। अनागतोत्पाद्यभावविषय एव हि सर्वो विधिरूपे-यो ऽधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्पराविना-भावात्, सिद्धे च तेषामसंभवात्। तद्वाक्यानां त्वैदम्प-र्यं भिद्यते। यथा ऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिभ्यो ऽधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलम्भादग्निहोत्रं जुहोतीत्यु-त्पत्तिमात्रपरं वाक्यम्। न त्वत्र विनियोगादयो न स-न्ति, सन्तोप्यन्यतो लब्धत्वात् केवलमविवक्षिताः। तस्माद् भावनाविषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भवितुमर्हतीति। उपसं-हरति। "तस्मा"दिति। अत्रारुचिकारणमुक्त्वा पक्षान्तरमु-पसंक्रामति (२)। "अथे"ति। एवं च सत्युक्तरूपे ब्रह्मणि प्र-त्यक्षातात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्य-

(१) वा—पा॰ २। ३।
(२) उपसंहरति—पा॰ १। २। ३।

ते न तच्छब्देन विरुध्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपेण चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति । "तस्मान्ने"ति । सूत्रेण सिद्धान्तयति । "एवं प्राप्त उच्यते" ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तदेतद् व्याचष्टे । "तुशब्द" इति । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विभजते । "तद्ब्रह्मे"ति । पूर्वपक्षवादी (१) कर्कशाशयः पृच्छति । "कथम्" । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतुं प्रकारभेदमाह । "समन्वयात्" । सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विभजते । "सर्वेषु हि वेदान्तेष्वि"ति । वेदान्तानामात्यन्तिकीं (२) ब्रह्मपरतामाचिख्यासुर्बहूनि वाक्यान्युदाहरति । "सदेवे"ति । यतो वा इमानि भूतानीति तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमिति चेह स्मारितमिति न पठितम् । येन हि वाक्यमुपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः । यथोपांशुयाजवाक्ये ऽनूचोः पुरोडाशयोर्जामितादोषसंकीर्तनपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरतैकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि सदेव सोम्येदमिति ब्रह्मोपक्रमात् तत्त्वमसीति च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य । एवं वाक्यान्तराणामपि पौर्वापर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगन्तव्यम् । न च तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति संभवे ऽन्यपरता ऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुम् । अतिप्रसङ्गात् । न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टा ऽनुपपन्ना

(१) पूर्वपक्षी—पा॰ २ ।
(२) ऐकान्तिकीं—पा॰ १ । २ । ३ ।

चेत्याह । "न च तेषा"मिति । सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षबीजं दूषयति । "न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेपी"ति । अयमभिसन्धिः । पुंवाक्यदृष्टान्तेन (१) हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते, तत्रैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन । यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीनामपि परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः, तान्यपि भूतार्थान्येव । अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षम्, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्मनाम् । यद्युच्येत सिद्धे किलापौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिद्ध्येत्, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिध्यति, भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः (२) शक्यज्ञानत्वाद्बुद्धिपूर्वविरचनोपपत्तेः, वाक्यत्वादिलिङ्गकस्य वेदपौरुषेयत्वानुमानस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । तस्मात्पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं, न तु भूतार्थत्वेन । कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतया ऽत्यन्ताननुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन समारोपेण वा पुरुषबुद्धावनारोहात् तदर्थानां वेदान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिष्ठामहे ॥ अत्र ब्रूमः । किं पुनरिदं कार्यमभिमतमायुष्मतः, यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् । अपूर्वमिति चेत्, हन्त कुतस्त्यमस्य लिङाद्यर्थत्वं, तेनालौकिकेन संगतिसंवेदनविरहात् । लोकानुसारतः क्रियाया एव लौकिक्याः कार्याया लिङादेर-

(१) पुंवाक्यनिदर्शनेन—पा० १ ।
(२) मानान्तरतो ऽपि—पा० २ ।

वगमात् । स्वर्गकामो यजेतेति साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्यो ऽवगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छति यत् स्वर्गानुकूलं, न च क्रिया क्षणभङ्गुरा ऽऽमुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्वेदत एवापूर्वं कार्ये लिङादीनां संबन्धग्रह इति चेत्, हन्त चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसंबन्धादपूर्वकार्यत्वप्रसङ्गस्तथा च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः । स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासत्वोपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेनात्र तदुपपादकेन । उपपादितं चापौरुषेयत्वमस्माभिर्न्यायकणिकायाम्, इह तु विस्तरभयान्नोक्तम् । तेनापौरुषत्वे सिद्धे भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघातो, न चानधिगतगन्तृता नास्ति येन प्रामाण्यं न स्याज्जीवस्य ब्रह्मताया अन्यतो ऽनधिगमात्, तदिदमुक्तं, न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेपीति । द्वितीयं पूर्वपक्षबीजं स्मारयित्वा दूषयति । "यत्तु हेयोपादेयरहितत्वा"दिति । विध्यर्थावगमात् खलु पारम्पर्येण पुरुषार्थप्रतिलम्भ, इह तु तत्त्वमसीत्यवगतिपर्यन्ताद्वाक्यार्थज्ञानाद् बाह्यानुष्ठानानपेक्षा(१)त्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्भो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञानादिवेति । सोयमस्य विध्यर्थज्ञानात् प्रकर्षः । एतदुक्तं भवति । द्विविधं हीप्सितं पुरुषस्य, किं चिदप्राप्तं ग्रामादि, किं चित् पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतं, (२) यथा स्वग्रीवाव-

(१) बाह्यानुष्ठानायासानपेक्षात्—पा० २ । ३ ।

(२) मिवावगतम्,—पा० २ ।

नहं ग्रैवेयकम् । एवं जिहासितमपि द्विविधं, किं चिद्-
हीनं जिहासति, यथा वलयितचरणं फणिनं, किं चित्पुन-
र्हीनमेव जिहासति, यथा चरणाभरणे नूपुरे फणिनमारो-
पितम् । तत्राप्राप्तप्राप्तौ (१) चात्यक्तत्यागे च बाह्योपाया-
नुष्ठानसाध्यत्वात्तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा ।
न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति । नहि सहस्रमपि र-
ज्जुप्रत्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्यथयितुमीशते । समारोपिते
तु प्रेप्सितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण बाह्यानुष्ठाना-
नपेक्षेण शक्येते प्राप्तुमिव हातुमिव । समारोपमात्रजीविते
हि ते समारोपितं च (२) तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुप-
हन्तीति । तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्मण्यानन्दे
वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धनस्तद्भावस्तत्त्व-
मसीतिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्तान्निवर्तते । तन्निवृत्तौ
प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्तमपि शो-
कदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तं "ब्रह्मात्माव-
गमादेव" जीवस्य सर्वक्लेशस्य सवासनस्य विपर्यासस्य, स
हि क्लिश्नाति जन्तूनतः क्लेशः, तस्य प्रकर्षेण हानात् पुरु-
षार्थस्य दुःखनिवृत्तिसुखाप्तिलक्षणस्य सिद्धेरिति । यत्त्वात्मे-
त्येवोपासीतात्मानमेव लोकमुपासीतेत्युपासनावाक्यगतदेवता-
दिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्दूषयति ।
"देवतादिप्रतिपादनस्य तु" आत्मेत्येतावन्मात्रस्य "स्ववाक्य-
गतोपासनार्थत्वेपि न कश्चिद्विरोधः" । यदि न विरोधः,
सन्तु तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपरा

(१) एतेषु चाप्राप्तप्राप्तौ—पा० १ ।
(२) समारोपं च— पा० १ । २ । ३ ।

एवेत्यत आह। "न तु तथा ब्रह्मण" इति। उपास्योपासको-पासनादिभेदसिद्धाधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि संभवतीति नोपासनाविधिशेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः। स्यादेतत्। यदि विधिविरहेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि सोऽरोदीदित्यादीनामप्यस्तु स्वतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम्, नहि हानोपादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति छतं बर्हिषि रजतं न देयमित्यादिनिषेधविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह। "यद्यपी"ति। स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतं, तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुनरियता सोऽरोदीत्यादिना पदप्रबन्धेन। न च वेदान्तेभ्यइव तदर्थावगममात्रादेव कश्चित् पुरुषार्थ उपलभ्यते, तेनैष पदसंदर्भः साकाङ्क्ष एवास्ते पुरुषार्थमुद्दीक्षमाणः। बर्हिषि रजतं न देयमित्ययमपि निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्य निन्दामपेक्षते। नह्यन्यथा चेतनः शक्यो निवर्तयितुम्। तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यत्ततो निषेधविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दायां च दर्विहोमवत् सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत्। तदेवमुक्तयोः सोऽरोदीदिति च बर्हिषि रजतं न देयमिति च पदसंदर्भयोर्लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परं समन्वयः। न त्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थावगमादेवानपेक्षात् परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम्। ननु विध्यसंस्पर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्भविष्यतीत्यत आह। "न चानुमानगम्य"मिति। अबाधितानधिग-

तासंदिग्धबोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां तच्च स्वत इत्युपपादितम् । यद्यपि चैषामीदृग्बोधजनकत्वं कार्यार्थापत्तिसमधिगम्यं तथापि तद्बोधोपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते, नापीमामेवार्थापत्तिं, परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति स्वत इत्युक्तम् । ईदृग्बोधजनकत्वं च कार्यइव विधीनां वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति दृष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति । अन्यथा नेन्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति । प्रकृतमुपसंहरति । "तस्मा"दिति ।

आचार्यदेशीयानां मतमुत्थापयति । "अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त"इति । तथाहि । अज्ञातसंगतित्वेन शाब्दत्वेनार्थवत्तया मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः, न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति, तत्राविदितसंगतित्वात् । यत्र हि शब्दा लोकेन प्रयुज्यन्ते तत्र तेषां संगतिग्रहः । न चाहेयमनुपादेयं रूपमात्रं कश्चिद्विवक्षति प्रेक्षावान् । तस्याबुभुत्सितत्वात् । अबुभुत्सितावबोधने च प्रेक्षावत्ताविघातात् । तस्मात् प्रतिपित्सितं प्रतिपिपादयिषन्नयं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत्, कार्यं चावगतं तद्धेतुरिति तदेव बोधयेत् । एवं च वृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्यपरतामवगच्छति, तत्र किं चित्साक्षात्कार्याभिधायकं, किं चित्कार्यार्थस्वार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थपरता पदानाम् । अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय तस्य च शब्दभावाभावानुविधानमवगम्य शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यं, न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये परनरवर्तिनि किं चिल्लिङ्गमस्ति । कार्यप्रत्यये तु नरान्त-

रवर्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतू इत्यज्ञातसंगतित्वान्न ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः । अपि च वेदान्तानां वेदत्वात् शास्त्रत्वप्रसिद्धिरस्ति, प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च संदर्भाणां शास्त्रत्वम् । यथाहुः ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इति । तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहतमेषां स्वरूपपरत्वम् । अपि च न ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः । न च रज्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथंचिल्लक्षणया वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्तिः, एवं तत्त्वमसीतिवाक्यार्थावगमान्निवृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम् । श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां तादवस्थ्यात् । अपि च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्मात्पुनः (१) श्रवणस्योपरि मननादयः श्रूयन्ते । तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किं त्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्यपराः । तच्च कार्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतया ऽपूर्वमिति चाख्यायते । न च विषयानुष्ठानं विना तत्सिद्धिरिति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्यं स्वविषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति । यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्यनिरूपणमिति तन्निरूपणाय तादृशमात्मानमाक्षिपति तदेव कार्यम् । यथाहुः । 'यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते आक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहार' इति । विधेयता च

(१) पुनरस्य—पा० २ ।

नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतया ऽनुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिरारोपिततद्भावस्य त्वन्यस्य निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात् । तस्मात्तादृगात्मप्रतिपत्तिविधिपरेभ्यो वेदान्तेभ्यस्तादृगात्मविनिश्चयः । तदेतत्सर्वमाह । "यद्यपी"ति । विधिपरेभ्यो ऽपि वस्तुतत्त्वविनिश्चय इत्यत्र निदर्शनमुक्तं, "यथा यूपे"ति । यूपे पशुं बध्नातीति बन्धनाय विनियुक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात् कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते खादिरो यूपो भवति यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोतीत्यादिभिर्वाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । एवमाहवनीयादयोऽप्यवगन्तव्याः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रत्वं न स्वरूपपरस्य, कार्यएव संबन्धो न स्वरूप इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितं "प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वा"दित्यादिना "तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्या"दित्यन्तेन । न च स्वतन्त्रं कार्यं नियोज्यमधिकारिणमनुष्ठातारमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह । "सति च विधिपरत्व"इति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति सिद्धवदर्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविशेषाकाङ्क्षायां ब्रह्मबुभूषोर्नियोज्यविशेषस्य रात्रिसत्त्रन्यायेन प्रतिलम्भः । पिण्डपितृयज्ञन्यायेन तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामर्थवादस्यासमवेतार्थतयात्यन्तपरोक्षा वृत्तिः स्यादिति । ब्रह्मभावश्चामृतत्वमिति "अमृतत्वकामस्ये"त्युक्तम् । अमृतत्वं चामृतत्वादेव न कृतकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम्, आगमविरोधादिति भावः । उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्येन विध्यविषयत्वं चोदयति । "नन्वि"ति । परिहरति । "नार्हत्येव"मिति । अत्र चात्म-

दर्शनं न विधेयम् । तद्धि दृशेरुपलब्धिवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात् प्रत्यक्षं वा । प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा । तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्याय(१)विधिनैवास्य प्रापितत्वात्, कर्मश्रवणवत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात् । न चौपनिषदात्मविषयं भावनाधेयवैशद्यं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव वाजिनवदनुनिष्पादितत्वात् । तस्मादौपनिषदात्मोपासना ऽमृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधीयते । द्रष्टव्य इत्यादयस्तु विधिसरूपा न विधय इति । तदिदमुक्तं "तदुपासनाच्चे"ति । अर्थवत्तया मननादिप्रतीत्या चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्याख्यातः ॥

तदेकदेशिमतं दूषयति । "अत्राभिधीयते" । "न," एकदेशिमतम्, कुतः, "कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात्" । पुण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे तत्र मनुष्यलोकमारभ्याब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यम् अधिकोत्कर्षः (२) । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमा चावीचिलोकात्, तच्च सर्वं कार्यं च विनाशि च । आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनतिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्धि फलमिव फलम् । अविद्यापनयमात्रेणाविर्भावात् । एतदुक्तं भवति । त्वयाप्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्या ऽऽस्थीयते । सा चोपासनाविषयस्य विधेर्न फलं,

---

(१) स्वाध्यायाध्ययन—पा॰ २ ।

(२) अधिकाधिकोत्कर्षः—पा॰ १ । २ । ३ ।

नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्यविद्या(१)पिधानापनयः, तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात् । नापि विद्योदयः, तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात् । उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहकारीति चेद्, दृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा चित्राकारीर्यादिनियोगानामनियतनियतफलानाम्, न, गान्धर्वशास्त्रोपासनावासनायाइवापूर्वानपेक्षायाः षड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव सामर्थ्यात् । तथा चामृतीभावं प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य नामृतत्वकामस्तत्कार्यमवबोद्धुमर्हति, अन्यदिच्छत्यन्यत् करोतीति हि विप्रतिषिद्धम् । न च तत्कामः क्रियामेव कार्यमवगमिष्यति नापूर्वमिति सांप्रतम्, तस्या मानान्तरादेव तत्साधनत्वप्रतीतेर्विधेर्वैयर्थ्यात् । न चावघातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतेः । न च ब्रह्मभूयादन्यदमृतत्वमार्थवादिकं किं चिदस्ति, येन तत्काम(२) उपासनायामधिक्रियेत, विश्वजिन्न्यायेन तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावाद्, अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव संभवाद्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य संस्कारस्य च साक्षात्कारोपजनने मनःसाचिव्यस्य च मानान्तरसिद्धत्वाद्, आत्मेत्येवोपासीतेति न विधिः, अपि तु विधिसरूपोऽयं, यथोपांशुयाजवाक्ये विष्णुरुपांशु यष्टव्य

(१) नाप्यनाद्यविद्या—पा० १ । २ ।
(२) यत्काम—पा० २ । ३ ।

इत्यादयो विधिसरूपा न विधय इति तात्पर्यार्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति । "तथा च श्रुति"रिति । न्यायमाह । "अत एवे"ति । यत्किल स्वाभाविकं तन्नित्यं, यथा चैतन्यं, स्वाभाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम् । परे हि द्वयीं नित्यतामाहुः । कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च, तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनित्यतेत्यत आह । "तत्र किं चि"दिति । परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी । तथाहि । तत्सर्वात्मना वा परिणमेदेकदेशेन वा । सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहतिः, एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वा ऽभिन्नो वा । भिन्नश्चेत् कथं तस्य परिणामः । नह्यन्यस्मिन्परिणममाने ऽन्यः परिणमते, ऽतिप्रसङ्गात् । अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः । भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणात्मना ऽभिन्नं भिन्नं च कार्यात्मना कटकादयइवाभिन्ना हाटकात्मना भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना । न च भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समवाय इति युक्तम् । विरुद्धमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते । यत्तु यथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथा भाव एव । कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये व्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तः । तथाह्यात्यन्तिके ऽभेदेन्यतरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः । भेदे चात्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं, गवाश्ववत् । आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं, नहि भवति कुण्डं बदरमिति । नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति । सो ऽयमबाधितो ऽसंदिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्य-

व्यवस्थापयति । तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात् कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात् सद्रूपेणाभेदः कार्यस्य जगतो भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति । यथाहुः ।

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥ इति ।

अत्रोच्यते । कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् । परस्पराभाव इति चेत्, किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा । न चेदेकत्वमेवास्ति न च भेदः (१) । अस्ति चेद्भेद एव नाभेदः । न च भावाभावयोरविरोधः, सहावस्थानासंभवात् (२) । संभवे वा कटकवर्धमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः, भेदस्याभेदाविरोधात् । अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एवं कटकात्मनापि न भिद्येरन्, कटकस्य हाटकादभेदात् । तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयो भेदस्याप्रतिभासनात् । अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । यदि हाटकादभिन्नः कटकः कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते । नानुवर्तते चेत्, कथं हाटकादभिन्नः कटकः (३) । ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात् कुसुमभेदाः (४) । नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेपि हाटकत्वे कुण्डलादयः,

---

(१) न चेदेकत्वमेव वास्तवं भवेन्न भेदः—पा० १ । न चेदेकत्वमेवास्ति न भेदः—पा० २ । न चेदेकत्वमेव वास्तवं न भेदः—पा० ३ ।

(२) सहासंभवात्—पा० १ । २ । ३ ।

(३) 'कटक'इति—१ । २ । नास्ति ।

(४) यो हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तते स ततो भिन्न एव, यथा सूत्रात्कुसुमभेदः—पा० ३ ।

तस्मात्तेपि हाटकाद्भिन्ना एवेति । सत्तानुवृत्त्या च सर्ववस्त्वनुगमे इदमिह नेदमिदमस्मान्नेदमिदमिदानीं नेदमिदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात् । कस्य चित् क्व चित् कदा चित् कथं चिद्विवेकहेतोरभावात् । अपि च दूरात्कनकमित्यवगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्, कनकादभेदात्तेषां, तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेप्यज्ञातास्ते । नन्वभेदोप्यस्तीति किं न ज्ञाताः । प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गिकः, स च कारणसत्तया ऽपोद्यते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते । यथा करभे गृह्यमाणे ऽगृह्यमाणो रासभः करभात् । गृह्यमाणे च दूरतो हेम्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेम्नो भिद्यन्ते । कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेद्, नह्याधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् । न खल्वभेदएकान्तिके ऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते यत इत्युक्तम् । तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेये ऽभेदोपादानैव भेदकल्पना न भेदोपादाना ऽभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वाद्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगाद्, एकस्य च भेदानधीनत्वाद्, नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वादेकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वादभेदोपा-

दानैवानिर्वचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतम् । तथा च श्रुतिः । 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति । तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति सिद्धम् । "व्योमवदि"ति च दृष्टान्तः परसिद्धः । अस्मन्मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वात्। अत्र च "कूटस्थनित्य"मिति निर्वर्त्यकर्मतामपाकरोति । "सर्वव्यापी"ति प्राप्यकर्मताम्, "सर्वविक्रियारहित"मिति विकार्यकर्मताम्, "निरवयव"मिति संस्कार्यकर्मताम् । व्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्योंऽशो यथा जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोऽस्त्यनवयवत्वात् । अनंशत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थतामाह । "नित्यतृप्त"मिति । तृप्त्या दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति । क्षुद्(१)दुःखनिवृत्तिसहितं हि सुखं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत आह । "स्वयं ज्योति"रिति । तदेवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसञ्जयति । "तद्यदी"ति । न चागमबाधः, आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह । "अपि च ब्रह्म वेदे"ति । अविद्याद्वयप्रतिबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि श्रुतिमुदाहरति । "त्वं हि नः पिते"ति । न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयोऽपि त्वक्षपादाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह । "तथा चाचार्यप्रणीत"मिति । आचार्यश्चोक्तलक्षणः पुराणे ।

'आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

(१) 'क्षुत्' इति २ नास्ति ।

स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन सोच्यते (१) ॥ इति ।

तेन हि प्रणीतं सूत्रं "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानाना- मुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति" । पाठापेक्षया कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यापायः, कफापायइव कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः। जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्युपजनित(२)क्रमेण दृष्टेनैव संसारस्य परमं निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते । ततो ऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो (३) मोक्षः । न तु विद्याकार्यस्तज्जनितापूर्वकार्यो वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण (४) सूत्रोपन्यासो, न त्वक्षपादसंमतं तत्त्वज्ञानमिह संमतम् । तदनेनाचार्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढीकृतः ॥ स्यादेतत् । नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्तयन्न विधिविषयो भवेत् । अपि तु संपदादिरूपम् । तथा च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं सद् विधिगोचरो भविष्यति । यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वदेवसाम्याद् विश्वान् देवान् मनसि संपाद्य मन आलम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन संपाद्यानां विश्वेषामेव देवा-

---

(१) चोच्यते—पा० २ । ४ । संस्मृतः—पा० ३ ।

(२) जनन—पा० २ । ३ । ४ ।

(३) ब्रह्मात्मरूपाविर्भावो—पा० ३ । ४ ।

(४) इत्येतावन्मात्रे—पा० ३ । ४ ।

नामनुचिन्तनं तेन चानन्तलोक(१)प्राप्तिः । एवं चिद्रूपसाम्या-ज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां संपाद्य जीवमालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन (२) ब्रह्मानुचिन्तनं तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः । अध्यासे त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्भावस्यानुचिन्तनं, यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतादित्यो ब्रह्मेत्यादेश एवं जीवमब्रह्म ब्रह्मेत्युपासीतेति । क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा वायुर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः । बाह्या खलु वायुदेवता वन्ह्यादीन् संवृङ्क्ते । महाप्रलयसमये हि वायुर्वन्ह्यादीन् संवृज्य संहृत्यात्मनि स्थापयति । यथाह द्रविडाचार्यः 'संहरणाद्वा संवरणाद्वा सात्मीभावाद्वायुः (३) संवर्ग' इति । अध्यात्मं च प्राणः संवर्ग इति । स हि सर्वाणि वागादीनि संवृङ्क्ते, प्रायणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संगृह्यो(४)त्क्रामतीति । सेयं संवर्गदृष्टिर्वायौ प्राणे च दृशाशागतं जगद्दर्शयति यथा, एवं जीवात्मनि बृंहणक्रियया ब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्पतइति । तदेतेषु चिष्वपि पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनादयः प्रधानकर्माण्यपूर्वविषयत्वात् स्तुतशस्त्रवत् । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण (५) इति । संस्कारो वा ऽऽत्मनो दर्शनं विधीयते । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीति समाम्नातं प्रकरणिना च गृहीतमुपांशुयाजाङ्गभूताज्यद्रव्यसंस्कारतया ऽवेक्षणं गुणकर्म वि-

(१) लोकजय—पा० १ । २ ।
(२) 'प्राधान्येन' इति २ । ३ । ४ नास्ति ।
(३) स्वात्मीभावाद्वा वायुः—पा० २ । ३ । ४ ।
(४) संवृज्यो—पा० २ । ३ । ४ ।
(५) गुणभूत—पा० २ ।

धीयते, एवं कर्तृत्वेन क्रत्वङ्गभूते आत्मन्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते। 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयत' इति न्यायात्, अत आह। "न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान"मिति। कुतः, "संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान" इति। दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमाज्यावेक्षणं तदङ्गभूताज्यसंस्कार इति युज्यते। न चात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि कस्य चित् प्रकरणे समाम्नातम्। न चानारभ्याधीतमपि। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धजुहूद्वारेण जुहूपदं क्रतुं स्मारयद्वाक्येन यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्मा नाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धो येन तद्दर्शनं क्रत्वङ्गं सदात्मानं क्रत्वर्थं संस्कुर्यात्। तेन यद्ययं विधिस्तथापि सुवर्णं भार्यमितिवद् विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मैवापूर्वविषयत्वान्न गुणकर्मेति स्थवीयस्तयैतद्दूषणमनभिधाय सर्वपक्षसाधारणं दूषणमुक्तम्। तदतिरोहितार्थतया न व्याख्यातम्। किं च ज्ञानक्रियाविषयत्वविधानमस्य बह्वश्रुतिविरुद्धमित्याह। "न च विदिक्रिये"ति। शङ्कते। "अविषयत्व" इति। ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय इति भावः। निराकरोति "न"। कुतः। "अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वा"दिति। सर्वमेव हि वाक्यं नेदंतया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति, नहीक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदः शक्य आख्यातुम्, एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम्। तेन प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिकएवार्थे यदा गतिरीदृशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके। अदूरविप्रकर्षेण तु कथं चित्प्रतिपादनमिहापि समानम्। त्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या

प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविद्याविलसितम्। तदस्या विषयीभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणादयस्तिस्रो विधा निवर्तन्ते। नहि पक्तुरवस्तुत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुसन्ति भवितुमर्हन्तीति। तथाहि।

विगलितपराग्वृत्त्यर्थत्वं यदस्य तदस्तदा
त्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम्।
तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां
त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलान्निजान्॥

इत्यान्तरश्लोकः। अत्रैवार्थे श्रुतीरुदाहरति। "तथा च शास्त्रं, यस्या मत"मिति। प्रकृतमुपसंहरति। "अतो ऽविकल्पिते"ति। परपक्षे मोक्षस्यानित्यतामापादयति। "यस्य त्वि"ति। कार्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं तदपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति। "तयोः पक्षयो"रिति। निर्वर्त्यविकार्ययोः। क्षणिकं ज्ञानमात्मेति बौद्धाः। तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्वर्त्यो मोक्षः। अन्येषां तु संसाररूपावस्थामपहाय या कैवल्यावस्थावाप्तिरात्मनः स मोक्ष इति विकार्यो मोक्षः। यथा पयसः पूर्वावस्थापहानेनावस्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति। तदेतयोः पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्यत्वाद्, दधिघटादिवत्। अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत'इति श्रुतेर्ब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविधिकार्या भविष्यति। तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह। "न चाप्यत्वेनापी"ति। अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहाण्या ऽविकृतदेशं प्राप्यते। तद्यथोपवेलं जलधिरनिबहलचपलकल्लोलमालापरस्प-

रास्फालनसमुल्लसत्फेनपुञ्जस्तबकतया विकृतो, मध्ये तु प्रशा-न्तसकलकल्लोलोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतया ऽविकृतस्तस्य म-ध्यमविकृतं पैतिकः पोतेन प्राप्नोति। जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं केन प्राप्यतां, भेदाश्रयत्वात् प्राप्तेरित्यर्थः। अथ जीवो ब्र-ह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह। "स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेपी"ति। संस्का-र्यकर्मतामपाकरोति। "नापि संस्कार्य" इति। द्वयी हि संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा बीजपूरकुसुमस्य लाक्षा-रसावसेकस्तेन हि तत् कुसुमं संस्कृतं लाक्षासवर्णं फलं प्रसूते, दोषापनयेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निघृष्टमिष्ट-काचूर्णेनोल्लासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति। तत्र न ता-वद् ब्रह्मणि गुणाधानं संभवति। गुणो हि ब्रह्मणः स्व-भावो वा भिन्नो वा। स्वभावश्चेत् कथमाधेयस्तस्य नित्य-त्वात्। भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः। न च भेदे धर्मधर्मिभावो गवाश्ववत्। भेदाभेदश्च व्युदस्तो वि-रोधात्। तदनेनाभिसंधिनोक्तम् "अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरू-पत्वान्मोक्षस्य"। द्वितीयं पक्षमपक्षिपति। "नापि दोषाप-नयनेने"ति। अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्तते, न तु ब्रह्म-ण्यसती निवर्तनीया, नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः। शङ्कते। "स्वा-त्मधर्म एवे"ति। ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षो ऽनाद्यविद्यामला-वृतउपासनादिक्रियया ऽऽत्मनि संस्क्रियमाणे ऽभिव्यज्यते, न तु क्रियते। एतदुक्तं भवति। नित्यशुद्धत्वमात्मनो ऽसि-द्धं, संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति। शङ्कां निरा-करोति। "न"। कुतः। "क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः"। ना-विद्या ब्रह्माश्रया, किं तु जीवे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन

नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं क्रियासंस्कार्यत्वं दूष्यते । क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्याद्, यथा घर्षणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतो, ऽन्यसमवेता वा । न तावद् ब्रह्मधर्मः क्रिया । तस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् । अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । नहि दर्पणे निघृष्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः । "तच्चानिष्ट"मिति । तदा बाधनं परामृशति । अत्र व्यभिचारं चोदयति । "ननु देहाश्रयये"ति । परिहरति । "न, देहसंहतस्ये"ति । अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो (१) जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाचक्षते । स च स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितस्तदभेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभूतो ऽतः शरीरादिसंस्कारः शरीरादिधर्मोऽप्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात् । यथा ऽङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते । तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः । तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति । सनिदर्शनं तु शेषमध्यासभाष्यएव कृतव्याख्यानमिति नेह व्याख्यातम् । "तयोरन्यः पिप्पल"मिति । अन्यो जीवात्मा, पिप्पलं कर्मफलम् । "अनश्नन्नन्य" इति । परमात्मा । संहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः । "आत्मेन्द्रिये"ति । अनुपहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरौ मन्त्रौ पठति । "एको देव" इति । "शुक्रं" दीप्तिमत्, "अव्रणं" दुःखरहितम्, "अस्नाविरम्" अविगलितम्, अविनाशीति यावत् । उपसंहरति । "तस्मा"-

(१) ब्रह्म—पा० २ । ३ ।

दिति। ननु मा भून्निर्वर्त्यादिकर्मताचतुष्टयी, पञ्चमी तु काचिद् विधा भविष्यति यया मोक्षस्य कर्मता घटिष्यतइत्यत आह। "अतोन्य"दिति। एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति। एतदुक्तं भवति। चतसृणां विधानां (१) मध्ये ऽन्यतमतया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाद् व्यावर्तमाना व्यापकानुपलब्ध्या मोक्षस्य क्रियाफलत्वं व्यावर्तयतीति। तत् किं मोक्षे क्रियैव नास्ति, तथा च तदर्थानि शास्त्राणि तदर्थाश्च प्रवृत्तयो ऽनर्थकानीत्यत उपसंहारव्याजेनाह। "तस्माज् ज्ञानमेक"मिति। अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कस्मान्न विधिगोचरः, कस्माच्च तस्याः फलं निर्वर्त्यादिष्वन्यतमं न मोक्ष इति चोदयति। "ननु ज्ञान"मिति। परिहरति। "न, वैलक्षण्यात्" (२)। अयमर्थः। सत्यं ज्ञानं मानसी क्रिया, न त्वियं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति, तस्य स्वयंप्रकाशतया विदिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्युक्तम्। तदेतस्मिन्वैलक्षण्ये स्थिते एव वैलक्षण्यान्तरमाह। "क्रिया हि नाम से"ति। "यत्र" विषये "वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते," यथा देवतासंप्रदानकहविर्ग्रहणे देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यानक्रिया। यथा वा योषिति अग्निवस्त्वनपेक्षा ऽग्निबुद्धिर्या सा क्रिया हि नामेति योजना। नहि यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्यस्माद्विधेः प्राग्देवता-

---

(१) चतुर्णां फलानां—पा० १। २। ३।

(२) "न", कुतः। "वैलक्षण्यात्"—पा० १। २। ३।

ध्यानं प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य (१) विदितपदतदर्थसंबन्धस्याधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्य सदेव सोम्येदमित्यादेस्तत्त्वमसीत्यन्तात्संदर्भाद्ब्रह्मात्मभावज्ञानं शब्दप्रमाणसामर्थ्यात् । इन्द्रियार्थसंनिकर्षसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसः स्फीतालोकमध्यवर्तिकुम्भानुभवः । नह्यसौ स्वसामग्रीवललब्धजन्मा मनुजेच्छया ऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यो, देवताध्यानवद्, येनार्थवानत्र विधिः स्यात् । न चोपासना वा ऽनुभवपर्यन्ता वा ऽस्य विधेर्गोचरस्तयोरन्वय(२)व्यतिरेकावधृतसामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वा ऽनाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छया ऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वा ऽशक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रिया ऽपि न विधिगोचरः । पुरुषचित्तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षता क्व चिद्विरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः । नह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः । क्व चिद्वस्तुविरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमिथुनद्वयोपन्यासः । क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोति । नन्वात्मेत्येवोपासीतेत्यादयो विधयः श्रूयन्ते, न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि सांप्रदायिकं, तस्माद्विधेयेनात्र भवितव्यमित्यत आह । "तद्विषया लिङादय" इति । सत्यं श्रूयन्ते लिङादयो, न त्वमी विधिविषयाः, तद्विषयत्वे ऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय

(१) त्वदधीतवेदस्य—पा० २ । ४ ।
(२) रप्यन्वय—पा० १ । २ । ४ ।

उपादेयो वा यं पुरुषः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्नोति। तत्रैव च समर्थः कर्ता ऽधिकृतो नियोज्यो भवति। न चैवंभूतान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठात्रोर्विधिव्यापकयोरभावाद् विधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि लिङादयः प्रवर्त्तनायामसमर्था उपलवा इव सुरतैर्न्यं कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति। "अनियोज्यविषयत्वा"दिति। समर्थो हि कर्ता ऽधिकारी नियोज्यः। असामर्थ्ये तु न कर्त्ता ततो नाधिकृतो न नियोज्य इत्यर्थः। यदि विधेरभावान्न विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायानीति पृच्छति। "किमर्थानी"ति। न चानर्थकानि युक्तानि, स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्तेरिति भावः। उत्तरम्। "स्वाभाविके"ति। अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते। न चानुवादो ऽप्यप्रयोजनः। प्रवृत्तिविशेषकरत्वात्। तथाहि। तत्तदिष्टानिष्टविषयेप्साजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति। आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उद्घाट्यत इति प्रवृत्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति। यच्च चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वादपुरुषार्थमिति। तदयुक्तम्। स्वतो ऽस्य पुरुषार्थत्वे सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तद्भूषणं न दूषणमित्याह। "यदपी"ति। "अनुसंज्वरेत्" शरीरं परितप्यमानमनुतप्येत। सुगममन्यत्। प्रकृतमुपसंहरति। "त-

स्यान्न प्रतिपत्ती"ति । प्रकृतसिद्ध्यर्थमेकदेशिमतं दूषयितुमनुभाषते। "यदपि केचिदाहु"रिति ।.दूषयति । "तन्ने"ति। इदमत्राकूतम् ।

कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा ।
सिद्धबोधे ऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनात् ॥

यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा नियमेन वृद्धव्यवहारे सामर्थ्यमवधृतं भवेत्, न भवेत्, अहेयोपादेयभूत(१)ब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम् । तत्राविदितसामर्थ्यत्वात्पदानां लोके तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेः। अथ तु भूते ऽप्यर्थे पदानां लोके शक्यः (२) संगतिग्रहस्तत उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्यपर्यालोचनया ऽवगम्यमानमपकृत्य न कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तत्र तावदेवमकार्ये ऽर्थे न संगतिग्रहो, यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योन्नेतुं न शक्येत । न तावत्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते लोके । कुतूहलभयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपराणां पदसंदर्भाणां प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धेः । तद्यथा ऽऽखण्डलादिलोकपालचक्रवालादिवसतिः सिद्धविद्याधरगन्धर्वाप्सरःपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातधौतकलधौतमयशिलातलो नन्दनादिप्रमदवनविहारिमणिमयशकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति । नैष भुज-

(१) भूतभूत—पा० २ ।
(२) अथ तु भूते ऽप्ययत्नतो लोके शक्यः—पा० ४ ।

ङ्गो रज्जुरित्यादिः । नापि भूतार्थबुद्धिर्व्युत्पन्नपुरुषवर्तिनी न शक्या समुन्नेतुं हर्षादेरुन्नयहेतोः संभवात् । तथाह्य-विदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्णे देवदत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धन-पुत्रजन्मा वार्ताहारेण सह नगरस्थदेवदत्ताभ्याशसमागतः पटवासोपायनार्पणपुरःसरं दिष्ट्या वर्धसे पुत्रस्ते जात इति वार्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकञ्चुकं विकासित(१)नयनोत्पलमतिस्मेरमुखमहोत्पलमवलोक्य देवदत्त-मुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्व्याहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्धेतुताम् । न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थ उक्त इति प्रतिपद्यते । हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतेः पुत्रजन्मनश्च तद्धेतो-रवगमात्तदेव वार्ताहारेणाभ्यधायीति निश्चिनोति । एवं भयशोकादयोप्युदाहार्याः । तथा च प्रयोजनवत्तया भूतार्था-भिधानस्य प्रेक्षावत्प्रयोगोप्युपपन्नः । एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनि-वृत्ती वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्वं सिद्धं भवति । तत्सिद्धमेतद्, विवादाध्यासितानि वचनानि भूतार्थ-विषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्, यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्तद्विषयं, यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, त-स्मात्तथेति । तस्मात्सुष्ठूक्तं "तन्त्वौपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेष-त्वा"दिति । उपनिपूर्वात्सदेर्विशरणार्थात्क्विप्युपनिषत्पदं व्यु-

(१) विकाशि—पा० २ । ३ । ४ ।

त्पादितमुपनीयाद्वयं ब्रह्म सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह, तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता अप्युपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः। एतदेव विभजते। "योसावुपनिषत्स्वि"ति। अहंप्रत्ययविषयाद्भिनत्ति। "असंसारी"ति। अत एव क्रियारहितत्त्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः। अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणो यदनन्यशेषः। अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याद्याप्यं संभवति। यथा यूपं तक्षतीत्यादि। यत्पुनरनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगरहितं, यथा सुवर्णं भार्यं, सक्तून् जुहोतीत्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता। कस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह। "यतः स्वप्रकरणस्थः"। उपनिषदामनारभ्याधीतानां पौर्वापर्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणं, न च जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धः पुरुष इत्युपपादितम्। अतः स्वप्रकरणस्थः सोयं तथाविध उपनिषद्भ्यः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः। स्यादेतत्। मानान्तरागोचरत्वेनागृहीतसंगतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यर्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थतेत्यत आह। "स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्"। यद्यपि गवादिवन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्येव कटककुण्डलादिपरिहाण्या। नहि प्रकाशः स्वसंवेदनो न भासते, नापि तदवच्छेदकः कार्यकारणसंघातः। तेन स एष नेति नेत्यात्मेति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्त्वादापनाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो

वाक्याद्ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः । अथोपाधिनिरासवदुपहितमप्यात्मरूपं कस्मान्न निरस्यत इत्यत आह । "आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्" । प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य, न चाधिष्ठानाभावे विभ्रमो भवितुमर्हति । नहि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा धारेति वा (१) विभ्रमो दृष्टपूर्वः । अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रथा । तथा च श्रुतिः । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति । न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्वेदान्तेभ्यः प्रमाणान्तरागोचरसर्वोपाधिरहितब्रह्मस्वरूपावगतिसिद्धिरित्यर्थः । उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधारणमम्रृष्यमाण आक्षिपति । "नन्वात्मे"ति । सर्वजनीनाहंप्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्ता भोक्ता च संसारी तत्रैव च लौकिकपरीक्षकाणामात्मपदप्रयोगाद्य एव लौकिकाः शब्दास्तएव वैदिकास्तएव च तेषामर्था इत्यौपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति नार्थान्तरे तद्विपरीतइत्यर्थः । समाधत्ते । "ना"हंप्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः । कुतः । "तत्साक्षित्वेना"हंप्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकारणसंघातोपहितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन, परमात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वस्य "प्रत्युक्तत्वात्" । एतदुक्तं भवति । यद्यप्यनेन जीवेनात्मनेति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं तथापि तस्योपहितं रूपं जीवः शुद्धं तु रूपं तस्य साक्षि

(१) 'वा धारेति वा' इति २ । ४ । नास्ति ।

तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति । एतदेव प्रपञ्चयति । "नह्ययं प्रत्ययविषय" इति । "विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः" । कुतः । "आत्मत्वादेव" । नह्यात्मा ऽन्यार्थो ऽन्यत्तु सर्वमात्मार्थम् । तथा च श्रुतिः । 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति । अपि चातः सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा । न च स्वभावो हेयो, ऽशक्यहानत्वात् । न चोपादेय, उपात्तत्वात् । तस्माद्धेयोपादेयविषयौ विधिनिषेधौ न तद्विपरीतमात्मतत्त्वं विषयीकुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति । "सर्वं विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति" । अयमर्थः । पुरुषो हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतदविरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात् परमार्थसन् । प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्योपदर्शितो ऽपरमार्थसन् । यश्च परमार्थसन्नसौ प्रकृती रज्जुतत्त्वमिव सर्पविभ्रमस्य विकारस्य । अत एवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृढस्वभावस्य विनाशः । पुरुषस्तु परमार्थसन् नासौ कारणसहस्रेणाप्यसन् शक्यः कर्तुम् । नहि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशत इत्युक्तम् । तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः शुक्तिरज्जुतत्त्वान्त इव रजतभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ति विनाशो यतो ऽनन्तो विनाशः स्यादित्यत आह । "पुरुषो विनाशहेत्वभावादि"ति । नहि कारणानि सहस्रमप्यन्यदन्यथयितुमी-

शतइत्युक्तम् । अथ मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो, हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्धर्मो हास्यते कश्चिच्चोपादास्यतइत्यत आह । "विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः" । त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुम् । न च धर्मान्यथात्वादन्यो विकारः । तदिदमुक्तम् । विक्रियाहेत्वभावादिति । सुगममन्यत् । यत्पुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साक्षित्वेनानुक्रान्तं तदन्यथोपपादयति । "यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमण"मिति । दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनमिति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात् कर्मावबोधनमित्युक्तम् । न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं (१) वेदस्य वारयति । नहि सोमशर्मणि प्रकृते तद्गुणाभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम् । विधिशास्त्रं विधीयमानकर्मविषयं प्रतिषेधशास्त्रं च प्रतिषिध्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधपरम् । अपि चाम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति शास्त्रकृद्वचनं तत्रार्थग्रहणं यद्यभिधेयवाचि ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणा(२)मानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह । "अपि चाम्नायस्ये"ति । यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु

(१) वबोधनव्यापारत्वं—पा० २ । ४ ।

(२) द्रव्यगुणकर्मशब्दाना—पा० २ । ४ । परं तु द्रव्यगुणकर्मणामित्येव कल्पतरुधृतः पाठः ।

क्रियाप्रयोजनत्वं द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं न स्वनिष्ठतया। यथाहुः शास्त्रविदः 'चोदना हि भूतं भवन्त'मित्यादि। एतदुक्तं भवति। कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तदर्थं भूतादिकमप्यर्थं गमयतीति, तत्राह। "प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेदि"ति। अयमभिसंधिः। न तावत्कार्यार्थएव स्वार्थे पदानां संगतिग्रहो नान्यार्थइत्युपपादितं भूतेप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः। नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदानां, तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात्। नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा। तस्मात्पदानां स्वार्थमभिदधतामेकप्रयोजनवत्पदार्थपरतयैकवाक्यता। तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति। यथाहुः शास्त्रविदः।

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्॥ इति।

तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्वनियमः पदानाम्। एवं च सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वे ऽप्यदोष इति। "भव्यं" कार्यम्। ननु यद्भव्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तद्भूतं भव्यसंसर्गिणा रूपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह। "नहि भूतमुपदिश्यमान"मिति। न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किं तु कार्येण सह

प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणो ऽन्वयः । तद्विषयेण तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः । शङ्कते । "अक्रियात्वे ऽपी"ति । एवं चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । परिहरति । "नैष दोषः, क्रियार्थत्वे ऽपी"ति । नहि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति । अपि तु क्रियानिवर्तनयोग्यं भूतमेव तत् । तथा च भूते ऽर्थे ऽवधृतशक्तयः शब्दाः क्वचित्स्वनिष्ठभूतविषया दृश्यमाना मृत्वा शीर्त्वा वा न कथंचित् क्रियानिष्ठतां गमयितुमुचिताः । नह्युपहितं शतशो दृष्टमप्यनुपहितं क्वचिद्दृष्टमदृष्टं भवति । तथा च वर्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता अकार्यार्था अप्यटवीवर्णकादयो लोके बहुलमुपलभ्यन्ते, एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि संबन्धमात्रपर्यवसायिनो, यथा कस्यैष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति, तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठा, यथा कीदृशास्तरव इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति, नहि पृच्छता पुरुषस्य वा तरूणां वा ऽस्तित्वनास्तित्वे प्रतिपित्सिते, किं तु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तरूणां च प्रकारभेदः । प्रष्टुरपेक्षितं चाचक्षाणः स्वामिभेदमेव च प्रकारभेदरूपमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरस्तित्वं, तस्य तेनाप्रतिपित्सितत्वात् । उपपादिता च भूते ऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चोदयति । "यदि नामोपदिष्टं"भूतं"किं तवोपदेष्टुः श्रोतुर्वा प्रयोजनं "स्यात्" । तस्माद् भूतमपि प्रयोजनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम्, अप्रयोजनं च ब्रह्म तस्योदासीनस्य सर्वक्रियार-

हितत्वेनानुपकारकत्वादिति भावः। परिहरति। "अनवगतात्मोपदेशस्य तथैव" प्रयोजनवानेव "भवितुमर्हति"। अप्यर्थश्चकारः। एतदुक्तं भवति। यद्यपि ब्रह्मोदासीनं तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिपर्यन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूल(१)मविद्यामुच्छिन्दत् प्रयोजनवदित्यर्थः। अपि च येऽपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिषत, तैरपि ब्राह्मणो न हन्तव्यो न सुरा पातव्येत्यादीनां न कार्यपरता शक्या ऽऽस्थातुम्। कृत्युपहितमर्यादं हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तन्निवृत्तौ निवर्तते शिंशपात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्तौ। कृतिर्हि पुरुषप्रयत्नः, स च विषयाधीननिरूपणः। विषयश्चास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव पूर्वापरीभूतो ऽन्योत्पादानुकूलो भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ। साक्षात् कृतिव्याप्यो हि कृतेर्विषयो, न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता। अत एव शास्त्रकृद्वचो 'भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेते'ति। द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्यावमर्शेऽपि भावस्य स्वतो द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात् कार्यावमर्श इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगति,र्न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति। न च 'दध्ना जुहोति' 'सन्ततमाघारयती'त्यादिषु द्रव्यादीनां कार्यविषयता। तत्रापि हि होमाघारभावार्थविषयमेव कार्यम्। न चैतावता सोमेन यजेतेतिवद्, दधिसन्ततादिविशिष्टहोमाघारविधानात्'दग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमभिघारयती'ति तदनुवादः। यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्यम्। तथापि

(१) मूलनिदान—का० २। ३। ४।

भावार्थानुबन्धतया द्रव्यगुणावविषयावपि विधीयेते । भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतया ऽवशिष्टः कारकविशेषेण द्रव्यादिना विशेष्यतइति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव सानुबन्धो विधीयतइति द्रव्यगुणावविषयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवतः । एवं च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसङ्क्रान्तो विधिर्गौरवाद् बिभ्यत् स्वविषयस्य चान्यतः प्राप्ततया तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः । एतेन यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो भवतीत्यत्र संबन्धविषयो विधिरिति परास्तम् । ननु न भवत्यर्थो विधेयः । सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वात् । न खलु गगनं भवति । नाप्यसिद्धे, ऽसिद्धस्यानियोज्यत्वात् । गगनकुसुमवत् । तस्माद् भवनेन प्रयोज्यव्यापारेणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः । स च व्यापारो भावना कृतिः प्रयत्न इति । निर्विषयस्यासावश्यकप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामाग्नेयशब्दोपस्थापितो द्रव्यदेवतासंबन्ध एवास्य विषयः । ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं संबन्धं गोचरयेत् । नहि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षान्नामार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति । तस्माद् घटार्थां कृतिं व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यत, (१) न तु रूपतो घटविषयाम्, उद्देश्यतया त्वस्याम-

(१) पुरुषः प्रतिपद्यते—पा० २ ।

स्ति घटो न तु विषयतया, (१) विषयतया तु हस्तादिव्यापार एव । अत एवाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासंबन्धाश्रिणो यजिरेव कार्यविषयो विधेयः । किमुक्तं भवति आग्नेयो भवतीति, आग्नेयेन यागेन भावयेदिति । अत एव 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इत्यनुवादो भवति यदाग्नेय इत्यादिविहितस्य यागषट्कस्य । अत एव च विहितानुदितस्य तस्यैव दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यधिकारसंबन्धः । तस्मात् सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधिरित्येकान्तः । तथा च न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या । तद्व्यापकस्य भावार्थो विषयः । एवं च प्रजापतिव्रतन्यायेन पर्युदासवृत्त्या ऽहननापानसङ्कल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । न च सति संभवे लक्षणा न्याय्या । नेक्षेतोद्यन्तमित्यादौ तु तस्य व्रतमित्यधिकारात् प्रसज्यप्रतिषेधासंभवेन पर्युदासवृत्त्या ऽनीक्षणसङ्कल्पलक्षणा युक्ता । तस्माद् न हन्याद् न पिबेदित्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावाद् तद्व्याप्यायाः कृतेरभावस्तदभावे च तद्व्याप्यस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्ये इत्याह । "ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्ये"ति । ननु कस्माद् निवृत्तिरेव कार्यं न भवति, तत्साधनं वेत्यत आह । "न च सा क्रिये"ति । क्रियाशब्दः कार्यवचनः । ए-

(१) नतु विधेयः,—पा० ३ ।

तदेव विभजते । "अक्रियार्थाना"मिति । स्यादेतत् । विधिविभक्तिश्रवणात् कार्यं तावदत्र प्रतीयते, तच्च न भावार्थमन्तरेण । न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मादौदासीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रयत्नम् । तस्मात् स एव प्रवृत्त्युन्मुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किं चिदपीत्यात्र । "न च" "हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण" "नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम्" । केन हेतुना न शक्यमित्यत आह । "स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण" नञः । अयमर्थः । हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव विधत्त इत्युत्सर्गः । नचैते शक्ये विधातुम् । रागतः प्राप्तत्वात् । न च नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः । तस्यापौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात् । न च विधारकः प्रयत्नः । तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात् । सति संभवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात् । विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । तस्माद् यत् पिबेद् हन्यादेत्यनूद्य तन्नेति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, न तु नञर्थो विधीयते । अभावस्य स्वविरोधिभावनिरूपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत् साध्ये च साध्यवद् भासतइति साध्यविषयो नञर्थः साध्यवद् भासतइति नञर्थः कार्यं इति भ्रमस्तदिदमाह । "नञश्चैष स्वभाव" इति । ननु बोधयतु संबन्धिनो भावं नञ्, प्रवृत्त्युन्मुखानां तु मनोवाग्देहानां कुतोऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आह । "अभावबुद्धिश्चौदासीन्य"-

पालन"कारणम्" । अयमभिप्रायः । ज्वरितः पथ्यमश्नीयाद् न सर्पाय्गुलिं दद्यादित्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गाङ्गुलिदानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पित्सुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतू इच्छाद्वेषावनुमिमीते । तथाहि इच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती, स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्, (१)मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ चास्येच्छाद्वेषौ, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात्, मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् । न जातु मम शब्दतद्व्यापारपुरुषाशयत्रैकाल्यानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वाविच्छाद्वेषावभूताम्, अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वावेव प्रत्यवभासेते । तस्माद्वृद्धस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषभेदौ च कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुपूर्व्या सिद्धः कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु यजेतेत्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयंस्तस्येष्टसाधनतां कर्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यता ऽन्यत एव लभ्यते, यथा न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिलम्भात्तत्र तदनुवादेन नञ्समभिव्याहृता लि-

(१) स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वात्,—पा ०२ । ४ ।

क्तादिविभक्तिरन्यतो ऽप्राप्तमनयोरनर्थहेतुभावमात्रमवगमयति। प्रत्यक्षं हि तयोरिष्टसाधनभावो ऽवगम्यते, ऽन्यथा रागविषयत्वायोगात्। तस्माद्रागादिप्राप्तकर्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनता प्रज्ञापनपरं न हन्यान्न पिबेदित्यादिवाक्यं, न तु कर्तव्यतापरमिति सुष्ठूक्तमकार्यनिष्ठत्वं निषेधानाम्। निषेध्यानां चानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिस्तया खल्वयं चेतन आपाततो रमणीयतां पश्यन्नप्यायतिमालोच्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवबुध्य निवर्तते, औदासीन्यमात्मनो ऽवस्थापयतीति यावत्। स्यादेतत्। अभावबुद्धिश्चेदौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्तेत। न चानुवर्तते। तस्मादुदासीनो ऽपि विषयान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान्। न चावस्थापककारणाभावे कार्यावस्थानं दृष्टम्। नहि स्तम्भावपाते (१) प्रासादोवतिष्ठते ऽत आह। "सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति"। तावदेव खल्वयं प्रवृत्त्युन्मुखो न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति। अनर्थहेतुत्वाधिगमो ऽस्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुद्धृत्य दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति। एतदुक्तं भवति। यथा प्रासादावस्थानकारणं स्तम्भो नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकादिनाशहेतोस्त्राणेनावस्थानकारणम्। यथा कमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः शस्त्रप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः। न च कवचापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति। उपसंहरति। "तस्मात्प्रसक्तक्रिया-

---

(१) स्तम्भापाये।

निवृत्त्यैदासीन्यमेवे"ति । औदासीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्य विशिनष्टि । तत्किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जैमिनीयमसमञ्जसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति । "तस्मात्पुरुषार्थे"ति । पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिविषयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ, न तूपनिषद्विषयौ । उपनिषदां स्वयंपुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः । यद्‌प्यौपनिषदात्मज्ञानमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तं कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणेति । अत्र निगूढाभिसंधिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति । "तत् परिहृत"मिति । अत्राक्षेप्ता स्वोक्तमर्थं स्मारयति । "ननु श्रुतब्रह्मणोऽपी"ति । निगूढमभिसंधिं समाधातोद्घाटयति । "अत्रोच्यते । नावगतब्रह्मात्मभावस्ये"ति । सत्यं न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कारइव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्याससंस्कृतमनोयोनिः । स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चत्वाविशेषादुन्मूलयतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्माद्रज्जुस्वरूपकथनतुल्यतैवात्रेति सिद्धम् । अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणजनितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन निदर्शनद्वयमाह । "नहि धनिन" इति । श्रुतिमत्रोदाहरति । "तदुक्त"मिति । चोदयति । "शरीरे पतित" इति । परिहरति । "न सशरीरत्वस्ये"ति । यदि वास्तवं सश-

रीरत्वं भवेन्न जीवतस्तन्निवर्तेत । मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत् । तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तयितुम् । यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तयितुं, स्वभावहानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह । "नित्यमशरीरत्व"मिति । स्यादेतत् । न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते । तन्निवृत्तौ च प्रायणमेवेति न जीवतो ऽशरीरत्वमिति शङ्कते । "तत्कृते"ति । तदित्यात्मानं परामृशति । निराकरोति । "न, शरीरसंबन्धस्ये"ति । न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्तुमर्हति, वाग्बुद्धिशरीरारम्भजनितौ हि तौ नासति शरीरसंबन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसंबन्धं रोचयमानो व्यक्तं परस्पराश्रयं दोषमावहति । तदिदमाह । "शरीरसंबन्धस्ये"ति । यद्युच्येत सत्यमस्ति परस्पराश्रयो, न त्वेष दोषो, ऽनादित्वाद्बीजाङ्कुरवदित्यत आह । "अन्धपरम्परैषा ऽनादित्वकल्पना" । 'यस्तु मन्यते नेयमन्धपरम्परातुल्यानादिता, नहि यतो धर्माधर्मभेदादात्मशरीरसंबन्धभेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः, किं त्वेष पूर्वस्मादात्मशरीरसंबन्धात्पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मनः, एष त्वात्मशरीरसंबन्धो ऽस्माद्धर्माधर्मभेदादिति' तं प्रत्याह । "क्रियासमवायाभावादि"ति । शङ्कते । "सन्निधानमात्रेणे"ति । परिहरति । "ने"ति । उपार्जनं, स्वीकरणम् । न त्वियं विधा ऽऽत्मनीत्याह । "न त्वात्मन" इति । 'ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या, ऽपि तु गौणो माणवकादाविव सिंहाभिमान इति

मन्यन्ते' तन्मतमुपन्यस्य दूषयति । "अन्ये तु"रिति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादितं चैतदस्माभि(१)रध्यासभाष्ये इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्मांशयितौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र तु पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव । एवं संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति । "यथा वा शुक्तिकाया"मिति । शुक्लभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति । संशयो वा द्वेधा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात्, उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषद्वयस्मृतेश्च संस्कारोन्मेषहेतोः, सादृश्यस्य द्विष्ठत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदिति । अत उक्तम् । "अकस्मा"दिति । अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वे ऽप्यदृष्टं हेतुरुक्तः । तच्च कार्यदर्शनोन्नेयत्वेनासाधारणमिति भावः । "आत्मानात्मविवेकिना"मिति । श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानां,मनुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति यावत् । तदुक्तम् । पश्वादिभिश्चाविशेषादिति । शेषमतिरोहितार्थम् । जीवतो विदुषो ऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहरति । "तथाचे"ति । सुबोधं प्रकृतमुपसंहरति । "तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्ये"ति । ननूक्तं यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः, हन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदा-

(१) चैतदधस्तादस्माभि—पा० १.।

न्ता इति, तदनु भाष्यं दूषयति । "यत्पुनरुक्तं श्रवणात्प-
राचीनयो"रिति । मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिस्तयोरन्व-
यव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसरूपैर्वचनैरनुवादात् ।
तदिदमुक्तम् । "अवगत्यर्थत्वा"दिति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽव-
गतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्य-
र्थः । अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह ।
"यदि ह्यवगत"मिति । न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधान-
कर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले इत्युक्तमधस्तात् । अतो
गुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत् परिशिष्यते । तदप्य-
युक्तम् । अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः । विशे-
षतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः । प्रकृतमुपसं-
हरति । "तस्मा"दिति । एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदां
ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदाद्
'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यत इत्याह ।
"एवं च सती"ति । इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शा-
स्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह । "प्रतिप-
त्तिविधिपरत्व"इति । न केवलं सिद्धरूपत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यस्य
धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाह । "त-
स्मादहं ब्रह्मास्मीति" । इतिकरणेन ज्ञानं परामृशति ।
विधयो हि धर्मे प्रमाणं, ते च साध्यसाधनेतिकर्तव्यभेदाधि-
ष्ठाना धर्मोत्पादिनश्च, तदधिष्ठाना न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्र-
भवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्र-
स्येयं गति,रपि तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह । "सर्वाणि चे-

तराणि प्रमाणानी”ति । कुतः, “नही”ति । अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति । न च कर्तृत्वं, कार्याभावात् । न च करणत्वमत एव । तदिदमुक्तम् । “अप्रमातृकाणि चे”ति चकारेण । अत्रैव ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति । “अपि चाहु”रिति । पुत्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः । यथा स्वदुःखेन दुःखी यथा स्वसुखेन सुखी तथा पुत्रादिगतेनापीति सो ऽयं गुणः । न त्वेकत्वाभिमानो, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्गौर्वाहीक इतिवद्गौणो, देहेन्द्रियादिषु त्वभेदानुभवान्न गौण आत्माभिमानः, किं तु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या । तदेवं द्विविधो ऽयमात्माभिमानो लोकयात्रां वहति, तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा, नापि ब्रह्मात्मैकत्वानुभवस्तदुपायस्य श्रवणमननादेरभावात् । तदिदमाह । “पुत्रदेहादिबाधनात्” । गौणात्मनो ऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनं ममकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनो ऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनं च । तथा च न केवलं लोकयात्रासमुच्छेदः सद् ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्यमद्वैतसाक्षात्कार इति यावत् । तदपि “कथं भवेत्” । कुतस्तदसंभव इत्यत आह ।

“अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः” ।

उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति । एष हि विभागो ऽद्वैतसाक्षात्कारकारणम् । ततो नियमेन प्राग् भावात् । तेन तदभावे कार्यं नो-

पपद्यते (१)इति । न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्माऽन्य इत्याह ।

"अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः" ।

उक्तं ग्रीवास्थग्रैवेयकनिदर्शनम् । स्यादेतत् । अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह ।

"देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु"

अस्यावधिमाह ।

"आत्मनिश्चयात्" ॥

आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात् । तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोक(२)यात्रावाहित्वं चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षात्कारे विधा भविष्यति । न चायमद्वैतसाक्षात्कारोऽप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारो भाविको, नासौ कार्य,स्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । अविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्द्याज्जनयेद्वा, न तत्र का चिदनुपपत्तिः । तथा च श्रुतिः ।

'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया ऽमृतमश्नुते' ॥ इति ।

---

(१) नोत्पद्यते—पा० २ । ४ ।

(२) कारणत्वं स्वाभाविकलोक—पा० १ । कारणत्वं भाविकं लोक—पा० २ । कारणत्वं च भाविकलोक—पा० ४ ।

तस्मात्सर्वमवदातम् ॥

एवम्

कार्यान्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता ।
पुरुषार्थे स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय जन्माद्यस्य यत इत्यादिना तत्तु समन्वयादित्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतो न त्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तदत्र संदिह्यते । तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुताचेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलम्भे सति संशयः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद इति सांख्याः । जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताश्चतुर्विधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिग्रहणेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम् । अनिर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमच्चेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमानवाक्याभासा बीजम् । तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्राप्तम् । तत्र

ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।
न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥

ज्ञानक्रियाशक्ती खलु ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः । तस्यापरिणामित्वादेक-

त्वाच्च । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनी क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण संभवत एव । तथा च प्रधानमेव सर्वज्ञं च सर्वशक्ति च, न तु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं त्वस्यावृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्व,मकार्यत्वात्तस्य । कार्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता । भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहंकारादिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थे प्रवर्तमानम् । यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'तीत्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारात्स्वकार्योन्मुखत्वमादर्शयन्ति । यथा कूलं पिपतिषतीति ।

यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते ।
भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते ॥

अपि चाहुर्वृद्धाः । 'यथा (१)ऽग्निप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति भवेदयमग्नि'रिति, तथेदमपि'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षते'त्याद्युपचारप्राये श्रुतम् । तदैक्षतेत्यौपचारिकमेव विज्ञेयम् । अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह । यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो ममात्मेत्युपचर्यते । एवं तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः संपत्त्यर्था

(१) 'यथा' इति २ । ४ नास्ति । कल्पतरुधृतस्तु 'यथाऽग्न्ये'त्येव पाठः ।

वा द्रष्टव्याः । स्वमपीतो भवतीति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीये ऽप्ययं सुषुप्तावस्थायां ब्रूते । प्रधानांशतमःसमुद्रेके हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति । यथाहुः 'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे'ति । वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्तस्य प्रत्ययकारणं (१) तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तथा सर्वज्ञं प्रस्तुत्य श्वेताश्वतरमन्त्रो ऽपि 'स कारणं करणाधिपाधिप' इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात् । तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पक्षः । एवं काणादादिमते ऽपि कथं चिद्योजनीयाः श्रुतयः । अक्षरार्थस्तु "प्रधानपक्षे ऽपी"ति "प्रधानस्यापी"ति, अपिकारावेवकारार्थौ । स्यादेतत् । सत्त्वसंपत्त्या चेदस्य सर्वज्ञता ऽथ तमःसंपत्त्या ऽसर्वज्ञतैवास्य (२) कस्मान्न भवतीत्यत आह । "तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेने"ति । सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञताबीजम् । यथाहुः । 'निरतिशयं सर्वज्ञताबीज'मिति । यत् खलु सातिशयं तत् क चिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुवलामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वं व्योम्नि परममहति निरतिशयम् । एवं ज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि क चिन्निरतिशयेन भवितव्यम् । इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यदविदितसमस्तवेदितव्यत्वम् । तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे संभवति । एत-

(१) मभावकारणं—पा॰ १ । २ । ४ ।
(२) ऽज्ञतैवास्य—पा॰ १ । २ ।

दुक्तं भवति । यद्यपि रजस्तमसी अपिस्तः तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात् सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षे सार्वज्ञ्यं कार्यमुत्पद्यतइति । प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विवक्षित्वा ऽविवक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यतइति । अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह । "न केवलस्ये"ति । न किं चिदेकं कार्यं जनयेदपि तु बहूनि । चिदात्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति, न चिदात्मन इत्यर्थः । तत्रापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याह । "त्वया ऽपी"ति । न केवलस्याकार्यकारणस्येत्येतत्सिंहावलोकितेन प्रपञ्चयति । "प्रागुत्पत्ते"रिति । "अपि च प्रधानस्ये"ति । चस्त्वर्थः । एवं प्राप्तउच्यते ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

नामरूपप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत्कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्त्यनमानमित्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामाम्नाय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमाम्नायैकसमधिगमनीये जगत्कारणे

पौर्वापर्यपरामर्शाद् यदाम्नायो ऽञ्जसा वदेत् ।
जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतने च स आञ्जसः ॥

तेषुतेषु खल्वाम्नायप्रदेशेषु तदैक्षतेत्येवंजातीयकैर्वाक्यैरीक्षितुः कारणाज्जगज्जन्माख्यायते इति । न च प्रधानप-

रमाणवादेरचेतनस्येक्षितृत्वमाञ्जसम्। सत्त्वांशेनेक्षितृ प्रधानं तस्य प्रकाशकत्वादिति चेत्। न। तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्तेः। कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य विशेषः। स्वच्छता। स्वच्छं हि सत्त्वम्। अस्वच्छे च रजस्तमसी। स्वच्छस्य च चैतन्यबिम्बोद्ग्राहितया प्रकाशत्वव्यपदेशो नेतरयोरस्वच्छतया तद्ग्राहित्वाभावात्। पार्थिवत्वे तुल्यइव मणेर्बिम्बोद्ग्राहिता न लोष्टादीनाम्। ब्रह्मणस्त्वीक्षितृत्वमाञ्जसम्। तस्याम्नायतो नित्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्चयात्। नन्वत एवास्य नेक्षितृत्वं नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्येक्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रति निमित्तभावाभावात्। अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ तद्व्याप्तस्य तद्विशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः। सत्यं ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया न क्रिया, तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपपद्यते। तथा चैवंलक्षणे ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम्। यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवं तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य व्यापारवत्त्वमवभासतइति कर्तृत्वोपपत्तिः। परैरपि च चिच्छक्तेः कूटस्थनित्याया वृत्तीः प्रति कर्तृत्वमीदृशमेवाभ्युपेयम्। चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः। नहि प्राधानिकान्यन्तर्बहिष्करणानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि तद्वृत्तयश्च स्वं वा परं वा वेदितुमुत्सहन्ते। नो खल्वन्धाः सहस्रमपि पान्थाः पन्थानं विदन्ति। चक्षुष्मता चैकेन चेद्वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी स्वत-

न्त्रः कर्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य चितिबिम्बसंक्रान्त्या चेदापन्नं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वम्, चितिरेव ज्ञात्री स्वतन्त्रा, नान्तर्बहिष्करणान्यन्यसहस्रप्रतिमान्यस्वतन्त्राणि । न चास्यास्थितेः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः । न च तद्योगेप्यज्ञातृत्वं व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात् । तस्मादन्तःकरणवर्तिनं व्यापारमारोप्य चितिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानो ऽन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भवन्मतेपि नेदं स्वाभाविकं क्वचिदपि ज्ञातृत्वमपि तु सांव्यवहारिकमेवेति परमार्थः । नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्वद्भिरपास्तम् । कूटस्थस्य नित्यस्यात्मनो ऽव्यापारवत एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्टादपाकरिष्यते । तस्माद्वस्तुतो ऽनवच्छिन्नचैतन्यं तत्त्वान्यत्वानिर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितनामरूपविषयावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्यं तस्य कर्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । तथा च श्रुतिः ।

'तपसा चीयते ब्रह्म ततोन्नमभिजायते ।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' ॥ इति ।

तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण चीयते तद्व्याचिकीर्षावद्भवति । यथा कुविन्दादिरव्याकृतं पटादि बुद्धावालिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवान् द्वितीयधर्मोपजननेन

उपचित उच्यते । व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नामरूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजायते । तस्मादव्याकृताद् व्याचिकीर्षिताद् अन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठानं जगत् सूत्रात्मा साधारणो जायते। यथा ऽव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् पटाद् अवान्तरकार्यं द्वितन्तुकादि। तस्माच्च प्राणाद् मनआख्यं संकल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं जायते । ततो व्याकरणात्मकाद् मनसः सत्यशब्दवाच्यान्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सत्याख्येभ्यो ऽनुक्रमेण लोका (१) भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चामृतं फलं स्वर्गनरकादि। तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्माधर्मयोः सतोर्न विनश्यतीत्यमृतं यावद्धर्माधर्मभावीति यावत्। यः सर्वज्ञः सामान्यतः सर्वविद्विशेषतो यस्य भगवतो ज्ञानमयं तपो धर्मो नायासमयम्। तस्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्परं कार्यं ब्रह्म । किं च नामरूपमन्नं च व्रीहियवादि जायतइति । तस्मात्प्रधानस्य साम्यावस्थायामनीक्षितृत्वात्, क्षेत्रज्ञानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गादौ विषयानीक्षणात्, मुख्यसंभवे चोपचारस्यान्याय्यत्वात्, मुमुक्षोश्चायथार्थोपदेशानुपपत्तेः, मुक्तिविरोधित्वात्तेजःप्रभृतीनां च मुख्यासंभवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, संशये च तन्न्यायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्यौत्सर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातशतसंकीर्ण-

(१) समस्तलोका—पा॰ २ । ४ ।

देशनिवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैवेक्षित्रनाद्यनिर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव समारोपितस्य रजतस्य, मरीचयइव जलस्यैकश्चन्द्रमाइव द्वितीयस्य चन्द्रमसः। न त्वचेतनं प्रधानपरमाण्वादि। अशब्दं हि तत्। न च प्रधानं परमाणवो वा तदतिरिक्तसर्वज्ञेश्वराधिष्ठिता जगदुपादानमिति सांप्रतम्, तेषां भेदेन कार्यत्वात्। कारणात्कार्याणां भेदाभावात्। कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिदर्शनेनागमेन प्रसाधितत्वात्। भेदे च तदनुपपत्तेः। साक्षाच्चैकमेवाद्वितीयं, नेह नानास्ति किं चन' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोती'त्यादिभिर्बहुभिर्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव जगद् भुजङ्गइवारोपितो रज्जूपादान इति सिद्धान्तः। सदुपादानत्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेतनं वेति संशय्य मीमांस्येत। अद्यापि तु सदुपादानत्वमसिद्धमित्यत आह। "तत्रेदंशब्दवाच्य"मित्यादि "दर्शयती"त्यन्तेन। तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, यथाहुर्हैरण्यगर्भा इत्यतः श्रुतिः पठिता 'एकमेवाद्वितीय'मिति। बहु स्या'मिति च चेतनं कारणमात्मन एव बहुभाव(१)माह। तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं कार्यमवगम्यते। यद्यप्याकाशाद्या भूतसृष्टिस्तथापि तेजोबन्नानामेव त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात् तत्र तेजसः प्राथम्यात् तेजः प्रथममुक्तम्। एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र

(१) बहुभवन—पा० ३।

श्रुत्यन्तरमपि पठति । "तथान्यत्रे"ति । ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलम् । तद्यथा, प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कला ब्रह्मणः । प्रकाशवान् नाम प्रथमः पादः । तदर्धं शफः । तथा पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यपराश्चतस्रः कला द्वितीयः पादोनन्तवान्नाम । तथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः, स ज्योतिष्मान्नाम तृतीयः पादः । प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाः स चतुर्थ आयतनवान्नाम ब्रह्मणः पादः । तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति (१) । स्यादेतत् । ईक्षतेरिति श्तिपा धातुस्वरूपमुच्यते, न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसंभव इत्यत आह । "ईक्षते"रिति । धात्वर्थनिर्देशोभिमतो,विषयिणा विषयलक्षणात् । प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह । "यजतेरितिवदि"ति । "यः सर्वज्ञः" सामान्यतः, "सर्वविदि"ति विशेषतः (२) । साङ्ख्योयं स्वमतसमाधानमुपन्यस्य दूषयति । "यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेणे"ति । पुनः साङ्ख्यमुपस्थापयति । "ननूक्त"मिति । दूषयति । "तदपी"ति । समुदाचरद्वृत्ति तावन्न भवति सत्त्वं, गुणवैषम्यप्रसङ्गेन साम्यानुपपत्तेः । न चाव्यक्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमसोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि (३) सूक्ष्मेण रूपेण सद्भावादित्यर्थः । अपि च चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे

(१) मिति श्रुत्यन्तरे षोडशकलं ब्रह्म प्रसिद्धम्—पा० ३ ।

(२) यः सर्वज्ञ इत्यादि विशेषत इत्यन्तं ३ नास्ति ।

(३) बद्धत्वस्यापि—पा० २ । ३ ।

दृष्टचरप्रयोग इत्याह । "अपि च नासाक्षिके"ति । कथं तर्हि योगिनां सत्त्वांशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह । "योगिनां त्वि"ति । सत्त्वांशोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यचक्षुष्मतामुपकरोति नान्धस्य प्रधानस्येत्यर्थः । यदि तु कापिलमतमपहाय हैरण्यगर्भमास्थीयेत तत्राप्याह । "अथ पुनः साक्षिनिमित्त"मिति । तेषामपि हि प्रकृष्टसत्त्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य सर्वज्ञत्वं, न तु प्रधानस्याचेतनस्य । तदपि चाद्वैतश्रुतिभिरपास्तमिति भावः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते । "यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोपी"ति । चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेप्युपहितं सदनित्यं, कार्यमाकाशमिव घटावच्छिन्नमित्यभिसंधाय परिहरति । "इदं तावद्भवानि"ति । "प्रततौष्ण्यप्रकाशे सवितरी"त्येतदपि विषयावच्छिन्नप्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायम् । वैषम्यं चोदयति । "ननु सवितु"रिति । किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवान्, उत तद्विवक्षाभावम् । तत्र यदि तद्विवक्षाभावं, तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत् साम्यं, प्रकाशत इत्यनेन त्वस्ति । नह्यत्र कर्म विवक्षितम् । अथ च प्रकाशस्वभावं प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति । "नासत्यपि कर्मणो"ति । असत्यपीत्यविवक्षितेपीत्यर्थः । अथ वास्तवं कर्माभावमभिसंधाय वैषम्यमुच्यते, तन्न, असिद्धत्वात् कर्माभावस्य, विवक्षितत्वाच्चात्र कर्मण इति परिहरति । "कर्मापेक्षायां त्वि"ति । यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनामुपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । "य-

त्प्रसादा”दिति । यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात्तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । यथाऽऽहुर्योगशास्त्रकाराः । ‘ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चे’ति । तद्भाष्यकाराश्च भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिनेति । “सवितृप्रकाशव”दिति । वस्तुतो नित्यस्य कारणानपेक्षां स्वरूपेणोक्त्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह । “अपि चाविद्यादिमत” इत्यादि । आदिग्रहणेन कामकर्मादयः संगृह्यन्ते । “न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्ये”ति । संसारिणां वस्तुतो नित्यज्ञानत्वेऽप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, न त्वीश्वरस्याविद्यारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसंभव इति भावः । न तस्य कार्यमावरणाद्यपगमो विद्यते, ऽनावृतत्वादिति भावः । अपाणिर्ग्रहीता, ऽपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् ज्ञानबलेन । क्रियाप्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न क्रियेत्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् । स्यादेतत् । अनात्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदविभ्रमो, न त्वात्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशे स घटतइत्यत आह । “दृश्यते चात्मन एव सत” इति । “अभिनिवेशो” मिथ्याभिमानः । “मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वेणे”ति । अनेनानादिता दर्शिता । मात्रग्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयता निरस्ता । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

इति शङ्कोत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थं सूत्रम् । शङ्का च भाष्ये उक्ता ।

स्यादेतत् । ब्रह्मैव जीज्ञापयिषितं, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं ग्राहयितुमिति तत्संबद्धं प्रधानमेव स्थूलतया ऽऽत्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुररुन्धतीमिवातीव सूक्ष्मां दर्शयितुं तत्संनिहितां स्थूलतारकां दर्शयतीयमसावरुन्धतीति अस्यां शङ्कायामुत्तरम् ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

इति सूत्रम् । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तच्चानुक्तं भाष्यउक्तम् ॥

अपिच जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते । यदि स्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः । अथात्मीयवचनस्तथाप्यचेतने (१) पुरुषार्थतया ऽऽत्मीयेपि चेतनस्य प्रलयानुपपत्तिः । नहि मृदात्मा घट आत्मीयेपि पाथसि प्रलीयते, ऽपि त्वात्मभूतायां मृद्येव । न च रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते, किं त्वात्मभूतायां शुक्तावेवेत्याह ।

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

(१) प्यचेतने प्रधाने—पा० ३ ।

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतिरवगतिः । "तार्किकसमयवद्वे"ति । यथा हि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराहतार्थता,नैवं वेदान्तेषु परस्परपराहतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समानेति । "चक्षुरादीनामिव रूपादिष्वि"ति । यथा हि सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति, न पुना रसादिकं कस्य चिद्दर्शयति कस्य चिद्रूपम् । एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

तदैक्षतेत्यत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम् । जगत्कारणसंबन्धितया तु तदर्थात् सर्वविषयमवगतं श्वेताश्वतराणां तूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥

उत्तरसूत्रसंदर्भमाक्षिपति । "जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्ये"ति । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं, शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो (१) यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति । च गतिसामान्यादित्युक्तम् । तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थमुत्तरसूत्रसंदर्भस्यावतारः स्यादिति । "किमुत्थानमिति" किमाक्षेपे । समाधत्ते । "उच्यते, द्विरूपं ह्यी"ति । यद्यपि त-

(१) इदंभागो—पा० ४ ।

त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्म तथापि न तेन रूपेण शक्यमुपदेष्टुमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति। तत्र च क चिदुपाधिर्विवक्षितः। तदुपासनानि "कानि चिदभ्युदयार्थानि" मनोमात्रसाधनतयात्र पठितानि, "कानि चित् क्रममुक्त्यर्थानि, कानि चित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि"। क चित्पुनरुक्तोप्युपाधिरविवक्षितो, यथा ऽत्रैवान्नमयादय आनन्दमयान्ताः पञ्च कोशाः। तदत्र कस्मिन्नुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितम्। तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, न त्वद्यापि साधितमिति। तदर्थमुत्तरग्रन्थसंदर्भारम्भ (१) इत्यर्थः। स्यादेतत्। परस्यात्मनस्तत्तदुपाधिभेदविशिष्टस्याप्यभेदात् कथमुपासनाभेदः कथं च फलभेद इत्यत आह। "एक एवे"ति। रूपाभेदेप्युपाधिभेदादुपहितभेदादुपासनाभेदस्तथा च फलभेद इत्यर्थः। "क्रतुः" संकल्पः। ननु यद्येक आत्मा कूटस्थनित्यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः कथमेतस्मिन् भूताश्रये तारतम्यश्रुतय इत्यत आह। "यद्यप्येक आत्मे"ति। यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपमात्मन ऐश्वर्यं ज्ञानं चानन्दश्च, तथाप्यनाद्यविद्यातमःसमावृतं तेषुतेषु प्राणभृद्देहेषु क चिदसदिव क चित्सदिव क चिदत्यन्तापकृष्टमिव क चित्सत् क चित्प्रकर्षवत् क चिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते, (२) तत्कस्य हेतोरविद्यातमसः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादिति। य-

---

(१) संदर्भ—पा० ४।

(२) क चिदसदिव क चिदत्यन्तापकृष्टमिव क चिदपकृष्टमिव क चित्प्रकर्षवदिव क चिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते,—पा० २।४।

थोत्तमप्रकाशः सविता दिङ्मण्डलमेकरूपेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्षासु निकृष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रकृष्टप्रकाश इव प्रथते, तथेदमपीति । "अपेक्षितोपाधिसंबन्ध""मुपास्यत्वेन" "निरस्तोपाधिसंबन्धं" ज्ञेयत्वेने"ति ॥

आनन्दमयो ऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तत्र तावत्प्रथममेकदेशिमतेनाधिकरणमारचयति । "तैत्तिरीयके ऽन्नमय"मित्यादि ।

गौणप्रवाहपातेपि युज्यते मुख्यमीक्षणम् ।
मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका ॥

आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्ये च मयटस्तुल्यं मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थान्नमयादिपदप्रायपाठादानन्दमयपदमपि विकारार्थमेवेति युक्तम् । न च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वायोगात् स्वार्थिको मयडिति युक्तम् । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नो ह्यात्मा भवति प्राणादिविकारो घटाकाशमिव घटविकारः । न च सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम् ।

चतुष्कोशान्तरत्वे तु(१) न सर्वान्तरतोच्यते(२) ।
प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥

न च सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमयं न जीव इति सांप्रतम् । न ह्ययं श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वान्तरतां ब्रूते ऽपि त्वन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य । न चास्मादन्यस्यान्तरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति युक्तम् ।

(१) न्तरत्वेन—पा॰ १ । ४ ।
(२) तोचिता—पा॰ १ ।

यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति । नहि देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान् सिंहशार्दूलादीनपि प्रति बलवान् प्रतीयते, ऽपि तु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य । एवमानन्दमयोऽप्यन्नमयादिभ्योन्तरो न तु सर्वस्मात् । न च निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगो, नापि शारीरत्वं युज्यतइति संसार्येवानन्दमयः । तस्मादुपहितमेवात्रोपास्यत्वेन विवक्षितं, न तु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वः पक्षः । अपि च यदि प्राचुर्यार्थोऽपि मयट्, तथापि संसार्येवानन्दमयो, न तु ब्रह्म । आनन्दप्राचुर्यं हि तद्विपरीतदुःखलवसंभवे भवति, न तु तदत्यन्तासंभवे । न च परमात्मनो मनागपि दुःखलवसंभवः, आनन्दैकरसत्वादित्याह । "न च सशरीरस्य सत" इति । अशरीरस्य पुनरप्रियसंबन्धो मनागपि नास्तीति प्राचुर्यार्थोऽपि मयड् नोपपद्यतइत्यर्थः । उच्यते । आनन्दमयावयवस्य तावद् ब्रह्मणः पुच्छस्याङ्गतया न प्राधान्य,मपित्वङ्गिन आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तदधिकारे पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्बुद्धिमाधत्तइति तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्तेवसन्ते ज्योतिषेति ज्योतिष्पदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः कालविशेषविधिपरः । अपि च साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती'ति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति । "यत्तूक्तमन्नमयादी"ति । नहि मुख्यारुन्धतीदर्शनं तत्तदमुख्यारुन्धतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारुन्धतीदर्शनं भवति । तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामन्त्यदर्शनानुगुण्यं

न तु तद्विरोधितेति चेत् । इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्रवणात् । तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरत्वश्रुतेस्तत्पर्यवसानात्तादर्थ्यं तुल्यम् । प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वे च निगदव्याख्यातेन भाष्येण समाहिते । प्रियाद्यवयवयोगाच्च (१) दुःखलवयोगोपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथा ऽऽनन्दमय इति प्राचुर्यार्थता मयट उपपादितेति ॥

अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः संप्रतिपत्तेर्ब्रह्मैवानन्दमयपदार्थो, मन्त्रे हि पुनःपुनरन्योन्तर आत्मेति परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणात्तस्यैव चान्योन्तर आत्मा ऽऽनन्दमय इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात् परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणे ऽप्यानन्दमय इति गीयतइति ॥

अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीराद्युत्पत्तेः प्राक् स्रष्टृत्वश्रवणाद् बहु स्यामिति च सृज्यमानानां स्रष्टुरानन्दमयादभेदश्रवणादानन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम् ।

नेतरो ऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

नेतरो जीव आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति ॥

(१) योगसूत्र—पा० १ । ४ ।

भेदव्यपदेशाच्च ॥१७॥

रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा रसं ह्येवायं लब्ध्वा ऽऽनन्दी भवतीति । सोयं जीवात्मनो लब्धृभाव आनन्दमयस्य च लभ्यता नाभेदउपपद्यते । तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । चोदयति । "कथं तर्ही"ति । यदि लब्धा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतो ऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यतइत्यर्थः । परिहरति । "बाढं तथापी"ति । सत्यं परमार्थतो ऽभेदेप्यविद्यारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धृलब्धव्यभाव उपपद्यते । जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, न तु जीवादपि । तथा चानन्दमयस्येद् जीवो न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित इति न च लब्धृलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरित्युक्तमधस्तात् । स्यादेतत् । यथा परमेश्वराद् भिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं जीवात्मनोपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोप्यनिर्वाच्यः स्यात् तथा च न वस्तु सन्नित्यत आह । "परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिता"दिति । रजतं हि समारोपितं न शुक्तितो भिद्यते । नहि तद्भेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुं, शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वचनीयानिर्वचनीयाद्रजताद्भिद्यतएव । अत्रैव स्वरूपमात्रं दृष्टान्तमाह । "यथा मायाविन" इति । एतदपरितोषेणात्यन्तसरूपं दृष्टान्तमाह । "यथा वा घटाकाशा"दिति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

स्वमतपरिग्रहार्थमेकदेशिमतं दूषयति । "इदं त्विह वक्तव्य"मिति । एष तावदुत्सर्गो यद्

ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते ।
विशुद्धं ब्रह्म, विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः ॥

तत्र किं पुच्छपदसमभिव्याहारादन्नमयादिषु चास्यावयवपरत्वेन प्रयोगादिहाप्यवयवपरत्वात् पुच्छपदस्य तत्समानाधिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन कथं चिदवयवपरं व्याख्यायताम्, आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारवाचिप्रायपठितं विकारवाचि वा कथं चित्प्रचुरानन्दवाचि वा ब्रह्मण्यप्रसिद्धं कया चिद्वृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम्, आनन्दपदाभ्यासेन च ज्योतिष्पदेनेव ज्योतिष्टोम आनन्दमयो लक्ष्यताम्, उतानन्दमयपदं विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु, आनन्दपदाभ्यासश्च स्वार्थे, पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलिखितमधिकरणपरतया व्याक्रियतामिति कृतबुद्धय एव विदाङ्कुर्वन्तु । तत्र

प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।
पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥

पुच्छपदं हि वालधौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलङ्घनम् अवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अवयवप्रायलेखबाधश्च विकारप्रायलेखबाधेन तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदम आनन्दपदमिति त्रितयलङ्घनं त्वधिकं, तस्मान्मुख्यत्रितयलङ्घनादसाधीयान् पूर्वः पक्षः । मुख्यत्रयानुगुण्येन तूत्तर एव पक्षो युक्तः । अ-

पि चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्म पुच्छमिति न समञ्जसम्। नहि तदेवावयव्यवयवश्चेति युक्तम्। आधारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति। आनन्दमयस्य चान्तरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया। ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वमानन्दमयादर्थाद्गम्यतइति न श्रुत्योक्तम्। एवं चान्नमयादिवदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः। वाङ्मनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधिमन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः प्राचुर्यं च क्लेशेन व्याख्यायेयाताम्। तथा च मान्त्रवर्णिकस्य ब्रह्मण एव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानस्याभिधानात् तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्येति। सोऽकामयतेत्याद्या अपि श्रुतयो ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः। सुगममन्यत्॥

"सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि" इति। वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानि। आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्थब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्येतद्गतं ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते। एतदुक्तं भवति। आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यद् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदं तत्स्वप्रधानमेवेति। यत्तु ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्ये ब्रह्म पुच्छमित्याह श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात् तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ संनिधानात्, तेनापि चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति॥ 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते'॥ सत्यं ज्ञानमित्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेतदुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे

त्वप्राधान्यमिति, उपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ 'नेतरो ऽनुपपत्तेः' ॥ अत्र इतश्चानन्दमय इति भाष्यस्य स्थाने इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पठितव्यम् ॥ 'भेदव्यपदेशाच्च' ॥ अत्रापीतश्चानन्दमय इत्यस्य चानन्दमयाधिकार इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति च ब्रह्मपुच्छाधिकार इति च पठितव्यम् ॥ 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' ॥ 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति' ॥ इत्यनयोरपि सूत्रयोर्भाष्ये आनन्दमयस्थाने ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पाठो (१) द्रष्टव्यः ॥ 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमवयवश्चेत् कथं सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत 'इदं सर्वमसृजत, यदिदं किंचे'ति श्रुत्या । नह्यानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मविकारः सन् सर्वस्य कारणमुपपद्यते । तस्मादानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मेति तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः, किं तु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम् ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे ऽपास्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायमात्रेण पञ्च कोशा उपाधयः स्थिता, न तु विवक्षिताः । ब्रह्मैव तु प्रधानं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम् । संप्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वे-

(१) ब्रह्मपुच्छपाठो—पा० १ । २ । ३ ।

नोपक्षिप्यते, न तु विद्याकर्मातिशयलब्धोत्कर्षो जीवात्मादित्यपदवेदनीय इति निर्णीयते । तत्र

मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु ।
तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः ॥

हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणात्, य एषोन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षणीति चाधारभेदश्रवणात् ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यैश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च, संसार्येव कार्यकारणसंघातात्मको रूपादिसंपन्न इहोपास्यो, न तु परमात्मा । 'अशब्दमस्पर्श'मित्यादिश्रुतिभिरपास्तसमस्तरूपस्य' स्वे महिम्नो'त्यादिश्रुतिभिरपाकृताधारस्य 'एष सर्वेश्वर' इत्यादिश्रुतिभिरधिगतनिर्मर्यादैश्वर्यस्य शक्य उपास्यत्वेनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्मविरहश्चादित्यपुरुषे संभवति । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनधिकारात् । रूपादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या च कार्यकारणात्मके जीवे उपास्यत्वेन विवक्षिते यत्तावदृगाद्यात्मकतयास्य सर्वात्मकत्वं श्रूयते तत्कथं चिदादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरित्यादित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येवं प्राप्तम् । अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः । अनित्यं हि कार्यं कारणाधारमिति नानाधारम् । नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादधरभावेनावस्थितं तदेव तस्योत्तरस्याधार इति नानाधारं तस्मादुभयमुक्तम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' ॥

सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते ।

ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ॥

नामनिरुक्तेन हि सर्वपाप्मापादानतयास्योदय उच्यते। न चादित्यस्य देवतायाः कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मविरहः प्राग्भवीयधर्माधर्मरूपपाप्मसंभवे सति। न चैतेषां प्राग्भवीयो धर्म एवास्ति न पाप्मेति सांप्रतम्। विद्याकर्मातिशयसमुदाचारेष्वनादिभवपरम्परोपार्जितानां पाप्मनामपि प्रसुप्तानां संभवात्। न च श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभिमानिनः सर्वपाप्मविरह इति युक्तम्। ब्रह्मविषयत्वेनाप्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः। न च विनिगमनायां हेत्वभावः। तत्रतत्र (१) सर्वपाप्मविरहस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात्। तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञायमानस्य विनिगमनाहेतोर्विद्यमानत्वात्। अपि च सार्वात्म्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते। कारणादभेदात्कार्यजातस्य, ब्रह्मणश्च जगत्कारणत्वात्। आदित्यशरीराभिमानिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम्। न च मुख्यार्थसंभवे प्राशस्त्यलक्षणया स्तुत्यर्थता युक्ता। रूपवत्त्वं चास्य परानुग्रहाय कायनिर्माणेन वा, तद्विकारतया वा सर्वस्य कार्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्तादृशरूपभेदेनोपदिश्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वरस' इति। न च ब्रह्मनिर्मितं मायारूपमनुवदच्छास्त्रमशास्त्रं भवति। अपि तु तां कुर्वदिति नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः। यत्र तु ब्रह्म निरस्तसमस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्र'मशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मिति प्रवर्तते। तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्यु-

(१) तत्रेत्यत्र वीप्सा ३। ४ नास्ति।

पपद्यते। एतेनैव मर्यादाधारभेदावपि व्याख्यातौ। अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्तर्यामी भेदेनोक्तः स एवान्तरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भवितुमर्हति। "तस्मात्ते धनसनय" इति। धनवन्तो विभूतिमन्त इति यावत्। कस्मात्पुनर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटत इत्यत आह। "यद्यद्विभूतिमदि"ति। सर्वात्मकत्वेपि विभूतिमत्स्वेव परमेश्वरस्वरूपाभिव्यक्तिः, न त्वविद्यातमःपिहितपरमेश्वरस्वरूपेष्वविभूतिमत्स्वित्यर्थः। "लोककामेशितृत्वमपी"ति। अतो (१) ऽत्यन्तपारार्थ्यन्यायेन निरङ्कुशमैश्वर्यमित्यर्थः॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणो ऽसाधारणधर्मदर्शनादिवश्विनोपाधिनोऽस्यैवोपासना, न त्वादित्यशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितम्। इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात् तदेवाद्गीथे संपाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते। तत्रा'काश इति होवाचे'ति किं मुख्याकाशपदानुरोधेना'स्य लोकस्य का गति'रिति च 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानी'ति च 'ज्याया'निति च 'परायण'मिति च कथं चिद्व्याख्यायतामुतैतदनुरोधेनाकाशशब्दो भक्त्या परात्मनि व्याख्यायतामिति। तत्र

प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः।

(१) 'अत' इति २। ३ नास्ति।

तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥

अस्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नोत्तरे 'आकाश इति होवाचे'त्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, 'सर्वाणि ह वे'त्यादीनां तु तद्विशेषणतया गुणत्वाद्, गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति बह्वन्यप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्यानि। अपि च 'आकाश इति होवाचे'त्युत्तरे प्रथमावगतमाकाशपदमनुपजातविरोधित्वेन तदनुरक्तायां बुद्धौ यद्यदेव तदेव वाक्यगतमुपनिपतितं तत्तदुपजातविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थातुमर्हति । न च क्वचिदाकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम् । नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादांसि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितव्यम् । संभवश्चोभयत्र तुल्यः । न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोगोपपत्तेः । लोके चास्य नभसि निरूढतरत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेर्वैपरीत्यानुपपत्तेः । तदानुगुण्येन च 'सर्वाणि ह वे'त्यादीनि भाष्यकृता स्वयमेव नीतानि । तस्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं, कुतः, तल्लिङ्गात् । तथाहि ।

सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः ।
पौर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानत्वेपि गौणता ॥

यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत् पृष्टं तदेव प्रति-

वक्तव्यं, न खल्वनुन्मत्त आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे। तदिहास्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नो दृश्यमानो नामरूपप्रपञ्चमात्रविषय (१) इति तदनुरोधाद्य एव सर्वस्य लोकस्य गतिः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः। न च भूताकाशः सर्वस्य लोकस्य गतिः। तस्यापि लोकमध्यपातित्वात्, तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः। न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्टमिति युक्तम्। प्रश्नस्य प्रथमावगतस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिनोत्तरेण संकोचानुपपत्तेः, तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात्। न च प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणावस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न शक्यं नियन्तुमिति युक्तम्। तन्निमित्तानामज्ञानसंशयविपर्यासानामनवस्थानेपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात्। अन्यथोत्तरस्यानालम्बनत्वापत्तेर्वैयधिकरण्यापत्तेर्वा। अपि चोत्तरेपि बहसमञ्जसम्। तथाहि। 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त'इति सर्वशब्दः कथं चिदल्पविषयो व्याख्येयः। एवमेवकारोप्यसमञ्जसः। न खल्वपामाकाश एव कारणम् (२)अपि तु तेजोपि। एवमन्नस्यापि नाकाशमेव कारणम् अपि तु पावकपाथसी अपि। मूलकारणविवक्षायां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम्। असमञ्जसं तु भूताकाशे। एवं सर्वेषां भूतानां लयो ब्रह्मण्येव। एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव। परमयनं ब्रह्मैव। तस्मात्सर्वेषां लो-

---

(१) मात्रगतिविषय—पा० २। ४।

(२) नखल्वपमाकाश एव पाथःकारणम्—पा० ३। ४।

कानामिति प्रश्नेनोपक्रमात्, उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शात्, पृष्टायाश्च गतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणोपसंहाराद्, भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इतिवदेकमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु । एतावता हि बहु समञ्जसं स्यात् । न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किं तु पृष्टार्थत्वादुत्तरस्य, लोकसामान्यगतेश्च पृष्टत्वात्, परायणमिति च तस्यैवोपसंहाराद्ब्रह्मैव प्रधानम् । तथा च तदर्थं सदाकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मैव प्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति सिद्धम् । "अपि चा"स्यैवोपक्रमे ऽन्तवत्किल ते सामेत्य"न्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्ये"ति । न चाकाशशब्दो गौणोपि विलम्बितप्रतिपत्तिः, तत्रतत्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यायस्य च प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत् प्रतिपत्तेरविलम्बनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यं वैदिकं निदर्शितं भाष्यकृता । तत्रैव च प्रथमावगतानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं शक्यम् । यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयतइत्याह । "वाक्योपक्रमेपी"ति ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

'उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायत्ते'त्युपक्रम्य श्रूयते । 'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाचोषस्ति(१)श्चाक्रायणः' । उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृ-

(१) चोषस्त्य—पा० १ । २ ।

ता। प्रस्ताव इति साम्नो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता। अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनात्संशयः। किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति। तत्रात एव ब्रह्मलिङ्गादेव प्राणोपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम्। यद्येवं तेनैव गतार्थमेतदिति को ऽधिकरणान्तरस्यारम्भार्थः। तत्रोच्यते।

अर्थे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे।
मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः॥

ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वमाकाशस्य वा वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रति नागमादृते मानान्तरं प्रभवति। तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया यत्रार्थे समञ्जस आगमः स एवार्थस्तस्य गृह्यते, त्यज्यते चेतरः। इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्येत आहो वायुविकारं प्रतीति विशये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरानुग्रहलब्धसामर्थ्याया बलात्संवेशनोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः। अपि चात्रोद्गीथप्रतिहारयोः सामभक्त्योर्ब्रह्मणो ऽन्ये आदित्यश्चान्नं च देवते अभिहिते कार्यकरणसंघातरूपे, तत्साहचर्यात् प्राणोपि कार्यकरणसंघातरूप एव देवता भवितुमर्हति। निरस्तोप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्तः। तस्माद्वायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते

ऽभिधीयते ।

पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् ।
अपौरुषेये वाक्ये तत्संगतिः (१) किं करिष्यति ॥

नो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते । तस्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वत एव निश्चायकत्वात् । निश्चयपूर्वकत्वाद्व्यवहारप्रवृत्तेः । तस्मादसंवादिनो वा चक्षुषइव रूपे त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्येनादार्ढ्यं वा दार्ढ्यं वा, तेन स्वामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे प्राणे, सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्यात्प्रतीयेते । प्रतीतौ वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेन्न वायुविकारः । 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती'त्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । न चास्मिन् वायुविकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्येते । न च मानान्तरसिद्धसंवादेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदार्ढ्यात् सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथं चिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति । स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृढस्य मानान्तरानुपयोगात् । न चास्य तेनैकवाक्यता, एकवाक्यतायां च तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्ववयुत्यानुवादेनापि घटिष्यते । 'एकं वृणीते द्वौ वृणीत'इतिवत् । न तु सर्वशब्दार्थः संकोचमर्हति । तस्मात्प्रस्तावभक्तिं प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्ट्योपासीत, न वायुविकारदृष्ट्येति सिद्ध-

(१) तु संगतिः—पा० १ ।

म् । तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं भवतीति । "वाक्यशेषबलेने"ति । वाक्यात्संनिधानं दुर्बलमित्यर्थः । उदाहरणान्तरं तु निगदव्याख्यानेन भाष्येण दूषितम् ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥२४॥

इदमामनन्ति । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योति'रिति । यज्ज्योतिरतो दिवो द्युलोकात्परं दीप्यते प्रकाशते विश्वतः पृष्ठेषु विश्वेषामुपरि । असंकुचद्वृत्तिरयं विश्वशब्दोऽनवयवेन संसारमण्डलं ब्रूत इति दर्शयितुमाह । 'सर्वतः पृष्ठेषूत्तमेषु' । न चेदमुत्तममात्रमपि तु सर्वोत्तममित्याह । 'अनुत्तमेषु' । नास्त्येभ्योऽन्य उत्तम इत्यर्थः । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्पुरुषेन्तर्ज्योतिस्त्वग्ग्राह्येण शारीरेणोष्मणा श्रोत्रग्राह्येण च पिहितकर्णेन पुंसा घोषेण लिङ्गेनानुमीयते' । तत्र शारीरस्योष्मणस्त्वचा दर्शनं दृष्टिर्घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुती ज्योतिष एव, तल्लिङ्गेन तदनुमानादिति । अत्र संशयः । किं ज्योतिःशब्दं तेज उत ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं, तेज इति । कुतः ।

गौणमुख्यग्रहणविशये मुख्यग्रहणस्य
औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थतेजो लिङ्गोपलम्भनात् ।
वाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थाप्रतिसंधितः ॥

बलवद्बाधकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्वात् प्रच्याव्यान्यत्र प्रतिष्ठापितौ (१) । तदिह ज्योतिष्पदस्य

(१) मुख्यार्थात् प्रच्यावितौ—पा० १ । ४ ।

मुख्यतेजोवचनत्वे बाधकस्तावत्स्ववाक्यशेषो नास्ति । प्रत्युत तेजोलिङ्गमेव दीप्यतइति । कौक्षेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यल्पफलत्वं च स्ववाक्ये श्रूयते । न जातु ज्वलनापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि संभवति । न कौक्षेयज्योतिःसारूप्यमृते बाह्यात्तेजसो ब्रह्मण्यस्ति । न चौष्ण्यघोषलिङ्गदर्शनश्रवणमौदर्यात्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते । न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते । औदर्यं तु तेजस्यध्यस्य बाह्यं तेज उपासनमेतत्फलानुरूपं युज्यते । तदेतत्तेजोलिङ्गम् । एतदुपोद्बलनाय च निरस्तमपि मर्यादाधारवत्त्वमुपन्यस्तम् । इह तन्निरासकारणाभावात् । न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न संभवति, तस्य सौर्यादेः सावयवत्वेन तदेकदेशमर्यादासंभवात् । तस्य चोपास्यत्वेन विधानात् । ब्रह्मणस्त्वनवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः । अवयवकल्पनायाश्च सत्यां गतावनवकल्पनात् । न च

'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'

इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं यदतः परो दिवो ज्योतिरिति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तम् । नहि संनिधानमात्राद् वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या मुख्यार्थाच्च्यावयितुम् । न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम् । अपि च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिध्यति तत्कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया यदतः

पर इति वाक्यं शक्यम् । तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति प्राप्तम् । तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरे दृढा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम् । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकमित्यर्थावरकत्वेन । आक्षेप्ता ऽऽह । "ननु कार्यस्यापी"ति । समाधात्रैकदेशी ब्रूते । "अस्तु तर्ही"ति । यत्तेजोबन्नाभ्यामसंपृक्तं तदत्रिवृत्कृतमुच्यते । आक्षेप्ता दूषयति । "ने"ति । नहि तत् क्व चिदप्युपयुज्यते सर्वास्वर्थक्रियासु त्रिवृत्कृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शङ्कामाह । "इदमेवे"ति । आक्षेप्ता निराकरोति। "न, प्रयोजनान्तरे"ति । एकैकां त्रिवृतंत्रिवृतं करवाणीति तेजःप्रभृत्युपासनामात्र(१)-विषया श्रुतिर्न संकोचयितुं युक्तेत्यर्थः । एवमेकदेशिनि दूषिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी ब्रूते । "अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेवे"ति । "भागिनी" युक्ता । यद्यप्याधारबहुत्वश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपाधिनिबन्धना (२) कथं चिदुपपद्यते । तथापि यथा कार्ये ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथा ऽत्रेत्यत उक्तम् "उपपद्यतेतरामि"ति । "प्राकृतं" प्रकृतेर्जातं, कार्यमिति यावत् । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकृत् ।
प्रसिद्ध्यपेक्षि सत्पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति ॥
तद्बलात्तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम् ।
ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्मच्छन्दो न तत्र तु ॥

(१) पास्यमात्र—पा० १ । ४ ।
(२) कल्पितोपाधिनि—पा० २ । ४ ।

औत्सर्गिकं तावद्यदः प्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधिविभक्तिमप्यपूर्वार्थावबोधनस्वभावात्प्रच्यावयति। यथा यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत् यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेद् इति। यत्र पुनस्तत्प्रसिद्ध(१)मन्यतो न कथं चिदाप्यते, तत्र वचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थत्वं बलादपनीयते। यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति। तदिह यदतः परो दिवो ज्योतिरिति यच्छब्दसामर्थ्याद् द्युमर्यादेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम्। न च तस्य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धिरस्ति। पूर्ववाक्ये च द्युसंबन्धि त्रिपाद्ब्रह्मप्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यपेक्षायां तदेव संबध्यते। न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थस्यान्यतामात्रेणान्यता युक्ता। एवं च स्ववाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमञ्जसानीति ब्रह्मण्येव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यकृता। तत्र ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मैवोपलक्ष्यते। अथ वा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य, इति ज्योतिर्ब्रह्मेति सिद्धम्। "प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये" इति। प्रसिद्ध्यपेक्षायां पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं संनिहितमप्रसिद्धं तु कल्प्यं न प्रकृतम्। अत एवोक्तं कल्पयत इति। संदंशन्यायमाह। "न केवल"मिति। "परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्वव"दिति। कौक्षेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारो, जीवाभावे देहस्य शैत्यात्, जीवतश्चौष्ण्याभिज्ञायते। तस्मात्तत्प्रतीक-

(१) द्धि—पा० १।

सोपासनमुपपन्नम् । शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥२५॥

पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, न तु तद्ब्रह्मार्थमपि तु गायत्र्यर्थम् । 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं चे'ति गायत्रीं प्रकृत्येदं श्रूयते 'त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति । नन्वाकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेनैव गतार्थमेतत् । तथाहि । तावानस्य महिमेत्यस्यामृचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम् । सैव च तदेतदृचाभ्यनूक्तमित्यनेन संगमितार्था ब्रह्मलिङ्गम् । एवं गायत्री वा इदं सर्वमित्यक्षरसंनिवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्व(१)मुपपद्यते । न च भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणात्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण संभवति । न च ब्रह्म(२)पुरुषसंबन्धित्वमस्ति गायत्र्याः । तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वेणैव गतार्थत्वादनारम्भणीयमेतत् । न च पूर्वन्यायस्मारणे सूत्रसंदर्भ एतावान् युक्तः । अत्रोच्यते । अस्त्यधिकाशङ्का । तथाहि । गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोर्थः । गायत्रीविकारोपाधिनो ब्रह्मण उपासनेति । न च तदुपाधिनस्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वम्, उपाधेरवच्छेदात् । नहि घटावच्छिन्नं नभोनवच्छिन्नं भवति । तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं, तद्वरं गायत्र्या

(१) सर्वात्मत्व—पा० १ । ४ ।

(२) न च पञ्चब्रह्म—पा० २ । ४ ।

एवास्तु स्तुतिः कया चित्प्रणाड्या 'वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायति चे'त्यादि श्रुतिभ्यः। तथा च 'गायत्री वा इदं सर्व'मित्युपक्रमे गायत्र्या एव हृदयादिभिर्व्याख्या, व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री'त्युपसंहारो गायत्र्यामेव समञ्जसो भवति। ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमञ्जसमिति यद्वैतद्ब्रह्मेति च ब्रह्मशब्दश्छन्दोविषय एव, यथैतां ब्रह्मोपनिषदमित्यत्र वेदोपनिषदुच्यते। तस्माद्गायत्रीछन्दोभिधानान्न ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ऽभिधीयते। "न," कुतः, "तथा चेतोर्पणनिगदाद्" गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते। एतदुक्तं भवति। न गायत्री ब्रह्मणो ऽवच्छेदिका, उत्पलस्येव नीलत्वं, येन तदवच्छिन्नमन्यत्र न स्यादवच्छेदविरहात्। किं तु यदेव तद्ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्योपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते। गायत्र्याः सर्वच्छन्दो व्याप्त्या च सवनत्रयव्याप्त्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च श्रुतेर्विकारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तेः। न चात्रो(१)पलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते, नहि कुण्डलेनोपलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डलवियोगे ऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति। तद्रूपप्रत्यायनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणानामनवच्छेदकत्वात्। तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तं, संप्रति तु गायत्रीशब्दः संख्यासा-

(१) न चान्यत्रो—पा० ४।

मान्याद्गौण्या वृत्त्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति दर्शयति । "अपर आहे"ति । तथाहि, षडक्षरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पाद् । सर्वाणि हि भूतानि स्थावरजङ्गमान्यस्यैकः पादः । दिवि द्योतनवति चैतन्यरूपे स्वात्मनीति यावत्, त्रयः पादाः । अथवा दिव्याकाशे त्रयः पादाः । तथाहि श्रुतिः । 'इदं वाव तद्योयं बहिर्धा पुरुषादाकाशस्तद्धि तस्य जागरितस्थानं जाग्रत्खल्वयं बाह्यान् पदार्थान् वेद तथा ऽयं वाव स योयमन्तःपुरुष आकाशः' शरीरमध्य इत्यर्थः, 'तद्धि तस्य स्वप्नस्थानं तथा ऽयं वाव स योयमन्तर्हृदय आकाशः' हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः, तद्धि तस्य सुषुप्तिस्थानम् । तदेत'त्त्रिपादस्यामृतं दिवी'त्युक्तम् । तदेवं चतुष्पात्त्वसामान्याद्गायत्रीशब्देन ब्रह्मोच्यते इति । "अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहित"मिति । ब्रह्मपरत्वादभिहितमित्युक्तम् ।

"षड्विधे"ति । भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । "पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धितायां विवक्षितायां संभवति" । अस्यार्थः । हृदयस्यास्य खलु पञ्च सुषयः,(१) पञ्च छिद्राणि । तानि च देवैः प्राणादिभी(२) रक्ष्यमाणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः । तथाहि, हृदयस्य यत्प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणस्तेन हि प्राय-

(१) पञ्चदेवसुषयः—पा० ३ । ४ ।

(२) प्राणादित्यादिभी—पा० २ । ४ ।

णकाले (३) संचरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः स एवादित्य इत्यर्थः। 'आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण' इति श्रुतेः। अथ यो ऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः। तत्संबद्धं श्रोत्रं तच्चन्द्रमाः। 'श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चे'ति श्रुतेः। अथ यो ऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषो ऽपानस्स च वाक् तत्संबन्धाद्, वाक् चाग्निरिति। 'वाग्वा अग्नि'रिति श्रुतेः। अथ यो ऽस्योदङ्मुखस्सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषस्स समानः, तत्संबद्धं मनः, तत्पर्जन्यो देवता। अथ यो ऽस्योर्ध्वस्सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषस्स उदानः। पादतलादारभ्योर्ध्वं नयनात्स वायुस्तदाधारश्चाकाशो देवता। ते वा एते पञ्च सुषयः। तत्संबद्धाः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा न गायत्त्रामक्षरसंनिवेशमात्रे संभवन्ति, किं तु ब्रह्मण्येवेति॥

"यथा लोके" इति। यदाधारत्वं मुख्यं दिवस्तदा कथंचिन्मर्यादा व्याख्येया। यो हि श्येनो वृक्षाग्रे वस्तुतो ऽस्ति स च ततः परतोप्यस्त्येव। अर्वाग्भागातिरिक्तमध्यपरभागस्थस्य तस्यैव वृक्षात्परतो ऽवस्थानात्। एवं च बाह्यद्युभागातिरिक्तशरीरहार्दद्युभागस्थस्य ब्रह्मणो बाह्याद् द्युभागात् परतो ऽवस्थानमुपपन्नम्। यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणया ऽऽधारत्वं व्याख्येयम्। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति। तदिदमुक्तम् "अपर आहे"ति। अत एव दिवः परमपीत्युक्तम्॥

(३) तत्स्थो वायुविशेषस्तेन हि प्राणः प्रायणकाले—पा० १।३।४।

प्राणस्तथानुगमात् ॥२८॥

अनेकलिङ्गसंदोहे बलवत्कस्य किं भवेत् ।
लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥

मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्मणामनेकेषां लिङ्गानि (१) बहूनि संभवन्ति, तत्कतमदत्रलिङ्गं, लिङ्गाभासं च कतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थोऽत एव प्राण इत्यत्र विचारितः । स्यादेतत् । हिततमपुरुषार्थसिद्धस्य निखिलभ्रूणहत्यादिपापापरामर्शस्य प्रज्ञात्मत्वं चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे संभवन्ति । तथैष साधु कर्म कारयति, एष लोकाधिपतिरित्याद्यपि । जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथं चिद्भवेदितरेषां त्वसंभवः । वक्तृत्वं च वाक्करणव्यापारवत्त्वं (२) यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न संभवति तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिङ्गविरोधाज्जीवद्वारेण ब्रह्मण्येव कथं चिद्व्याख्येयम्, जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । तथा च श्रुतिः । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी'ति वाग्वदनस्य ब्रह्म कारणमित्याह । शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विग्रहवत्या लिङ्गमस्ति, तथाहि, इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच । मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य, प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चचार ।

---

(१) लिङ्गानीह—पा० ३ । ४ ।
(२) व्यापारकर्तृत्वं—पा० ३ । ४ ।

प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तित्वात्। सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि। मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य देवान्प्रत्यप्रवृत्तेर्भ्रूणहत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तेः। लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य लोकपालत्वात्। आनन्दादिरूपत्वं च स्वर्गस्यैवानन्दत्वात्। 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत' इति स्मृतेश्चामृतत्वमिन्द्रस्य। त्वाष्ट्रमहनमित्याद्या च विग्रहवत्त्वेन स्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते। तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतोऽनवाप्तेः परमानन्दरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचाराद्ध्यात्मसंबन्धभूम्नश्च पराचीन्द्रेऽनुपपत्तेः इन्द्रस्य देवताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्येव प्रारब्धविपाककर्माशयमात्रं भोगेन क्षपयतो ब्रह्मण एव सर्वमेतत्कल्पत इति विग्रहवदिन्द्रजीवप्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतदिति॥ अत्रोच्यते। 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामत' इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोत्क्रमणमुच्यते। न च ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं, न सहभावो, न चोत्क्रमणम्। तस्माद्वायुरेव प्राणः। जीवश्च प्रज्ञात्मा सह प्रवृत्तिनिवृत्त्या भक्त्यैकत्वमनयोरुपचरितं यो वै प्राण इत्यादिना। आनन्दामराजरापहतपाप्मत्वादयश्च ब्रह्मणि प्राणे भविष्यन्ति। तस्माद्यथायोगं त्रय एवात्रोपास्याः। न चैष वाक्यभेदो दोषमावहति। वाक्यार्थो-

वगमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात् । पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासात्रैविध्यमिति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगमो, न तु पदार्थावगमपराण्येव पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणि । तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न शक्नुवन्ति कर्तुमित्यन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगमयन्ति, तेन पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसान्येव बलवद्बाधकोपनिपातान्नानार्थबोधपरतां नीयन्ते । यथाहुः ।

संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते

इति । तेन यथोपांशुयाज्यवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चैकवाक्यत्वाय प्रजापतिरुपांशुयष्टव्य इत्यादयो न पृथग्विधयः किं त्वर्थवादा इति निर्णीतं, तथेहापि मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्युक्त्वाऽन्ते स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत इत्युपसंहाराद्ब्रह्मण्येकवाक्यत्वावगतौ सत्यां जीवमुख्यप्राणलिङ्गे अपि तदनुगुणतया नेतव्ये । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यत्पुनर्भेददर्शनं 'सह ह्येता'विति तज्ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयितुम् । अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुपलक्षणाभेदेनोपलक्षयति । "प्राण एव प्रज्ञात्मे"ति ।

तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः ।
एकवाक्यबलात्प्राणजीवलिङ्गोपपादनम् ॥

इति संग्रहः ॥

"न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हती"ति। नैष संदर्भो ब्रह्मवाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किं तु यथायोगं किं चिद्त्र जीववाक्यं, किं चिन्मुख्यप्राणवाक्यं, किं चिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । "प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वा"दिति । प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि, जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर(१)इत्युपक्रममात्रम् । "उभा"विति । पूर्वपक्षतत्त्वम् । ब्रह्म तु ध्रुवम् । "न ब्रह्मे"ति । न ब्रह्मैवेत्यर्थः । "दशानां भूतमात्राणा"मिति । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादय इति दश भूत मात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्धय इति दश प्रज्ञामात्राः । तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृतां मतेन व्याचष्टे । "अथ वे"ति । पूर्वं प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनत्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम्, इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रयविशिष्टस्य विधानान्न वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृताम् । तदेतदालोचनीयं, कथं न वाक्यभेद इति । युक्तं सोमेन यजेतेत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात् । इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति । अभावार्थत्वात् । भावार्थस्य विधिविषयत्वनियमाद्, वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात् तदनूद्याप्राप्तोपासा भावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता

(१) 'अन्यतर'इति २ । ४ नास्ति ।

नोद्घाटितः । स्वव्याख्यानेनैवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—000—

अथ द्वितीयं पादमारिप्सुः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया । "प्रथमे पाद"इति । उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापित्वनित्यत्वादयः सिद्धवद्धेतुतयोपदेक्ष्यन्ते । न चैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति हेतुभावेन न शक्या(१) उपदेष्टुमिति । अत उक्तम् । "समस्तजगत्कारणस्ये"ति । यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठत उक्तास्तथापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वोपपादनेनाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपपन्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः । "अर्थान्तरप्रसिद्धानां चे"ति । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते तदव्यभिचारिलिङ्गश्रवणात् तत्र कैव कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मगोचरत्वनिर्णयं प्रतीत्यभिप्रायः । पूर्वपक्षाभिप्रायं त्वग्रे दर्शयिष्यामः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

"इदमाम्नायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म" । कुतः "तज्जलानि"ति । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायतइति तज्जम् । तस्मिंश्च लीयतइति तल्लम् । तस्मिंश्चानिति स्थितिकाले चेष्टतइति

(१) इति कथं हेतु भावेन शक्या—पा० १ । ३ ।

तदन् जगत्तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद्ब्रह्म। अतः कः कस्मि-न् रज्यते कस्य कं द्वेष्टीति रागद्वेषरहितः शान्तः सन्नुपा-सीत । "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि । तत्र संशयः। किमिह मनोमयत्वादि-भिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्विद्ब्रह्मेति। किं तावत्प्राप्तं शारीरो" जीव इति । कुतः। क्रतुमित्यादि-वाक्येन विहितां क्रतुभावनामनूद्य सर्वमित्यादिवाक्यं शमगु-णे विधिः । तथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यं प्रथम-पठितमप्यर्थालोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात् । एवं च संकल्पविधिः प्रथमो निर्विषयः सन्नपर्यवस्यन्विषयापेक्षः स्व-यमनिवृत्तो न विध्यन्तरेणोपजीवितुं शक्यो, ऽनुपपादकत्वात्। तस्माच्छान्ततागुणविधानात्पूर्वमेव मनोमयः प्राणशरीर इत्या-दिभिर्विषयोपनायकैः संबध्यते । मनोमयादि च कार्यकार-णसंघातात्मनो जीवात्मन एव निरूढमिति जीवात्मनोपा-स्येनोपरक्तोपासना न पश्चाद्ब्रह्मणा संबन्धुमर्हति, उत्पत्तिशि-ष्टगुणावरोधात् । न च सर्वं खल्विदमिति वाक्यं ब्रह्मपर-मपि तु शमहेतुब्रह्मनिगदार्थवादः शान्तताविधिपरः, शूर्पेण-जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियतइतिवत् । न चान्यपरादपि ब्र-ह्मापेक्षिततया स्वीक्रियतइति युक्तम् । मनोमयत्वादिभिर्ध-र्मैर्जीवे सुप्रसिद्धैर्जीवविषयसमर्पणेनानपेक्षितत्वात् । सर्वक-र्मत्वादि च जीवस्य पर्यायेण भविष्यति । एवं चाणीयस्त्व-मप्युपपन्नम् । परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः । प्रथ-

मावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम् । व्याख्यातं च भाष्यकृता । एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमी-प्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात्मनि कथं चिद्भेदोपचारेण राहोः शिर इतिवद् द्रष्टव्या । एतद्ब्रह्मेति च जीवविषयं जीवस्यापि देहादिबृंहणत्वेन ब्रह्मत्वात् । एवं सत्यसंकल्पादयोऽपि परमात्मवर्तिनो जीवेऽपि संभवन्ति, तदव्यतिरेकात् । तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेन विवक्षितो, न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

समासः सर्वनामार्थः संनिकृष्टमपेक्षते ।
तद्धितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्तकः ॥
तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि ।
तथा च सत्यसंकल्पप्रभृतीनां यथार्थता ॥

भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत् । न त्वेतदस्ति । तथाहि । प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः संनिहितं च सर्वनामार्थं संप्राप्य तदभिधानं पर्यवस्येत् । तत्र मनोमयपदं पर्यवसिताभिधानं तदभिधानपर्यवसानायालं, तदेव तु मनोविकारो वा मनःप्रचुरं वा किमर्थमित्यद्यापि न विज्ञायते । तद्येनैष (१) शब्दः समवेतार्थो भवति स समासार्थः । न चैष जीवएव समवेतार्थो न ब्रह्मणीति, तस्याप्राणो ह्यमना इत्यादिभिस्तद्विरहप्रतिपादनादिति युक्तम् । तस्यापि सर्वविकारकारणतया विकाराणां च स्वकारणादभेदात्तेषां च मनोमयतया ब्रह्मण-

(१) तद्येनैष—पा० १ । २ । ३ ।

स्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः ॥ स्यादेतत् । जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वादयो ब्रह्मणस्तु तद्द्वारा, तत्र प्रथमं द्वारस्य बुद्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म, ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेप्युपपत्स्यन्ते । तदेतदत्र संप्रधार्यम् । किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिन्नानामस्तु तद्वत्ता, तथा च जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यैवोपास्यत्वम्, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभिन्नस्यापि, जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात् तेषां च जीवेऽनुपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति । वयं तु पश्यामः ।

समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् ।
विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥

समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जू रूपवती, न तु रज्जुरूपेणाभिगम्य(१)त्वादिना भुजङ्गो रूपवान् । तदा भुजङ्गस्यैवाभावात्किं रूपवत् । भुजङ्गदशायां तु न नास्ति वास्तवी रज्जुः । तदिह समारोपितजीवरूपेण वस्तुसद्ब्रह्म रूपवदुच्यते, न तु ब्रह्मरूपैर्नित्यत्वादिभिर्जीवस्तद्वान् भवितुमर्हति, तस्य तदानीमसंभवात् । तस्माद्ब्रह्मलिङ्गदर्शनाज्जीवे च तदसंभवाद्ब्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धम् । एतदुपलक्षणाय च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यमुपन्यस्तमिति । "यद्यप्यपौरुषेय"इति । शास्त्रयोनित्वेपीश्वरस्य पूर्वपूर्वसृष्टिरचितसंदर्भापेक्षरचनत्वेनास्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वाभिधानं, तथा चास्वातन्त्र्येण विवक्षा नास्तीत्युक्त-

(१) रूपेणाभिगम्य—पा० २ । ३ । ४ ।

म्। परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादाने उक्ते, न तूपादेयत्वमेव। अन्यथोद्देश्यतया ऽनुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन चमसादावपि संमार्गप्रसङ्गात्। तस्मादनुपादेयत्वे ऽपि ग्रह उद्देश्यतया परिगृहीतो विवक्षितः। तद्गतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितमविवक्षितम्। इच्छानिच्छे च भक्तितः। तदिदमुक्तं, "वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते" इति। यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपात्तं विवक्षितम्, अतत्परेण चानुपात्तमविवक्षितमित्यर्थः॥

स्यादेतत्। यथा सत्यसंकल्पादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। एवं शरीरे ऽप्युपपत्स्यन्ते, शारीरस्य ब्रह्मणो ऽभेदात्। शारीरगुणाइव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकारः।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥ २ ॥

यत्तदवोचाम समारोप्यधर्माः समारोपविषये संभवन्ति, न तु विषयधर्मास्समारोप्यइति। तस्येत उत्थानम्। अत्राह चोदकः। "कः पुनरयं शारीरो नामे"ति। न तावद्भेदप्रतिषेधाद्भेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र भाविकौ(१) भवितुमर्हतो विरोधादित्युक्तम्। तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विकं चेतरत्। तत्र पौर्वापर्येणाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्वेदान्तानां द्वैतग्राहिणश्च मानान्तरस्याभावात्तद्बाधनाच्च, तेनाद्वैतमेव परमार्थः। तथा चानुपपत्तेस्त्वित्याद्यसङ्गतार्थमित्यर्थः। परिहरति। "सत्यमेवमेतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रिय-

(१) वैकत्र तात्त्विकौ—पा० १। ३।

मनोबुद्ध्युपाधिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते"। अनाद्यविद्याविच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते। तादृशी च जीवानामविद्या, न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः। न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रया ऽविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति सांप्रतम्। अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवक्लृप्तेरयोगात्। न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च स्वतः कुतो ऽकस्मात्संसारिता, यो हि परतन्त्रः सो ऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत, न तु स्वतन्त्र, इति वाच्यम्। नहि तन्त्रागस्य जीवस्य संप्रतितनी बन्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत, किं त्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति। न चैतावता ईश्वरस्यानीशता। नह्युपकरणाद्यपेक्षिता कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति। तस्माद्यत्किंचिदेतदपीति॥

विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं विशेषं प्रतिपादयितुम्। तथाह्यविद्याकल्पितः सुखादिसंभोगो ऽविद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते। न तु निर्मृष्टनिखिलाविद्यातदासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम्॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥९॥

"कठवल्लीषु पठ्यते।

'यस्य ब्रह्म च क्षत्त्रं चोभे भवत ओदनः।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' इति॥

अत्र चादनीयौदनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते" । अत्तृत्वं च भोक्तृता वा संहर्तृता वा स्यात् । न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति । 'अनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीति' इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृताविधानात् 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती'ति । तद्यदि भोक्तृत्वमत्तृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः । ब्रह्मक्षत्रादि चास्य कार्यकारणसंघातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा संभवति भोग्यम् । अथ तु संहर्तृता भोक्तृता ततस्त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनां प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः संहर्तृत्वस्याविशेषाद्भवति संशयः। किमत्ता ऽग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति। अत्रौदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेर्भोक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते, चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तैवात्ता । तथा च जीव एव। 'न जायते म्रियते' इति च तस्यैव स्तुतिः। संहारकाले ऽपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्थानात्। दुर्ज्ञानत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्यतइति प्राप्तम् । यदि तु संहर्तृत्वमत्तृत्वं तथाप्यग्निरत्ता । 'अग्निरन्नाद' इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते। अत्तात्र परमात्मा, कुतः, चराचरग्रहणात्। 'उभे यस्यौदन' इति 'मृत्युर्यस्योपसेचन'मिति च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया च कार्यकारणसंघातः स्थितो, न तर्ह्योदनः । नह्योदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधन,मपि तु भोग्यः । न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वं मुख्यम्। न चात्र मृत्यु-

रूपसेचनतया कल्प्यते (१)। न च जीवस्य कार्यकरणसंघातो ब्रह्मक्षत्त्रादिरूपो भक्ष्यः, कस्य चित् क्रूरसत्त्वस्य व्याघ्रादेः कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वः सर्वस्य जीवस्य। तेन ब्रह्मक्षत्त्रविषयमपि जीवस्यात्तृत्वं न व्याप्नोति (२) किमङ्ग पुनर्मृत्यूपसेचनप्राप्तं चराचरम्। न चौदनपदात् प्रथमावगतभोग्यत्वानुरोधेन यथासंभवमत्तृत्वं योज्यतइति युक्तम्। नह्योदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह, किं तु लक्षणया। न च लाक्षणिकभोग्यत्वानुरोधेन 'मृत्युर्यस्योपसेचन'मिति च 'ब्रह्मक्षत्त्रं चे'ति च श्रुती संकोचमर्हतः। न च ब्रह्मक्षत्त्रे एवात्र विवक्षिते। मृत्यूपसेचनेन प्राणभृन्मात्रोपस्थापनात्। प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्त्रोपन्यासस्योपपत्तेः। अन्यनिवृत्तेरशाब्दत्वात्, अनर्थत्वाच्च। तथा च चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एव, नाग्नेर्नापि जीवस्य। तथा च 'न जायते म्रियते वा विपश्चिदि'ति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति। 'क इत्था वेद यत्र स' इति च दुर्ज्ञानत्वमुपपत्स्यते। जीवस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञानता। तस्मादत्ता परमात्मैवेति सिद्धम्॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥१०॥

संशयमाह। "तत्रे"ति। पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह। "यदि

(१) कल्पते—पा० २। ३।
(२) प्राप्नोति—पा० १।

बुद्धिजीवा"विति । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह । "अथ जीवपरमात्माना"विति । औत्सर्गिकस्य मुख्यताबलात् पूर्वसिद्धान्तपक्षासंभवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यतइति मन्वानः संशयमाक्षिपति । "अत्राह" । आक्षेपेति । ऋतं सत्यमवश्यंभावीति यावत् । समाधत्ते । "अत्रोच्यत"इति । आध्यात्मिकाधिकारादन्यौ तावत्पातारावशक्यौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचैतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैवैकः पाता परिशिष्यतइति सृष्टीरुपदधातीतिवद्द्विवचनानुरोधादपिबत्संबद्धतां स्वार्थस्य पिबच्छब्दो लक्षयन् स्वार्थमजहन्नितरेतरयुक्तपिबदपिबत्परो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव, तथापि न दोष इत्याह । "यद्वे"ति । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोऽपि कर्ता । अत एव चाहुः । 'यः कारयति स करोत्येवे'ति । एवं करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथं चित्कर्तृत्वं, यथा काष्ठानि पचन्तीति । तस्मान्मुख्यत्वे ऽप्यविरोध इति । तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति । "बुद्धिक्षेत्रज्ञा"विति ।

नियताधारता बुद्धिजीवसंभविनी नहि ।
क्लेशात्कल्पयितुं युक्ता सर्वगे परमात्मनि ॥

न च पिबन्ताविति वत्प्रविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुख्यार्थत्वे लाक्षणिकार्थत्वायोगात् । बुद्धिजीवयोश्च गुहाप्रवेशोपपत्तेः । अपि च सुकृतस्य लोक इति सुकृतलोकव्यवस्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः । बुद्धिजीवौ च

कर्मगोचरमनतिक्रान्तौ । जीवो हि भोक्तृतया बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म । तस्यातदायत्तत्वात् । किं च छायातपाविति तमःप्रकाशावुक्तौ । न च जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः । प्रकाशरूपत्वात् । बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम् । तस्माद्बुद्धिजीवावत्र (१) कथ्येते । तत्रापि प्रेते विचिकित्सापनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता ।
ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया ॥
प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मण्यवगते सति ।
गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥

गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयेनैव गवान्तरेणावगम्यते, न तु विजातीयेनाश्वादिना । तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया विरूपया बुद्ध्या । तदेवमृतं पिबन्तावित्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदनुरोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हरिरितिवद्व्याख्येयम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः । तदिदमुक्तं तद्दर्शनादिति । तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वस्य श्रुतिषु दर्शनादिति । एवं च प्रथमावगतब्रह्मानुरोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया कथञ्चिन्न्यायेन गमयितव्यम् । छायातपत्वमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्र-

(१) जीवावेवात्र—पा० १ । ३ ।

ज्ञाणश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतया मन्तव्यम् । इममेव न्यायं द्वा सुपर्णेत्यत्राप्युदाहरणे कृत्वाचिन्तया योजयति । "एष एव न्याय" इति । अत्रापि किं बुद्धिजीवौ उत जीवपरमात्मानाविति संशय्य करणरूपाया(१) बुद्धेरेधांसि पचन्तीतिवत् कर्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवाविह(२) पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्फोरितः । तद्दर्शनादिति च 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न' इत्यत्र मन्त्रे । न खलु मुख्ये कर्तृत्वे संभवति करणे कर्तृत्वोपचारो युक्त इति कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति । "अपर आह" । "सत्त्वं" बुद्धिः । शङ्कते । "सत्त्वशब्द" इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचष्ट इत्यर्थः । निराकरोति । "तन्ने"ति । "येन स्वप्नं पश्यती"ति । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । "यो यं शारीर उपद्रष्टे"ति । अस्तु तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, वचनविरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह । "नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत"इति । एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजेत, यदि हि क्षेत्रज्ञे संसारिणि पर्यवस्येत् । तस्य तु ब्रह्मरूपतायां पर्यवस्यन् पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपि च । "तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किं चन रज आध्वंसत"इति । रजो ऽविद्या नाध्वंसनं न संश्लेष(३)मेवंविदि करोति(४) ।

(१) रूपाया अपि—पा० २ । ३ ।
(२) जीवाविति—पा० १ । ३ ।
(३) नाश्लेषण—पा० ३ ।
(४) करोतीत्यर्थः—पा० १ । ३ ।

एतावतैव विद्योपसंहाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत-इत्याह । "तावता चे"ति । चोदयति । "कथं पुन"रिति । निराकरोति । "उच्यते । नेयं श्रुति"रिति । अनश्नन् जीवो ब्रह्माभिचाकशीतीत्युक्ते शङ्केत, यदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्नाति, कथं तर्ह्यस्मिन् भोक्तृत्वावगमः, चैतन्यसमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासतइति । तन्निरासायाह श्रुतिः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती"ति । एतदुक्तं भवति । नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतोऽपि तु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चितिच्छायापत्त्योपपन्नचैतन्यमिव भुङ्क्ते, न तु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुङ्क्ते । तदेतदध्यासभाष्ये कृतव्याख्यानम् । तदनेन क्त्वाचिन्तोद्घाटिता ॥

अन्तर उपपत्तेः॥१३॥

नन्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेनैवैतद्गतार्थम् । सन्ति खल्वत्राप्यमृतत्वादयो (१) ब्रह्मधर्माः प्रतिबिम्बजीवदेवतास्वसंभविनः । तस्माद्ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवात्र विवक्षितम् । साक्षाच्च ब्रह्मशब्दोपादानात् । उच्यते ।

एष दृश्यतइत्येतत् प्रत्यक्षेर्थे प्रयुज्यते ।
परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते ॥
उपक्रमवशात्पूर्वमितरेषां हि वर्णनम् ।
कृतं न्यायेन येनैव स खल्वत्रानुषज्यते(२) ॥

ऋतं पिबन्तावित्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथमावगता-

(१) प्यमृतत्वाभयत्वादयो—पा० ३ ।
(२) नुयुज्यते—पा० १ ।

विति तदनुरोधेन गुहाप्रवेशादयः पश्चादवगता व्याख्याताः, तद्वदिहापि य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यतइति प्रत्यक्षाभिधानात् प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः स्तुत्या कथं चिद्व्याख्येयाः । तत्र चामृतत्वं (१) कतिपयक्षणावस्थानाद्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्वं कनीनिकाया आपनात्, (२) ब्रह्मरूपत्वमरूपामृतत्वादियोगात् । एवं वामनीत्वादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथं चिन्नेतव्याः । कं च खं चेत्यादि तु वाक्यमग्नीनां नाचार्यवाक्यं नियन्तुमर्हति । आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गत्यन्तराभिप्रायं, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायम् । तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः । संभवमात्रेण तु जीवदेवते उपन्यस्ते, बाधकान्तरोपदर्शनाय चैष दृश्यतइत्यस्यात्राभावात् । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेन निराकृतत्वात् । एवं प्राप्तउच्यते । 'य' 'एष' इति

अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती ।
प्राप्य संनिहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणी ॥

संनिहिताश्च पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत्स्वार्थमभिदधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थतुषोऽप्यभिधीयतइति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षता । पुरुषात्मशब्दौ च सर्वनामनिरपेक्षौ स्वरसतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्तेते इति । न च तयोश्चक्षुषि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरपेक्षपुरुषपदप्रत्यायितार्थानु-

(१) तत्रामृतत्वं—पा० १ । ३ । ४ ।
(२) व्यापनात्—पा० १ । ३ ।

रोधेन य एष इति दृश्यतइति च यथासंभवं व्याख्येयम्। व्याख्यातं च (१) सिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थम् । विदुषः शास्त्र उपलब्धिरेव दृढतया प्रत्यक्षवदुपचर्यते प्रशंसार्थमित्यर्थः । अपि च । तदेव चरमं प्रथमानुगुणतया नीयते यन्नेतुं शक्यम्, अल्पं च । इह त्वमृतत्वादयो बहवश्चाशक्याश्च नेतुम् । नहि स्वस्ताश्रया-वस्थानमात्रममृतत्वं भवति । तथा सति किं नाम नामृतं स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । भयाभये अपि चेतनधर्मौ नाचेतने संभवतः । एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणो नेतुमशक्याः । प्रत्यक्षव्यपदेशश्चोपपादितः । तदिदमुक्त'मुपपत्ते' रिति । एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युक्ते स्यादाशङ्का, ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यतइति, तत्परिहरति श्रुतिः । "तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छती"ति । वर्त्मनी पक्ष्मस्थाने । एतदुक्तं भवति । निर्लेपस्येश्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव स्थानमनुरूपमिति । तदिदमुक्तं "तथा परमेश्वरानुरूप"मिति । "संयद्वामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्" ब्रह्मणि "कल्पते" घटते, समवेतार्थत्वात् । प्रतिबिम्बादिषु त्वसमवेतार्थः । वननीयानि संभजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि । संयन्ति संगच्छमानानि वामान्यनेनेति संयद्वामः परमात्मा । तत्कारणत्वात् पुण्यफलोत्पत्तेः । तेन पुण्यफलानि संगच्छन्ते । स एव पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वा-

(१) च भाष्यकृता—पा० ३ ।

मनीः । एष एव भामनीः । भामानि भानानि तानि न-यति लोकमिति भामनीः । तदुक्तं श्रुत्या । 'तमेव भान्त-मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आशङ्कोत्तरमिदं सूत्रम् । आशङ्कामाह । कथं पुनरि-ति । स्थानिनो हि स्थानं महद्दृष्टम् । यथा यादसामब्धिः । तत्कथमत्यल्पं चक्षुरधिष्ठानं परमात्मनः परमम-हत इति शङ्कार्थः । परिहरति । "अत्रोच्यत"इति । स्था-नान्यादयो येषां ते स्थानादयो नामरूपप्रकारास्तेषां व्य-पदेशात् सर्वगतस्यैकस्थाननियमो नावकल्पते । न तु ना-नास्थानत्वं नभसइव नानासूचीपाशादिस्थानत्वम् । विशे-षतस्तु ब्रह्मणस्तानितान्युपासनास्थानानीति नैरस्य युक्तो व्यपदेशः ॥

अपि च प्रकृतानुसारादपि ब्रह्मैवात्र प्रत्येतव्यं, न तु प्र-तिबिम्बजीवदेवता इत्याह सूत्रकारः ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥१५॥

एवं खलूपाख्यायते । उपकोसलो (१) ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास, तस्याचार्यस्य द्वादश व-र्षाण्यग्नीनुपचचार, स चाचार्यो ऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वा-ध्यायं ग्राहयित्वा समावर्तयामास, तमेवैकमुपकोसलं न स-मावर्तयति स्म, जायया च तत्समावर्तनायार्थितोपि तद्वच-

(१) उपकोशलो—पा० २ । ४ ।

नमवधीर्याचार्यः प्रोषितवान्, ततोऽतिदूनमानसमग्निपरिचरणाकुशलमुपकोसलमुपेत्याग्नयोऽग्नयः करुणापराधीनचेतसः श्रद्दधानयाऽस्मै दृढभक्तये समेत्य ब्रह्मविद्यामूचिरे प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, अथोपकोसल उवाच, विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाविर्भावाद् ब्रह्मेति, किं तु कं च खं च ब्रह्मेत्येतन्न विजानामि, नहि विषयेन्द्रियसंपर्कजं सुखमनित्यं लोकसिद्धं (१) खं च भूताकाशमचेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति, अथैनमग्नयः प्रत्यूचुः, यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति । एवं संभूयोक्त्वा प्रत्येकं च स्वविषयां विद्यामूचुः, पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इत्यादिना, पुनस्त एनं संभूयोचुः, एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्वविषया विद्या, आत्मविद्या चास्माभिः (२) संभूय पूर्वमुक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ब्रह्मविद्येयमुक्तास्माभिर्गतिमात्रं त्ववशिष्टं नोक्तम्, तत्तु विद्याफलप्राप्तये जाबालस्तत्राचार्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वाऽग्नय उपरेमिरे । एवं व्यवस्थिते यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमित्येतद्व्याचष्टे भाष्यकारः । "तत्र खंशब्द"इति । "प्रतीकाभिप्रायेणे"ति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे क्षेपः प्रतीकः । यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते । इदमेव तद्ब्रह्म ज्ञेयं यन्नामेति । तथेदमेव तद्ब्रह्म यद्भूता-

(१) मनित्यं कं लोकसिद्धं—पा० ४ ।
(२) च वाऽस्माभिः—पा० २ । ४ ।

काशमिति प्रतीतिः स्यात्। न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टम् (१)। लौकिकस्य सुखस्य साधनपारतन्त्र्यं क्षयिष्णुता चामयस्तेन सह वर्तत इति सामयं सुखम्। तदेवं व्यतिरेके दोषमुक्त्वोभयान्वये गुणमाह। "इतरेतरविशेषितौ त्वि"ति। तदर्थयोर्विशेषितत्वाच्छब्दावपि विशेषितावुच्येते। सुखशब्दसमानाधिकरणो हि खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्तते। तादृशा च खेन सुखं विशिष्यमाणं (२) सामयाद्व्यावृत्तं निरामयं भवति। तस्मादुपपन्नमुभयोपादानम्। ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह। "तत्र द्वितीय" इति। ब्रह्मपदं कंपदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं खंपदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो ययोः कंखंपदयोस्ते ब्रह्मशिरसी, तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम्। अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह। "तदेवं वाक्योपक्रम"इति। नन्वग्निभिः पूर्वं निर्दिश्यतां ब्रह्म, य एषोऽक्षणीत्याचार्यवाक्ये ऽपि तदेवानुवर्तनीयमिति तु कुत इत्याह। "आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गतिमात्राभिधान"मिति। यद्यप्येते भिन्नवक्तृणी वाक्ये तथापि पूर्वेण वक्त्रा एकवाक्यतां गमिते, गतिमात्राभिधानात्। किमुक्तं भवति। तुभ्यं ब्रह्मविद्या ऽस्माभिरुपदिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्नोक्ता, तां च किं चिदधिकमाध्येयं पूरयित्वा ऽऽचार्यो वक्ष्यतीति। तदनेन पूर्वासंबद्धार्थान्तरविवक्षा वारितेति। अथैवमग्निभिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः

(१) न चैतदिष्टम्—पा॰ ४।

(२) विशेष्यमाणं—पा॰ २। ३। ४।

कालेनाजगाम, आगतश्च वीच्योपकोशलमुवाच, ब्रह्मविदिव ते सोम्य (१) मुखं प्रसन्नं भाति, को ऽनु त्वामनुशशासेति, उपकोशलस्तु ह्रीणो भीतश्च को नु मामनुशिष्याद् भगवन् प्रोषिते त्वयीत्यापाततोऽपज्ञाय (२) निर्बध्यमानो यथावदग्नीनामनुशासनमवोचत्, तदुपश्रुत्य चाचार्यः सुचिरं क्लिष्टउपकोशले समुपजातदयार्द्रहृदयः प्रत्युवाच, सोम्य किल तुभ्यमग्नयो न ब्रह्म साकल्येनावोचन्, तदहं तुभ्यं साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुभवमाहात्म्याद्यथा पुष्करपलाशआपो न श्लिष्यन्तएवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यतइति, एवमुक्तवत्याचार्यआहोपकोशलः, ब्रवीतु मे भगवानिति, तस्मै होवाचाचार्योऽर्चिरादिकां गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमग्निभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तत्पूरणाय (३) य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यादि । एतदुक्तं भवति । आचार्येण ये यत् सुखं ब्रह्माक्षिस्थानं संयद्वामं वामनीभामनीत्येवंगुणकं प्राणसहितमुपासते ते सर्वे ऽपहतपाप्मानो ऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा वा कार्षुः, अर्चिषमर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते, अर्चिषो ऽहरहर्देवताम् अह्नः, आपूर्यमाणपक्षम्, शुक्लपक्षदेवताम्, ततः षण्मासान् येषु मासेषूत्तरां दिशमेति सविता, ते षण्मासा उत्तरायणं, तद्देवतां प्रतिपद्यन्ते, तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरदेवताम्, तत आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रम-

---

(१) 'सोम्य' इति २ । ३ । ४ नास्ति ।

(२) अपज्ञायेत्यस्याप ह्नुत्येति विवरणं कल्पतरौ ।

(३) तत्परिपूरणाय—पा० ३ । ४ ।

सं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्र स्थितानेतान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्म-लोकादवतीर्यामानवो ऽमानव्यां सृष्टौ भवो ब्रह्मलोकभव इति यावत्, स तादृशः पुरुष एतान् सत्यलोकस्थं कार्यं ब्रह्म गमयति, स एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्नेतृभिरुपलक्षित इति देवपथः, स एव ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः सत्यलोकस्थं ब्रह्म इमं मानवं मनोः सर्गं किं भूतमावर्तं जन्मजरामरणपौनःपुन्यमावृत्तिस्तत्कर्ता ऽऽवर्तो मानवो लोकस्तं नावर्त्तन्ते। तथा च स्मृतिः।

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति (१) परं पदम्'॥

तदनेनोपाख्यानव्याख्यानेन

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधाना-च्च ॥ १६ ॥

इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम्॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः॥ १७॥

य एषोऽक्षिणीति नित्यवत् श्रुतमनित्ये छायापुरुषे नावकल्पते। कल्पनागौरवं चास्मिन् पक्षे प्रसज्यतइत्याह। "न चोपासनाकाल"इति। "तथा विज्ञानात्मनोपी"ति। विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपासना ऽन्यत्र दृष्टचरी, ब्रह्म-

(१) आविशन्ति—पा० २।

शस्तु तत्र श्रुतपूर्वेत्यर्थः । "भीषा" भिया "अस्मा"द्ब्रह्मणः । श्रेषमतिरोहितार्थम् ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥१८॥

स्वकर्मोपार्जितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति ।
तत्रादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥

प्रवृत्तिनिमयत्नलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरीरिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वाह्यादौ दृष्टं नाशरीरस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हति । नहि जातु वटाङ्कुरः कुटजबीजाज्जायते । तदनेन जन्माद्यस्य यत इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम् । तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्यान्तर्यामित्वाभावात् (१) प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्या देवताया वा ऽणिमाद्यैश्वर्ययोगिनो योगिनो वा जीवात्मनो वा ऽन्तर्यामिता स्यात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वाश्रुतत्वामतत्वाविज्ञातत्वानि सन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वविज्ञातृत्वानां श्रुतानामभावाद् अनात्मत्वाच्चैष त आत्मेति श्रुतेरनुपपत्तेर्न प्रधानस्यान्तर्यामिता । यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वादयश्च सद्द्रष्टृत्वादिभिरुपपद्यन्ते, शरीरेन्द्रियादियोगश्च, पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिरित्यादिश्रुतेः, तथापि तस्य प्रतिनियतयमनाद् 'यः सर्वान् लोकानन्तरो यमयति यः

(१) मितायाः असंभवात्—पा० ३ । ४ ।

सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति' इति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः, योगी तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वान् लोकान् सर्वाणि च भूतानि नियन्तुमर्हति तत्रतत्रानेकविधदेहेन्द्रियादिनिर्माणेन स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिश्रुतिभ्यस्तथापि जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादिति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विद्यासिद्धानां व्यापाराभावात्सोऽपि नान्तर्यामी। तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृत्वादिसंपन्नः स्वयमदृश्यादिः स्वात्मनि वृत्तिविरोधादमृतश्च देहनाशेऽप्यनाशात्। अन्यथा ऽऽमुष्मिकफलोपभोगाभावेन कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। य आत्मनि तिष्ठन्निति चाभेदेऽपि कथं चिद्भेदोपचारात् स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नीतिवत्। यमात्मा न वेदेति च स्वात्मनि वृत्तिविरोधाभिप्रायम्। यस्यात्मा शरीरमित्यादि च सर्वं स्वे महिम्नीतिवद्योजनीयं, यदि पुनरात्मनोऽपि नियन्तुरन्यो नियन्ता भवेद् वेदिता वा ततस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात्। सर्वलोकभूतनियन्तृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा। तदुपार्जितौ हि धर्माधर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति। एकवचनं च जात्यभिप्रायम्। तस्माज्जीवात्मैवान्तर्यामी, न परमात्मेति। एवं प्राप्ते ऽभिधीयते।

देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम्।
तत्कर्मोपार्जितं तच्चेत्तदविद्यार्जितं जगत्॥

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावदत्र भवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य जगद्योनित्वमवगम्यते। न तत्पृथग्जन-

साधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपह्नोतुम् । तथा च सर्वं विकारजातं तदविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्ततइति यथायथं पृथिव्यादिदेवतादिकार्यकरणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतादीन् शक्नोति नियन्तुम् । न चानवस्था । नह्नि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किं तु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायतइत्यसकृदावेदितं, तत्कुतो नियन्त्रन्तरं, कुतश्चानवस्था । तथा च नान्योतोस्ति द्रष्टेत्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः । परमार्थतो ऽन्तर्यामिणो ऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावात् । अविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रयास्तु ज्ञातृज्ञेयभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि संसारानुभवो विधिनिषेधशास्त्राणि च । एवं चाधिदैवादिष्वेकस्यैवान्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समञ्जसं भवति, यः सर्वान् लोकान् यः सर्वाणि भूतानीत्यत्र य इत्येकवचनमुपपद्यते । अमृतत्वं च परमात्मनि समञ्जसं नान्यत्र । य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादौ चाभेदेपि भेदोपचारक्लेशो न भविष्यति । तस्मात्परमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । पृथिव्यादिस्तनयित्न्वन्तमधिदैवम् । यः सर्वेष लोकेष्वित्यधिलोकम् । यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञम् । यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । प्राणाद्यात्मान्तमध्यात्मम् । संज्ञाया अप्रसिद्धत्वादित्युपक्रममात्रं पूर्वः पक्षः ॥

"दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात्" । कर्तरि आत्मनि प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥२१॥

"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" । "यत्तदद्रेश्यं"(१) बुद्धीन्द्रियाविषयः । "अग्राह्यं" कर्मेन्द्रियागोचरः । "अगोत्रं" कारणरहितम् । "अवर्णं" ब्राह्मणत्वादिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाणामविषयः, इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्तीत्याह । "अचक्षुःश्रोत्र"मिति । बुद्धीन्द्रियाण्युपलक्षयति । "अपाणिपाद"मिति । कर्मेन्द्रियाणि । "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं" दुर्विज्ञानत्वात् । स्यादेतत् । नित्यं सत्किं परिणामि नित्यं, नेत्याह । "अव्ययं" कूटस्थनित्यमित्यर्थः ।

परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते ।
चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥
जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् ।
योनिशब्दो निमित्तं चेत् कुतो जीवनिराक्रिया ॥

परिणममानसरूपा एव हि परिणामा दृष्टाः । यथोर्णनाभिलालापरिणामा लूतातन्तवस्तत्सरूपाः । तथा विवर्ता अपि विवर्तमानसरूपा एव, न विरूपाः । यथा रज्जुविवर्ताधारोरगादयो रज्जुसरूपाः । न जातु रज्ज्वां कुञ्जर इति विपर्यस्यन्ति । न च हेमपिण्डपरिणामो भवति लूतातन्तुः, तत्कस्य हेतोः, अत्यन्तवैरूप्यात् । तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य जगतो योनिरिति युज्यते । स्वविकारानश्नुतइति तदक्षरम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति चाक्षरात् परात्परस्या(२)-

(१) यत्तदद्रेश्यं—पा० २ । ३ । एवं मर्मेपि ।
(२) चाक्षरात् परस्या—पा० ३ ।

ख्यानम्। 'अक्षरात्परतः पर' इति श्रुतेः। नहि परस्मादात्मनो ऽर्वाग्विकारजातस्य च परस्तात् प्रधानादृते ऽन्यदक्षरं संभवति। अतो यः (१) प्रधानात्परः (२) परमात्मा स सर्ववित्, भूतयोनिस्त्वक्षरं प्रधानमेव तच्च सांख्याभिमतमेवास्तु। अथ तस्याप्रामाणिकत्वान्न तत्र परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं, प्रधीयते हि तेन विकारजातमिति प्रधानं, तत्खलु जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य नामरूपप्रपञ्चस्योपादानं युज्यते, सारूप्यात्। न तु चिदात्मा निर्वाच्यो, विरूपो हि सः। अचेतनानामिति भाष्यं सारूप्यप्रतिपादनपरम्। स्यादेतत्। स्मार्तप्रधाननिराकरणेनैवैतदपि निराकृतप्रायं तत्कुतोऽस्य प्रसक्तिरित्यत आह। "अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वादि"ति। सति बाधकेऽस्यानाश्रयणमिह तु बाधकं नास्तीत्यर्थः। तेन तदैक्षतेत्यादावुपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्योनिता ऽविद्याशक्त्याश्रयत्वेन। इह त्वविद्याशक्तेरेव जगद्योनित्वसंभवे न द्वारद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जगद्योनिरुच्यतइति पूर्वः पक्षः। अथ योनिशब्दो निमित्तकारणपरस्तथापि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवात्मेति विनिगमनायां न हेतुरस्तीति संशयेन पूर्वः पक्षः। अत्रोच्यते।

अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम्।
यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते॥

---

(१) 'य' इति अग्रे तदर्थपरामर्शि 'स' इति च १। २। ३ नास्ति।
(२) परतः परः—पा० १। ३।

तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिज्ञानतः स्फुटम्।
अक्षरं सर्वविद्धिश्वयोनिर्नाचेतनं भवेत् ॥
अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता।
अश्नुते यत्स्वकार्याणि ततोऽव्याकृतमक्षरम् ॥
नेह तिरोहितमिवास्ति किं चित् ॥ यत्तु सारूप्याभा-
वान्न चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च इति। अद्धा
विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः।
अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥

न खलु बाह्यसारूप्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति नियमनिमित्तमस्ति। आन्तरादपि कामक्रोधभयोन्मादस्वप्नादेर्मानसादपराधा(१)त्सारूप्यानपेक्षात्तस्यतस्य विभ्रमस्य दर्शनात्। अपि च हेतुमति विभ्रमे तदभावादनुयोगो युज्यते। अनाद्यविद्यावासना(२)प्रवाहपतितस्तु नानुयोगमर्हति। तस्मात्परमात्मविवर्ततया प्रपञ्चस्तद्योनिर्भुजङ्ग इव रज्जुविवर्ततया तद्योनिर्न तु तत्परिणामतया। तस्मात्तद्धर्मसर्ववित्त्वोक्तेर्लिङ्गाद् यत्तदद्रेश्यमित्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्यते ज्ञेयत्वेन, न तु प्रधानं जीवात्मा वोपास्यत्वेनेति सिद्धम्। न केवलं लिङ्गादपि तु परा विद्येति समाख्यानादप्येतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याह। "अपि च द्वे विद्ये" इति। लिङ्गान्तरमाह। "कस्मिन्नु भगव" इति। भोगा भोग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्ते भोक्तरि। अवच्छिन्नो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो

(१) दपचारा—पा० २। ३।
(२) अनाद्यविद्यातद्वासना—पा० १। ३।

विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समाख्यान्तरमाह । "अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठा"मिति । "प्लवा ह्येते ऽदृढा यज्ञरूपा अष्टादशो"ति । प्लवन्ते गच्छन्ति अस्थायिन इति प्लवाः । अत एवाऽदृढाः । के ते यज्ञरूपाः । रूप्यन्ते ऽनेनेति रूपं, यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते यज्ञरूपाः । तत्र षोडशर्त्विजः । ऋतुयजनेनोपाधिना ऋत्विक्शब्दः प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय ऋत्विजः । एवं यजमानोपि यज्ञोपाधिरेव । एवं पत्नी, 'पत्युर्नो यज्ञसंयोग'इति स्मरणात् । तएते ऽष्टादश यज्ञरूपा, येष्वृत्विगादिषूक्तं कर्म यज्ञः, यदाश्रयो यज्ञ इत्यर्थः । तच्च कर्मावरं स्वर्गाद्यवरफलत्वात् । अपियन्ति, प्राप्नुवन्ति । "न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो"रित्युक्ताभिप्रायम् ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

विशेषणं हेतुं व्याचष्टे । "विशिनष्टि ही"ति । शारीरादित्युपलक्षणं, प्रधानादित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचष्टे । "तथा प्रधानादपी"ति । स्यादेतत् । किमागमिकं सांख्याभिमतं प्रधानम् । तथा च वक्ष्समञ्जसं स्यादित्यत आह । "नात्र प्रधानं नाम किं चि"दिति ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

तदेतत् (१) परमतेनाक्षेपसमाधानाभ्यां व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे । "अन्ये पुनर्मन्यन्त" इति । पुनःशब्दोऽपि पूर्वस्माद्विशेषं द्योतयन्नस्येष्टतां सूचयति । जायमानवर्गमध्यपतितस्याग्निमूर्धादिरूपवतः सति जायमानत्वसंभवे नाकस्माज्जनकत्वकल्पनं युक्तम् । प्रकरणं खल्वेतद्विश्वयोनेः, संनिधिश्च जायमानानां, संनिधेश्च प्रकरणं बलीय इति जायमानपरित्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिनो रूपाभिधानमिति चेत् । न । प्रकरिणः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्त्वाविरोधात् । न चैतावता मूर्धादिश्रुतयः प्रकरणविरोधात्स्वार्थत्यागेन सर्वात्मतामात्रपरा इति युक्तम् । श्रुतेरत्यन्तविप्रकृष्टार्थात्प्रकरणाद्बलीयस्त्वात् । सिद्धे च प्रकरणिनोऽसंबन्धे जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता । तस्माद्धिरण्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्यो निर्दिश्यतइति साम्प्रतम् । तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव, (२) नेत्याह । "अस्मिन्पक्ष" इति प्रकरणात् ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्

॥ २४ ॥

प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्य मीमांसां चक्रुः । "को न आत्मा किं ब्रह्मे"ति । आत्मेत्युक्ते जीवात्मनि प्रत्ययो मा भूत् । अत उक्तं किं ब्रह्मेति । ते च मी-

(१) एतत्—पा० १ । ३ ।
(२) सूत्रमवहेयमेव—पा० १ । २ ।

मांसमाना निश्चयमनधिगच्छन्तः कैकेयराजं वैश्वानरविद्याविदमुपसेदुः । उपसद्य चोचुः । "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि" स्मरसि "तमेव नो ब्रूहीत्युपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीना"मिति । अयमर्थः । वैश्वानरस्य भगवतो द्यौ"र्मूर्धा सुतेजाः" "चक्षुर्विश्वरूपः" सूर्यः, "प्राणो" वायुः, "पृथग्वर्त्मात्मा," पृथग्वर्त्म यस्य वायोः स पृथग्वर्त्मा, स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वर्त्मात्मा,"संदेहो" देहस्य मध्यभागः स आकाशो "बहुलः," सर्वगतत्वात् "वस्तिरेव रयिः" आपः, यतोऽद्भ्योऽन्नमन्नाच्च रयिर्धनं तस्मादापो रयिरुक्तास्तासां च मूत्रीभूतानां वस्तिः स्थानमिति वस्तिरेव रयिरित्युक्तम् । "पादौ" "पृथिवी" तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वैश्वानरावयवेषु द्युसूर्यानिलाकाशजलावनिषु मूर्धचक्षुःप्राणसंदेहवस्तिपादेष्वेकैकस्मिन् वैश्वानरबुद्ध्या विपरीततयोपासकानां प्राचीनशालादीनां मूर्द्धपाताचक्षुष्ट(१)प्राणोत्क्रमणदेहशीर्णतावस्तिभेदपादश्लथीभावदूषणैरुपासनानां निन्दया मूर्धादिसमस्तभावमुपदिश्याम्नायते । 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान'मिति । स सर्वेषु लोकेषु द्युप्रभृतिषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु सर्वेष्वात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमत्ति सर्वसंबन्धिफलमाप्नोतीत्यर्थः । अथास्य (२) वैश्वानरस्य भोक्तुर्भोजनस्याग्निहोत्रतासंपिपादयिषया ऽऽह श्रुतिः । "उर एव वदिः," वेदिसारूप्यात् । "लोमानि बर्हिः," आस्तीर्णबर्हिः-

(१) पातान्धत्व—पा० १ । ३ ।

(२) अथास्य वैश्वानरोपासकस्य—पा० १ ।

साद्रूप्यात्। "हृदयं गार्हपत्यः" । हृदयानन्तरं "मनो ऽन्वाहार्यपचनः" । "आस्यमाहवनीयः" । तत्र हि तदन्नं हूयते । ननु को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि रूढत्वेन तदुपरक्तायां बुद्धौ वैश्वानराग्न्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथं चिन्नेतुं युज्यन्ते न तु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते । यद्यपि च वाजसनेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे वैश्वानरं ह वै भगवान् सम्प्रति वेद तं नो ब्रूहीत्यत्र नात्मब्रह्मशब्दौ स्तस्तथापि तत्समानार्थं छान्दोग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन तदविरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चीयते । निश्चितार्थेन ह्यनिश्चितार्थं व्यवस्थाप्यते, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । कर्मवच्च ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव । न च द्युमूर्द्धत्वादिकं जाठरभूताग्निदेवताजीवात्मनामन्यतमस्यापि संभवति । न च सर्वलोकाश्रयफलभागिता । न च सर्वपाप्मप्रदाह इति पारिशेष्यात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरियमाशङ्का । "शब्दादिभ्यो ऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेदि"ति । उच्यते । तदेवोपक्रमानुरोधेनान्यथा नीयते, यन्नेतुं शक्यम् । अशक्यौ च वैश्वानराग्निशब्दावन्यथा नेतुमिति शङ्कितुरभिमानः । अपि चान्तः प्रतिष्ठितत्वं प्रादेशमात्रत्वं च न सर्वव्यापिनो ऽपरिमाणस्य च परब्रह्मणः संभवतः । न च प्राणाहुत्यधिकरणता ऽन्यत्र जठराग्नेर्युज्यते । न च गार्हपत्यादिहृदयादिता ब्रह्मणः संभविनी । तस्माद्यथायोगं जा-

ठरभूताग्निदेवताजीवानामन्यतमो वैश्वानरो, न तु ब्रह्म। तथा च ब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ। द्युमूर्द्धत्वादयस्तु स्तुतिमात्रम्। अथ वा अग्निशरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद् द्युमूर्द्धत्वादय उपपद्यन्तइति शङ्कितुरभिसंधिः। अत्रोत्तरम्। "न"। कुतः। "तथा दृष्ट्युपदेशात्"। अद्धा चरममनन्यथा सिद्धं प्रथमावगतमन्यथयति। न त्वत्र चरमस्यानन्यथासिद्धिः प्रतीकोपदेशेन वा मनो ब्रह्मेतिवत् तदुपाध्युपदेशेन वा मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इतिव दुपपत्तेः। व्युत्पत्त्या वा वैश्वानराग्निशब्दयोर्ब्रह्मवचनत्वान्नानन्यथासिद्धिः। तथा च ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्याश्रयान्तरे जाठरवैश्वानराख्ये क्षेपेण वा जाठरवैश्वानरोपाधिनि वा ब्रह्मण्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च समावेश उपपद्यते। असंभवादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे। "यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येते"ति। पुरुषमपि चैनमधीयतइति सूत्रावयवं व्याचष्टे। "यदि केवल एवे"ति। न ब्रह्मोपाधितया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः। न केवलमन्तःप्रतिष्ठं पुरुषमपीत्यपेरर्थः। अत एव यत्पुरुष इति पुरुषमनूद्य न वैश्वानरो विधीयते। तथा सति पुरुषे वैश्वानरदृष्टिरुपदिश्येत। एवं च परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानरइहोपदिश्यतइति भाष्यं विरुध्येत। श्रुतिविरोधश्च। "स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदे"ति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदनमत्रानूद्यते, न तु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम्। तस्मात् स एषोग्निर्वैश्वा-

नरा यदिति यदिति यदः पूर्वेण संबन्धः पुरुषइति तच पुरुषदृष्टेरुपदेश इति युक्तम् ॥

अत एव न देवताभूतं च ॥ २७ ॥

अत एवैतेभ्यः (१) श्रुतिस्मृत्यवगतद्युमूर्द्धत्वादिसंबन्धसर्वलोकाश्रयफलभागित्वसर्वपाप्मप्रदाहात्मब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः। 'यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमा'मिति मन्त्रवर्णोपि न केवलौष्ण्यप्रकाशविभवमात्रस्य भूताग्नेरिममीदृशं महिमानमाहापि तु ब्रह्मविकारतया तादूप्येणेति भावः ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

यदेतत्प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् संपाद्य पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते, 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदे'ति। अत्रावयवसंपत्त्या पुरुषविधत्वं कार्यकारणसमुदायरूपपुरुषावयवमूर्द्धादिचुबुकान्तःप्रतिष्ठानाच्च पुरुषे ऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं समुदायमध्यपतितत्वात्तदवयवानां समुदायिनाम्। अत्रैव निदर्शनमाह। "यथा वृक्षे शाखा"मिति। शाखाकाण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता भवतीत्यर्थः। समाधानान्तरमाह। "अथ वे"ति। अन्तःप्रतिष्ठत्वं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्षयति। एतदुक्तं भवति। वैश्वानरः परमात्मा चराचरसाक्षीति। पूर्वपक्षिणो ऽनुशयमुन्मूलयति। "निश्चिते चे"-

(१) अत एवोतेभ्यः—पा० १। २।

ति । विश्वात्मकत्वाद्वैश्वानरः प्रत्यगात्मा, विश्वेषां वायं नरस्तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य विश्वे नरा जीवा वा ऽऽत्माना ऽस्य तादात्म्येनेति ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

साकल्येनोपलम्भासंभवादुपासकानामनुग्रहायानन्तोपि परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यनक्तीत्याह । "अतिमात्रस्यापी"ति । अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्रः । "उपासकानां कृते"उपासकार्थमिति यावत् । व्याख्यान्तरमाह । "प्रदेशविशेषेषु वे"ति ॥

संपत्तेरिति जैमिनिः ॥ ३१ ॥

मूर्द्धान्तमुपक्रम्य चुबुकान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः । तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् संपादयन् प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति । अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाह सूत्रकारः ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

"अविमुक्ते," अविद्योपाधिकल्पितावच्छेदे जीवात्मनि, स खल्वविमुक्तः, तस्मिन् प्रतिष्ठितः परमात्मा तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः । अनेन जीवेनात्मनेति । अविद्याकल्पितत्वेन भेदमाश्रित्याधाराधेयभावः । "वरणा"भ्रूः शेषमतिरोहितार्थम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपक्षिप्यते । तत्र

पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः ।

द्युभ्वाद्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हि चित् ॥

पारावारमध्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमानो जलविधारको लोके दृष्टः, न तु बन्धहेतुमात्रम् । हडि(१)निगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानवच्छिन्नं ब्रह्म सेतुभावमनुभवति । न चामृतं सद्ब्रह्मामृतस्य सेतुरिति युज्यते । न च ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य तत्सेतुः स्यात् । न चाभेदे षष्ठ्याः प्रयोगो दृष्टपूर्वः । तदिदमुक्तम् । "अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणा"दिति । अमृतस्येति श्रवणात्, सेतुरिति श्रवणा,दिति योजना । तत्रामृतस्येति श्रवणादिति विशदतया न व्याख्यातम् । सेतुरिति श्रवणादिति व्याचष्टे । "पारवानि"ति । तथा च पारवत्यमृतव्यतिरिक्ते सेतावनुश्रीयमाणे (२) प्रधानं वा सांख्यपरिकल्पितं भवेत् । तत्खलु स्वकार्योपहितमर्यादतया पुरुषं यावदगच्छद्भवति पारवत्, भवति च द्युभ्वायतनं तत्प्रकृतित्वात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च विकाराणां, भवति चात्मा ऽऽत्मशब्दस्य स्वभाववचनत्वात्, प्रकाशात्मा प्रदीप इतिवत् । भवति चास्य ज्ञानमपवर्गोपयोगि, तदभावे प्रधानाद्विवेकेन पुरुषस्यानवधारणादपवर्गानुपपत्तेः । यदि त्वस्मिन्प्रमाणाभावेन न परितुष्यति, अस्तु तर्हि

(१) यत्र तु दारूणि छिद्रिते निग्राह्याणां पादप्रोतनं तद्धडिः । इति कल्पतरुः ।

(२) सेतावाश्रीयमाणे—पा० १ । ३ ।

नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं द्युभ्वाद्यायतनं, तस्मिन्प्रामाणिके सर्वस्योक्तस्योपपत्तेः। एतदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितम्। अथ तु साक्षाच्छ्रुत्युक्तं द्युभ्वाद्यायतनमाद्रियसे, ततो वायुरेवास्तु। 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ती'ति श्रुतेः। यदि त्वात्मशब्दाभिधेयत्वं न विद्यतइति न परितुष्यसि, भवतु तर्हि शारीरस्तस्य भोक्तुर्भोग्यान् द्युप्रभृतीन् प्रत्यायतनत्वात्। यदि पुनरस्य द्युभ्वाद्यायतनस्य सर्वज्ञश्रुतेरत्रापि न परितुष्यसि, भवतु ततो हिरण्यगर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा द्युभ्वाद्यायतनम्। तस्य हि कार्यत्वेन पारवत्त्वं चामृतात्परब्रह्मणो भेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते। अयमपि वायना वै गौतम सूत्रेणेति श्रुतिमुपन्यस्यता सूचितः। तस्मादयं द्युप्रभृतीनामायतनमिति। एवं प्राप्ते ऽभिधीयते। द्युभ्वाद्यायतनं परब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहिरण्यगर्भाः। कुतः। स्वशब्दात्।

धारणाद्वा ऽमृतत्वस्य साधनाद्वा ऽस्य सेतुता।
पूर्वपक्षे ऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते॥

नहि मृद्दारुमयो मूर्तः पारावारमध्यवर्ती पाथसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वा ऽव्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रात्मा वा ऽभ्युपेयते। किं तु पारवत्तामात्रपरो लाक्षणिकः सेतुशब्दोभ्युपेयः। सोस्माकं पारवत्तावर्जं विधरणत्वमात्रेण योगमात्राद्रूढिं परित्यज्य (१) प्रवर्त्स्यति। जीवा-

(१) परित्यज्य द्युभ्वाद्यायतने—पा॰ ३।

नाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनत्वं वात्मज्ञानस्य पारवत्त एव लक्षयिष्यति। अमृतशब्दश्च भावप्रधानः। यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्र द्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्दार्थौ, अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्। तदिदमुक्तं भाष्यकृता "अमृतत्वसाधनत्वा"-दिति। तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि द्युभ्वाद्यायतनउपपत्स्येते। अत्र च स्वशब्दादिति तन्नोच्चरितमात्मशब्दादिति च सदायतना इति सच्छब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति। सर्वे ह्येतेस्य स्वशब्दाः। स्यादेतत्। आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यं हिरण्यगर्भे ऽप्युपपद्यते। तथा च स एवात्रास्त्वमृतत्वस्य सेतुरित्याशङ्क्य श्रुतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह। "तत्रायतनायतनवद्भावश्रवणा"दिति। विकाररूपे ऽनृते ऽनिर्वाच्ये ऽभिसन्धो ऽभिसन्धानं यस्य स तथोक्तः। भेदप्रपञ्चं सत्यमभिमन्यमान इति यावत्। तस्यापवादो दोषः श्रूयते। "मृत्यो"रिति। "सर्वं ब्रह्मेति त्वि"ति। यत्सर्वमविद्यारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म। न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमित्यर्थः। "अपर आह"ेति। नात्र द्युभ्वाद्यायतनस्य सेतुता (१) येन पारवत्ता स्यात्, किं तु जानथेति यज् ज्ञानं कीर्तितं, यश्च वाचो विमुञ्चथेति वाग्विमोकः, तस्यामृतत्वसाधनत्वेन सेतुतोच्यते। तच्चोभयमपि पारवदेव। न च प्राधान्यादेष इति सर्वनाम्ना द्युभ्वाद्यायतनमात्मैव परामृश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोचने इति साम्प्रतम्। वाग्वि-

(१) सेतुतोच्यते—पा० १।२।३।

मोचनात्मज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन प्राधान्यात्। आत्मनस्तु द्रव्यस्याव्यापारतया ऽविधेयत्वात्। विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतो ऽमृतत्वसाधनत्वात्। न चेदमैकान्तिकं यत्प्रधानमेव सर्वनाम्ना परामृश्यते। क्व चिदयोग्यतया प्रधानमुत्सृज्य योग्यतया गुणो ऽपि परामृश्यते ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं व्यपदिश्यते 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रित्यादिना। तेन तद् द्युभ्वाद्यायतनविषयमेव। ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्त'इत्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्। तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वाद् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति निश्चीयते। हृदयग्रन्थिश्चाविद्यारागद्वेषभयमोहाः। मोहश्च विषादः, शोकः, परं हिरण्यगर्भाद्यवरं यस्य तद्ब्रह्म तथोक्तम्। तस्मिन्ब्रह्मणि यद्दृष्टं दर्शनं तस्मिंस्तदर्थमिति यावत्। यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'ति चर्मार्थमिति गम्यते। नामरूपादित्यप्यविद्याभिप्रायम्। 'कामा येऽस्य हृदि श्रिता' इति कामा इत्यविद्यामुपलक्षयति ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

नानुमानमित्युपलक्षणं, नाव्याकृतमित्यपि द्रष्टव्यं, हेतोरुभयत्रापि साम्यात् ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

येनातच्छब्दत्वं हेतुरनुकृष्यते। स्वयं च भाष्यकृद्धेतुमाह।

"न चोपाधिपरिच्छिन्नस्ये"ति । "न सम्यक् संभवति" नाञ्जसमित्यर्थः । भोग्यत्वेन हि आयतनत्वमतिक्लिष्टम् । स्यादेतत् । यद्यतच्छब्दत्वादित्यत्रापि हेतुरनुकृष्टव्यो, हन्त कस्मात्पृथग्योगकरणं, यावता न प्राणभृदनुमाने इत्येक एव योगः कस्मान्न कृत इत्यत आह । "पृथगि"ति । भेदव्यपदेशादित्यादिना हि प्राणभृदेव निषिध्यते, न प्रधानं, तत्रैकयोगकरणे दुर्विज्ञानं स्यादिति ॥

प्रकरणात् ॥६॥

न खलु हिरण्यगर्भादिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भवति किं तु ब्रह्मण्येवेति ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा द्युभ्वाद्यायतनं भवेत्, ततस्तत्प्रकृत्यानश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति परमात्माभिधानमाकस्मिकं प्रसज्येत । न च हिरण्यगर्भ उदासीन,स्तस्यापि भोक्तृत्वात् । न च जीवात्मैव द्युभ्वाद्यायतनं, तथा सति(१) स एवात्र कथ्यते तत्कथनाय च ब्रह्मापि कथ्यते, अन्यथा सिद्धान्ते ऽपि जीवात्मकथनमाकस्मिकं स्यादिति वाच्यम् । यतो ऽनधिगतार्थावबोधनस्वरसेनाम्नायेन प्राणभृन्मात्रप्रसिद्धजीवात्माधिगमायात्यन्तानवगतमलौकिकं ब्रह्मावबोध्यतइति सुभाषितम् । "यदपि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेने"ति । तत्र ह्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति

(१) तथा च—पा० १ । २ । ३ ।

जीव उपाधिरचितेन रूपेण ब्रह्मस्वभाव उदासीनो ऽभोक्ता दर्शितः । तदर्थमेवाचेतनस्य बुद्धिसत्त्वस्यापारमार्थिकं भोक्तृत्वमुक्तम् । तथा चेत्थंभूतं जीवं कथयतानेन मन्त्रवर्णेन द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कथितं भवति, उपाध्यवच्छिन्नस्य जीवः प्रतिषिद्धो भवतीति न पैङ्गिब्राह्मणविरोध इत्यर्थः । "प्रपञ्चार्थ"मिति । तन्मध्ये न पठितमिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥८॥

नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदनात्मवित्तया शोच्यमात्मानं मन्यमानो भगवन्तमात्मज्ञमाजानसिद्धं महायोगिनं सनत्कुमारमुपससाद । उपसद्य चोवाच, भगवन्ननात्मज्ञताजनितशोकसागरपारमुत्तारयतु मां भगवानिति । तदुपश्रुत्य सनत्कुमारेण नामब्रह्मेत्युपास्वेत्युक्ते नारदेन पृष्टं किं नाम्नोऽस्ति भूय इति । तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनं वाग्वाव नाम्नो भूयसी । तदेवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसि प्रश्नोत्तरे वागिन्द्रियमपक्रम्य मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्न तोयवायुसहिततेजोनभःस्मराशाप्राणेषु पर्यवसिते । कर्तव्याकर्तव्यविवेकः संकल्पः, तस्य कारणं पूर्वापरविषयनिमित्तप्रयोजननिरूपणं चित्तम् । स्मरः, स्मरणम् । प्राणस्य च समस्तक्रियाकारकफलभेदेन पित्राद्यात्मत्वेन च रथारनाभिदृष्टान्तेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन च प्राणभूयस्त्वदर्शिनो ऽतिवादित्वेन च नामादिप्रपञ्चादाशान्ताद्भूयस्त्वमुक्त्वा ऽपृष्ट एव ना-

रदेन सनत्कुमार एकग्रन्थेन 'एष तु वातिवदति यः सत्येनातिवदतीति सत्यादीन्कृतिपर्यन्तानुक्रमोपदिदेश, सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्य'मिति । तदुपश्रुत्य नारदेन सुखं भगवो विजिज्ञास इत्युक्ते सनत्कुमारो यो वै भूमा तत्सुखमित्युपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयांबभूव, यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना । तदीदृशे विषये विचार आरभ्यते । तत्र संशयः, किं प्राणो भूमा स्यादाहो परमात्मेति । भावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया सामानाधिकरण्यं संशयस्य बीजमुक्तं भाष्यकृता । तत्र

एतस्मिन्ग्रन्थसन्दर्भे यदुक्ताद्भूयसोऽन्यतः ।
उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम् ॥

न च प्राणात्किं भूय इति पृष्टं, नापि भूमा वाऽस्माद् (१) भूयानिति प्रत्युक्तम् । तस्मात्प्राणभूयस्त्वाभिधानानन्तरमपृष्टेन भूमोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति । अपि च भूमेति भावो न भवितारमन्तरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितारमपेक्षमाणः प्राणस्यानन्तर्येण बुद्धिसंनिधानात्तमेव भवितारं प्राप्य निर्वृणोति । यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदित्यार्तिरिवार्तं हविः । यथाहुः । 'नृष्यामहे हविषा विशेषण'मिति । न चात्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तम् । सनत्कुमारस्य नामब्रह्मेत्युपास्वेति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुत्थानात् । अतद्विषयत्वे चो-

(१) वैतस्माद्—पा० २ । ३ ।

त्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्येन विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रसङ्गात्। तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानन्तर्यात्तस्यैव भूमेति युक्तम्। तदेतत्संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधनमिति न पुनरुक्तम्। न च भूयोभूयः प्रश्नात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति युक्तम्। प्राणोपदेशानन्तरं तस्योपरमात्तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तद्विरोध्यापाततः प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेयं, नीतं च भाष्यकृता। स्यादेतत्। एष तु वातिवदतीति तुशब्देन प्राणदर्शिनो ऽतिवादिनो (१) व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादिनं वदन्कथं प्राणस्य भूमानमभिदधीतेत्यत आह। "प्राणमेव त्वि"-ति। "प्राणदर्शिनस्यातिवादित्व"मिति। नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। नायं तुशब्दः प्राणातिवादित्वाद्व्यवच्छिनत्ति, (२) अपि तु तदतिवादित्वमपरित्यज्य प्रत्युत तदनुकृष्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य श्रवणमननश्रद्धानिष्ठाकृतिभिर्विज्ञानाय निश्चयाय सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतमेवातिवादित्वमुच्यते। तुशब्दो नामाद्यतिवादित्वाद्व्यवच्छिनत्ति। न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादी, अपि तु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः। अत्र चागमाचार्योपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवणम् अथागमाविरोधिन्यायनिवेशनं मननं मत्वा च गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिरनुबुभुक्षुभिः सह संवाद्य तत्त्वं श्रद्धत्ते। श्रद्धानन्तरं च विषयान्तरदोषदर्शी वि-

(१) ऽतिवादित्वं—पा० २। ३।

(२) प्राणातिवादित्वं व्यवच्छिनत्ति,—पा० २।

रक्तस्ततो व्यावृत्तः तत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः प्रयत्नः। अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठा (१) भवति, यदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञानमनुभवः प्रादुर्भवति। तदेतदाहुराचार्याः। 'भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञान'मिति। भावनाप्रकर्षपर्यन्तो निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति। तस्मात्प्राण एव भूमेति प्राप्ते ऽभिधीयते॥ एष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्त्वा भूमोच्यते, तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निरूढवृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह। परमार्थश्च परमात्मैव। ततो ह्यन्यद्विकारजातमनृतं कया चिदपेक्षया कथं चित्सत्यमुच्यते। तथा चैष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदतीति ब्रह्मणो ऽतिवादित्वश्रुत्या ऽन्यनिरपेक्षया लिङ्गादिभ्यो बलीयस्या ऽवगमितं कथमिव संनिधानमात्रात् श्रुत्याद्यपेक्षादतिदुर्बलात्कथं चित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम्। एवं च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमानो न प्राणविषयो भवितुमर्हति, किं तु सत्यस्य परमात्मन एव। एवं चानात्मविद् आत्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्ने परमात्मानमेवास्मै व्याख्यास्यामीत्यभिसन्धिमान् सनत्कुमारः सोपानारोहणन्यायेन स्थूलादारभ्य तत्तद्भूमव्युत्पादनक्रमेण भूमानमतिदुर्ज्ञानतया परमसूक्ष्मं व्युत्पादयामास। न च प्रश्नपूर्वताप्रवाहपतितेनोत्तरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वेणैव भवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादिसुगमेन भाष्येण व्युत्पादितम्। विज्ञानादिसाधनपरम्परा मननश्रद्धादिः, प्राणान्ते चानुशासने ता-

(१) भ्यासे ऽस्य निष्ठा—पा० ३।

वन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेर्न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । तदभिधाने हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्येत । तस्मान्नेदं प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदायत्तः प्राणस्तस्य, स चात्मेत्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते । "प्रकरणान्त" इति । प्राणस्य प्रकरणसमाप्ताविव्यर्थः । निराकरोति । "न, स भगव"इति । संदंशन्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः प्राणस्यैतत्प्रकरणं भवेत् । तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥

न केवलं श्रुतेर्भूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

यदपि पूर्वपक्षिणा कथं चिन्नीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दूषयति । "योप्यसौ सुषुप्तावस्थाया"मिति । सुषुप्तावस्थायामिन्द्रियाद्यसङ्गात्मैव । न प्राणः "परमात्मप्रकरणात्" । "अन्यदार्तं" विनश्वरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्ध्या वर्णेषु रूढः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्ध्या यौगिकः । अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति वर्ण एवाक्षरम् । न च वर्णेष्वाकाशस्योतत्वप्रोतत्वे नोपपद्येते, सर्वस्यैव रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् । सर्वं हि रूपधेयं नामधेयसंभिन्नमनुभूयते, गौरयं वृक्षोयमिति । न चोपायत्वात्तत्संभेदसंभवः । नहि धूमोपाया व-

क्षिधीर्धूमसंभिन्नं वह्निमवगाहते, धूमोयं वह्निरिति, किं तु वैयधिकरण्येन धूमाद्वह्निरिति । भवति तु नामधेयसंभिन्नो रूपधेयप्रत्ययो डित्थोयमिति । अपि च शब्दानुपायेपि रूपधेयप्रत्यये लिङ्गेन्द्रियजन्मनि नामसंभेदो दृष्टः । तस्मान्नामसंभिन्नाः पृथिव्यादयोम्बरान्ता नाम्ना ग्रथिताश्च विद्वाश्च, नामानि चोंकारात्मकानि तद्व्याप्तत्वात् । तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृणानि (१) एवमोंकारेण सर्वा वागिति श्रुतेः । अत ॐकारात्मकाः पृथिव्यादयोम्बरान्ता इति वर्णा एवाक्षरं न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ अक्षरं परमात्मैव, न तु वर्णाः । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । न खल्वम्बरान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किं तु परमात्मैव । तेषां परमात्मविकारत्वात् । न च नामधेयात्मकं रूपधेयमिति युक्तम् । स्वरूपभेदादुपायभेदादर्थक्रियाभेदाच्च । तथाहि । शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रग्राह्याण्यभिधेयप्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते । रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिसामान्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियग्राह्याणि मधुधारणप्रावरणाद्यर्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कुतो नामसंभेदः । न च डित्थोयमिति शब्दसामानाधिकरण्य(२)प्रत्ययः । न खलु शब्दात्मकोयं (३) पिण्ड इत्यनुभवः, किं तु यो नानादेशकाल-

(१) संतृण्णानि—पा० ४ । अयमेव युक्तः ।

(२) शब्दसमानाधिकरणः—पा० २ । ३ ।

(३) खलु डित्थात्मकोयं—पा० १ । २ । ३ । ४ ।

संमतः पिण्डः सोयं संनिहितदेशकाल इत्यर्थः। संज्ञा तु गृहीतसंबन्धैरत्यन्ताभ्यासात्पिण्डाभिनिवेशिन्येव संस्कारोद्बोधसंपातायाता स्मर्यते। यथाहुः।

'यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम्।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षमः॥
संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते।
संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा'॥ इति।

न च वर्णातिरिक्ते स्फोटात्मनि अलौकिकेऽक्षरपदप्रसिद्धिरस्ति लोके। न चैष प्रामाणिक इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते। निरूपितं (१) चास्माभिस्तत्त्वबिन्दौ। तस्माच्छ्रोत्रग्राह्याणां वर्णानामम्बरान्तधृतेरनुपपत्तः समुदायप्रसिद्धिबाधनात् अवयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम्॥ ये तु प्रधानं पूर्वपक्षयित्वाऽनेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धान्तयन्ति, तैरम्बरान्तधृतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराक्रियतइति वाच्यम्। अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः, अपि तु प्रशासनाधिकरणता। तथा च श्रुतिः। 'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इति। तथाप्यम्बरान्तधृतेरित्यनर्थकम्। एतावद्वक्तव्यम्। अक्षरं प्रशासनादिति। एतावतैव प्रधाननिराकरणसिद्धेः। तस्माद्वर्णाक्षरतानिराक्रियैवास्यार्थः। न च स्थूलादीनां वर्णेष्वप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तेर्वर्णेषु शङ्कैव नास्तीति वाच्यम्। नह्यवश्यं प्राप्तिपूर्वका एव प्रतिषेधा भवन्ति, अप्राप्तेष्वपि नि-

(१) निवेदितं—पा० २। ३। ४।

त्यानुवादानां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे न दिवीत्यग्निचयननिषेधानुवादः । तस्मात्यत्किं चिदेतत् ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वा ऽव्याकृते वा संभवति । न च मुख्यार्थसंभवे कूलं पिपतिषतीतिवद्गौणत्वमुचितमिति भावः ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अम्बरान्तविधरणात्त्वरस्येश्वरात्यदन्यद्वर्णो वा प्रधानं वा ऽव्याकृतं वा तेषामन्येषां भावो ऽन्यभावस्तमत्यन्तं व्यावर्तयति श्रुतिः । तद्वाएतदक्षरं गार्गीत्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जीवस्याप्यक्षरता निषिद्धेत्यत आह । "तथे"ति । नान्यदित्यादिकया हि श्रुत्या ऽऽत्मभेदः प्रतिषिध्यते । तथा चोपाधिभेदभिन्ना जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदाभिधानादित्यर्थः । इतोपि न शारीरस्याक्षरशब्दतेत्याह । "अचक्षुष्क"मिति । अक्षरस्य चक्षुराद्युपाधिं वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्माद्वर्णप्रधानाव्याकृतजीवानामसंभवात्संभवाच्च परमात्मनः परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

कार्यब्रह्म जनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः ।
दर्शनध्यानयोर्ध्येयमपरं ब्रह्म गम्यते ॥

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदने तद्भावापत्तौ स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति न देशविशेषप्राप्तिरुपपद्यते। तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयत्वेन चोद्यते। न चेक्षणस्य लोके तत्त्वविषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मणस्तथाभावाद् ध्यायतेश्च तेन समानविषयत्वात्परब्रह्मविषयमेव ध्यानमिति साम्प्रतम्। समानविषयत्वस्यैवासिद्धेः। परो हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः। न च तत्त्वविषयमेव सर्वत्र दर्शनम्। अनृतविषयस्यापि तस्य दर्शनात्। न च मननं दर्शनं, तच्च तत्त्वविषयमेवेति साम्प्रतम्। मननाद्भेदेन तत्रतत्र दर्शनस्य निर्देशात्। न च मननमपि तर्कापरनामावश्यं तत्त्वविषयम्। यथाहुः। 'तर्कोऽप्रतिष्ठ' इति। तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयम्। तस्य च परत्वं शरीरापेक्षयेति। एवं प्राप्ते उच्यते।

ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः।
अर्थ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथेक्षतेः॥

ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम्। साक्षात्कारश्चौत्सर्गतस्तत्त्वविषयः। क्वचित्तु बाधकोपनिपाते समारोपितगोचरो भवेत्। न चासत्यपवादे शक्य उत्सर्गस्त्यक्तुम्। तथा चास्य तत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम्। अपि च वाक्यशेषेणैकवाक्यत्वसंभवे न वाक्यभेदो युज्यते। संभवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात् समभिव्याहाराच्चैकवाक्यता। तदनुरोधेन च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवघनविषयं द्रष्टव्यम्। तस्मात्तु परः पुरुषो ध्या-

तव्यस्य द्रष्टव्यस्य भवति। तदिदमुक्तम्। न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतो ऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, किं तु जीवघनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव कथयितुं जीवघनो जीवः खिल्यभावमुपाधिवशादापन्नः स उच्यते। स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यनन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवघनः। स हि समस्तकरणात्मनः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां जीवानां तत्र संघात इति भवति जीवघनः। तदेवं त्रिमात्रोंकारायतनं परमेव ब्रह्मोपास्यम्। अत एव चास्य देशविशेषाधिगतिः फलमुपाधिमत्त्वात्, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मुक्तिः। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः। अपरं तु ब्रह्मैकैकमात्रायतनमुपास्यमिति मन्तव्यम्॥

दहर उत्तरेभ्यः॥ १४॥

"अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं सूक्ष्मं गुहाप्रायं पण्डरीकसंनिवेशं वेश्म दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्"। आगमाचार्योपदेशाभ्यां श्रवणं च, तदविरोधिना तर्केण मननं च, तदन्वेषणं तत्पूर्वकेण चादरनैरन्तर्यदीर्घकालासेवितेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेण साक्षात्कारो विज्ञानम्। विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वेभ्यः। तदिच्छा विजिज्ञासनम्। अत्र संशयमाह। "तत्रे"ति। तत्र प्रथमं तावदेष संशयः। किं दहराकाशादन्यदेव किं चि-

दन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च उत दहराकाश इति । यदा-
पि दहराकाशो ऽन्वेष्टव्यस्तदापि (१) किं भूताकाश आहो
शारीर आत्मा किं वा परमात्मेति संशयहेतुं पृच्छति ।
"कुत" इति । तद्धेतुमाह । "आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्या"-
मिति । तत्र प्रथमं तावद्भूताकाश एव दहर इति पूर्वप-
क्षयति । "तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वादि"ति । ए-
ष तु बहुतरोत्तरसंदर्भविरोधात्तुच्छः पूर्वपक्ष इत्यपरितोषेण
पक्षान्तरमालम्बते पूर्वपक्षी । "अथ वा जीवो दहर इति
प्राप्त" युक्तमित्यर्थः । तत्र

आधेयत्वाद्विशेषाद्वा (२) पुरं जीवस्य युज्यते ।
देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतुद्वयवियोगतः ॥

असाधारणेन हि व्यपदेशा भवन्ति । तद्यथा, क्षिति-
जलपवनबीजादिसामग्रीसमवधानजन्मा ऽप्यङ्कुरः शालिबी-
जेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्कुर इति । न तु क्षित्यादिभिः, ते-
षां कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात् । तदिह शरीरं ब्रह्म-
विकारो ऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम् । ब्रह्मणः सर्ववि-
कारकारणत्वेनातिसाधारण्यात् । जीवभेदधर्माधर्मोपार्जितं
तदित्यसाधारणकारणत्वाज्जीवेन व्यपदिश्यतइति युक्तम् ।
अपि च ब्रह्मपुरइति सप्तम्यधिकरणे स्मर्यते, तेनाधेयेनानेन
संबन्धव्यम् । न च ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्यानाधे-
यस्याधारसंबन्धः कल्पते । जीवस्त्वाराग्रमात्र इत्याधेयो भ-

(१) स्तदा—पा० १ । २ । ३ । ४ ।
(२) द्विशेषाच्च—पा० १ । २ । ३ । ४ ।

वति। तस्माद् ब्रह्मशब्दो रूढिं परित्यज्य देहादिबृंहणतया जीवे यौगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः। चैतन्यं च भक्तिः। उपधानानुपधाने तु विशेषः। "वाच्यत्वं" गम्यत्वम्॥ स्यादेतत्। जीवस्य पुरं भवतु शरीरं, पुण्डरीकदहरगोचरता त्वन्यस्य भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इवोज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्मेत्यत आह। "तत्र पुरस्वामिन" इति। अयमर्थः। वेश्म खल्वधिकरणमनिर्दिष्टाधेयमाधेयविशेषापेक्षायां पुरस्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन संबद्धं सदनपेक्षं नाधेयान्तरेण संबन्धं कल्पयति। ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगायतनमिति को हृदयपुण्डरीकेऽस्य (१) विशेषो यत्तदेवास्य (२) सद्मेत्यत आह। "मनउपाधिकस्य जीव" इति। ननु मनोपि चलतया सकलदेहवृत्ति पर्यायेणेत्यत आह। "मनश्च प्रायेणे"ति। आकाशशब्दस्यारूपत्वादिना सामान्येन जीवे भाक्तः। अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो दहरोस्मिन्नन्तराकाश इति, तथाप्यदोष इत्याह। "न चात्र दहरस्या"काशस्या"न्वेष्यत्व"मिति। एवं प्राप्ते उच्यते। भूताकाशस्य तावन्न दहरत्वं यावान्वा ऽयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाश इत्युपमानविरोधात्। तथाहि।

तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत्।
अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्यां न युज्यते॥

अस्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्भेदेनोपमानस्य

---

(१) पुण्डरीकस्य—पा॰ १। २। ३।
(२) यत एतदेवास्य—पा॰ १। ३।

गतिः। न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवति। तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तेः। न भूताकाशसमानत्वं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते, येन ज्यायानाकाशादिति (१) श्रुतिविरोधः स्यात्, अपि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते। अपि च सर्वएवोत्तरे हेतवो दहराकाशस्य भूताकाशत्वं व्यासेधन्तीत्याह। "न च कल्पितभेद" इति। नापि दहराकाशो जीव इत्याह। "यद्यप्यात्मशब्द" इति॥

उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते।
तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत्॥

देहे हि ब्रह्मोपलभ्यत इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया। तथा च ब्रह्मशब्दार्थो मुख्यो भवति। अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्म भवति, एवं जीवस्य पुरे हृत्पुण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मलिङ्गेभ्यो ब्रह्मणोऽवधारणात्। ब्रह्मणो हि बाधके प्रमाणे बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्मलिङ्गानि कथं चिद्भेदविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते। न चेह ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं साधकं वाऽस्ति जीवस्य। ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादितो ब्रह्मोपलब्धिस्थानतया। अर्भकौकस्त्वं चोक्तम्। तस्मात्सति संभवे ब्रह्मणि तल्लिङ्गानां नाब्रह्मणि व्याख्यानमुचितमिति ब्रह्मैव दहराकाशो न

---

(१) ज्यायानयमाकाशादिति—पा॰ १।२।३।

जीवभूताकाशाविति । श्रवणमननमनुविद्य (१) ब्रह्मानुभूय चरणं चारस्तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः । स्यादेतत् । दहराकाशस्यान्वेष्यत्वे सिद्धे तत्र विचारो युज्यते, न तु तदन्वेष्टव्यम्, अपि तु तदाधारमन्यदेव किं चिदित्युक्तमित्यनुभाषते । "यदप्येत"दिति । अनुभाषितं दूषयति । "अत्र ब्रूम" इति । यद्याकाशाधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्तदेवोपरि व्युत्पादनीयमाकाशव्युत्पादनं तु क्वोपयुज्यते इत्यर्थः । चोदयति । "न त्वेतदपी"ति । आकाशकथनमपि तदन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव । अथाकाशपरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह । "तं चेद् ब्रूयु"रिति । आचार्येण हि दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्युपदिष्टे ऽन्तेवासिना ऽऽक्षिप्तं, किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम् । पुण्डरीकमेव तावत्सूक्ष्मतरं तदवरुद्धमाकाशं सूक्ष्मतमम् । तस्मिन्सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः । तत्किमन्वेष्टव्यमिति । तदस्मिन्नाक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपक्रमं वचः, उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी समाहिते इति । तस्मात्पुण्डरीकावरुद्धाकाशाश्रये द्यावापृथिव्यावेवान्वेष्टव्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । परिहरति । "नैतदेवम्" । "एवं ह्ये"ति । स्यादेतत् । एवमेवैतन्नो खल्वभ्युपगमा एव दोषत्वेन चोद्यन्त इत्यत आह । "तत्र वाक्यशेष"इति । वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य फलवत्त्वं ब्रूते, यच्च फलवत् तत्कर्तव्यतया चो-

(१) श्रवणमननाभ्यामनुविद्य—पा० ४ ।

द्यते, यच्च कर्तव्यं तदिच्छतीति, तदन्वेष्टव्यं तद्वाव जिज्ञासितव्यमिति दहराकाशविषयमवतिष्ठते । स्यादेतत् । द्यावापृथिव्यावेवात्मानौ भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते, आकाशशब्दवत् । ततश्चाकाशाधारौ तावेव परामृश्येते इत्यत आह । "अस्मिन्कामाः समाहिताः" प्रतिष्ठिता "एष आत्मापहतपाप्मे"ति । "अनेन प्रकृतं द्यावापृथिवीसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य" । द्यावापृथिव्याद्यभिधानव्यवहितमपीति शेषः । ननु सत्यकामज्ञानस्यैतत्फलं, तदनन्तरं निर्देशाद्, (१) न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत आह । "समुच्चयार्थेन चशब्देने"ति । अस्मिन्कामा इति च एष इति चैकवचनान्तं न द्वे द्यावापृथिव्यौ परामष्टुमर्हतीति दहराकाश एव परामष्टव्य इति समुदायार्थः । तदनेन क्रमेण तस्मिन्यदन्तरित्यत्र तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिलङ्घ्य हृत्पुण्डरीकं परामृशतीत्युक्तं भवति । तस्मिन् हृत्पुण्डरीके यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चः । एतमेव दहराकाशं प्रक्रम्य बतायो कष्टमिदं वर्तते (२) जन्तूनां तत्त्वावबोधविकलानां यदेभिः स्वाधीनमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा, चिरन्तननि-

(१) तदनन्तरनिर्देशाद्,—पा० १ । २ ।
(२) प्रवर्तते—पा० २ । ४ ।

रूढनिबिडमलपिहितानां कलधौतशकलानां पथि पतितानामुपर्युपरि संचरद्भिरपि पान्थैर्धनायद्भिर्ग्रावखण्डनिवहविभ्रमेणैतानि नोपादीयन्तइत्यभिसन्धिमती साद्भुतमिव सखेदमिव श्रुतिः प्रवर्तते (१) 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्तो'ति। स्वापकाले हि सर्व एवायं विद्वानविद्वाँश्च जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नोप्यनाद्यविद्यातमःपटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमापन्नो ऽहमस्मीति न वेद सोयं ब्रह्मलोकशब्दस्तद्गतिश्च प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहतुः। तदेतदाह भाष्यकारः। "इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेष" इति। तदनेन गतिशब्दौ व्याख्यातौ। 'तथाहि दृष्ट'मिति सूत्रावयवं व्याचष्टे। "तथा ह्यहरहर्जीवाना"मिति। वेदे च लोके च "दृष्टम्"। यद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते। "ईदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिर्यल्लोके ऽपि गीयते" इति। यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दो ऽपीति योजना। 'लिङ्गं चे'ति सूत्रावयवव्याख्यानं चोद्यमुखेनावतारयति। "ननु कमलासनलोकमपी"ति। परिहरति। "गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक" इति। अत्र तावन्निषादस्थपतिन्यायेन षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति स्थितमेव, तथापीह षष्ठीसमासनिराकरणेन कर्मधारयस्थापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्ती-

(१) प्रववृते—पा० १।२।४।

ति तदप्युक्तं सूत्रकारेण । तथाहि लोकवेदप्रसिद्धाद्दहरद्ब्रह्म-
ह्मलोकप्राप्त्यभिधानमेव लिङ्गं कमलासनलोकप्राप्तेर्विपच्चा-
दसंभवाद्भावर्तमानं षष्ठीसमासाशङ्कां व्यावर्तयद्दहराकाशप्रा-
प्तावेवावतिष्ठते, न च दहराकाशो ब्रह्मणो लोकः, किं तु
तद्ब्रह्मेति । ब्रह्म च तल्लोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भव-
ति । लोक्यतइति लोकः । हृत्पुण्डरीकस्थः खल्वयं लोक्य-
ते । यत्खलु पुण्डरीकस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विशुद्धे प्रत्याहृ-
तेतरकरणानां योगिनां निर्मलइवोदके चन्द्रमसो बिम्बमति-
स्वच्छं चैतन्यं ज्योतिस्स्वरूपं ब्रह्मावलोक्यतइति ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

सेयं धृतिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव द-
हराकाशः । अस्य धारणलक्षणस्य महिम्नोऽस्मिन्नेवेश्व-
रएव श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेः । निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

न चेयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्ष्यमाणविभुत्वादिगुण-
योगाद्वृत्तिः साम्प्रतिकी । यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति
लक्षणा, किं त्वत्यन्तनिरूढेति सूत्रार्थः । ये त्वाकाशशब्दो
ब्रह्मण्यपि मुख्य एव नभोवदित्याचक्षते, तैरन्यायश्चानेका-
र्थत्वमिति चानन्यलभ्यः शब्दार्थ इति च मीमांसकानां मु-
द्राभेदः कृतः । लभ्यते ह्याकाशशब्दाद्विभुत्वादिगुणयोगेनापि

ब्रह्म । न च ब्रह्मण्येव मुख्यो नभसि तु तेनैव गुणयोगेन वर्त्ततीति वाच्यम् । लोकाधीनावधारणत्वेन शब्दार्थसंबन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात् । ननु 'यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाश' इति व्यतिरेकनिर्देशान्न लक्षणा युक्ता । नहि भवति गङ्गायाः कूले विवक्षिते गङ्गाया गङ्गेति प्रयोगः । तत्किमिदानीं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायामवास्ययेत्यसाधुर्वैदिकः प्रयोगः । न च पौर्णमास्यमावास्याशब्दावाग्नेयादिषु मुख्यौ । यच्चोक्तं यत्र शब्दादर्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा, यत्र पुनरन्यतो ऽर्थे निश्चिते शब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति । तदयुक्तम् । उभयस्यापि व्यभिचारात् । सोमेन यजेतेति शब्दादर्थः प्रतीयते । न चात्र कस्य चिल्लाक्षणिकत्वमृते वाक्यार्थात् । न च 'य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्या'मित्यत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ न लाक्षणिकौ । तस्माद्यत्किंचिदेतदिति ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात्

॥ १८ ॥

सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं कालुष्यं जहातीति सुषुप्तिः । संप्रसादो जीवस्यावस्थाभेदो, न ब्रह्मणः । तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य, न त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्वाक्यशेषगतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मावगम्यते दहराकाश, एवं वाक्यशेषगताभ्या-

मेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्मान्नावगम्यते। तस्मान्नास्ति विनिगमनेति शङ्कार्थः। 'नासंभवात्,। संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः, किं तु तदीयतात्त्विकरूपब्रह्मभावपरः। तथा चैष परामर्शो ब्रह्मण एवेति न संप्रसादसमुत्थाने जीवलिङ्गमपि तु ब्रह्मण एव तादर्थ्यादित्यग्रे वक्ष्यते। आकाशोपमानादयस्तु ब्रह्माव्यभिचारिणश्च ब्रह्मपराश्चेत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु॥१९॥

दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायते। यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् तमात्मानं विविदिषन्तौ सुरासुरराजाविन्द्रविरोचनौ समित्पाणी प्रजापतिं वरिवसितुमाजग्मतुः। आगत्य च द्वात्रिंशतं वर्षाणि तत्परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यमूषतुः। अथैनौ प्रजापतिरुवाच। किं कामाविहस्थौ युवामिति। तावूचतुः। य आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषाव इति। ततः प्रजापतिरुवाच। य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुणो, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः। एतदमृतमभयम्। अथैतच्छ्रुत्वैतावप्रक्षीणकल्मषावरणतया छायापुरुषं जगृहतुः। प्रजापतिं च पप्रच्छतुः। अथ योयं भगवोप्सु दृश्यते यश्चादर्शे यश्च खड्गादौ कतम एतेष्वसावथ वैक एव सर्वेष्विति। तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्वताद्वो सुदूरमुद्भ्रान्तावेतौ, अस्माभिरक्षिस्थान आत्मोपदिष्टः, एतौ च

छायापुरुषं प्रतिपन्नौ, तद्यदि वयं भ्रान्तौ स्थ इति ब्रूमस्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमानितौ सन्तौ दौर्मनस्येन यथावदुपदेशं न गृह्णीयाताम्, इत्यनयोराशयमनुरुध्य यथार्थं ग्राहयिष्याम इत्यभिसंधिमान्प्रत्युवाच । उदशरावआत्मानमवेक्षेथामस्मिन्यत्पश्यथस्तद्ब्रूतमिति । तौ च दृष्ट्वा संतुष्टहृदयौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरेतौ विपरीतग्राहिणौ मा भूतामित्याशयवान्पप्रच्छ । किमत्रापश्यतमिति । तौ होचतुः । यथैवावामतिचिरब्रह्मचर्यचरणसमुपजातायतनखलोमादिमन्तावेवमावयोः प्रतिरूपकं नखलोमादिमदुदशरावे ऽपश्यावेति । पुनरेतयोश्छायात्मविभ्रममपनिनीषुर्यथैव हि छायापुरुष उपजनापायधर्माभेदेनावगम्यमान आत्मलक्षणविरहान्नात्मैवमेवेदं शरीरं नात्मा, किं तु ततो भिन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ जानीयातामित्याशयवान्प्रजापतिरुवाच । साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानम्, यच्चात्र पश्यथस्तद्ब्रूतमिति । तौ च साध्वलंकृतौ सुवसनौ छिन्ननखलोमानौ भूत्वा तथैव चक्रतुः । पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तामेव छायामात्मन ऊचतुः (१) । तदुपश्रुत्य प्रजापतिरहो बताद्यापि न प्रशान्त एनयोर्विभ्रमः, तद्यथाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि तावत् । कालेन कल्मषे क्षीणे ऽस्मद्वचनसंदर्भपावापर्यपर्यालोचनया ऽऽत्मतत्त्वं प्रतिपत्स्येते स्वयमेवेति मत्वोवाच । एष आत्मैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ।

(१) तमेव छायात्मानमूचतुः । —पा० १ । २ । ३ । ४ ।

तयोर्विरोचनो देहानुपातित्वाच्छायाया देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य तथैवासुरानुपदिदेश । देवेन्द्रस्त्वप्राप्तनिजसदनो ऽध्वन्येव किं चिद्विरलकल्मषतया छायात्मनि शरीरगुणदोषानुविधायिनि तं तं दोषं परिभावयन् नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमीपं समित्पाणिः पुनरेवेयाय । आगतश्च प्रजापतिना ऽऽगमनकारणं पृष्टः पथि परिभावितं जगाद । प्रजापतिस्तु सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकल्मषावरणतया नाग्रहीस्तत्पुनरपि तत्प्रश्रयाय चरापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमथ प्रक्षीणकल्मषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयो व्याख्यास्यामी(१)त्यवोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद । उपसन्नाय चास्मै प्रजापतिर्व्याचष्टे, य आत्मा ऽपहतपाप्मादिलक्षणोऽक्षिणि दर्शितः सोयं य एष स्वप्ने महीयमानो वनितादिभिरनेकधा स्वप्नोपभोगान् भुञ्जानो विहरतीति। अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्श । यद्यप्ययं छायापुरुषवन्न शरीरधर्माननुपतति, तथापि शोकभयादिविविधबाधा(२)नुभवान्न तत्राप्यस्ति स्वस्तिप्राप्तिरित्युक्तवति मघवति पुनरपराणि चर द्वात्रिंशतं वर्षाणि स्वच्छं (३) ब्रह्मचर्यमिदानीमप्यक्षीणकल्मषोसीत्यूचे प्रजापतिः । अथास्मिन्नेवंकारमुपसन्ने मघवति प्रजापतिरुवाच। य एष आत्मा

---

(१) भूयो ऽनुव्याख्यास्यामी—पा० २ । ३ ।

(२) विविधवेदना—पा० २ । ३ ।

(३) 'स्वच्छं' इति—१ । २ । ३ । ४ नास्ति ।

ऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितो ऽक्षिणि च स्वप्ने च स एष यो विषयेन्द्रियसंयोगविरहात्प्रसन्नः सुषुप्तावस्थायामिति । अत्रापि नेन्द्रो निर्ववार । यथा हि जाग्रद्वा स्वप्नगतो वा ऽयमहमस्मीति इमानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किं चिदपि वेदयते तदा खल्वयमचेतयमानो ऽभावं प्राप्तइव भवति । तदिह का निर्वृतिरिति । एव मुक्तवति मघवति बताद्यापि न ते कल्मषक्षयो ऽभूत् । तत्पुनरपराणि चर पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यवोचत्प्रजापतिः । तदेवमस्य मघोनस्त्रिभिः पर्यायैर्व्यतीयुः षण्णवतिर्वर्षाणि । चतुर्थे च पर्याये पञ्च वर्षाणीत्येकोत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सहस्राक्षस्य संपेदिरे । अथास्मै ब्रह्मचर्यसंपदुन्मृदितकल्मषाय मघवते य एषो ऽक्षिणि यश्च स्वप्ने यश्च सुषुप्तावनुस्यूत एष आत्मा ऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितः तमेव मघवन् मर्त्यं वै शरीरमित्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे प्रजापतिः । अयमस्याभिसन्धिः । यावत्किं चित्सुखं दुःखमागमापायि तत्सर्वं शरीरेन्द्रियान्तःकरणसंबन्धि, न त्वात्मनः । स पुनरेतानेव शरीरादीन् अनाद्यविद्यावासनावशादात्मत्वेनाभिप्रतीतस्तद्गतेन सुखदुःखेन तद्वन्तमात्मानमनुमन्यमानो ऽनुतप्यते । यदा त्वयमपहतपाप्मादिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्तमनुभवति, अथास्य शरीरवतोप्यशरीरस्य न देहादिधर्मसुखदुःखप्रसङ्गो(१)स्तीति नानुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्या-

(१) सुखदुःखसंभोगो—पा॰ १ । सुखदुःखसंयोगो—पा॰ ३ ।

नन्दघने रूपे व्यवस्थितः समस्तलोककामान् प्राप्तो भवति। एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः, दुःखं त्वविद्यानिर्माणमिति न विद्वानाप्नोति। अशीलितोपनिषदां व्यामोह इह जायते, तेषामनुग्रहायेदमुपाख्यानमवर्तय,मेवं व्यवस्थितउत्तराद्वाक्यसंदर्भात्प्राजापत्यादक्षिणि च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थे च पर्याये एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरादुत्थायेति जीवात्मैवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योच्यते। नो खलु परस्याक्षिस्थानं संभवति, नापि स्वप्नाद्यवस्थायोगः, नापि शरीरात्समुत्थानम्। तस्माद्यस्यैतत्सर्वं सोपहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः। जीवस्य चैतत्सर्वमिति स एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्त इति नापहतपाप्मादिभिः परं ब्रह्म गम्यते। ननु जीवस्यापहतपाप्मत्वादयो न संभवन्तीत्युक्तम्। वचनाद्भविष्यन्ति। किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः। न च मानान्तरविरोधः। नहि जीवः पाप्मादिस्वभावः, किं तु वाग्बुद्धिशरीरारम्भसम्भवोऽस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति धूमइव धूमध्वजाभावइति शङ्कार्थः। निराकरोति। "तं प्रतिब्रूयात्। आविर्भूतस्वरूपस्तु"। अयमभिसन्धिः। पौर्वापर्यपर्यालोचनया तावदुपनिषदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकमप्रपञ्चं ब्रह्म तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विवर्तो रज्जोरिव भुजङ्ग इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते। तथा च जीवोऽप्यविद्याकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपहितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वाभाविकः। एवं च नापहतपाप्मत्वादयस्तस्मिन्नविद्योपाधौ संभविनः (१)। आविर्भूतब्रह्मरूपे तु निरुपाधौ संभवन्तो ब्रह्मण

(१) संभवन्ति—पा० २। ३

एव न जीवस्य । एवं च ब्रह्मैवापहतपाप्मादिगुणं श्रुत्युक्तमिति तदेव दहराकाशो न जीव इति । स्यादेतत् । स्वरूपाविर्भावे चेद्ब्रह्मैव न जीवः, तर्हि विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते, जीव आविर्भूतस्वरूप इत्यत आह । "भूतपूर्वगत्ये"ति । "उदशरावब्राह्मणेने"ति । यथैव हि मघोनः प्रतिबिम्बान्युदशरावउपजनापायधर्मकाण्यात्मलक्षणविरहान्नात्मा, एवं देहेन्द्रियाद्यप्युपजनापायधर्मकं नात्मेत्युदशरावदृष्टान्तेन शरीरात्मताया व्युत्थानं बाध इति । चोदयति । "कथं पुनः स्वं च रूप"मिति । द्रव्यान्तरसंसृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्माद्विविच्यमानं व्यज्यते हेमतारकादि, कूटस्थनित्यस्य पुनरन्येनासंसृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः । न च संसारावस्थायां जीवो ऽनभिव्यक्तो, दृष्ट्यादयो ह्यस्य स्वरूपं, ते च संसारावस्थायां भासन्तइति कथं जीवरूपं न भासतइत्यर्थः । परिहरति । "प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्ते"रिति । अयमर्थः । यद्यप्यस्य कूटस्थनित्यस्यान्यसंसर्गो न वस्तुतो ऽस्ति । यद्यपि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपं चकास्ति, तथाप्यनिर्वाच्यानाद्यविद्यावशादविद्याकल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते । तथा च देहेन्द्रियादिगतैस्तापादिभिस्तापादिमदिव (१) भवतीति । उपपादितं चैतद्विस्तरेणाध्यासभाष्यइति नेहोपपाद्यते । यद्यपि स्फटिकादयो जपाकुसुमादिसंनिहिताः, संनिधानं च संयुक्तसंयोगात्मकम्,

(१) स्तापादिमानिव—पा० २ । ३ ।

तथा च संयुक्ताः, तथापि न साक्षाज्जपादिकुसुमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति। "वेदना" हर्षभयशोकादयः। दार्ष्टान्तिके योजयति। "तथा देहादी"ति। संप्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतइत्येतद्विभजते। "श्रुतिकृतं विवेकविज्ञान"मिति। तदनेन श्रवणमननध्यानाभ्यासाद्विवेकज्ञानमुक्त्वा तस्य विवेकविज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः, स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपत्वात् कतकफलवत् प्रलीयते(१)। तथा च निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चजालमनुपसर्गमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति। तदिदमुक्तं 'परं ज्योतिरुपसंपद्ये'ति। अत्र चोपसंपत्तावुत्तरकालायामपि क्त्वाप्रयोगो मुखं व्यादाय स्वपितीतिवन्मन्तव्यः। यदा च विवेकसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्थानं, न तु शरीरापादानकं गमनम्, तदा तत्सशरीरस्यापि संभवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याह। "तथा विवेकाविवेकमात्रेणे"ति। न केवलं 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य परमात्मनो ऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यसंदर्भपर्यालोचनयाप्येवमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह। "कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्य"मिति। स्यादेतत्। प्रतिच्छायात्मवज्जीवं परमात्मनो वस्तुतो भिन्नमप्यमृताभयात्मत्वेन ग्राहयित्वा पश्चात्परमात्मानममृताभयादिमन्तं प्रजापतिर्ग्राहयति, न त्वयं जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छा-

(१) प्रविलीयते—पा० २।४।

यात्मनइवेत्यत आह । "नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षित" इति । अक्षिलक्षितोऽप्यात्मैवोपदिश्यते न छायात्मा । तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । किं च द्वितीयादिष्वपि पर्यायेष्वेतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषो ऽपि तु ततो ऽन्यो द्रष्टात्मेति दर्शयत्यन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह । "तथा द्वितीये ऽपी"ति । अथ छायापुरुष एव जीवः कस्मान्न भवति । तथा च छायापुरुष एवैतमिति परामृश्यतइत्यत आह । "किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिन"मिति । "किं चे"ति । समुच्चयाभिधानं पूर्वोपपत्तिसाहित्यं ब्रूते, तच्च शङ्कानिराकरणद्वारेण । छायापुरुषो ऽस्थायी,स्थायी चायमात्मा चकास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । "नाहं खल्वयमेवे"ति । अयं सुषुप्तः । "सम्प्रति" सुषुप्तावस्थायाम् । अहमात्मानमहंकारास्पदमात्मानम् । न जानाति । केन प्रकारेण न जानातीत्यत आह । "अयमहमस्मीमानि भूतानि चे"ति । "यथा जाग्रति स्वप्ने चे"ति । नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वादित्यनेनाविनाशित्वं सिद्धवद्धेतूकुर्वता सुप्तोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम् । य एवाहं जागरित्वा सुप्तः स एवैतर्हि जागर्मीति । आचार्यदेशीयमतमाह । "के चित्त्वि"ति । यदि ह्येतमित्यनेनानन्तरोक्तं चक्षुरधिष्ठानं पुरुषं परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्येत ततो न भवेच्छायापुरुषः । न त्वेतदस्ति । वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शात्, न खलु जीवात्म-

नो ऽपहतपाप्मत्वादिगुणसंभव इत्यर्थः । तदेतद्दूषयति । "तेषामेत"मिति । सुबोधम् । मतान्तरमाह । "अपरे तु वादिन" इति । यदि न जीवः कर्ता भोक्ता च वस्तुतो भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपरुध्येरन् । सूत्रकारवचनं च नासंभवादिति कुप्येत । तत्खलु ब्रह्मणो गुणानां जीवे ऽसंभवमाह । न चाभेदे ब्रह्मणो जीवानां ब्रह्मगुणानामसंभवो जीवेष्विति तेषामभिप्रायः । तेषां वादिनां शारीरकेणैवोत्तरं दत्तम् । तथाहि । पौर्वापर्यपर्यालोचनया वेदान्तानामेकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपधानकल्पिता इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । न च वस्तुसतो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु संभवन्ति । नो खलु वस्तुसत्या रज्ज्वा धर्माः सेव्यत्वादयः समारोपिते भुजङ्गे संभविनः । न च समारोपितो भुजङ्गो रज्ज्वा भिन्नः । तस्मान्न सूत्रव्याकोपः । अविद्याकल्पितं च कर्तृत्वभोक्तृत्वं [illegible] लोकसिद्धमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः श्येनादिवि[illegible]इव निषिद्धे ऽपि 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति साध्यांशे ऽभिचारे ऽतिक्रान्तनिषेधं पुरुषमाश्रित्याविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम् । तदिदमाह । "तेषांसर्वेषा"मिति । ननु ब्रह्म चेदत्र वक्तव्यं कृतं जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥२०॥

जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उपदेष्टव्यो, न चासौ जीवमपरामृश्य शक्य उपदेष्टुमिति निरूप्यवस्थासु जीवः प-

रामहष्टस्तद्भावप्रविलयन तस्य पारमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्श-यितुमित्यर्थः ॥

अनुकृतेरिति चेन्नदुक्तम् ॥२१॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

अभानं तेजसो दृष्टं सति तेजोन्तरे यतः ।
तेजो धात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥

बलीयसा हि सौर्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकाद्यभि-भूयमानं दृष्टं, न तु तेजसा ऽन्येन । येपि पिधायकाः प्रदीपस्य गृहघटादयो (१) न ते स्वभासा प्रदीपं भासयि-तुमीशते । श्रूयते च 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्याद्यपेक्षः । न चातुल्यरूपे ऽनभानमित्य-नुकारः (२) संभवति । नहि गावो वराहमनुधावन्तीति कृ-ष्णविहङ्ग ,धावनमुपपद्यते गवाम्, अपि तु तादृशस्वकरा-नुधावनम् । तस्माद्यद्यपि 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमो-त'मिति ब्रह्म प्रकृतं, तथाप्यभिभवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणबाधया तेजो धातुरवगम्यते, (३) न त ब्रह्म, लिङ्गानुपपत्तेः । तत्र तं तस्येति च सर्वनामपदानि प्रद-र्शनीयमेवावमृच्छन्ति । न च तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शीति नियमः समस्ति । नहि 'तेन रक्तं रागात्' 'तस्यापत्यम्'

(१) गृहकुड्यादयो—पा० २ ।

(२) ऽनुभानमनुकारः—पा० १ । २ । ३ ।

(३) तेजोऽन्तरं गम्यते—पा० १ । तेजोधात्वन्तरमवगम्यते—पा० ३ ।

इत्यादौ पूर्वोक्तं किं चिदस्ति। तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीतमपि तेजोन्तरमलौकिकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यतइति प्राप्ते। उच्यते।

ब्रह्मण्येव हि तल्लिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके।
तस्मान्न तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते॥

तमेव भान्तमित्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पयित्वा सूर्यादीनामनुभानमुपपाद्यताम्, किं वा भारूपः सत्यसंकल्प इति श्रुत्यन्तरसिद्धेन ब्रह्मणो भानेन सूर्यादीनां भानमुपपाद्यतामिति विशये न श्रुतसंभवे ऽश्रुतस्य कल्पना युज्यतइत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्यं तेजो युज्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव ज्ञेयमिति, तदेतदाह। "प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति"। विरोधमाह। "समत्वाच्चे"ति। ननु स्वप्रतिभाने सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोपेक्षन्ते, नह्यन्धेनैते दृश्यन्ते। तथा तदेव चाक्षुषं तेजो बाह्यसौर्यादितेजआप्यायितं रूपादि प्रकाशयति नानाप्यायितमन्धकारे ऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत आह। "यं भान्तमनुभायु"रिति। नहि तेजोन्तरस्य तेजोन्तरापेक्षां व्यासेधामः, किं तु तद्भानमनुभानम्। न च लोचनभानमनुभान्ति सूर्यादय,स्तदिदमुक्तम्। "नहि प्रदीप"इति। पूर्वपक्षमनुभाष्य (१) व्यभिचारमाह। "यदप्युक्त"मिति। एतदुक्तं भवति। यदि स्वरूपसाम्याभावमभिप्रेत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः। अथ क्रियासाम्याभावं, सो ऽसिद्धः। अस्ति हि वायुरज-

(१) उक्तमनुभाष्य—पा० ३।

सोः स्वरूपविसदृशयोरपि नियतदिग्देशवहनक्रियासाम्यम्। वह्न्ययःपिण्डयोस्तु यद्यपि दहनक्रिया न भिद्यते तथापि द्रव्यभेदेन (१) क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासादृश्यं व्याख्येयम्। तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभजते। "तस्य चे"ति। "चतुर्थ"मिति। "ज्योतिषाम्", सूर्यादीनाम्। "ब्रह्मज्योतिः," प्रकाशकमित्यर्थः। तेजोन्तरेणानिन्द्रियभावमापन्नेन सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम्। सर्वशब्दस्य हि स्वरसतो निःशेषाभिधानं वृत्तिः। सा तेजाधातावलौकिके रूपमात्रप्रकाशके संकुचेत्। ब्रह्मणि तु निःशेषजगदवभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः संकुचतीति। "तत्र शब्दमाहरन्ति"ति। सर्वत्र खल्वयं तत्रशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी। 'तेन रक्तं रागा'दित्यादावपि प्रकृते परस्मिन्प्रत्यये ऽर्थभेदे ऽन्वाख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववृत्तत्वमस्तीति। तेनेति तत्परामर्शान्न व्यभिचारः। तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मोपस्थापयति। तेन भवतु नाम प्रकरणाल्लिङ्गं बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्बलीयसीति। श्रौतमिह ब्रह्मैव गम्यतइति। अपि चापेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह। "अनन्तरं च हिरण्मये परे कोश"इति। अस्मिन्वाक्ये ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कथं तज्ज्योतिषां (२) ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते। "न तत्र सूर्य"इति। स्वातन्त्र्येण तूच्यमाने ऽनपे-

---

(१) द्रव्यावच्छेदेन—पा० २।

(२) तदेव ज्योतिषाम्—पा० २।

स्थितं स्यादष्टार्थमिति । "ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधो ऽवकल्पत" इति । अयमभिप्रायः । न तत्र सूर्यो भातीति नेयं सतिसप्तमी, यतः सूर्यादीनां तस्मिन्सत्यभिभवः प्रतीयेत, । अपि तु विषयसप्तमी । तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्यादयः प्रकाशकतया भान्ति, किं तु ब्रह्मैव सूर्यादिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशकत्वेन भाति, तच्च स्वयंप्रकाशम् । "अगृह्यो नहि गृह्यतइत्यादिश्रुतिभ्य" इति ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

"न तद्भासयत" इति ब्रह्मणो ऽग्राह्यत्वमुक्तं, "यदादित्यगत" मित्यनेन तस्यैव ग्राहकत्वमुक्तमिति ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

नाञ्जसा मानभेदो ऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते ।
भूतभव्येशिता जीवे नाञ्जसी तेन संशयः ॥

किमङ्गुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथं चिद्व्याख्यायताम्, आहोस्विदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथं चिन्नीयताम्, तत्रान्यतरस्यान्यतरानुरोधविषये प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यङ्गुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नेतव्या । अपि च युक्तं हृत्पुण्डरीकदहरस्थानत्वं परमात्मनः । स्थानभेदनिर्देशात् । तद्धि तस्योपलब्धिस्थानं शालग्रामइव कमलनाभस्य भगवतः । न च तथेहाङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो

निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात्। न च मध्य आत्मनीत्यत्र स्थानभेदोऽवगम्यते। आत्मशब्दो ह्ययं स्वभाववचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात्। तत्र स्वभावस्य स्वभवित्रधीननिरूपणतया स्वस्य च भवितुरनिर्देशान्न ज्ञायते कस्य मध्य इति। न च जीवपरयोरस्ति मध्यमङ्गमिति नैष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः, स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः। परिमाणभेदश्च परस्मिन्नसंभवतीति जीवात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः, स खल्वन्तःकरणाद्युपाधिकल्पितो भागः परमात्मनो, ऽन्तःकरणं च प्रायेण हृत्कमलकोशस्थानं, हृत्कमलकोशश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति तदवच्छिन्नो जीवात्मा ऽप्यङ्गुष्ठमात्रो नभइव वंशपर्वावच्छिन्नमरत्निमात्रम्। अपि च जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठमात्रत्वं स्मर्यते।

'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्'। इति।

नहि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलान्निष्कर्षः कल्पते। यमो हि जगौ,

'हरिगुरुवशगो ऽस्मि न स्वतन्त्रः
प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः' इति।

तेनाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवे निश्चयाद् आपेक्षिकं किंचिद्भूतभव्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयम्। एतद्वै तदिति च प्रत्यक्जीवरूपं परामृशतीति। तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति प्राप्ते ऽभिधीयते।

प्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः।
जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः॥

इह हि भूतभव्यमात्रं प्रति निरङ्कुशमीशानत्वं प्रतीयते। प्राक् पृष्टं चात्र ब्रह्म, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादिना। तदनन्तरस्य संदर्भस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति एतद्वतदिति ब्रह्माभिधानं युक्तम्। तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽवगम्यते तथापि न तत्परमेतद्वाक्यं, किं त्वङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरम्। एवं निरङ्कुशमीशानत्वं न संकोचयितव्यम्। न च ब्रह्मप्रश्नोत्तरता हातव्या, तेन यथा तत्त्वमसीति विज्ञानात्मनस्त्वंपदार्थस्य तदिति परमात्मनैकत्वं(१) प्रतिपाद्यते, तथेहाप्यङ्गुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानश्रुत्या ब्रह्मभावः प्रतिपाद्यतइति युक्तम्॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्॥२५॥

"सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्ये"ति जीवाभिप्रायम्। न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीति न जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः। "मनुष्यानेवे"ति। त्रैवर्णिकानेवेति। "अर्थित्वा"दिति अन्तःसंज्ञानां मोक्षमाणानां च काम्येषु कर्मस्वधिकारं निषेधति। "शक्तत्वा"दिति। तिर्यग्देवर्षीणामशक्तानामधिकारं निवर्तयति। "उपनयनादिशास्त्राच्चे"ति। शूद्राणामनधिकारितां दर्शयति। "यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्चे"ति। यद्येतत्परमात्मपरं किमिति तर्हि

(१) परमात्मैकत्वम्—पा० ३।

जीव इहोच्यते । ननु परमात्मैवोच्यताम्, उच्यते च जीवः, तस्माज्जीवपरमेवेति भावः । परिहरति । "तत्प्रत्युच्यत" इति । जीवस्य हि तत्त्वं परमात्मभावः, तद्वक्तव्यम्, न च तज्जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यतइत्यर्थः ।

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकारचिन्ता समन्वयलक्षणेऽसंगतेत्यस्याः प्रासङ्गिकीं संगतिं दर्शयितुं प्रसङ्गमाह । "अङ्गुष्ठमात्रश्रुति"रिति । स्यादेतत् । देवादीनां विविधविचित्रानन्दभोगभागिनां वैराग्याभावान्नार्थित्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत आह । "तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषय"मिति । क्षयातिशययोगस्य स्वर्गाद्युपभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः । ननु देवादीनां विग्रहाद्यभावेनेन्द्रियार्थसंनिकर्षजायाः प्रमाणादिवृत्तेरनुपपत्तेरविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह । "तथा सामर्थ्यमपि तेषा"मिति । यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तथोपरिष्टादुपपादयिष्यते (१) । ननु (२) शूद्रवदुपनयनासंभवेनाध्ययनाभावात्तेषामनधिकार इत्याह (३) । "न चोपनयनशास्त्रेणे"ति । न खलु विधिवद्गुरुमुखाद्गृह्यमाणो वेदः फलवत्कर्मब्रह्मावबोधहेतु,रपि त्वध्ययनोत्तरकालं

(१) उपपादयिष्यामः—पा० १ ।
(२) न च—पा० १ । ३ ।
(३) इत्यत आह—पा० २ । ३ ।

निगमनिरुक्तव्याकरणादिविदितपदतदर्थसंगतेरधिगतशाब्द-न्यायतत्त्वस्य पुंसः स्मर्यमाणः स च मनुष्याणामिह जन्मनीव देवादीनां प्राचि भवे(१) विधिवदधीत(२) आम्नाय इह जन्मनि स्मर्यमाणोऽत एव स्वयं प्रतिभातो वेदः संभवतीत्यर्थः। न च कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो भवतीत्याह। "यद्पि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्त"मिति। वस्वादीनां हि न वस्वाद्यन्तरमस्ति, नापि भृग्वादीनां भृग्वाद्यन्तरमस्ति। प्राचां वसुभृगुप्रभृतीनां चीणाधिकारत्वेनेदानीं देवर्षित्वाभावादित्यर्थः॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तराविरोधे सत्युपेयो, न तु विरोधे। प्रमाणान्तरविरुद्धं चेदं विग्रहवत्त्वादि देवतायास्तस्माद्यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदुपचरितार्थो मन्त्रादिर्व्याख्येयः। तथा च विग्रहाद्यभावाच्छब्दोपहितार्थो ऽर्थोपहितो वा शब्दो देवतेत्यचेतनत्वान्नैवास्याः(३) क्वचिदप्यधिकार इति शङ्कार्थः। निराकरोति। "न"। "कस्मादनेकरूपप्रतिपत्तेः"। सैव कुत इत्यत आह। "दर्शनात्"। श्रुतिषु स्मृतिषु च। तथा ह्येकस्यानेककायनि-

(१) प्राग्भवे—पा॰ ३।
(२) धीतिनाम्—पा॰ २।
(३) नास्याः—पा॰ १। ३।

र्माणमदर्शनाद्वा न युज्यते, बाधदर्शनाद्वा (१)। तत्रादर्शनमसिद्धं, श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात्। नहि लौकिकेन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्टं भवति। मा भूद्यागादीनामपि स्वर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति। मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगजत्वनियमादसति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः, संभवे वाऽनग्नितोऽपि धूमः स्यादिति बाधदर्शनमिति चेत्। हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगजं सिषाधयिषसि। तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः। स्वेदजोद्भिज्जानां (२) शरीराणामतद्धेतुत्वात्। इच्छामात्रनिर्माणत्वं देहादीनामदृष्टचरमिति चेत्, न। भूतोपादानत्वेनेच्छामात्रनिर्माणत्वासिद्धेः। भूतवशिनां हि देवादीनां नानाकायचिकीर्षावशाद्भूतक्रियोत्पत्तौ भूतानां परस्परसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात्। दृष्टा च वशिन इच्छावशादन्ये क्रिया, (३) यथा विषविद्याविद इच्छामात्रेण विषशकलप्रेरणम्। न च विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानदर्शनाद्व्यवहितविप्रकृष्टभूतादर्शनाद्देवादीनां कथमधिष्ठानमिति वाच्यम्। काचाभ्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य भौमशनैश्चरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात्। असक्ताश्च दृष्टयो देवादीनां काचाभ्रपटलादिवन्महीमहीधरादिभिर्न व्यवधीयन्ते। न चास्मदादिवत्तेषां शरीरित्वेन व्यवहितविप्रकृष्टादिदर्शनासंभवो

(१) बाधनाद्वा—पा० ३।

(२) द्विदादीनां—पा० १।

(३) दृष्टश्च वशिन इच्छावशाद्वश्ये क्रियोत्पादः—पा० १। ३।

(१) ऽनुमीयतइति वाच्यम् । आगमविरोधिनो ऽनुमानस्यो-त्थादायोगात् । अन्तर्धानं चाञ्जनादिना मनुजादीनामिव तेषां प्रभवतामुपपद्यते, तेन संनिहितानामपि न क्रतुदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात्सूक्तमनेकप्रतिपत्तेरिति । "तथा-हि कति देवा इत्युपक्रम्ये"ति । वैश्वदेवशस्त्रस्य हि नि-विदि कति देवा इत्युपक्रम्य निविदैवोत्तरं दत्तं शाकल्याय याज्ञवल्क्येन "त्रयस्त्र त्री च शता त्रयस्त्र त्री च सहस्रे"-ति । निविन्नाम शस्यमानदेवतासंख्यावाचकानि मन्त्रप-दानि । एतदुक्तं भवति, वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्य-स्योत्तरं त्रयस्त्र त्री च शतेत्यादि । यावत्संख्याका वैश्व-देवनिविदि संख्याता देवास्तएतावन्त इति । पुनश्च शाक-ल्येन कतमे तइति संख्येयेषु पृष्टेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरं म-हिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चेति त्रय-स्त्रिंशद्देवाः । तत्राग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्य-श्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः । एते हि प्रा-णिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसंघातरूपेण परिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति, तस्माद्वसवः । कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणाः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश । एकादशं च मन इति । तदेतानि प्राणाः, तद्वृत्तित्वात् । ते हि प्रायणकालउत्क्रामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रुद्राः । कतम-

(१) दर्शनाभावो—पा० २ ।

आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यावयवाः पुनःपुनः परिवर्तमानाः प्राणभृतामायूंषि च कर्मफलोपभोगं चादापयन्तीत्यादित्याः। अशनिरिन्द्रः सा हि वलं सा हीन्द्रस्य परमा ईशता तया हि सर्वान् प्राणिनः प्रमापयति तेन स्तनयित्नुरशनिरिन्द्रः। यज्ञः प्रजापतिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं च पशवः प्रजापतिः। एतएव त्रयस्त्रिंशद्देवाः षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानो न ततो भिद्यन्ते। षडेव तु देवाः। ते तु षडग्निं पृथिवीं चैकीकृत्यान्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं चैकीकृत्य त्रयो लोकास्त्रय एव देवा भवन्ति। त्रय एव च त्रयो ऽन्नप्राणयोरन्तर्भवन्तो ऽन्नप्राणौ द्वौ देवौ भवतः। तावप्य(१)ध्यर्द्धो देव एकः। कतमोध्यर्द्धः। योयं वायुः पवते। कथमयमेक एवाध्यर्द्धः, यदस्मिन्सति सर्वमिदमध्यर्धाद्वृद्धिं प्राप्नोतीति। तेनाध्यर्द्ध इति। कतम एक इति, स एवाध्यर्द्धः प्राण एको ब्रह्म। सर्वदेवात्मत्वेन बृहत्त्वाद्ब्रह्म तदेव स्यदित्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन, तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवरूपतामाह श्रुतिः। स्मृतिश्च निगद व्याख्याता। अपि च पृथग्जनानामप्युपायानुष्ठानवशात्प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां युगपन्नानाकायनिर्माणं श्रूयते, तत्र कैव कथा देवानां स्वभावसिद्धानामित्याह। "प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिना"मिति। अणिमा लघिमा महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्रकामावसायिते

(१) तावेवा—पा० १ । ३ ।

त्यैश्वर्याणि । "अपरा व्याख्ये"ति । अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं, तस्य दर्शनात् । तदेव परिस्फुटं दर्शयितुं व्यतिरेकं तावदाह । "क चिदेक"इति । न खलु बहुषु आद्धेष्वेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति । एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावमाह । "क चित्त्वेक" इति । यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्यजमानैर्नानादेशावस्थितैर्युगपद्धविस्त्यज्यते, तस्याश्च तत्रासंनिहिताया अप्यङ्गभावो भवति । अस्ति हि तस्या युगपद्विप्रकृष्टानेकार्थोपलम्भसामर्थ्यमित्युपपादितम् ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

गोत्वादिवत्पूर्वावमर्शाभावादुपाधेरप्येकस्याप्रतीतेः पाचकादिवद् आकाशादिशब्दवद् व्यक्तिवचना एव वस्वादिशब्दाः तस्याश्च नित्यत्वात्तया सह संबन्धो नित्यो भवेत् । विग्रहादियोगे तु सावयवत्वेन वस्वादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वं वस्वादिशब्दो न स्वार्थेन संबद्ध आसीत्स्वार्थस्यैवाभावात् । ततश्चोत्पन्ने वस्वादौ वस्वादिशब्दसंबन्धः प्रादुर्भवन् देवदत्तादिशब्दसंबन्धवत्पुरुषबुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्ययोपि पुरुषबुद्ध्यधीनः स्यात् । पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधीनजन्मेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याहन्येतेति शङ्कार्थः । उत्तरम् । "न" "अतः प्रभवाद्"वसुत्वादिजातिवा-

चकाच्छब्दात्तज्जातीयां व्यक्तिं चिकीर्षितां बुद्धावालिख्य तस्याः प्रभवनम् । तदिदं तत्प्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति । यद्यपि न शब्द उपादानकारणं वस्वादीनां ब्रह्मोपादानत्वात् तथापि निमित्तकारणमुक्तेन क्रमेण । न चैतावता शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वं वसुत्वादिजातेर्वा तदुपाधेर्वा यया कया चिदाकृत्याऽवच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति । इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां विभजते । "ननु जन्माद्यस्य यत" इति । ते निगदव्याख्याते । तत् किमिदानीं स्वयंभुवा वाङ् निर्मिता कालिदासादिभिरिव कुमारसंभवादि, तथा च तद्वेव प्रमाणान्तरापेक्षवाक्यत्वादप्रामाण्यमापतितमित्यत आह । "उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मक" इति । संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्परयाऽध्ययनम् । एतदुक्तं भवति । स्वयंभुवो वेदकर्तृत्वेऽपि न कालिदासादिवत् स्वतन्त्रत्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनुसारेण । एतच्चास्माभिरुपपादितम्, उपपादयिष्यति चाग्रे भाष्यकारः । अपि चाद्यत्वेऽप्येतद् दृश्यत तद्दर्शनात् प्राचामपि कर्तृणां तथाभावोऽनुमीयतइत्याह । "अपि च चिकीर्षित"मिति । आक्षिपति । "किमात्मकं पुन"रिति । अयमभिसन्धिः । वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेतव्यम्, अवाचकेन तेषां बुद्धावनालेखनात् । तत्र न तावद्वस्वादीनां वकारादयो वर्णा वाचकास्तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वात्, अगृहीतसंगतेश्च वाचकत्वेतिप्रसङ्गात् । अपि चैते प्रत्येकं वा (१) स्वार्थमभिदधीरन् मिलित्वा

(१) 'वा'—१ । २ नास्ति ।

वा । न तावत् प्रत्येकम्, एक(१)वर्णोच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययादर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । नापि मिलिताः, तेषामेकवक्तृप्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिक्षणमपवर्गवतां (२) मिथः साहित्य(३)संभवाभावात् । न च प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः प्रकारः संभवति । न च स्व(४)-रूपसाहित्याभावेपि वर्णानामाग्नेयादीनामिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमिति साम्प्रतं, विकल्पासहत्वात् । को नु खल्वयं संस्कारोभिमतः, किमपूर्वं नामाग्नेयादिजन्यमिव, किं वा भावनापरनामा स्मृतिप्रभव(५)बीजम् । न तावत् प्रथमः कल्पः । नहि शब्दः स्वरूपतोऽज्ञतो वा ऽविदितो ऽविदितसंगतिरर्थधीहेतुरिन्द्रियवत् । उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्य गृहीतस्य वा ऽगृहीतसंगतेरप्रत्यायकत्वात् । तस्माद्विदितो विदितसंगतिर्विदितसमस्तज्ञापनाङ्गश्च शब्दो धूमादिवत् प्रत्यायको ऽभ्युपेयः । तथाचापूर्वाभिधानोस्य संस्कारः प्रत्यायनाङ्गमित्यर्थप्रत्ययात्प्रागवगन्तव्यः । न च तदास्यावगमोपायोस्ति । अर्थप्रत्ययात्तु तदवगमं समर्थयमानो दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशति । संस्कारावसायादर्थप्रत्ययस्ततश्च तदवसाय इति । भावनाभिधानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनो, न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भवितुम-

(१) एकैक—पा० २ ।
(२) मपवर्गिणाम्—पा० २ ।
(३) 'साहित्य'—१ । २ नास्ति ।
(४) 'स्व' १ । २ । ३ नास्ति ।
(५) प्रसव—पा० १ । २ । ३ ।

र्हति । नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरम् । नहि यैव वह्नेर्दहनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः । नापि दहनशक्तेः प्रकाशनशक्तिः । अपि च व्युत्क्रमेणोच्चरितेभ्यो वर्णेभ्यः सैवास्ति स्मृतिबीजं वासनेत्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत, न चास्ति । तस्मान्न कथं चिदपि वर्णा अर्थधीहेतवो, नापि तदतिरिक्तः स्फोटात्मा, तस्यानुभवानारोहात् । अर्थधियस्तु कार्यात्तदवगमे परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । सत्तामात्रेण तु तस्य नित्यस्यार्थधीहेतुभावे सर्वदा ऽर्थप्रत्ययोत्पादप्रसङ्गो निरपेक्षस्य हेतोः सदातनत्वात् । तस्मादवाचकाच्छब्दाद्वाच्योत्पाद इत्यनुपपन्नमिति । अत्राचार्यदेशीय आह । "स्फोट मित्याहे"ति । मृष्यामहे न वर्णाः प्रत्यायका इति, न स्फोट इति तु न मृष्यामः । तदनुभवानन्तरं विदितसंगतेरर्थधीसमुत्पादात् । न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति । गौरित्येकं पदं गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः । उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात्,एकार्थधीहेतुता वा । न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति । तथा सति धवखदिरपलाशा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता । तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु व्यासेधात् । तद्धेतुत्वेन तु साहित्यकल्पने ऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । साहित्यात्तद्धेतुत्वं तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमबाधितो ऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो व-

र्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बते स स्फोट इति, तं च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात् । अपि तु रत्नतत्त्वज्ञानवद् यथास्वं द्वित्रिचतुष्पञ्चषड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति विशदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति नोत्तरेषामानर्थक्यं ध्वनीनाम् । नापि प्राचां, तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुग्रहाभावात् । अन्त्यस्य चेतसः केवलस्याजनकत्वात् । न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमाधास्यन्ति प्राञ्चो वर्णा,श्चरमस्तु तत्सचिवः स्फुटतरामिति युक्तम् । व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननियमात् । स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त एवोपजनो न वा स्यान्न पुनरस्फुट इति न समः समाधिः । तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचको न वर्णा इति । तदेतदाचार्यदेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति । "वर्णा एव तु न शब्द" इति । एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटो (१) ऽभ्युपेयेत, यदि वर्णानां वाचकत्वं न संभवेत्, स चानुभवपद्धतिमध्यासीत । द्विधा चावाचकत्वं वर्णानां, क्षणिकत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वाद्वा, व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावाद्वा । न तावत्प्रथमः कल्पः । वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् । ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धम् । न । प्रत्यभिज्ञानानुभवविरोधात् । न चासत्यप्येकत्वे ज्वालादिवत्सादृश्यनिबन्धनमेतत् प्रत्यभिज्ञान-

(१) स्फोटो वाचकत्वेना—पा० २ ।

मिति साम्प्रतम् । सादृश्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपाताद्वाऽऽस्थीयेत, क्वचिज्ज्वालादौ व्यभिचारदर्शनाद्वा । तत्र क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन तदुत्प्रेक्षायामुच्यते वृद्धैः स्वतःप्रामाण्यवादिभिः ।

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥ इति ।

प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्न्यायकणिकायाम् । न चेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं, न गादिव्यक्तिविषयं, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भात् । अत एव शब्दभेदोपलम्भाद्वक्तृभेद उन्नीयते, सोमशर्मा ऽधीते न विष्णुशर्मेति युक्तम् । यतो (१) बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुणमनुभवः परीक्ष्यताम् । यथा कालाक्षीं च स्वस्तिमतीं चेक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेव तदनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति, किं वा यथा गोत्वमाजानत एकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदाद्भिन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव तथा गव्यक्तिराजानत एका ऽपि व्यञ्जकभेदात्तद्धर्मानुपातिनीव प्रथत इति भवन्त एव विदाङ्कुर्वन्तु । तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गत्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यक्तावेवास्तु किमन्तर्गडुना गत्वेनाभ्युपेतेन ।

यथाहुः ।

---

(१) यत इत्यस्याग्रे 'व्यक्तिभेदानुभवो नास्ति, यद्यस्तीति, भ्रमस्तर्हि' । इत्यधिकम् । १ ।

तेन यत्प्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव लप्स्यते (१) ।
व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥

न च स्वस्तिमत्यादिवद् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति । तथा सति दश गकारानुदचारयच्चैत्र इति प्रत्ययः स्यात् । न स्याद्दशकृत्व उदचारयद्गकारमिति । न चैष जात्यभिप्रायो ऽभ्यासो यथा शतकृत्वस्तित्तिरीनुपायुङ्क्त देवदत्त इति । अत्र हि सोरस्ताडं क्रन्दतोपि गकारादिव्यक्तौ लोकस्योच्चारणाभ्यासप्रत्ययस्याविनिवृत्तेः । चोदकः प्रत्यभिज्ञानबाधकमुत्थापयति । "कथं ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चारयता"मिति । यद्युगपद्विरुद्धधर्मसंसर्गवत् तन्नाना । यथा गवाश्वादिर्द्विशफैकशफकेसरगलकम्बलादिमान् । युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवांश्चायं वर्ण,स्तस्मान्नाना भवितुमर्हति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्मा, न वर्णधर्मा इति सांप्रतम् । व्यञ्जका ह्यस्य वायवः । तेषामश्रावणत्वे कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्युः । इदं तावदत्र वक्तव्यं, नहि गुणगोचरमिन्द्रियं गुणिनमपि गोचरयति, मा भूवन् घ्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्वन्तः पृथिव्युदकाकाशा गोचराः । एवं च मा नाम भूद्वायुगोचरं श्रोत्रम् । तद्गुणांस्तूदात्तादीन् गोचरयिष्यति । ते च शब्दासंसर्गाग्रहात् शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्ते । न च शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानावधृतैकत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्परविरोधिनो ऽपर्यायेण संभवन्ति । तस्माद्यथा मुखस्यैकस्य

(१) लभ्यते—पा० २ ।

मणिकृपाणदर्पणाद्युपधानवशान्नानादेशपरिमाणसंस्थानभेदविभ्रम, एवमेकस्यापि वर्णस्य व्यञ्जकध्वनिनिबन्धनोऽयं विरुद्धनानाधर्मसंसर्गविभ्रमो, न तु भाविको नानाधर्मसंसर्ग, इति स्थिते ऽभ्युपेत्य परिहारमाह भाष्यकारः। "अथ वा ध्वनिकृत" इति। अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। भवेतां नाम गुणगुणिनावेकेन्द्रियग्राह्यौ, तथाप्यदोषः। ध्वनीनामपि शब्दवच्छ्रावणत्वात्। ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णेभ्यो निष्कर्षयति। "कः पुनरय"मिति। न चायमनिर्द्धारितविशेषवर्णत्वसामान्यमात्रप्रत्ययो न तु वर्णातिरिक्ततदभिव्यञ्जकध्वनिप्रत्यय इति साम्प्रतम्। तस्यानुनासिकत्वादिभेदभिन्नस्य गादिव्यक्तिवत्प्रत्यभिज्ञानाभावादप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन सामान्यभावानुपपत्तेः। तस्मादवर्णात्मको वैष शब्दः शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः शब्दव्यञ्जकः श्रावणो ऽभ्युपेयः। उभयथापि चास्तु व्यञ्जनेषु च तत्तद्ध्वनिभेदोपधानेनानुनासिकत्वादयो ऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते न तु स्वतः शब्दस्य धर्माः। तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भासन्ते भवतु तेषां ध्वनीनामनित्यता। नहि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति। येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः। "एवं च सति सालम्बना" इति। यद्येष परस्याग्रहो धर्मिण्यगृह्यमाणे तद्धर्मा न शक्या ग्रहीतुमिति। एवं नामास्तु तथा तुष्यतु परस्तथाप्यदोष इत्यर्थः। तदनेन प्रबन्धेन क्षणिकत्वेन वर्णानामशक्यसंगतिग्रहतया यदवाचकत्वमापादितं य-

र्णानां तदपाकृतम् । व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयासंभवेन तु यदा सञ्जितं तन्निराचिकीर्षुराह । "वर्णेभ्यस्त्वार्थप्रतीते"रिति । कल्पनामनृष्यमाण एकदेश्याह । "न कल्पयामी"ति । निराकरोति । "न, अस्या अपि बुद्धे"रिति । निरूपयतु तावद्गौरित्येकं पदमिति धियमायुष्मान् । किमियं पूर्वानुभूतान् गकारादीनेव सामस्त्येनावगाहते, किं वा गकाराद्यतिरिक्तं गवयमिव वराहादिभ्यो विलक्षणम् । यदि गकारादिविलक्षणमवभासयेत्, गकारादिरूषितः (१) प्रत्ययो न स्यात् । नहि वराहधीर्महिषरूषितं वराहमवगाहते। पदतत्त्वमेकं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्तो ध्वनयः प्रयत्नभेदभिन्नास्तुल्यस्थानकरणनिष्पाद्यतया ऽन्योन्यविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकध्वनिसादृश्येन स्वव्यञ्जनीयस्यैकस्य पदतत्त्वस्य मिथो विसदृशानेकपदसादृश्यान्यापादयन्तः सादृश्योपधानभेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागवदिव भासयन्ति मुखमिवैकं नियतवर्णपरिमाणस्थानसंस्थानभेदमपि मणिकृपाणदर्पणादयो ऽनेकमनेकवर्णपरिमाणस्थानसंस्थानभेदम् । एवं च कल्पिता एवास्य भागा वर्णा इति चेत्, तत्किमिदानीं वर्णभेदानसत्यपि बाधके मिथ्येति वक्तुमध्यवसितोसि । एकधीरेव नानात्वस्य बाधिकेति चेत्, हन्तास्यां नाना वर्णाः प्रथन्तइति नानात्वावभास एवैकत्वं कस्मान्न बाधते । अथ वा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वे न विरुद्धे । नो खलु सेनावनबुद्धिगजपदातितुरगादीनां चम्पकाशोककिंशुकादीनां च भेद-

(१) भूषितः पा० २ ।

मपबाधमाने उदीयेते, अपि तु भिन्नानामेव सतां केन चिदेकेनोपाधिना ऽवच्छिन्नानामेकत्वमापादयतः। न चौपाधिकेनैकत्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुध्यते, नह्यौपचारिकमग्नित्वं माणवकस्य स्वाभाविकनरत्वविरोधि। तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभवजनितभावनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णावगाहिनि स्मृतिज्ञानएकस्मिन् भासमानानां वर्णानां तदेकविज्ञानविषयतया वैकार्थधीहेतुतया वैकत्वमौपचारिकमवगन्तव्यम्। न चैकार्थधीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्थधीहेतुभाव इति परस्पराश्रयम्। नह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतावन्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रथन्ते। न च तत्प्रथानन्तरं वृद्धस्यार्थधीर्नोन्नीयते, तदुन्नयनाच्च तेषामेकार्थधियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वाध्यवसानमिति नान्योन्याश्रयम्। न चैकस्मृतिसमारोहिणां क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथाकथंचित्प्रयुक्तेभ्य एतेभ्यो ऽर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम्। उक्तं हि

यावन्तो यादृशा ये च पदार्थप्रतिपादने।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः॥ इति।

ननु पङ्क्तिबुद्धावेकस्यामक्रमायामपि वास्तवो शालादीनामस्ति पङ्क्तिरिति तथैव प्रथा युक्ता, न च तथेह वर्णानां नित्यानां विभूनां चास्ति वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु भवेत्, सचैक इति कुतस्त्यः क्रम एषामिति चेत्, न। एकस्यामपि स्मृतौ वर्णरूपवत्क्रमवत्पूर्वानुभूततापरामर्शात्। तथाहि। जरा राजेति पदयोः प्रथयन्त्योः स्मृतिधियोस्तत्त्वे ऽपि वर्णा-

नां क्रमभेदात्पदभेदः स्फुटतरं चकास्ति । तथा च ना-क्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः स्मृतिबुद्धावेकस्यां वर्णा-नां क्रमप्रयुक्तानाम् । यथाहुः,

पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः ।

क्रमन्यनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥ इति ।

शेषमतिरोहितार्थम् । दिङ्मात्रमत्र सूचितं, विस्तरस्तु तत्त्वबिन्दाववगन्तव्य इति । अलं वा नैयायिकैर्विवादेन. सन्त्वनित्या एव वर्णास्तथापि गत्वाद्यवच्छेदेनैव सङ्गतिग्रहो ऽनादिश्च व्यवहारः सेत्स्यतीत्याह । "अथापि नामे"ति ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तत्किं पुनः साध्यत इत्यत आह । "स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्व"इति । न ह्यनित्याज्जगदुत्पत्तुमर्हति तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मान्नित्यो वेदो जग-दुत्पत्तिहेतुत्वाद्, ईश्वरवदिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दृढी-कृतम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरो-धो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

शङ्कापदोत्तरत्वात् सूत्रस्य शङ्कापदानि पठति "अथापि स्यादि"ति । अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि संबन्धनित्यत्वं भवेत् । एवमध्यापकाध्येतृपरम्पराविच्छेदे वेदस्य नित्यत्वं स्या-

त्। निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलये (१) ऽत्यन्तासतश्चापूर्वस्योत्पादे ऽभिधानाभिधेयावत्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः संबन्धः स्यात्। अध्यापकाध्येतृसंतानविच्छेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात्। न च जीवास्तद्वासनावासिताः सन्तीति वाच्यम्। अन्तःकरणाद्युपाधिकल्पिता हि ते तद्विच्छेदे न स्थातुमर्हन्ति। न च ब्रह्मणस्तद्वासना, तस्य विद्यात्मनः शुद्धस्वभावस्य तद्योगात्। ब्रह्मणश्च सृष्टयादावन्तःकरणादयस्तदवच्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्वकर्माविद्यावासनावन्तो भवितुमर्हन्ति, अपूर्वत्वात्। तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसंबन्धवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति। अभिधातृग्रहणेनाध्यापकाध्येतारावुक्तौ। शङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति। "तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादि"ति। यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तःकरणादयः समुदाचरद्वृत्तयः सन्ति तथापि स्वकारणे ऽनिर्वाच्यायामविद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपकाविद्यावासनाभिः सहावतिष्ठन्तएव। तथा च स्मृतिः।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः॥ इति।

ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिता, यथा कूर्मदेहनिलीनान्यङ्गानि ततो निस्सरन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राप्तमृद्भावानि मण्डूकशरीराणि तद्वासनावासिततया घनघनाघनासारावसेकसुहितानि पुनर्मण्डूकदेहभावमनुभवन्ति। त-

(१) विप्रलये—पा० १। ३।

था पूर्ववासनावशात्पूर्वसमाननामरूपाण्युत्पद्यन्ते । एतदुक्तं भवति । यद्यपीश्वरात्प्रभवः संसारमण्डलस्य, तथापीश्वरः प्राणभृत्कर्माविद्यासहकारी तदनुरूपमेव सृजन्ति । न च सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादितामन्तरेणैतदुपपद्यत इति सर्गप्रलयाभ्युपगमेपि संसारानादिता न विरुध्यतइति । तदिदमुक्त"मुपपद्यते, चाप्युपलभ्यते चा"गमत इति । स्यादेतत् । भवत्वनादिता संसारस्य, तथापि महाप्रलयान्तरिते कुतः स्मरणं वेदानामित्यत आह । "अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयो"रिति । यद्यपि प्राणमात्रावशेषतातन्निःशेषते (१) सुषुप्तप्रलयावस्थयोर्विशेष,स्तथापि कर्मविक्षेपसंस्कारसहितलयलक्षणाविद्यावशेषतासाम्येन स्वापप्रलयावस्थयोरभेद इति द्रष्टव्यम् । ननु नापर्यायेण सर्वेषां सुषुप्ता(२)वस्था, केषां चित्तदा प्रबोधात् तेभ्यश्च सुप्रोत्थितानां ग्रहणसंभवात् प्रायणकालविप्रकर्षयोश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन सत्यां वासनायां स्मरणोपपत्तेः शब्दार्थसंबन्धवेदव्यवहारानुच्छेदो युज्यते। महाप्रलयस्त्वपर्यायेण प्राणभृन्मात्रवर्ती प्रायणकालविप्रकर्षौ च तत्र संस्कारमात्रोच्छेद(३)हेतू स्त, इति कुतः सुषुप्तवत्पूर्वप्रबोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति चोदयति । "स्यादेतत्स्वाप"इति । परिहरति । "नैष दोषः । सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनो"ति । अयमभिसंधिः । न

(१) प्राणमात्रावशेषता तन्निःशेषतेति—पा० ३ ।
(२) स्वापा —पा० १ । ३ ।
(३) छेदन—पा० ३ ।

तावत्प्रायणकालविप्रकर्षौ सर्वसंस्कारोच्छेदकौ, पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुसंधानाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः (१)। मनुज(२)जन्मवासनानां चानेकजात्यन्तरसहस्रव्यवहितानां पुनर्मनुष्यजातिसंवर्तकेन कर्मणा ऽभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात्। तस्मान्निकृष्टधियामपि यत्र सत्यपि प्रायणकालविप्रकर्षादौ पूर्ववासनानुवृत्तिस्तत्र कैव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयसंपन्नानां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां महाधियाम्। यथा वा आ च मनुष्येभ्य आ च कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते निकर्षः। एवमा मनुष्येभ्य एवा (३) च भगवतो हिरण्यगर्भाज्ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि संभाव्यते। तथा च तदभिवदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यमप्रत्यूहमश्नुवते। एवं चात्र भवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तरसंबन्धिनिखिलव्यवहारानुसंधानमिति। सुगममन्यत्। स्यादेतत्। अस्तु कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानं तेषामस्यां तु सृष्टावन्यएव वेदाः, अन्यएव चैषामर्थाः, अन्यएव वर्णाश्रमाः। धर्माच्चानर्थो ऽर्थश्चाधर्मात्। अनर्थश्चेप्सितो ऽर्थश्चानीप्सितो, ऽपूर्वत्वात् सर्गस्य। तस्मात्कृतमत्र कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानेना,किंचित्करत्वात्। तथा च पूर्वव्यवहारोच्छेदाच्छब्दार्थसंबन्धस्य वेदस्यानित्यौ प्रसज्येयातामित्यत आह। "प्राणिनां च सुखप्राप्तय" इति।

---

(१) अनुपपत्तेरित्याधिकम्। १। २।
(२) मनुष्य—पा० १। २। ३।
(३) भ्यश्चा—पा० ३।

यथावस्तुस्वभावसामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते, न तु स्वभावसामर्थ्यमन्यथयितु(१)मर्हति । नहि जातु सुखं तत्त्वेन जिहास्यते, दुःखं चोपादित्स्यते । न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्यविपर्ययो भवति, नहि मृत्पिण्डात्पटो, घटश्च तन्तुभ्यो जायते । तथा सति वस्तुसामर्थ्यनियमाभावात् सर्वं सर्वस्माद्भवेदिति पिपासुरपि दहनमाहृत्य पिपासामुपशमयेत्, शीतार्तो वा तोयमाहृत्य शीतार्तिमिति । तेन कल्पान्तरेऽपि ब्रह्महत्यादिरनर्थहेतुरेवार्थहेतुश्च यागादिरित्यानुपूर्व्यं सिद्धम् ।

एवं च यएव वेदा अस्मिन्कल्पे तएव कल्पान्तरे तएव चैषामर्थास्तएव च वर्णाश्रमाः । दृष्टसाधर्म्यसंभवे तद्वैधर्म्यकल्पनमनुमानागमविरुद्धम् ।

आगमाश्चेह भूयांसो भाष्यकारेण दर्शिताः ।
श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यास्तदुक्तोऽपो ऽन्यथा भवेत् ॥

तस्मात्सूक्तं "समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्य"विरोध इति ।

अग्निर्वा अकामयते'ति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य यजमान एवाग्निरुच्यते । नह्यग्नेर्देवतान्तरमग्निरस्ति ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षीणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते, किं सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वविशेषेण सर्वेषां किं वा कासु चिदेव

(१) स्वभावसामर्थ्यं अन्यथायितुं—पा॰ १ । २ ।

केषां चित्। यद्यविशेषेण सर्वांस्तु, ततो मध्वादिविद्यास्वसंभवः। "कथमसौ वा ऽऽदित्यो देवमध्वित्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनो(१)पासीरन्"। उपास्योपासकभावो हि भेदाधिष्ठानो न स्वात्मन्यादित्यस्य देवतायाः संभवति। न चादित्यान्तरमस्ति। प्राचामादित्यानामस्मिन् कल्पे क्षीणाधिकारत्वात्। "पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्युपक्रम्ये"ति। अयमर्थः। असौ वा आदित्यो देवमध्विति देवनां मोदना(२)न्मध्विव मधु। भ्रामरमधुसारूप्यमाहास्य श्रुतिः। 'तस्य मधुनो द्यौरेव तिरश्चीनवंशः। अन्तरिक्षं मध्वपूपः'। आदित्यस्य हि मधुनोपूपः पटलमन्तरिक्षमाकाशं तत्रावस्थानात्। यानि च सोमाज्यपयःप्रभृतीन्यग्नौ हूयन्ते तान्यादित्यरश्मिभिरग्निसंवलितैरुत्पन्नपाकान्यमृतीभावमापन्नान्यादित्यमण्डलमृङ्भ्रमन्तमधुपैर्नीयन्ते। यथा हि भ्रमराः (३) पुष्पेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमानयन्त्येवमृङ्भ्रमन्ता भ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणादिभिर्ऋग्वेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्य तन्निष्पन्नमकरन्दमादित्यमण्डलं लोहिताभिरस्य प्राचीन(४)रश्मिनाडीभिरानयन्ति, तदमृतं वसव उपजीवन्ति। अथास्यादित्यमधुनो दक्षिणाभी रश्मिनाडीभिः शुक्लाभिर्यजुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्य

---

(१) मध्वारोपेण—पा० २।

(२) मोदहेतुत्वात्—पा० २।

(३) हि मधुपाः—पा० १।

(४) प्राचीभिः—पा० १। २। ३

आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेद(१)मन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेतदमृतं रुद्रा उपजीवन्ति। तथा(२)स्यादित्यमधुनः प्रतीचीभी रश्मिनाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं साममन्त्रस्तोत्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति। अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभी रश्मिनाडीभिरथर्ववेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नमथर्वाङ्गिरसमन्त्रभ्रमराः, तथाश्वमेधवाचःस्तोमकर्मकुसुमादितिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति। अश्वमेधे वाचःस्तोमे च पारिप्लवं शंसन्तीति श्रवणादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्ति प्रयोगः। तदमृतं मरुत उपजीवन्ति। अथास्य या आदित्यमधुन ऊर्ध्वा रश्मिनाड्यो गोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमराः प्रणवकुसुमादाहृत्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः। ता एता आदित्यव्यपाश्रयाः पञ्च रोहितादयो रश्मिनाड्य ऋगादिसंबद्धाः क्रमेणोपदिश्यन्त इति योजना। एतदेवामृतं दृष्ट्वोपलभ्य यथास्वं समस्तैः करणैर्यशस्तेजइन्द्रियसाकल्यवीर्यान्नाद्यान्यमृतं तदुपलभ्यादित्ये तृप्यन्ति। तेन खल्वमृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधदादित्यो मधु। एतदुक्तं भवति। न केवलमुपास्योपासकभाव एकस्मिन् विरुध्यते,

(१) वेद—नास्ति। १। २। ३।
(२) अथ—पा० १। २।

ऽपि तु ध्यातृध्येयभावस्य प्राप्यप्रापकभावस्येति । "तथाग्निः पाद" इति । अधिदैवतं (१) खल्वाकाशे ब्रह्मदृष्टिविधानार्थमुक्तम् । आकाशस्य हि सर्वगतत्वं रूपादिहीनत्वं च ब्रह्मणा सारूप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चत्वारः पादा अग्न्यादयो ऽग्निः पाद इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा न गवा वियुज्यन्ते, एवमग्न्यादयोपि नाकाशेन सर्वगतेनेत्याकाशस्य पादास्तदेवमाकाशस्य चतुष्पदो ब्रह्मदृष्टिं विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गगुणकमुपास्यं विधातुं महीकरोति । "वायुर्वाव संवर्ग"स्तथा स्वरूपेणैवादित्यं ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं विधातुं महीकरोति । "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश" उपदेशः । अतिरोहितार्थमन्यत् । यद्युच्येत नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षीणां सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वधिकारः किं तु यथासंभवमिति । तत्रेदमुपतिष्ठते ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

लौकिकौ ह्यादित्यादिशब्दप्रयोगप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ न चैतेषामस्ति चैतन्यं, नह्येतेषु देवदत्तादिवत्तदनुरूपा दृश्यन्ते चेष्टाः । "स्यादेतन्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्य" इति तत्र जगृभ्म ते दक्षिणमिन्द्रहस्तमिति च, काशिरिन्द्र इदिति च । काशिर्मुष्टिः । तथा 'नुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते' इति विग्रहवत्त्वं देवताया मन्त्रार्थवादा अभिवदन्ति । तथा हविर्भोजनं देवताया दर्शयन्ति । अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थित-

(१) आकाशो ब्रह्मेति—अधिकम् । ३ ।

स्येत्यादयः। तथैशानाम्। 'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम्। इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्र' इति। तथैशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुष' इति। तथा वरिवसितारं प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्शयति 'आहुतिभिरेव देवान् हुतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं, च यच्छन्ती'ति। 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति च। धर्मशास्त्रकारा अप्याहुः।

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः। इति।

पुराणवचांसि च भूयांसि देवताविग्रहादिपञ्चकप्रपञ्चमाचक्षते। लौकिका अपि देवताविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च। तथाहि। यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम्। कथयन्ति च देवता हविर्भुङ्क्त इति। तथैशनामिमामाहुः। देवग्रामो देवक्षेत्रमिति। तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहुः। प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः पुत्रोऽस्य जातः। प्रसन्नोऽस्य धनदो धनमनेन लब्धमिति। तदेतत्पूर्वपक्षी दूषयति। "नेत्युच्यते। नहि तावल्लोको नामे"ति। न खलु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोको नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किं तु प्रत्यक्षादिमूला लोकप्रसिद्धिः सत्यतामश्नुते, तदभावे त्वन्धपरम्परावत् मूलाभावाद्विप्लवते। न चात्र विग्रहादौ प्रत्यक्षादीनामन्यतममस्ति प्रमाणम्। न चेतिहासादिमूलं भवितुमर्हति तस्यापि पौरुषेयत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात्। प्रत्यक्षादीनां चात्राभावादित्याह।

"इतिहासपुराणमपी"ति । ननूक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विग्रहादिपञ्चकप्रसिद्धिरित्यत आह । "अर्थवादा अपी"ति । विध्युद्देशेनैकवाक्यतामापाद्यमाना अर्थवादा विधिविषयप्राशस्त्यलक्षणापरा न स्वार्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति हि शाब्दन्यायविदः, प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थोऽपि समर्थ्यते यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वम् । तत्र प्रमाणान्तरवशात्सोऽभ्युपेयते न तु शब्दसामर्थ्यात् । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति यथा विग्रहादिपञ्चके सोऽर्थः शब्दादेवावगन्तव्यः । अतत्परश्च शब्दो न तदवगमयितुमलमिति तदवगमायास्य तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेतव्यम् । न चैकं वाक्यमुभयपरं भवती.ति वाक्यं भिद्येत । न च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो युज्यते । तस्मात्प्रमाणान्तरानधिगतविग्रहादिमत्ता ऽन्यपराच्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च व्रीह्यादिवत्क्रत्वादिभिस्तत्रतत्र विनियुज्यमानाः प्रमाणभावाननुप्रवेशिनः कथमुपयुज्यन्तां तेषुतेषु कर्मस्वित्यपेक्षायां दृष्टे प्रकारे संभवति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं, स्मृत्वा चानुतिष्ठन्त्यनुष्ठातारः पदार्थान् । औत्सर्गिकी चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेतार्थस्मरणतात्पर्याणां मन्त्राणां नानधिगते विग्रहादावपि तात्पर्यं युज्यतइति न तेभ्योऽपि तत्सिद्धिः । तस्माद्देवताविग्रहवत्तादिभावग्राहकप्रमाणाभावात्प्राप्ता षष्ठप्रमाणगोचरतास्येति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते ।

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥३३॥

"तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयती"त्यादि"भूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यत"इत्यन्तमतिरोहितार्थम् । "मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादि"ति । आदिग्रहणेनेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते । मन्त्रादीनां व्यवहारः प्रवृत्तिस्तस्य दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते । "यदप्युक्त"मिति । एकदेशिमतेन तावत्परिहरति । "अत्र ब्रूम"इति । तदेतत्पूर्वपक्षिणमुत्थाप्य दूषयति । "अत्राह", पूर्वपक्षी । शाब्दी खल्वियं गतिः । यत्तात्पर्याधीनवृत्तित्वं नाम नह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति । नहि श्वित्रनिर्णेजनपरं श्वेतो धावतीति वाक्यमितः सारमेयवेगवद्गमनं गमयितुमर्हति । न च नञ्वति महावाक्येऽवान्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्यो ऽवगन्तुम् । न च प्रत्ययमात्रात्सोऽप्यर्थो ऽस्य भवति, तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् । न पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गतिः । नह्युदकाहरणार्थिना घटदर्शनायोन्मीलितं चक्षुर्घटपटौ वा पटं वा केवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाद्याह । "अत्रोच्यते । विषम उपन्यास"इति । अयमभिसंधिः । लोके विशिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रस्मरणे पर्यवस्यन्ति । नहि स्वार्थस्मरणमात्राय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः । वाक्यार्थे तु दृश्यते । न चैतान्यस्मारितस्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्याययितुमीशते इति स्वार्थस्मारणं वाक्यार्थ-

मितये ऽवान्तरव्यापारः कल्पितः पदानाम् । न च यदर्थं यत् तत् तेन विना पर्यवस्यतीति न स्वार्थमात्राभिधानेन पर्यवसानं पदानाम् । न च नञ्वति वाक्ये विधानपर्यवसानम् । तथा सति नञ्पदमनर्थकं स्यात् । यथाहुः ।

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

सेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण संबन्धस्तत्र लोकानुसारतो भूतार्थव्युत्पत्तौ च सिद्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्यवसितवृत्तिनः पश्चात्कुतश्चिद्धेतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्पते । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमालभेते'त्यत्र । इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थतामनेष्यत्ततो भूतार्थमात्रपर्यवसितार्थवादा विध्युद्देशेन नैकवाक्यतामगमिष्यन् । तत्स्वाध्यायविधिवशात् कैमर्थ्याकाङ्क्षायां वृत्तान्तादिगोचराः सन्तस्तत्प्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राशस्त्यं लक्षयन्ति, न पुनरविवक्षितस्वार्था एव तल्लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणैव न भवेत् । अभिधेयाविनाभावस्य तद्बीजस्याभावात् । अत एव गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसंबद्धमेव तीरं लक्षयति न तु समुद्रतीरं तत्कस्य हेतोः स्वार्थप्रत्यासत्त्य-

भावात् । न चैतत्सर्वं स्वार्थाविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्था अर्थवादा दृश्यन्ते, यथादित्यो वै यूपो यजमानः प्रस्तर इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणान्तरविरोधो यथा च स्तुत्यर्थता तदुभयसिद्ध्यर्थं गुणवादस्त्विति च तत्सिद्धिरिति चासूत्रयज्जैमिनिः । तस्माद्यत्र सोऽर्थोऽर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन प्राशस्त्यलक्षणेति लक्षितलक्षणा । यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिध्यति । द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे प्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादकत्वं, प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्यो ऽर्थमवगच्छति न तथाम्नायतस्तत्र व्युत्पत्त्याद्यपेक्षत्वात्, न तु प्रमाणापेक्षया, द्वयोः स्वार्थे ऽनपेक्षत्वादित्युक्तम् । नन्वेवं मानान्तरविरोधे ऽपि कस्माद्गुणवादो भवति यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कस्मान्न बाध्यते । वेदान्तैरिवाद्वैतविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोचराः कस्माद्वार्थवादवद्वेदान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते । अत्रोच्यते । लोकानुसारतो द्विविधो हि विषयः शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यतश्च । यथैकस्मिन् वाक्ये पदानां पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो विषयः । एवं वाक्यद्वयैकवाक्यतायामपि यथेयं देवदत्तीया गौः क्रेतव्येत्येकं वाक्यमेषा बहुक्षीरेत्यपरं, तदस्य बहुक्षीरत्वप्रतिपादनं द्वारम् । तात्पर्यं तु क्रेतव्येति वाक्यान्तरार्थे । तत्र यद्द्वारतस्तत्प्रमाणान्तरविरोधे ऽन्यथा नीयते । यथा विषं भक्षयेति वाक्यं मा ऽस्य गृहे भुङ्क्ष्वेति वाक्यान्तरार्थपरं सत् ।

यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पौरुषेयमप्रमाणमेव भवति । वेदान्तास्तु पौर्वापर्यपर्यालोचनया निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरा अपौरुषेयतया स्वतःसिद्धतात्त्विकप्रमाणभावाः सन्तस्तात्त्विकप्रमाणभावात् प्रत्यक्षादीनि प्रच्याव्य सांव्यवहारिके तस्मिन् व्यवस्थापयन्ति । न चादित्यो वै यूप इति वाक्यमादित्यस्य यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु यूपस्तुतिपरम् । तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारीभूतो विषयो गुणवादेन नीयते, यत्र तु प्रमाणान्तरं विरोधकं नास्ति यथा देवताविग्रहादौ तत्र द्वारतोपि विषयः प्रतीयमानो न शक्यस्त्यक्तुम् । न च गुणवादेन नेतुं, को हि मुख्ये संभवति गौणमाश्रयेदतिप्रसङ्गात् । तथा सत्यनधिगतविग्रहादि प्रतिपादयद् वाक्यं भिद्येतेति चेत् । अद्धा । भिन्नमेवैतद्वाक्यं, तथा सति तात्पर्यभेदोपीति चेत् । न । द्वारतोपि तदवगतौ तात्पर्यान्तरकल्पनाया अयोगात् । न च यत्र यस्य(१) न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यं, तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात्, विशेषणाविषयत्वात् । विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्पराश्रयत्वम् । आक्षेपाद्विशेषण प्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेपः । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपरेभ्योपि पदेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताप्यभ्युपेयानि यथा, तथान्यपरेभ्यो ऽप्यर्थवादवाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्त-

(१) यस्य यत्र—पा० १ । ३ ।

रविरोधे न युक्ताऽस्यक्तुं, नहि मुख्यार्थसंभवे गुणवादो युज्यते। न च भूतार्थमप्यपौरुषेयं वचो मानान्तरापेक्षं स्वार्थे येन मानान्तरासंभवे भवेदप्रमाणमित्युक्तम्। स्यादेतत्। तात्पर्यैक्ये ऽपि यदि वाक्यभेदः कथं तर्ह्यर्थैकत्वादेकं वाक्यम्। न। तत्रतत्र यथास्वं तत्तत्पदार्थविशिष्टैकपदार्थप्रतीतिपर्यवसानसंभवात्। स तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः क्वचिद्द्वारभूतः क्वचिद्द्वारीत्येतावान् विशेषः। नन्वेवं सत्योदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि वाक्यभेदप्रसङ्गः। अन्यो हि संसर्ग ओदनं भुक्त्वेति, अन्यस्तु ग्रामं गच्छतीति। न। एकत्र प्रतीतेरपर्यवसानात्। भुक्त्वेति हि समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते। न चेयं प्रतीतिरपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्तरेण पर्यवस्यति। तस्माद्यावति पदसमूहे पदाहिताः पदार्थस्मृतयः पर्यवस्यन्ति, तावदेकं वाक्यम्। अर्थवादवाक्ये चैताः (१) पर्यवस्यन्ति, विनैव विधिवाक्यं विशिष्टार्थप्रतीतेः। न च द्वाभ्यांद्वाभ्यां पदाभ्यां विशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात् पञ्चषपदवति वाक्ये एकस्मिन्नानात्वप्रसङ्गः। नानात्वे ऽपि विशेषणानां विशेष्यस्यैकत्वात्, तस्य च सकृच्छ्रुतस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्तनायोगात्। प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव। तस्माद्विधिवाक्यादर्थवादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययावसितव्यापारयोः पश्चात् कुतश्चिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम्। "अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानी"ति। देवतामुद्दिश्य

(१) वाक्येष्वेताः—पा० १।

हविरवमृश्य च तद्विषयस्वत्वत्याग इति यागशरीरम् । न च चेतस्यनालिखिता देवतोद्देष्टुं शक्या, न च स्वरूपरहिता चेतसि शक्यते आलेखितुमिति यागविधिनैव तद्रूपापेक्षिणा शाब्दमन्यपरेभ्यो ऽपि मन्त्रार्थवादेभ्यस्तद्रूपमवगतं तदभ्युपेयते । रूपान्तरकल्पनायां मानाभावात् । मन्त्रार्थवादयोरत्यन्तपरोक्षवृत्तिप्रसङ्गाच्च । यथा हि 'व्रात्यो व्रात्यस्तोमेन यजेते'ति व्रात्यस्वरूपापेक्षायां यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स व्रात्य इति सिद्धवद्(१) व्रात्यस्वरूपमवगतं व्रात्यस्तोमविध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं भवति, यथा वा स्वर्गस्य रूपमलौकिकं स्वर्गकामो यजेतेति विधिनापेक्षितं सदर्थवादतो ऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम्, तथा देवतारूपमपि । ननूद्देशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसत्तामपि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानमुपपद्यते इति समारोपितमेव रूपं देवतायाः मन्त्रार्थवादैरुच्यते । सत्यं रूपज्ञानमपेक्षते । तच्चान्यतो ऽसंभवान्मन्त्रार्थवादेभ्य एव, तस्य तु रूपस्यासति बाधके ऽनुभवारूढं तथाभावं परित्यज्यान्यथात्वमननुभूयमानमसाम्प्रतं कल्पयितुम् । तस्माद्विध्यपेक्षितमन्त्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धावुपनिधीयमानं विधिप्रमाणकमेवेति युक्तम् । स्यादेतत् । विध्यपेक्षायामन्यपरादपि वाक्यादवगतो ऽर्थः स्वीक्रियते, तदपेक्षैव तु नास्ति, शब्दरूपस्य देवताभावात्, तस्य च मानान्तरवेद्यत्वादित्यत आह । "न च शब्दमात्र"मिति । न केवलं मन्त्रार्थवादतो वि-

(१) सिद्धवत्—नास्ति १ । २ ।

ग्रहादिसिद्धिरपि त्वितिहासपुराणलोकस्मरणेभ्यो मन्त्रार्थवादमूलेभ्यो वा प्रत्यक्षादिमूलेभ्यो वेत्याह। "इतिहासे"ति। "श्लिष्यते"। युज्यते। निगदव्याख्यानमन्यत्। तदेवं मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविग्रहादौ गुर्वादिपूजावद्देवतापूजात्मको यागो देवताप्रसादादिद्वारेण सफलो ऽवकल्पते अचेतनस्य तु पूजामप्रतिपाद्यमानस्य तदनुपपत्तिः। न चैवं यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणभावाद्देवतातः फलोत्पादे यागभावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलांशं वा प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम्। यागभावनाया एव हि फलवत्या यागलक्षणस्वकरणावान्तरव्यापारत्वाद्देवताभोजनप्रसादादीनां कृषिकर्मण इव तत्तदवान्तरव्यापारस्य सस्याधिगमसाधनत्वम्। आग्नेयादीनामिवोत्पत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणां भवन्मते स्वर्गसाधनत्वम्। तस्मात्कर्मणो ऽपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादावान्तरव्यापारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधानत्वमुभयस्मिन्नपि पक्षे समानम्, न तु देवताया विग्रहादिमत्याः प्राधान्यमिति न धर्ममीमांसायाः सूत्रमपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं गुणत्वे देवताश्रुतिरिति विरुध्यते। तस्मात्सिद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्वधिकारः।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अवान्तरसंगतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमाह। "यथा मनुष्याधिकारे"ति। शङ्काबीजमाह। "तत्रे"ति। निर्मृष्टनि-

खिलदुःखानुषङ्गे शाश्वतिकआनन्दे कस्य नाम चेतनस्यार्थिता नास्ति, येनार्थिताया अभावाच्छूद्रो नाधिक्रियेत। नाप्यस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावः। द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं चागन्तुकं च। तत्र द्विजातीनामिव शूद्राणां श्रवणादिसामर्थ्यं निजमप्रतिहतम्। अध्ययनाधानाभावादागन्तुकसामर्थ्याभावे सत्यनधिकार इति चेद्, हन्ताधानाभावे सत्यग्न्यभावादग्निसाध्ये कर्मणि मा भूदधिकारः, न च ब्रह्मविद्यायामग्निः साधनमिति किमित्यनाहिताग्नयो नाधिक्रियन्ते। न चाध्ययनाभावात्तत्साधनायामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति साम्प्रतम्। यतो युक्तं यदाहवनीये जुहोत्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानात्तद्रूपस्यालौकिकतयानारभ्याधीतवाक्यविहितादाधानादन्यतोऽनधिगमादाधानस्य च द्विजातिसंबन्धितया विधानात्। तत्साध्योऽग्निरलौकिको न शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति। न च तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात्। अध्ययननियम इति चेत्। न। विकल्पासहत्वात्। तदध्ययनं] पुरुषार्थे वा नियम्येत, यथा धनार्जने प्रतिग्रहादि। क्रत्वर्थे वा, यथा व्रीहीनवहन्तीत्यवघातः। न तावत् क्रत्वर्थे। नहि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति कं चित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमासं प्रकृत्य व्रीहीनवहन्तीति। न चानारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितं क्रतुसंबन्धितया क्रतुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव क्रतुना संबध्येताध्ययनं, नहि यथा जुह्वाद्यव्यभिचरितक्रतुसं-

बद्धमेवं स्वाध्याय इति। तस्मान्नेष क्रत्वर्थे नियमो नापि पुरुषार्थे। पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति, यथा फलं तदुपायो वा। तदुपायेपि हि विधितः प्राक् सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिबन्धनैव। इतिकर्तव्यतासु तु सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव। नह्यनधिगतकरणभेद इतिकर्तव्यतासु घटते। तस्माद्विध्यधीनप्रवृत्तितया ऽङ्गानां क्रत्वर्थता। क्रतुरिति हि विधिविषयेण विधिं परामृशति विषयिणम्। तेनार्थ्यते विषयीक्रियत इति क्रत्वर्थः। न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग् विधेः पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्येन पुरुषार्थः स्यात्। यदि चाध्ययनेनैवार्थावबोधरूपं नियम्येत ततो मानान्तरविरोधः। तद्रूपस्य विनाप्यध्ययनं पुस्तकादिपाठेनाप्यधिगमात्। तस्मात्सुवर्णं भार्यमितिवदध्ययनादेव फलं कल्पनीयम्। तथा चाध्ययनविधेरनियामकत्वाच्छूद्रस्याध्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सो ऽपि ब्रह्मविद्यायामधिक्रतः (१)। मा भूद्वा ऽध्ययनाभावात्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः (२) संवर्गविद्यायां तु भविष्यति। अहहारे त्वाशूद्र इति शूद्रं संबोध्य तस्याः प्रवृत्तेः। न चैष शूद्रशब्दः कदाचिदवयवव्युत्पत्त्या ऽशूद्रे वर्णनीयः। अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षतया बलीयस्त्वात्। तस्माद्यथा ऽनधीयानस्येष्टौ निषादस्थपतेरधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्या-

(१) अधिक्रियेत—पा० १ । ३ ।

(२) विद्यास्वधिकारः—पा० १ । ३ ।

धिकारो भविष्यतीति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। न शूद्र-स्याधिकारो वेदाध्ययनाभावादिति। अयमभिसंधिः। यद्य-पि स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिर्न किं चित्फलवत्क-र्मारभ्याम्नातो, नाप्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धपदार्थगतः, न-हि जुह्वादिवत्स्वाध्यायो ऽव्यभिचरितक्रतुसंबन्धस्तथापि स्वा-ध्यायस्याध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापेक्षितोपायतामवगमय-न् किं पिण्डपितृयज्ञवत्स्वर्गं वा सुवर्णं भार्यमिति व-दार्थवादिकं वा फलं कल्पयित्वा विनियोगभङ्गेन स्वाध्या-येनाधीयीतेत्येवमर्थः कल्प्यतां, किं वा परम्परया ऽप्यन्यतो ऽपेक्षितमधिगम्य निर्वृणोत्विति विषये, न दृष्टद्वारेण परम्प-रया ऽप्यन्यतो ऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोप-पत्तौ च संभवन्त्यां श्रुतविनियोगभङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्ट-फलकल्पनोचिता। दृष्टश्च स्वाध्यायाध्ययनसंस्कारस्तेन हि पुरुषेण संप्राप्यते प्राप्तश्च फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदय-निःश्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, न तु सुवर्णधारणादौ दृष्ट-द्वारेण परम्परयाप्यस्त्यपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृत्त्य सा-क्षाद्धारणादेव विनियोगभङ्गेन फलं कल्पते। यदा चाध्यय-नसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानो ऽ-भ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं तदा यस्याध्ययनं त-स्यैव कर्मब्रह्मावबोधो ऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य यस्य चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामेवेत्युपन-यनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठितस्वाध्यायज-न्यो ऽर्थावबोधः शूद्राणां न फलाय कल्पतइति शास्त्रीय-

सामर्थ्याभावान्न शूद्रो ब्रह्मविद्यायामधिकृत इति सिद्धम्। "यज्ञे ऽनवक्लृप्त"इति यज्ञग्रहणमुपलक्षणार्थम्। विद्यायामनवक्लृप्त इत्यपि द्रष्टव्यम्। सिद्धवदभिधानस्य न्यायपूर्वकत्वान्न्यायस्य चोभयत्र साम्यात्। द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते। "यत्पुनः संवर्गविद्याया"मिति। दूषयति। "न तल्लिङ्गम्"। कुतः। "न्यायाभावात्"। न तावच्छूद्रः संवर्गविद्यायां साक्षाच्चोद्यते। यथैतया निषादस्थपतिं याजयेदिति निषादस्थपतिः किं त्वर्थवादगतो ऽयं शूद्रशब्दः स चान्यतः सिद्धमर्थमवद्योतयति न तु प्रापयतीत्यध्वरमीमांसकाः। अस्माकं त्वन्यपरादपि वाक्यादसति बाधके प्रमाणान्तरेणार्थोऽवगम्यमानो विधिना चापेक्षितः स्वीक्रियतएव। न्यायस्त्वस्मिन्नर्थे उक्तो बाधकः। न च विध्यपेक्षा ऽस्ति, द्विजात्यधिकारप्रतिलम्भेन विधेः पर्यवसानात्। विध्युद्देशगतत्वे त्वयं न्यायो ऽपोद्यते वचनबलान्निषादस्थपतिवन्न त्वेष विध्युद्देशगत इत्युक्तम्। तस्मान्नार्थवादमात्राच्छूद्राधिकारसिद्धिरिति भावः। अपि च किमर्थवादबलाद्विद्यामात्रे ऽधिकारः शूद्रस्य कल्प्यतां (१) संवर्गविद्यायां वा। न तावद्विद्यामात्रेऽदृष्टत्वाद्व। "कामं चाय"मिति। नहि संवर्गविद्यायामर्थवादः श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयत्यतिप्रसङ्गात्। अस्तु तर्हि संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकार इत्यत आह। "अर्थवादस्थत्वादि"ति। तत्किमेतच्छूद्रपदं प्रमत्तगीतं, न चैतद्युक्तं, तुल्यं हि सांप्रदायिकमित्यत आह। "शक्यते चायं शू-

(१) कल्प्यते—पा० १।२। कल्पते—पा० ३।

हशब्द"इति। एवं किलात्रोपाख्यायते। जानश्रुतिः पौत्रायणो बहुदायी श्रद्धादेयो बहुपाक्यः प्रियातिथिर्बभूव। स च तेषुतेषु ग्रामनगरशृङ्गाटकेषु विविधानामन्नपानानां पूर्णानतिथिभ्य आवसथान्कारयामास। सर्वत एत्यैतेष्वावसथेषु ममान्नपानमर्थिन उपयोक्ष्यन्त(१)इति। अथास्य राज्ञो दानशौण्डस्य गुणगरिमसंतोषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निदाघसमये दोषा हर्म्यतलस्थस्योपरि मालामाबध्याजग्मुस्तेषामग्रेसरं हंसं संबोध्य पृष्ठतो व्रजन्नेकतमो हंसः साद्भुतमभ्युवाच। भल्लाक्षभल्लाक्ष जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य द्युनिशं द्युलोकआयतं ज्योतिस्तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा धाक्षीदिति। तमेवमुक्तवन्तमग्रगामी हंसः प्रत्युवाच। कं वरमेनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थ। अयमर्थः(२)। वर इति सोपहासमवरमाह(३)। अथ वा वरो वराकोयं जानश्रुतिः। कमित्याक्षेपे, यस्मादयं वराकस्तस्मात्कमेनं किंभूतमेतत्सन्तं प्राणिमात्रं रैक्वमिव सयुग्वानमात्थ। युग्वा गन्त्री शकटी तया सह वर्ततइति सयुग्वा रैक्वस्तमिव कमेनं प्राणिमात्रं जानश्रुतिमात्थ। रैक्वस्य हि ज्योतिरसह्यं न त्वेतस्य प्राणिमात्रस्य। तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसंपन्नस्य(४) रैक्वस्य ब्रह्मविदो धर्मे त्रैलोक्योदरवर्तिप्राणभृन्मात्रधर्मान्तर्भवति न पुना रैक्वधर्मकक्षां

(१) उपभोक्ष्यन्ते—पा० ३।
(२) 'अयमर्थः'—३ नास्ति।
(३) सोपहासमुत्तरमाह—पा० ३।
(४) पुण्यज्ञानसंभारसंभृतस्य—पा० ३।

कस्य चिद्धर्मो ऽवगाहत इति। अथैष हंसवचनादात्मनो ऽत्यन्तनिकर्षमुत्कर्षकाष्ठां च रैक्वस्योपश्रुत्य विषण्णमानसो जानश्रुतिः कितवइवाक्षपराजितः पौनःपुन्येन निःश्वसन्नुद्वेलं कथमपि निशीथमतिवाहयांबभूव। ततो निशान्त(१)पिशुनमनिभृतवन्दारुवृन्दप्रारब्धस्तुतिसहस्रसंवलितं मङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तल्पतलस्थ एव राजैकपदे यन्तारमाहूयादिदेश, रैक्वाह्वयं ब्रह्मविदमेकरतिं सयुग्वानमतिविविक्तेषु तेषुतेषु विपिननगनिकुञ्जनदीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्रयत्नतो ऽस्मभ्यमाचक्ष्वेति। स च तत्रान्विष्यन् क्व चिदतिविविक्ते देशे शकटस्याधस्तात् पामानं कण्डूयमानं ब्राह्मणायनमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा च रैक्वोऽयं भवितेति प्रतिभावानुपविश्य सविनयमप्राक्षीत् त्वमसि हे भगवन् सयुग्वा रैक्व इति। तस्य च रैक्वभावानुमतिं च तैस्तैरिङ्गितैर्गार्हस्थ्येच्छां धनार्थां चोन्नीय यन्ता राज्ञे निवेदयामास। राजा तु तं निशम्य गवां षट्शतानि निष्कं च हारं चाश्वतरीरथं चादाय सत्वरं रैक्वं प्रतिचक्रमे। गत्वा चाभ्युवाद हे रैक्व गवां षट्शतानीमानि निष्कश्च हारश्चायमश्वतरीरथ एतदादत्स्व, अनुशाधि मां भगवन्निति। अथैवमुक्तवन्तं प्रति साटोपं च सस्पृहं चोवाच रैक्वः। अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति। अहेति निपातः साटोपमामन्त्रणे। हारेण युक्ता इत्वा गन्त्री रथो हारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु किमेत-

(१) निशावसान—पा॰ १ । २ । ३ ।

न्मात्रेण मम धनेनाकल्पवर्तिनो(१)गार्हस्थ्यस्य निर्वाहानुपयोगिनेति भावः । आहर त्वेति तु पाठो ऽनर्थकतया च गोभिः सहेत्यत्र प्रतिसंबन्ध्यनुपादानेन चाचार्यैर्दूषितः । तदस्यामाख्यायिकायां शक्यः शूद्रशब्देन जानश्रुती राजन्योप्यवयवव्युत्पत्त्या वक्तुं, स हि रैक्वः परोक्षज्ञतां चिख्यापयिषु(२) रात्मनो जानश्रुतेः शूद्रेति शुचं सूचयामास । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यतइति । उच्यते, "तदाद्रवणात्" तद्व्याचष्टे "शुचमभिदुद्राव" जानश्रुतिः । शुचं प्राप्तवानित्यर्थः । "शुचावा"जानश्रुतिः "दुद्रुवे" शुचा प्राप्त इत्यर्थः । अथवा शुचा रैक्वं जानश्रुतिर्दुद्राव, गतवान् । तस्मात्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुग्वा जानश्रुतिर्वा रैक्वो वा परामृश्यतइत्युक्तम् ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

"इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं" प्रकरणनिरूपणे क्रियमाणे क्षत्त्रियत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते । चैत्ररथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निरूपयति । "उत्तरत्र संवर्गविद्या वाक्यशेषे" चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा निश्चितक्षत्त्रियत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिव्याहारात्लिङ्गात् संदिग्धक्षत्त्रियभावो जानश्रुतिः क्षत्त्रियो निश्ची-

---

(१) आकल्पान्तरवर्तिनो—पा० ३ ।

(२) जिज्ञापयिषुः—पा० १ । २ । ३ ।

यते। अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्ष-सेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे इति प्रसि-द्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते। ब्रह्मचा-रिभिक्षया चास्याशूद्रत्वमवगम्यते(१)। नहि जातु ब्रह्मचारी शूद्रान्नं (२) भिक्षते। याजकेन च कापेयेन योगाद्याज्यो ऽभिप्रतारी। क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात्। तस्माच्चैत्र-रथिनामैकः क्षत्त्रपतिरजायतेति वचनात्। चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन याजकेन योगात्। "एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति" छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते। तेन चित्ररथस्य याजकाः कापेयाः। एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नेव कापेयानां याज्योभवति यदि चैत्ररथिः स्यात्, समानान्व-यानां हि प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। तस्माच्चै-त्ररथित्वादभिप्रतारी काक्षसेनिः क्षत्त्रियः। तत्समभिव्याहा-राच्च जानश्रुतिः क्षत्त्रियः संभाव्यते। इतश्च क्षत्त्रियो जा-नश्रुतिरित्याह "क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च"। क्षत्तृप्रेषणे चार्थ-संभवे च तादृशस्य वदान्यप्रष्ठस्यैश्वर्यं प्रायेण क्षत्त्रियस्य दृष्टं युधिष्ठिरादिवदिति॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापा-च्च॥ ३६॥

न केवलमुपनीताध्ययनविधिपरामर्शेन न शूद्रस्याधिका-

(१) अवगतम्—पा० १।२।३।
(२) शूद्रान्—पा० ३।

र, किं तु तेषु तेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिधानाद्ब्रह्मविद्यायामनधिकार इति।
नन्वनुपनीतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते तान्हानुपनीयैवेति।
तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो भविष्यतीत्यत आह।
"तान् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिः" प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं तेषामेव तन्निषिध्यते।
तच्च द्विजातीनामिति द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अधिक्रियन्ते न शूद्र इति॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः॥ ३७॥

सत्यकामो ह वै जाबालः प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छत्(१)। अहमाचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति। सा ऽब्रवीत्। त्वज्जनकपरिचरणपरतया नाहमज्ञासिषं यद्गोत्रं तवेति। स त्वाचार्यं गौतममुपससाद। उपसद्योवाच, हे भगवन् ब्रह्मचर्यमुपेयां त्वयीति। स होवाच, नाविज्ञातगोत्र उपनीयत इति किंगोत्रोऽसीति। अथोवाच सत्यकामो नाहं वेद स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जबालामपृच्छं, सापि न वेदेति। तदुपश्रुत्याभ्यधाद्गौतमः। नाद्विजन्मन आर्जवं युक्तमीदृशं वचस्तेनास्मिन्न शूद्रत्वसंभावनास्तीति त्वां द्विजाति(२)जन्मानमुपनेष्य इत्युपनेतुमनुशासितुं च जाबालं गौतमः प्रवृत्तः।
तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति विज्ञायते। "न सत्यादगा"

(१) त्वां पप्रच्छ—पा० १। २। ३।
(२) जाति—१। २। ३ नास्ति।

इति । न सत्यमतिक्रान्तवानसीति ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात स्मृते-श्च ॥ ३८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

प्राणवज्रश्रुतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं च भङ्क्त्वा वायुः पञ्चवृत्तिराध्यात्मिको बाह्यश्चात्र प्रतिपाद्यः । तथाहि, प्राणशब्दो मुख्यो वायावाध्यात्मिके, वज्रशब्दश्चाशनौ । अशनिश्च वायुपरिणामः । वायुरेव हि बाह्यो धूमज्योतिःसलिलसंवलितः पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनिभावेन विवर्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति स वायुकं प्रतीयते तथापि सर्वशब्द आपेक्षिकोपि न स्वाभिधेयं जहाति किं तु संकुचितवृत्तिर्भवति । प्राणवज्रशब्दौ तु ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थमेव त्यजतः । तस्मात्स्वार्थत्यागाद्वरं वृत्तिसंकोचः स्वार्थलेशावस्थानात् । अमृतशब्दोपि मरणाभाववचनो न सार्वकालिकं तदभावं ब्रूते, ज्योग्जीवितयापि तदुपपत्तेः । यथा अमृता देवा इति । तस्मात्प्राणवज्रश्रुत्यनुरोधाद्वायुरेवात्र विवक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । 'कम्पना'त्, सवायुकस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दात् प्रमित इति मण्डूकप्लुत्यानुषज्यते । ब्रह्मणो हि बिभ्यदेतज्जगत्

त्स्नं (१) स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तते न तु मर्यादामतिवर्तते। एतदुक्तं भवति। न श्रुतिसंकोचमात्रं श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुरपि तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां संवलितः श्रुतिसंकोचः। तदिदमुक्तं "पूर्वापरयोर्ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमही"ति। तदनेन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता। प्रकरणादपीति भाष्येण प्रकरणमुक्तम्। यत् खलु पृष्टं तदेव प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम्। पृष्टादन्यस्मिंस्तूच्यमाने ग्रावमप्रमाणं भवेदसंबद्धप्रलापित्वात्। यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिदमृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति। अपपुनर्मृत्युं जयतीति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो न तु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं तच्च तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना। न केवलमपश्रुत्या तदापेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधायातोन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात्। नह्यार्ताभ्यासादनार्तो भवतीति भावः॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वाद्ब्रह्मणि जघन्यत्वात् प्रकरणाच्च श्रुतेर्बलीयस्त्वात् पूर्ववच्छ्रुतिसंकोचस्य चात्राभावात्, प्रत्युत ब्रह्मज्योतिःपक्षे क्त्वाश्रुतेः पूर्वकालार्थायाः पीडनप्रसङ्गात्। समुत्थानश्रुतेश्च तेज एव ज्योतिः। तथाहि, समुत्थानमुद्गमनमुच्यते, न तु विवेकविज्ञानम्।

(१) कृत्स्नं—१। २ नास्ति।

उद्गमनं च तेजःपक्षे ऽर्चिरादिमार्गेणोपपद्यते । आदित्यश्चार्चिराद्यपेक्षया परं ज्योतिर्भवतीति । तदुपसंपद्य तस्य समीपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, कार्यब्रह्मलोकप्राप्तौ क्रमेण मुच्यते । ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वरूपनिष्पत्तिः । न च देहादिविविक्तब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपो ऽभिनिष्पत्तिः । सा हि ब्रह्म भूयात् प्राचीना न तु पराचीना सेयमुपसंपद्येति क्त्वाश्रुतेः पीडा । तस्मात्तिसृभिः श्रुतिभिः प्रकरणबाधनात्तेज एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात्, दर्शनात् । "तस्य हीह प्रकरणे" "ऽनुवृत्तिर्दृश्यते" । यत् खलु प्रतिज्ञायते यच्च मध्ये परामृश्यते यच्चोपसंह्रियते स एव प्रधानं प्रकरणार्थः । तदन्तःपातिनस्तु सर्वे तदनुगुणतया नेतव्याः । न तु श्रुत्यनुरोधमात्रेण प्रकरणादपक्रष्टव्या इति हि लोकस्थितिः । अन्यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च तदन्तःपातिनो विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादयो विधिश्रुत्यनुरोधेन पृथग् विधयः प्रसज्येरन् । तत्किमिदानीं तिस्रः साह्नस्योपसदः कार्या द्वादशाहीनस्येति प्रकरणानुरोधात् समुदायप्रसिद्धिबललब्धमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयवव्युत्पत्त्या साह्नं ज्योतिष्टोममभिधाय तत्रैव द्वादशोपसत्त्वं विधत्ताम् । स हि कृत्स्नविधानान्न कुतश्चिदपि हीयते क्रतोरित्यहीनः शक्यो वक्तुम् । मैवम् । अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति श्रुत्या प्रकरणबाधनान्न द्वा-

दशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विधातुम्। नाप्यतोपकृष्टः सन्नहर्गणस्य विधत्ते। परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वात्। असंबद्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसंधानक्लेशात्। तेनानपकृष्टेनैव द्वादशाहीनस्येति वाक्येन साङ्गस्य तिस्र उपसदः कार्या इति विधिं स्तोतुं द्वादशाहविहिता द्वादशोपसत्ता तत्प्रकृतित्वेन च सर्वाहीनेषु प्राप्ता निवीतादिवदनूद्यते। तस्मादहीनश्रुत्या प्रकरणबाधेऽपि न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादपकर्षो ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातस्य। पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य यल्लिङ्गबलात्प्रकरणबाधेनापकर्षस्तदगत्या। पौष्णादौ च कर्मणि तस्यार्थवत्त्वादिह त्वपकृष्टस्यार्चिरादिमार्गोपदेशे फलस्योपायमार्गप्रतिपादकेऽतिविशदे एव संप्रसाद इति वाक्यस्याविशदैकदेशमात्रप्रतिपादकस्य निष्प्रयोजनत्वात्। न च द्वादशाहीनस्येतिवद्यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं स्तोतुमेष संप्रसाद इति वचनमर्चिरादिमार्गमनुवदतीति युक्तम्। स्तुतिलक्षणायां स्वाभिधेयसंसर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात्। द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये प्रकरणविच्छेदस्य प्राप्तानुवादमात्रस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते। न चैतद्दोषभयात्समुदायप्रसिद्धिमुल्लङ्घ्यावयवप्रसिद्धिमुपाश्रित्य साङ्गस्यैव द्वादशोपसत्तां विधातुमर्हति, त्रित्वद्वादशत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गात्। न च सत्यां गतौ विकल्पो न्याय्यः। साङ्गाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिधायिनोरानर्थक्यप्रसङ्गात्। प्रकरणादेव तदवगतेः। इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये

नोक्तदोषप्रसङ्ग इति पौर्वापर्यपर्यालोचनया प्रकरणानुरोधाद्रूढिमपि पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते । यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षः, किं तु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । न च क्रममुक्त्यभिप्रायं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनं तद्धेतत्प्रकरणोक्तं ब्रह्म तत्त्वविदुषो गत्युत्क्रान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः । 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्त' इति । न च तद्द्वारेण क्रममुक्तिः । अर्चिरादिमार्गस्य हि कार्यब्रह्मलोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावो, जीवस्य तु निरुपाधिनित्यशुद्धबुद्धब्रह्मभावसाक्षात्कारहेतुके मोक्षे कृतमर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्या । अत्रापि ब्रह्मविदस्तदुपपत्तेः । तस्मान्न ज्योतिरादित्यमुपसंपद्य संप्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमार्थिकेन ब्रह्मणाऽभिनिष्पत्तिराञ्जसीति श्रुतेरत्रापि क्लेशः । अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इतीहैवोपरिष्टाद्विशेषणात्तेजसो व्यावर्त्य पुरुषविषयत्वेनावस्थापनाज्ज्योतिष्पदस्य परमेव ब्रह्म ज्योतिर्न तु तेज इति सिद्धम् ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्

॥ ४१ ॥

यद्यप्याकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र ब्रह्मलिङ्गदर्शनादाकाशः परमात्मेति व्युत्पादितं, तथापि तद्वदत्र परमात्मलिङ्गदर्शनाभावान्नामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशेऽप्यवकाशदानेनोपपत्तेरक-

त्वाच्च रूढिपरित्यागस्यायोगात्। नामरूपे अन्तरा ब्रह्मेति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वहितुरन्तरालत्वमात्रापि तु ब्रह्मणस्तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता। ब्रह्म चैतयोरन्तरालं मध्यं सारमिति यावत्। न तु निर्वोढैव ब्रह्म अन्तरालं वा निर्वोढृ। तस्मात्प्रसिद्धेर्भूताकाशमेवाकाशो न तु ब्रह्मेति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। परमेवाकाशं ब्रह्म, "कस्मादर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्"। नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशमुच्यते। भूताकाशं च विकारत्वेन नामरूपान्तःपाति सत्कथमात्मानमुद्वहेत्। नहि सुशिक्षितोपि विज्ञानी स्वेन स्कन्धेनात्मानं वोढुमुत्सहते। न च नामरूपश्रुतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे संकोचयितुं सति संभवे युज्यते, न च निर्वाहकत्वं निरङ्कुशमवगतं ब्रह्म लिङ्गं कथं चित्क्लेशेन परतन्त्रे नेतुमुचितम्। अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति च तत्स्रष्टृत्वमतिस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते। ब्रह्मरूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तम्। एवं च निर्वहितुरेवान्तरालतोपपत्तेरन्यो निर्वहिता ऽन्यश्चान्तरालमित्यर्थभेदकल्पनापि न युक्ता। तथा च ते नामरूपे यदाकाशमन्तरेत्ययमर्थान्तरव्यपदेश उपपन्नो भवत्याकाशस्य। तस्मादर्थान्तरव्यपदेशात्तथा। तद्ब्रह्म तदमृतमिति व्यपदेशाद्ब्रह्मैवाकाशमिति सिद्धम् ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात् ।
तत्परे ग्रन्थसंदर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते ॥

संसार्येव तावदात्मा ऽहंकारास्पदं प्राणादिपरीतः सर्वजनसिद्धः । तमेव च योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिसंदर्भ आदिमध्यावसानेष्वाम्रेडतीति तदनुवादपरो भवितुमर्हति । एवं च संसार्यात्मैव कं चिदपेक्ष्य महान् संसारस्य चानादित्वेनानादित्वादज उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदत्र नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भेदः, किं त्वयमात्मशब्दः स्वभाववचनस्तेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थायां विशेषविषयाभावात्संपिण्डितप्रज्ञेन प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन परिष्वक्तो न किं चिद्वेदेत्यभेदेपि भेदवदुपचारेण योजनीयम् । यथाहुः 'प्राज्ञः संपिण्डितप्रज्ञ' इति । पत्यादयश्च शब्दाः कार्यकरणसंघातात्मकस्य जगतो जीवकर्मार्जिततया तद्भोग्यतया च योजनीयाः । तस्मात्संसार्येवानूद्यते न तु परमात्मा प्रतिपाद्यतइति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' व्यपदेशादित्यनुवर्तते । अयमभिसंधिः । किं संसारिणो ऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्संसार्यात्मपरं योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति वाक्य,माहोस्विदिह संसारिव्यतिरेकेण परमात्मनो ऽसंकीर्तनात्संसारिणश्चादिमध्यावसानेष्ववमर्शात्संसार्यात्मपरं, न तावत्संसार्यतिरिक्त-

स्य तस्याभावः । तत्प्रतिपादका हि शतश आगमा ईक्षतेर्नाशब्दं गतिसामान्यादित्यादिभिः सूत्रसंदर्भैरुपपादिताः । न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावः, सुषुप्त्युत्क्रान्त्योस्तत्संकीर्तनात् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन संकीर्तनं सति संभवे राहोः शिर इतिवदौपचारिकं युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरूढवृत्तिः कथं चिदज्ञविषयो व्याख्यातुमुचितः । न च प्रज्ञाप्रकर्षो ऽसंकुचद्वृत्तिर्विदितसमस्तवेदितव्यात्सर्वविदोन्यत्र संभवति । न चेत्थंभूतो जीवात्मा, तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन जीवात्प्राज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशाद्योयं विज्ञानमय इत्यादिना जीवात्मानं लोकसिद्धमनूद्य तस्य परमात्मभावोनधिगतः प्रतिपाद्यते । न च जीवात्मानुवादमात्रपराण्येतानि वचांसि । अनधिगतार्थावबोधपरं हि शाब्दं प्रमाणं, न त्वनुवादमात्रनिष्ठं भवितुमर्हति । अत एव च संसारिणः परमात्मभावविधानायादिमध्यावसानेष्वनुवाद्यतया ऽवमर्श उपपद्यते । एवं च महत्त्वं चाजत्वं च सर्वगतस्य नित्यस्यात्मनः संभवान्नापेक्षिकं कल्पयिष्यते । यत्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासादिति नानेनावस्थावत्त्वं विवक्ष्यते । अपि त्ववस्थानामुपजनापायधर्मकत्वेन तदतिरिक्तमवस्थारहितं परमात्मानं विवक्षति । "उपरितनवाक्यसंदर्भालोचना"दिति ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

"सर्वस्य वशी" वशः सामर्थ्यं सर्वस्य जगतः प्रभवत्यय-

म, व्यूहावस्थानसमर्थ इति । अत एव सर्वस्येशानः सामर्थ्येन ह्ययमुक्तेन सर्वस्येष्टे तदिच्छानुविधानाज्जगतः । अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ता ऽन्तर्यामीति यावत् । किं च स एवंभूतो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूयानुत्कृष्टो भवतीत्येवमाद्याः श्रुतयो ऽसंसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवात्मानं मानान्तरसिद्धमनूद्य तस्य ब्रह्मभावप्रतिपादनपरो ऽयं विज्ञानमय इत्यादिर्वाक्यसंदर्भ इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

——ooo——

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

स्यादेतत् । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत इति, तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादौ गतं येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किं तु ब्रह्मण्येवेतीक्षतेर्नाशब्दमिति प्रतिपादितम् । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितमधस्तनेन सूत्रसंदर्भेण, तत्किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः संदर्भ आरभ्यते । न च महतः परमव्यक्तमित्यादीनां प्र-

धाने समन्वये ऽपि व्यभिचारः। नह्येते प्रधानकारणत्वं जगत आहुः। अपि तु प्रधानसद्भावमात्रम्। न च तत्सद्भावमात्रेण जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणस्य किं चिद्धीयते। तस्मादनर्थक उत्तरः संदर्भ इत्यत आह। "ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाये"ति। न प्रधानसद्भावमात्रं प्रतिपादयन्ति महतः परमव्यक्तमित्यादयः (१) किं तु जगत्कारणं प्रधानमिति महतः परमित्यत्र हि परशब्दो ऽविप्रकृष्टपूर्वकालत्वमाह। तथा च कारणत्वम्, अजामेकामित्यादीनां तु कारणत्वाभिधानमतिस्फुटम्। एवं च लक्षणव्यभिचारात् (२)तदव्यभिचाराय युक्त उत्तरसूत्रसंदर्भारम्भ इति। पूर्वपक्षयति। "तत्र य एवे"ति। सांख्यप्रवादरूढिमाह। "तत्राव्यक्त"मिति। सांख्यस्मृतिप्रसिद्धेर्न केवलं रूढिरवयवप्रसिद्ध्याप्ययमेवार्थो ऽवगम्यतइत्याह। "न व्यक्त"मिति। शान्तघोरमूढशब्दादिहीनत्वाच्चेति। श्रुतिरुक्ता। स्मृतिश्च सांख्यीया। न्यायश्च।

'भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य॥
कारणमस्त्यव्यक्तम्'

इति। न च महतः परमव्यक्तमिति प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तपदं शरीरगोचरम्। शरीरस्य शान्तघोरमूढरूपशब्दाद्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः। तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमु-

(१) मव्यक्तमजामेकामित्यादयः—पा० ४।
(२) व्यभिचारापत्तौ—पा० १।२।

ष्यतइति प्राप्ते, उच्यते। "नैतदेवं नह्येतत्काठकं वाक्य"मिति। लौकिकी हि प्रसिद्धिः। रूढिर्वेदार्थनिर्णये निमित्तं तदुपायत्वात्। यथाहुः। यएव लौकिकाः शब्दास्तएव वैदिकास्तएव चैषामर्था इति। न तु परीक्षकाणां पारिभाषिकी पौरुषेयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिबन्धनसिद्धौषधादिप्रसिद्धिवत्। तस्माद्रूढितस्तावन्न प्रधानं प्रतीयते योगस्त्वन्यत्रापि तुल्यः। तदेवमव्यक्तश्रुतावन्यथासिद्धायां प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोयमव्यक्तशब्दः। यथा चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथाग्रे दर्शयिष्यते। तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयांस्तद्गोचरान् विद्धि। यथा ऽश्वो ऽध्वानमालम्ब्य चलत्येवमिन्द्रियहयाः स्वगोचरमालम्ब्येति। आत्मा भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः। कथमिन्द्रियमनोयुक्तं योगो यथा भवति। इन्द्रियार्थमनःसंनिकर्षेण हि आत्मा गन्धादीनां भोक्ता। प्रधानस्याकाङ्क्षावतो वचनं प्रकरणमिति गन्तव्यं विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति तदाकाङ्क्षामवतारयति। "तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतै"रिति। असंयमाभिधानं व्यतिरेकमुखेन संयमावदातीकरणं, परशब्दः श्रेष्ठवचनः। नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदेन्द्रियाणामेव बाह्येभ्यो गन्धादिभ्यः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह। "अर्था ये शब्दादय" इति। नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानतया, तच्च विवक्षाधीनं ग्रहेभ्यश्चेन्द्रियेभ्यो ऽतिग्रहतया ऽर्थानां प्राधान्यं श्रुत्या विवक्षितमितीन्द्रियेभ्यो ऽर्थानां प्राधान्यात् परत्वं भवति। घ्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वचो हीन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ

ग्रहा उक्ताः । गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति खल्वेतानि पुरुषपशुमिति । न चैतानि स्वरूपतो वशीकर्तुमीशते यावदस्मै पुरुषपशवे गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शान्नोपहरन्ति । अत एव गन्धादयोऽष्टावतिग्रहास्तदुपहारेण ग्रहाणां ग्रहत्वोपपत्तेः । तदिदमुक्त"मिन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमि"ति। "श्रुतिप्रसिद्धेरि"ति । ग्रहत्वेनेन्द्रियैः साम्येऽपि मनसः स्वगतेन विशेषेणार्थेभ्यः परत्वमाह । "विषयेभ्यश्च मनसः परत्व"मिति । कस्मात्पुनः पृथिव्येनोपक्षिप्तो गृह्यतइत्यत आह । "आत्मशब्दा"दिति । तत्प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतुमाह । "भोक्तुश्चे"ति । तदनेन जीवात्मा स्वामितया महानुक्तः । अथ वा श्रुतिस्मृतिभ्यां हैरण्यगर्भी बुद्धिरात्मशब्देनोच्यतइत्यत आह । "अथ वे"ति । "पूरि"ति । भोग्यजातस्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः पूस्तदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भबुद्ध्येकनीडतया हिरण्यगर्भबुद्धेर्महत्त्वं चापनादात्मत्वं च । अत एव बुद्धिमात्रात्पृथक्करणमपपन्नम् । नन्वेतस्मिन् पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेरात्मत्वान्न रथिन आत्मनो भोक्तुरत्रोपादानमिति न रथमात्रं परिशिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह । "एतस्मिंस्तु पक्ष"इति । यथा हि समारोपितं प्रतिबिम्बं बिम्बान्न वस्तुतो भिद्यते तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा वस्तुतो भिद्यतइति परमात्मैव रथवानिहोपात्तस्तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथादिरूपककल्पनायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह । "शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ही"ति. ।

वेदना, सुखाद्यनुभवः । प्रत्यर्थमञ्चतीति प्रत्यगात्मेह जीवो ऽभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिः । न च जीवस्य ब्रह्मत्वं मानान्तरसिद्धं येनात्र नागमो ऽपेक्ष्येतेत्याह । "तथा "चेति । वागिति च्छान्दसो द्वितीयालोपः । शेषमतिरोहितार्थम् । पूर्वपक्षिणो ऽनुशयबीजनिराकरणपरं सूत्रम् ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात् प्रकृतेरव्यक्तत्वं विकारउपचर्यते । यथा गोभिः श्रीणीतेति गोशब्दस्तद्विकारे पयसि । अव्यक्तात् कारणाद् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वे प्रमाणमाह । "तथा च श्रुति"रिति । अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थान्तरम् ॥ नन्वेवं सति प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सुखदुःखमोहात्मकं हि जगदेवंभूतादेव कारणाद्भवितुमर्हति कारणात्मकत्वात्कार्यस्य । यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्सत्त्वम् । यच्च तस्य दुःखात्मकत्वं तद्रजः । यच्च तस्य मोहात्मकत्वं तत्तमः । तथा चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

प्रधानं हि सांख्यानां सेश्वराणामनीश्वराणां वेश्वरात् चेतनेभ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुम् । ब्रह्मणस्त्वियमविद्या शक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या तत्त्वेनान्यत्वेन वा निर्वक्तुम् । इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं नाम । सोयमव्याकृतवादस्य प्रधानवादाद्भेदः । अविद्याशक्ते-

स्वेश्वराधीनत्वं तदाश्रयत्वात् । न च द्रव्यमात्रमशक्तं कार्यायालमिति शक्तेरर्थवत्त्वं, तदिदमुक्तमर्थवदिति । स्यादेतत् । यदि ब्रह्मणो ऽविद्याशक्त्या संसारः प्रतीयते (१) हन्त मुक्तानामपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्ताद्वस्थ्यात्, तद्विनाशे वा समस्तसंसारोच्छेदस्तन्मूलाविद्याशक्तेः समुच्छेदादित्यत आह । "मुक्तानां च पुन"र्बन्धस्या"नुत्पत्तिः" । कुतः, "विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्" । अयमभिसंधिः । न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे येनैवमुपालभेमहि, किं त्वियं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्या ऽपनीयते न जीवान्तरस्य, भिन्नाधिकरणयोर्विद्याविद्ययोरविरोधात्, तत्कुतः समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गः । प्रधानवादिनां त्वेष दोषः । प्रधानस्यैकत्वेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोनुच्छेदे वा न कस्य चिदित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । प्रधानभेदे ऽपि चेत्तदविवेकख्यातिलक्षणाविद्यासदसत्त्वनिबन्धनौ बन्धमोक्षौ तर्हि कृतं प्रधानेनाविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । न चाविद्योपाधिभेदाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनश्चाविद्योपाधिभेद इति परस्पराश्रयादुभयासिद्धिरिति सांप्रतम् । अनादित्वाद्बीजाङ्कुरवदुभयसिद्धेः । अविद्यात्वमात्रेण चैकत्वोपचारो ऽव्यक्तमिति चाव्याकृतमिति चेति(२) । नन्वेवमविद्यैव जगद्बीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह । "परमेश्वराश्रये"ति । नह्यचेतनं चेतनानधिष्ठितं कार्याय पर्या-

(१) प्रजायते—पा० १ ।
(२) इति च—पा० १ ।

त्रमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमित्ततयोपादानतया चा-श्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहिविभ्रमस्येव र-ज्ज्वधिष्ठानत्वं तेन यथा ऽहिविभ्रमो रज्जूपादान एवं प्रप-ञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानस्तस्माज्जीवाधिकरणाप्यविद्या निमि-त्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयतइतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया, विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति । अत एवाह "यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवा" इति । यस्यामविद्यायां सत्यां शेरते जीवा जीवानां स्वरूपं वास्तवं ब्रह्म तद्बोधरहिताः शेरतइति लय उक्तः, संसारिण इति विक्षेप उक्तः । "अव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्ये"ति । य-द्यपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानियतं पौर्वापर्यं तथाप्यव्यक्तस्य पूर्वत्वं विवक्षित्वैतदुक्तं "सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीना"मिति । गोबलीवर्दपदवदेतद्द्रष्टव्यम् । आचार्यदेशीयमतमाह । "अन्ये त्वि"ति । एतद्दूषयति । "नैत्वि"ति । प्रकरणपारिशेष्ययो-रुभयत्र तुल्यत्वान्नैकग्रहणनियमहेतु(१)रस्ति । शङ्कते । "आम्नातस्यार्थ"मिति । अव्यक्तपदमेव स्थूलशरीरव्यावृत्ति-हेतुर्व्यक्तत्वात्तस्येति शङ्कार्थः । निराकरोति । "नैकवाक्यता-धीनत्वा"दिति । प्रकृतहान्यप्रकृत(२)प्रक्रियाऽप्रसङ्गेनैकवाक्यत्वे संभवति न वाक्यभेदो युज्यते । न चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्व-मुभयं च प्रकृतमित्युभयं ग्राह्यत्वेनेहाकाङ्क्षितमित्येकाभिधा-यकमपि पदं शरीरद्वयपरम् । न च मुख्यया वृत्त्या ऽतत्पर-

---

(१) नियमेहेतु—पा० १ ।
(२) प्रकृतहानाप्रकृत—पा० २ ।

मित्यौपचारिकं न भवति । यथोपहन्तृमात्रनिराकरणाकाङ्क्षायां काकपदं प्रयुज्यमानं श्वादिसर्वहन्तृ(१)परं विज्ञायते । यथाहुः ॥

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोपि नोदितः (२) ।
उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥ इति ।

ननु न शरीरद्वयस्यात्राकाङ्क्षा, किं तु दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, न तु षाट्कौशिकस्य स्थूलस्य, तद्धि (३) हृष्टवीभत्सतया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितुमित्यत आह । "न चैवं मन्तव्य"मिति । विष्णोः परमं पदमवगमयितुं परं परमत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः । अलं वा विवादेन भवतु सूक्ष्मशरीरं परिशोध्यं तथापि न सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्यभ्युपेत्याह । "सर्वथापि त्वि"ति ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

इतोपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः । सांख्यैः खलु प्रधानाद्विवेकेन पुरुषं निःश्रेयसाय ज्ञातुं वा विभूत्यै वा प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, न चेह जानीयादिति चोपासीतेति वा विधिविभक्तिश्रुतिरस्ति, अपि त्वव्यक्तपदमात्रं, न चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः । ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

(१) सर्वोपहन्तृ—पा० १ । २ ।
(२) चोदितः—पा० १ । २ ।
(३) तच—पा० १ ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवाद(१)वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युर्नचिकेतसे (२) कुपितेन पित्रा प्रहिताय तुष्टस्त्रीन् वरान् प्रददौ, नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्याम् । वराणामेष वरस्तृतीय इति वचनात् । न तु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिवचने । तस्मात्कठवल्लीष्वग्निजीवपरमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न त्वप्रक्रान्तप्रधानपरा भवितुमर्हतीत्याह । "इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्व"मिति । हन्त तइदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमित्यनेन व्यवहितं जीवविषयं यथा तु मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतमेत्यादिप्रतिवचनमिति योजना । अत्राह चोदकः किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः किं वान्यो जीवस्य येयं प्रेते मनुष्यइति प्रश्नोन्यश्च परमात्मनो ऽन्यत्र धर्मादित्यादिः । एकत्वे सूत्रविरोध"स्त्रयाणामि"ति । भेदे तु सौम-

(१) संवादरूपा—पा० २ ।
(२) मृत्युः किल नचिकेतसे—पा० १ ।

नस्यावाप्त्यन्यात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदानानन्तर्भावो ऽन्यत्र धर्मादित्यादेः प्रश्नस्य । तुरीयवरान्तरकल्पनायां वा तृतीय इति श्रुतिबाधप्रसङ्गः । वरप्रदानानन्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधानाख्यानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदाने ऽस्तु मह्वतः परमव्यक्तमित्याक्षेपः । परिहरति । "अत्रोच्यते नैवं वयमिह्" ति । वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्प्रष्टव्याभेदेनैक एव प्रश्नः । अत एव प्रतिवचनमप्येकं, सूत्रं त्ववास्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्रतत्र (१) श्रुत्युपन्यासेन भगवता भाष्यकारेण दर्शितः । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्व(२)प्रश्नस्येत्यादि । येयं प्रेत इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुत्य तत्तत्कामविषयमलोभं चास्य प्रतीत्य मृत्युर्विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्यइत्यादिना नचिकेतसं प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नस्मिन्प्रश्ने ब्रह्मैवोत्तरमुवाच । "तं दुर्दर्शमि" ति । यदि पुनर्जीवात्प्राज्ञो भिद्येत जीवगोचरः प्रश्नः प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन संगच्छेत । अपि च यद्विषयं प्रश्नमुपश्रुत्य मृत्युनैष प्रशंसितो नचिकेता यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरे (३) चावदध्यात् ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात् प्रश्नान्तरे त्वसावस्थाने प्रसारिता सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह । "यत्प्रश्ने" ति । यस्मिन्प्रश्नो यत्प्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

(१) उत्तरत्र—पा० २ ।

(२) नास्तित्वेति नास्ति । २ ।

(३) पृच्छेत तदुत्तरे—पा० १ । २ ।

महद्वच्च ॥ ७ ॥

अनेन सांख्यप्रसिद्धेर्वैदिकप्रसिद्ध्या विरोधान्न सांख्यप्रसिद्धिर्वेद आदर्तव्येत्युक्तम् । सांख्यानां महत्तत्त्वं सत्तामात्रं पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत्तस्य भावः सत्ता तन्मात्रं महत्तत्त्वमिति । या या पुरु(१)षार्थक्रिया शब्दाद्युपभोगलक्षणा च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा च सा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यतइति महत्तत्त्वं सत्तामात्रमुच्यतइति ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजाशब्दो यद्यपि छागायां रूढस्तथाप्यध्यात्मविद्याधिकारान्न तत्र वर्तितुमर्हति । तस्माद्रूढेरसंभवाद्योगेन वर्तयितव्यः । तत्र किं स्वतन्त्रं प्रधानमनेन मन्त्रवर्णेनानूद्यतामुत पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तेजोबन्नव्याक्रियाकारणमुच्यतां किं तावत्प्राप्तं प्रधानमेवेति । तथाहि । यादृशं प्रधानं सांख्यैः स्मर्यते तादृशमेवास्मिन्नन्यूनानतिरिक्तं प्रतीयते सा हि प्रधानलक्षणा प्रकृतिर्न जायतइत्यजा च एका च लोहितशुक्लकृष्णा (२) च । यद्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न रजःप्रभृतिषु सन्ति, तथापि लोहितं कुसुम्भादि रञ्जयति रजो ऽपि रञ्जयतीति लोहितम् । एवं प्रसन्नं पाथः शुक्लं सत्त्वमपि प्रसन्नमिति शुक्लम् । एवमावरकं मेघादि कृष्णं तमोप्यावरकमिति कृष्णम् । परेणापि नाव्याकृतस्य स्वरूपेण लोहित-

(१) महत्तत्त्वमिति यावत् पुरु—पा० १ ।
(२) लोहितशुक्लकृष्णरूपा च—पा० १ ।

त्वादियोग आस्थेयः, किं तु तत्कार्यस्य तेजोबन्नस्य रोहितत्वादिकारणउपचरणीयम् । कार्यसारूप्येण वा कारणे कल्पनीयं तदस्माकमपि तुल्यम् । 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य' इति त्वात्मभेदश्रवणात् सांख्यस्मृतेरेवात्र मन्त्रवर्णे प्रत्यभिज्ञानं न त्वव्याकृतप्रक्रियायाः । तस्मात्मैकात्म्याभ्युपगमेनात्मभेदाभावात् । तस्मात्स्वतन्त्रं प्रधानं नाशब्दमिति प्राप्तम् । तेषां साम्यावस्था अवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति । "प्रजास्त्रैगुण्यान्विता" इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाहि । मैत्रदारेषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखं तत्कस्य हेतोस्तं प्रति सत्त्वसमुद्भवात् । तथा च तत्सपत्नीनां दुःखं तत्कस्य हेतोस्ताः प्रति रजःसमुद्भवात् । तथा चैत्रस्य तामविन्दतो मोहो विषादः स कस्य हेतोस्तं प्रति तमःसमुद्भवात् । नर्मदया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् अनुशेतइति व्याचष्टे । "तामेवाविद्यये"ति । विषयाहि शब्दादयः प्रकृतिविकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोहंकारप्रणालिकया बुद्धिसत्त्वमपसंक्रामन्ति । तेन तद्बुद्धिसत्त्वं प्रधानविकारः सुखदुःखमोहात्मकं शब्दादिरूपेण परिणमते । चितिशक्तिस्त्वपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमापि बुद्धिसत्त्वादात्मनो विवेकमबुध्यमाना बुद्धिवृत्त्यैव विपर्यासेनाविद्यया बुद्धिस्थान् सुखादीन् आत्मन्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव बभूव (१) ।

(१) सुखादिमती भवति—पा० २ ।

तदिदमुक्तं सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरत्येकः। सत्वपुरुषान्यताख्यातिसमुन्मूलितनिखिलवासनाविद्यानुबन्धस्त्वन्यो जहात्येनां प्रकृतिं तदिदमुक्त"मन्यः पुन"रिति। भुक्तभोगामिति व्याचष्टे (१)। कृतभोगापवर्गाम्। शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः। गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गः। अपवृज्यते हि तया पुरुष इति। एवं प्राप्ते ऽभिधीयते। न तावदजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इत्येतदात्मभेदप्रतिपादनपरमपि तु सिद्धमात्मभेदमनूद्य बन्धमोक्षौ प्रतिपादयतीति स चानूदितो भेद

'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा'

इत्यादिश्रुतिभिरात्मैकत्वप्रतिपादनपराभिर्विरोधात्काल्पनिको ऽवतिष्ठते। तथा च न सांख्यप्रक्रियायाः प्रत्यभि(२)-ज्ञानमित्यजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिप्लवमानं न स्वतन्त्रप्रधाननिश्चयाय पर्याप्तं, तदिदमुक्तं सूत्रकृता चमसवदविशेषादिति। उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते। तत्र त्विदं तच्छिर इति। सूत्रमवतारयति। अत्र ब्रूमः॥

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके॥ ९॥

सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शाखान्तरोक्तैरोचिता-

---

(१) श्रुतिं व्याचष्टे—पा० १।

(२) प्रक्रियाप्रत्यभि—पा० १। २।

दि(१)गुणयोगिनी तेजोबन्नलक्षणा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भि-ज्जचतुर्विधभूतग्रामप्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या। रोहितशु-क्लकृष्णामिति रोहितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानान्न तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः। तस्या अप्रामाणिकतया श्रु-तहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाद्रञ्जनादिना च रोहिताद्युपचारस्य सति मुख्यार्थसंभवे ऽयोगात् तदिदमुक्तं "रोहितादीनां श-ब्दानामि"ति। अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन न जायतइत्यवयवप्रसिद्ध्याश्रयणे दोषप्रसङ्गात्। अत्र तु रूप-ककल्पनया समुदायप्रसिद्धेरेवानपेक्षायाः स्वीकारात्। अपि चायमपि श्रुतिकलापो ऽस्मद्दर्शनानुगुणो न सांख्यस्मृत्यनुगु-ण इत्याह। "तथेहापी"ति। "किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्ये"ति। ब्रह्मस्वरूपं (२) तावज्जगत्कारणं न भवति विशुद्धत्वात्तस्य। यथाहुः।

पुरुषस्य च शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्

इत्याशयवतीयं श्रुतिः। पृच्छति। किं कारणं यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिस्तत्किं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः। ते ब्रह्मविदो ध्यानयो-गेनात्मानं गताः प्राप्ता अपश्यन्निति योजना। "यो योनिं-योनिमि"ति। अविद्या शक्तिर्योनिः सा च प्रतिजीवं नाने-त्युक्तमतो वीप्सोपपन्ना। शेषमतिरोहितार्थम्। सूत्रान्तरम-वतारयितुं शङ्कते। "कथं पुनरि"ति। अजाकृतिर्जाति-स्तेजोबन्नेषु नास्ति। न च तेजोबन्नानां जन्मश्रवणादजन्म-

(१) लोहितादि। पा० २।

(२) ब्रह्मरूपम्। पा० २।

निमित्तोप्यजाशब्दः संभवतीत्याह। "न च तेजोबन्नानामि"-ति। सूत्रमवतारयति। "अत उत्तरं पठति"॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः॥१०॥

ननु किं छागा लोहितशुक्लकृष्णैवान्याद्दशीनामपि छागानामुपलम्भादित्यत आह। "यदृच्छये"ति। बहुबर्करा बहुशावा। शेषं निगदव्याख्यातम्॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च॥११॥

अवान्तरसंगतिमाह। "एवं परिहृतेपी"ति। पञ्चजना इति हि समासार्थः पञ्चसंख्यया संबध्यते। न च दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासविधानान्मनुजेषु निरूढोयं पञ्चजनशब्द इति वाच्यम्। तथाहि सति पञ्च मनुजा इति स्यात्। एवं चात्मनि पञ्चमनुजाना(१)माकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निस्तात्पर्यं सर्वस्यैव प्रतिष्ठानात्। तस्माद्रूढेरसंभवात्तत्त्यागेनात्र योग आस्थेयः। जनशब्दस्य कथं चित्तत्त्वेषु व्याख्येयः। तत्रापि किं पञ्च प्राणादयो वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्ते उत तदतिरिक्ता अन्यएव वा केचित् (२)। तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया काण्वमाध्यंदिनवाक्ययोर्विरोधात्। एकत्र हि ज्योतिषा प-

(१) मनुष्याणा। पा॰ १। २।

(२) अन्यएव केचित्। पा॰ १। २।

स्त्वमन्त्रे नेतरत्र । न च षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पसंभवो, ऽनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु । वस्तुतत्त्वकथा चेयं नानुष्ठानकथा, विध्यभावात् । तस्मात्कानि चिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्यैश्च प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशति तत्त्वानि स्मर्यन्ते इति तान्येवानेन मन्त्रेणोच्यन्तइति नाशब्दं प्रधानादि । न चाधारत्वेनात्मनो व्यवस्थानात्स्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधाद् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविंशतिर्जना इति स्यान्न पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम् । सत्यप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्रकृतिभागैः सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः । तथा च सत्याकाशात्मभ्यां(१) सप्तविंशतिसंख्यायां पञ्चविंशति तत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत् । न । मूलप्रकृतित्वमात्रेणै(२)कीकृत्य सत्त्वरजस्तमांसि पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः । त्रिरूपभावेन तु तेषां सप्तविंशतित्वाविरोधस्तस्मान्नाशब्दो सांख्यस्मृतिरिति प्राप्ते । मूलप्रकृतिः प्रधानम् । नासावन्यस्य विकृतिरपि तु प्रकृतिरेव तदिदमुक्तं "मूले"ति । महदहंकारः पञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिश्च विकृतिश्च । तथाहि । महत्तत्त्वमहंकारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहंकारतत्त्वं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणाम् । तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् । पञ्चतन्मात्राणि चाहंकारस्य

(१) आत्माकाशाभ्याम् । पा० १ ।

(२) प्रकृतिमात्रेणै । पा० १ ।

विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिस्तदिदमुक्तं महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारः षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मात्राण्येकाद(१)-शेन्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं नोपादानमात्रत्वमित्यविरोधः । पुरुषस्तु कूटस्थनित्यो ऽपरिणामी न कस्य चित्प्रकृतिर्नापि विकृतिरिति । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । “न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वाशङ्का कर्तव्या । कस्मान्नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मो ऽस्ति” । न खलु सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिदस्ति । नापि पृथिव्यप्तेजोवायुघ्राणानां, नापि रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचां, नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां, येनैकेनासाधारणेनोपगृहीताः पञ्च पञ्चका भवितुमर्हन्ति । पूर्वपक्षैकदेशिनमुत्थापयति । “अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमि”ति । यद्यपि परस्यां संख्यायामवान्तरसंख्या द्वित्वादिका नास्ति तथापि तत्पूर्वं तस्याः संभवात्पौर्वापर्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपन्यस्यतइति । दूषयति । “अयमेवास्मिन्पक्षे दोष” इति । न च पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तो

(१) पञ्चभूतान्येकाद । पा० १ ।

ऽसमस्तः शक्यो वक्तुमित्याह। "परस्मात्र पञ्चशब्द" इति। ननु भवतु समासस्तथापि किमित्यत आह। "समस्तत्वाच्चे"ति। अपि च वीप्सायां पञ्चकद्वयग्रहणे दशैव तत्त्वानीति न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानमित्यसमासमभ्युपेत्याह। "न पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चे"ति। न चैका पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यान्तरेण शक्या विशेष्टुम्। पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासंयोगादित्याह। "एकस्याः पञ्चसंख्यायाः" इति। तदेवं पूर्वपक्षैकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपक्षिणमुत्थापयति। "नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एवे"ति। अत्र तावद्रूढौ सत्यां न योगः संभवतीति वक्ष्यते तथापि यौगिकं पञ्चजनशब्दमभ्युपेत्य दूषयति। "युक्तं यत् पञ्चपूलीशब्दस्ये"ति। पञ्चपूलीत्यत्र यद्यपि पृथक्कैकार्थसमवायिनी पञ्चसंख्यावच्छेदिकास्ति तथापीयं समुदायिनीवच्छिनत्ति न समुदायं समासपदगम्यमतस्तस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां पदान्तराभिहिता पञ्चसंख्या संबध्यते पञ्चेति। पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात्समुदायस्य च पञ्चपूलीवदनाप्रतीतेर्न पदान्तराभिहिता संख्या संबध्यते। स्यादेतत्। संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दान्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः पञ्चसंख्यायास्तु तयावच्छेदो भविष्यति, नहि साप्यवच्छिन्नेत्यत आह। "भवदपीदं विशेषणमि"ति। उक्तोत्र दोषः। नह्युपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्चशब्द एव तावत्संख्येयोपसर्जनसंख्यामाह विशेषतस्तु पञ्चजना

इत्यत्र समासे। विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्यादसामर्थ्यान्नहि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति समासोऽपि तु वृत्तिरेव (१) ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः। "अतिरेकाच्चे"ति। अभ्युच्चयमात्रम्। यदि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्यात्माकाशौ तत्त्वेभ्यो व्यतिरिच्येते तदा सिद्धान्तव्याकोपः। अथ तु सत्त्वरजस्तमांसि मिथो भेदेन विवक्ष्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेनात्मा निष्कृष्यतामाधेयान्तरेभ्यस्त्वाकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थकमिति गमयितव्यम् (२)। "कथं च संख्यामात्रश्रवणे सती"ति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति संज्ञायां समासस्मरणात् (३) पञ्चजनशब्दस्तावदयं क्वचिन्निरूढः। न च रूढौ सत्यामवयवप्रसिद्धेर्ग्रहणं सापेक्षत्वात्, निरपेक्षत्वाच्च रूढेः। तद्यदि रूढौ मुख्योऽर्थः प्राप्यते ततः स एव ग्रहीतव्योऽथ त्वसौ न वाक्ये संबन्धार्हः पूर्वापरवाक्यविरोधी वा ततो रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरं कल्पयित्वा वाक्यमुपपादनीयम्। यथा श्येनेनाभिचरन् यजेतेति श्येनशब्दः शकुनिविशेषे निरूढवृत्तिस्तदपरित्यागेनैव निपत्यादानसादृश्येनार्थवादिकेन क्रतुविशेषे वर्तते, तथा पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्ष एकस्मिन्नपि वर्तते यथा सप्तर्षिशब्दो वसिष्ठएकस्मिन् सप्तसु च वर्तते। न चैष तत्त्वेषु रूढः पञ्चविं-

(१) पदवृत्तिरेव—पा० २।
(२) समधिगन्तव्यम्—पा० २।
(३) समासश्रवणात्—पा० १।

शतिसंख्यानुरोधेन तत्त्वेषु वर्तयितव्यः । रूढौ सत्यां पञ्चविंशतेरेव संख्याया अभावात् कथं तत्त्वेषु वर्तते । एवं च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां (१) किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो गृह्यन्तामत पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति विशये तत्त्वानामप्रामाणिकत्वात्प्राणादीनां च वाक्यशेषे श्रवणात्तत्परित्यागे श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्प्राणादय एव पञ्चजनाः (२)। न च काण्वमाध्यंदिनयोर्विरोधान्न प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि ग्रहणमिति साम्प्रतं, विरोधेपि तुल्यबलतया षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पोपपत्तेः । न चेयं वस्तुस्वरूपकथाऽपितूपासनानुष्ठानविधिर्मनसैवानुद्रष्टव्यमिति विधिश्रवणात् । "कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोग" इति । जनवाचकः शब्दो जनशब्दः पञ्चजनशब्द इति यावत् । तस्य कथं प्राणादिष्वजनेषु प्रयोग इति व्याख्येयम् । अन्यथा तु प्रत्यस्तमितावयवार्थे समुदायशब्दार्थे जनशब्दार्थो नास्तीत्यपर्यनुयोग एव । रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरं दर्शयति । "जनसंबन्धाच्चे"ति । जनशब्दभाजः, पञ्चजनशब्दभाजः । ननु सत्यामवयवप्रसिद्धौ समुदायशक्तिकल्पनमनुपपन्नं, संभवति च पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिरित्यत आह । "समासबलाच्चे"ति । स्यादेतत् । समासबलाच्चेद्रूढिराश्रीयते हन्त न दृष्टस्तर्हि तस्य प्रयोगो ऽश्वकर्णादिवद्वृक्षादिषु । तथा च लोकप्रसिद्ध्यभावान्न रूढिरित्याक्षिपति । कथं पुनरसतीति ।

(१) इति वीक्षायाम्—पा० १ ।

(२) पञ्च पञ्चजनाः—पा० २ ।

जनेषु तावत्पञ्चजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यसति प्रथमप्रयोग इत्यसिद्धमिति स्थवीयस्तयानभिधायाभ्युपेत्य प्रथमप्रयोगाभावं समाधत्ते । "शक्योद्भिदादिवदि"ति । आचार्यदेशीयानां मतभेदेष्वपि न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि सिद्ध्यन्ति परमार्थतस्तु पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्याशयवानाह । "कैश्चित्त्वि"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे विरोधाविरोधचिन्ता, भविता हि तस्याः स्थानमविरोधलक्षणमित्यत आह । "प्रतिपादितं ब्रह्मण" इति । अयमर्थः । नानैकशाखागततत्तद्वाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पर्यवसिते सति प्रमाणान्तरविरोधेन वाक्यार्थावगतेरप्रामाण्यमाशङ्क्याविरोधव्युत्पादनेन (१) प्रामाण्यव्यवस्थापनमविरोधलक्षणार्थः । प्रासङ्गिकं तु तत्र सृष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनं न तु लक्षणार्थः । तत्प्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते । इह तु वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधे ब्रह्मणि जगद्योनौ न समन्वयः सेद्धुमर्हति । तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं न च तत्र गतिसामान्यं न च तत्सिद्धये प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनं, तस्माद्वाक्यानां विरोधाविरोधाभ्यामुक्तार्थाक्षेपसमाधानाभ्यां समन्वय एवोपपाद्यत-

(१) प्रतिपादनेन—पा॰ १ ।

इति समन्वयलक्षणे संगतमिदमधिकरणम् ।

वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः ।
समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादीनां कारणविषयाणामसद्वा इदमग्र आसीदित्यादिभिर्वाक्यैः कारणविषयैर्विरोधः, कार्यविषयाणामपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः । तथा कानि चिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि, कानि चित्स्वयंकर्तृकाम् । सृष्ट्या च तत्कार्येण तत्कारणतया ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्षणे (१) विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तल्लक्ष्ये ब्रह्मण्यपि विप्रतिपत्तिः । तस्माद्ब्रह्मणि समन्वयाभावान्न समन्वयगम्यं ब्रह्म । वेदान्तास्तु कर्त्रादिप्रतिपादनेन कर्मविधिपरतयोपचरितार्था अविवक्षितार्था वा जपोपयोगिन इति प्राप्तम् । क्रमादीत्यादिग्रहणेनाक्रमो गृह्यते । एवं प्राप्त उच्यते ।

सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्रष्टरि विद्यते ।
सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया क्व चित् ॥

न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगानं, श्रुतीनामविरोधात् । तथाहि । अनेकशिल्पपर्यवदातो देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि करोत्यथ (२) तदुपकरणः कुम्भं कुम्भोपकरणस्त्वाहरत्युदकम् उदकोपकरणश्च संयवनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं पिण्डोपकरणस्तु पचति घृतपूर्णं तदस्य देवदत्तस्य सर्वत्रै-

(१) ब्रह्मलक्षणेऽपि—पा० १ ।
(२) चक्रदण्डादिकारणमुत्पाद्य—पा० ३ ।

तस्मिन्कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चक्रादि संभूतं तस्माच्चक्रादेः कुम्भादीति । शक्यं च देवदत्तात्कुम्भः समुद्भूतस्तस्मादुदकाहरणादीत्यादि । तद्यस्यसंभवः सर्वत्रास्मिन् कार्यजाते क्रमवत्यपि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तुरनुस्यूतत्वात्तथेहापि यद्यप्याकाशादिक्रमेणैव सृष्टिस्तथाप्याकाशानलानिलादौ तत्रतत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं परमेश्वरादाकाशः संभूत इति, शक्यं च वक्तुं परमेश्वरादनलः संभूत इत्यादि । यदि त्वाकाशाद्वायुर्वायोस्तेज इत्युक्त्वा तेजसो वायुर्वायोराकाश इति ब्रूयाद्भवेद्विरोधो न चैतदस्ति । तस्मादमूषामविवादः श्रुतीनाम् । एवं 'स इमान् लोकानसृजते'त्यक्रमाभिधायिन्यपि श्रुतिरविरुद्धा । एषा हि स्वव्यापारमभिधानमक्रमेण कुर्वती नाभिधेयानां क्रमं निरुणद्धि, ते तु यथाक्रमावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते । यथा क्रमवन्ति ज्ञानानि जातानीति । तदेवमविगानम् । अभ्युपेत्य तु विगानमुच्यते सृष्टौ खल्वेतद्विगानम् (१) । स्रष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते नात्र श्रुतिविगानं मात्रयाप्यस्ति । न च सृष्टिविगानं स्रष्टरि तदधीननिरूपणे विगानमावहतीति वाच्यम् । नह्येष स्रष्टृत्वमात्रेणोच्यते ऽपि तु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा । तच्चास्य रूपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । तज्ज्ञानं च फलवत् । 'ब्रह्मविदाप्नोति परं तरति शोकमात्मविदि'ति श्रुतेः सृष्टिज्ञानस्य तु न फलं श्रूयते तेन फलवत्संनिधावफलं तद-

(१) खल्वेतद्विगानं न तु स्रष्टरि—पा० ३ ।

ङ्गमिति सृष्टिविज्ञानं सद्भ्रह्मविज्ञानाङ्गं तदनुगुणं सद्ब्रह्मज्ञानावतारोपायतया व्याख्येयम्। तथा च श्रुतिः। 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छे'त्यादिका। शुङ्गेनाग्रेण कार्येणेति यावत्। तस्मान्न सृष्टिविप्रतिपत्तिः स्रष्टरि विप्रतिपत्तिमावहति। अपि तु गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति तदनुगुणतया व्याख्येया। यच्च कारणे विगानमसद्वा इदमग्र आसीदिति, तदपि तदप्येष श्लोको भवतीति पूर्वप्रकृतं सद्ब्रह्माकृष्यासदेवेदमग्र आसीदित्युच्यमानं त्वसतो ऽभिधाने ऽसंबद्धं स्यात्। श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः। तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम्। तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति तु निराकार्यतयोपन्यस्तमिति न कारणे विवाद इति। सूत्रे चशब्दस्त्वर्थः। पूर्वपक्षं निवर्तयति। आकाशादिषु सृज्यमानेषु क्रमविगानेपि न स्रष्टरि विगानम्। कुतः। यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता तथैव श्रुत्यन्तरेषूक्तः, केन रूपेण, कारणत्वेन,।परः कल्पो यथा व्यपदिष्टः क्रम आकाशादिषु, आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीति, तथैव क्रमस्यानपबाधनेन तत्तेजो ऽसृजतेत्यादिकाया अपि सृष्टेरुक्तेर्न सृष्टावपि विगानम्। नन्वेकत्रात्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरन्यत्र च तेजःकारणत्वेन तत्कथमविगानमत आह। "कारणत्वेने"ति। हेतौ तृतीया, सर्वत्राकाशानलानिलादौ साक्षात्कारणत्वेनात्मनः। प्रपञ्चितं चैतदधस्तात्। व्याक्रियतइति च कर्मकर्तरि कर्मणि वा रूपम्। न चेतनमतिरिक्तं क-

तारं प्रतिक्षिपति किं तूपस्थापयति । न हि लूयते केदारः स्वयमेवेति वा लूयते केदारइति वा लवितारं देवदत्तादिं प्रतिक्षिपति । अपि तूपस्थापयत्येव । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

नन ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्माभिधानप्रकरणादुपसंहारे च सर्वान्पाप्मनोपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदेति निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मवेदनादन्यस्य तदसंभवात् । आदित्यचन्द्रादिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च यस्य वैतत्कर्मे(१)ति चास्यासत्यवच्छेदे सर्वनाम्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणो ऽन्यत्रासंभवात्कथं जीवमुख्यप्राणाशङ्का । उच्यते । ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगताब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद्ब्रह्मोक्तम् । यस्य चाजातशत्रोर्यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्मेति वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञातम् । न चान्यदीयेनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । तस्मादजातशत्रोर्वाक्यसन्दर्भपौर्वापर्यालोचनया योऽस्यार्थः प्रतिभाति स एव ग्राह्यः । अत्र च कर्मशब्दस्तावद्व्यापारे निरूढवृत्तिः कार्येषु क्रियत इति व्युत्पत्त्या वर्तेत । न च रूढौ सत्यां व्युत्पत्तिर्युक्ताश्रयितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे चाथास्मिन्प्राण एवैकधा भ-

(१) चेदं कर्म—पा० १ । २ ।

वतीति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपदिश्यते। आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतानां कतम एको देवः प्राण इति श्रुतेः। उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे सर्वशब्दः सर्वान्पाप्मन इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिकवृत्तिर्बहून्पाप्मनो बहूनां भूतानामित्येवंपरो द्रष्टव्यः। एकस्मिन्वाक्ये उपक्रमानुरोधादुपसंहारो वर्णनीयः। यदि तु दृप्तबालाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधायिनमपोद्याजातशत्रोर्वचनं ब्रह्मविषयमेवान्यथा तु तदुक्तादिविशेषं विवक्षोरब्रह्माभिधानमसंबद्धं स्यादिति मन्यते, तथापि नैतद्ब्रह्माभिधानं भवितुमर्हति, अपि तु जीवाभिधानमेव, यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वमस्वामित्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रतिबोधयति परस्तादपि। तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति एवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्तीति श्रवणात्। यथा श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्भृत्यैः करणभूतैर्विषयान्भुङ्क्ते यथा वा स्वा भृत्याः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति, ते हि श्रेष्ठिनमशनाच्छादनादिग्रहणेन भुञ्जन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगतैरात्मभिर्विषयान्भुङ्क्ते। ते ह्यादित्यादय आलोकवृष्ट्यादिना साचिव्यमाचरन्तो जीवात्मानं भोजयन्ति, जीवात्मानमपि यजमानं तदुत्सृष्ट-

हविरादानादादित्यादयो भुञ्जन्ति, तस्माज्जीवात्मैव ब्रह्मणो ऽभेदाद्ब्रह्मेह वेदितव्यतयोपदिश्यते। यस्य वैतत्कर्मेति जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति। कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दवाच्यत्वं रूढ्यनुसारात्। तौ च धर्माधर्मौ जीवस्य धर्माधर्माक्षिप्तत्वाच्चादित्यादीनां भोगोपकरणानां तेषु जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम्। उपपन्नं च प्राणभृत्त्वाज्जीवस्य प्राणशब्दत्वम्। ये च प्रश्नप्रतिवचने क्वैष एतद्बालाके पुरुषो ऽशयिष्ट यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यतीति। अनयोरपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते। जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते, तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह ग्राह्यो न परमेश्वर इति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते उच्यते।

मृषावादिनमापोद्य बालाकिं ब्रह्मवादिनम्।
राजा कथमसंबद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्हति॥

यथा हि केन चिन्मणिलक्षणज्ञमानिना(१) काचे मणिरेष वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोयं मणिर्न तल्लक्षणायोगादित्यभिधाय आत्मनो विशेषं जिज्ञापयिषोरतत्त्वाभिधानमसंबद्धम्। अमणौ मण्यभिधानं न पूर्ववादिनो विशेषमापादयति स्वयमपि मृषाभिधानात्। तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम्। एवमजातशत्रुणा दृप्तबालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणाभिधाने असंबद्धमुक्तं स्यात्। तयोर्वा ऽब्रह्मणोर्ब्र-

(१) ज्ञाभिमानिना—पा॰ २।

ह्माभिधाने मिथ्याभिहितं स्यात्। तथा च न कश्चिद्विशेषो बालाकेर्गार्ग्यादजातशत्रोर्भवेत्। तस्मादनेन ब्रह्मतत्त्वमभिधातव्यं तथा सत्यस्य न मिथ्यावद्यम्। तस्माद्ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्मणोपक्रमात्सर्वान्पाप्मनोपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदेति च सति संभवे सर्वश्रुतेरसंकोचान्निरतिशयेन फलेनोपसंहाराद्ब्रह्मवेदनादन्यतश्च तदनुपपत्तेरादित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मुख्यस्य ब्रह्मण्येव संभवादन्येषां हिरण्यगर्भादीनां तत्पारतन्त्र्यात् क्वैष एतद्बालाके इत्यादेर्जीवाधिकरणभवनापादानप्रश्नस्य यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति इत्यादेरुत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं निश्चीयते। अथ कस्मान्न भवतो हिरण्यगर्भगोचरे एव प्रश्नोत्तरे तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वसिद्धिरित्येतन्निराचिकीर्षुः पठति। "एतस्मादात्मनः प्राणा यथा यथायतनं प्रतिष्ठन्त"-इति। एतदुक्तं भवति। आत्मैव जीवप्राणादीनामधिकरणं नान्यदिति। यद्यपि च जीवो नात्मनो भिद्यते तथाप्युपाध्यवच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारोप्याधाराधेयभावो द्रष्टव्यः। एवं च जीवभवनाधारत्वमपादानत्वं च परमात्मन उपपन्नम्। तदेवं बालाक्यजातशत्रुसंवादवाक्यसंदर्भस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते यस्य वैतत्कर्मेति व्यापाराभिधाने न संगच्छत इति कर्मशब्दः कार्याभिधायी भवति, एतदिति सर्वनामपरामृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं संनिहितपरामर्शि, न च किंचिदिह शब्दोक्तमस्ति संनिहितम्। न चादित्या-

दिपुरुषाः संनिहिता अपि परामर्शार्हा बहुत्वात्पुंल्लिङ्गत्वाच्च । एतदिति चैकस्य नपुंसकस्याभिधानादेतेषां पुरुषाणां कर्तेत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । तस्मादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं संबन्धार्हं जगदेव परामष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति । अत्यल्पमिदमुच्यते एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभूतानां कर्तेति, किं तु कृत्स्नमेव जगद्यस्य कार्यमिति वाशब्देन सूच्यते । जीवप्राणशब्दौ च ब्रह्मपरौ जीवशब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वात् न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरस्तथा सति हि बहसमञ्जसं स्यादित्युक्तम् । न चानधिगतार्थावबोधनस्वरसस्य शब्दस्याधिगतबोधनं युक्तम् । नाप्यनधिगतेनाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम् । न च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्याय्यः । वाक्यशेषानुरोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनात्रयविधाने वाक्यत्रयं भवेत्पौर्वापर्यपर्यालोचनया तु ब्रह्मोपासनपरत्वे एकवाक्यतैव । तस्मान्न जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम् । स्यादेतत् । निर्दिश्यन्तां पुरुषाः कार्यास्तद्विषया तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योत्पत्तिस्ते यस्येदं कर्मेति निर्दिश्येते ततः कुतः पौनरुक्त्यमित्यत आह । "नापि पुरुषविषयस्ये"ति । कर्तृशब्देनैव कर्तारमभिदधता तयोरुपात्तत्वादाक्षिप्तत्वान्नहि कृतिं विना कर्ता भवति नापि कृतिर्भावनापराभिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु यदीदमा जगत्परामृष्टं ततस्तत्रान्तर्भूताः पुरुषा अपीति य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तमत आह । "एतदुक्तं भवति । य एषां पुरुषाणा"मिति । नन प्राण एवैकधा भवतीत्यादि-

कादपि वाक्याज्जीवातिरिक्तः कुतः प्रतीयतइत्यतो वाक्यान्तरं पठति । "एतस्मादात्मनः प्राणा" इति । अपि च सर्ववेदान्तसिद्धमेतदित्याह । "सुषुप्तिकाले चे"ति । वेदान्तप्रक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंहारव्याजेनाह । "तस्माद्यत्रास्या"त्मनो यतो निःसंबोधोऽतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव लयविक्षेपसंस्कारयोस्तत्र भावात् समुदाचरद्वृत्तिविक्षेपा(१)भावमात्रेणोपमानम् । एतदेव विभजते । "उपाधिभि"रन्तःकरणादिभि"र्जनितं" यद्विशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्रहितं स्वरूपमात्मनो, यदि विज्ञानमित्येवोच्येत ततस्तदविशिष्टमनवच्छिन्नं सद्ब्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति नोपाधिजनितं नापि तद्रहितं स्वरूपं ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणात् । अत उक्तं विशेषेति । यदा तु लयलक्षणाविद्योपबृंहितो विक्षेपसंस्कारः समुदाचरति तदा विशेषविज्ञानोत्पादात्स्वप्नजागरावस्थातः परमात्मनो रूपाद्भ्रंशरूपमागमनमिति । न केवलं कौषीतकिब्राह्मणे वाजसनेयेऽप्येवमेव प्रश्नोत्तरयोर्जीवव्यतिरिक्तमामनन्ति परमात्मानमित्याह । "अपि चैवमेक" इति । नन्वत्राकाशं शयनस्थानं तत्कुतः परमात्मप्रत्यय इत्यत आह । "आकाशशब्दश्चे"ति । न तावन्मुख्यस्याकाशस्यात्माधारत्वसंभवः । यदपि च द्वासप्ततिसहस्रहिताभिधाननाडीसंचारेण सुषुप्त्यवस्थायां पुरीतदवस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य । तस्माद्दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशइतिवदाकाशशब्दः परमात्मनि मन्तव्य इति । प्रथमं

---

(१) विशेषा—पा० ३ ।

भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमवतारितं तत्र मन्दधियां नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्मा भूदित्याशयवानाह । "प्राणनिराकरणस्यापी"ति । तौ ह बालाक्यजातशत्रू सुप्तं पुरुषमाजग्मतुस्तमजातशत्रुर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृहत्पाण्डुरवासः सोमराजन्निति । स आ(१)मन्त्र्यमाणो नोत्तस्थौ । तं पाणिनापेषं बोधयांचकार । स होत्तस्थौ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोभूदित्यादि सोयं सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तो(२)पदेशइति ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे, याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्याश्रमादुत्तमाश्रमं यियासता मैत्रेय्या भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसंविभागकरणउक्ते मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिमम्रुतत्वार्थिनी पप्रच्छ । यन्नु मइयं भगोः सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्यात्किमहं तेनामृता स्यामुत नेति । तत्र नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन । एवं वित्तेनामृतत्वाशा भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वाय युज्येरन् । तदेव तु नास्ति, ज्ञानसाध्यत्वादमृतत्वस्य । कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां तत्सहभावित्वानुपपत्तेरिति भावः । सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि । अमृतत्वसाधनमिति शेषः । तत्रामृतत्वसाध-

---

(१) चा—पा० १ । २ ।
(२) व्यतिरेको—पा० १ ।

नज्ञानोपन्यासाय वैराग्यपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषु-तेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो न वाअरे पत्युः कामायेत्यादिवाक्यसन्दर्भमुवाच। आत्मौपाधिकं हि प्रियत्वमेषां न तु साक्षात्प्रियाण्येतानि, तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरम्य(१) यत्र साक्षात्प्रेम स एवात्मा वाअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। वाशब्दोवधारणे। आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः। एतत्साधनानि च श्रवणादीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादिना। "कस्मात्"। आत्मनो वारे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषः। यतो नामरूपात्मकस्य जगतस्तत्त्वं पारमार्थिकं रूपमात्मैव भुजङ्गस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुस्तस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति रज्ज्वामिव विदितायां समारोपितभुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं भवति, यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत्स्वरूपेण द्रष्टव्यम्। कुतः। यतो ब्रह्म तं परादाद्ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽहमित्यभिमान इति यावत्। परादात्, पराकुर्यात्, अमृतत्वपदात् कं, योन्यत्रात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद। एवं क्षत्त्रादिष्वपि द्रष्टव्यम्। आत्मैव जगतस्तत्त्वं न तु तदतिरिक्तं तदित्यत्रैव भगवती श्रुतिरुपपत्तिं दृष्टान्तप्रबन्धेनाह। यत् खलु यद्ग्रहं विना न शक्यते ग्रहीतुं तत्ततो न व्यतिरिच्यते। यथा रजतं शुक्तिकाया भुजङ्गो वा रज्जोः दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्वा तत्तच्छब्दभेदाः, न गृ-

(१) विरज्य—पा॰ १। ३।

ह्यन्ते च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाले नामरूपाणि तस्मान्न चिदात्मनो भिद्यन्ते तदिदमुक्तं "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्ये"ति। दुन्दुभिग्रहणेन तद्गतं शब्दसामान्यमुपलक्षयति। न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चश्चिदात्मातिरेकेणाग्रहणाच्चिदात्मनो न व्यतिरिच्यते ऽपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरेकः, रज्जूपादानस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इत्येतद्(१) दृष्टान्तेन साधयति भगवती श्रुतिः। स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चर(२)न्त्येवं वाऽरे ऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र उक्त, इतिहास इत्यादिना ऽष्टविधं ब्राह्मणमुक्तम्। एतदुक्तं भवति। यथाग्निमात्रं प्रथममवगम्यते क्षुद्राणां विस्फुलिङ्गानामुपादानम्। अथ ततो विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति न चैतेऽग्नेस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां शक्यन्ते निर्वक्तुम्। एवमृग्वेदादयोऽप्यल्पप्रयत्ना(३)द्ब्रह्मणो व्युच्चरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरुच्यन्ते ऋगादिभिर्नामोपलक्ष्यते, यदा च नामधेयस्येयं गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्य कैव कथेति भावः। न केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः, प्रलयसमये च तदनुप्रवेशात्ततो न व्यतिरिच्यते। यथा सामुद्रमेवाम्भः पृथिवीतेजःसंपर्कात्काठिन्यमुपगतं सैन्धवं खि-

(१) इत्येवं—पा० १। २।
(२) विनिःसरन्ती। १। ३।
(३) दयोऽल्पप्रयत्नत्वा—पा० १।

ल्यः(१) स हि स्वाकरे समुद्रे शिप्ताम्भ एव भवत्येवं चिदम्भोधौ लीनं जगच्चिदेव भवति न तु ततोऽतिरिच्यत इति। एतद्दृष्टान्तप्रबन्धेनाह(२)। "स यथा सर्वासामपामि"त्यादि। दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयति। "एवं वा अरेदं महदि"ति। बृहत्त्वेन(३) ब्रह्मोक्तम्। इदं ब्रह्मेत्यर्थः। भूतं सत्यम् अनन्तम् नित्यम् अपारं सर्वगतं विज्ञानघनो विज्ञानैकरस इति यावत्। एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यवस्थितेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय कार्यकारणसंघातस्य ह्यवच्छेदाद्दुःखित्वशोकित्वादयस्तदवच्छिन्ने चिदात्मनि तद्विपरीतेपि प्रतीयन्ते यथोदकप्रतिबिम्बिते चन्द्रमसि तोयगताः कम्पादयस्तदिदं साम्येनोत्थानं यदा त्वागमाचार्योपदेशपूर्वकमननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजोस्य ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार उपावर्तते तदा निर्मृष्टनिखिलसवासनाविद्यामलस्य कार्यकरणसंघातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदुपाधिश्चिदात्मनः खिल्यभावो विनश्यति। ततो न प्रेत्य कार्यकरणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञास्तीति न प्रेत्य संज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधादात्मा नास्तीति मन्यमाना सा मैत्रेयी होवाच, अत्रैव मा भगवानमूमुहन्मोहितवान् न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायं द्वैते हि रूपादिविशेषसंज्ञानिबन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः। आनन्द-

(१) खिल्यो घन इत्यर्थ इति कल्पतरुः।

(२) दृष्टान्तावष्टम्भेनाह—पा० १।

(३) महत्त्वेन—पा० २।

ज्ञानैकरसब्रह्माद्वयानुभवे तु तत्केन कं पश्यत् ब्रह्म वा केन विजानीयात्(१) नहि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशत्वात् । एतदुक्तं भवति । न संज्ञामात्रं मया व्यासेधि(२) किंतु विशेषसंज्ञेति । तदेवममृतत्वफलेनोपक्रमान्मध्ये चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाद् उपसंहारे च महद्भूतमनन्तमित्यादिना च ब्रह्मरूपाभिधानाद्द्वैतनिन्दया चाद्वैतगुणकीर्तनाद्ब्रह्मैव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं न जीवात्मेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम् । अत्रोच्यते । भोक्तृत्वज्ञातृताजीवरूपोत्थानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वपक्षेणोपक्रमः कृतः । पतिजायादिभोग्यसंबन्धो नाभोक्तुर्ब्रह्मणो युज्यते नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः साक्षाच्च महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह । अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यत्वमुपयुज्यते इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः कृतः । भोक्त्रर्थत्वाच्च भोग्यजातस्येति तदुपोद्बलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः । तदेवं पौर्वापर्यालोचनया मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिते भोक्ता जीवात्मनोपक्रममाचार्यदेशीयमतेन तावत्समाधत्ते सूत्रकारः ॥

---

(१) केन कं विजानीयात्—पा० २ ।

(२) व्यासेध्यते—पा० २ ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

यथा हि वह्नेर्विकारा व्युच्चरन्तो विस्फुलिङ्गा न वह्नेरत्यन्तं भिद्यन्ते तद्रूपनिरूपणत्वान्नापि ततोऽत्यन्तमभिन्ना वह्नेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, तथा जीवात्मानोऽपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यन्ते चिद्रूपत्वाभावप्रसङ्गान्नाप्यत्यन्तं न भिद्यन्ते(१) परस्परं व्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, सर्वज्ञं प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च । तस्मात्कथं चिद्भेदो जीवात्मनामभेदश्च । तत्र तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये विज्ञानात्मनोपक्रम इत्याश्मरथ्य आचार्यो मेने । आचार्यदेशीयान्तरमतेन समाधत्ते ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

जीवो हि परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपधानसंपर्कात्सर्वदा कलुषस्तस्य च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम् । एतदुक्तं भवति । भविष्यन्तमभेदमुपादाय भेदकालेऽप्यभेद उक्तः । यथाहुः पाञ्चरात्रिकाः ।

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।
मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ इति ।

(१) प्यत्यन्तमभिन्नाः—पा० १ ।

अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति । "श्रुतिश्चैव"मिति । पूर्वं देहेन्द्रियाद्युपाधिकृतं कलुषत्वमात्मन उक्तं, सम्प्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्वलक्षणं कालुष्यं पार्थिवानामणूनामिव श्यामत्वं केवलं पाकेनेव ज्ञानध्यानादिना तदपनीय जीवः परात्परतरं पुरुषमुपैतीत्याह । "क्व चिच्च जीवाश्रयमपी"ति । नदी निदर्शनं यथा सोम्येमा नद्य इति । तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्त्वात्रापरितुष्यन्नाचार्यमतमाह सूत्रकारः ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥२२॥

एतद्व्याचष्टे । "अस्यैव परमात्मन" इति । न जीव आत्मनोऽन्यो नापि तद्विकारः किं त्वात्मैवाविद्योपाधानकल्पितावच्छेदः । आकाशइव घटमणिकादिकल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात् । स्थूलदर्शिलोकप्रतीतिसौकर्यायौपाधिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृतः । अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति । "तथा चे"ति । अथ विकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवत्याकाशादिवदित्याह । "न च तेजःप्रभृतीनामि"ति । नहि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते एवं जीवस्येति । आचार्यत्रयमतं विभजते । "काशकृत्स्नस्याचार्यस्ये"ति । आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावाभावात् अनात्यन्तिकोऽभेद आस्थेयस्तथा च कथं चिद्भेदोपीति तमास्थाय कार्यकारणभाव इति(१)।

(१) भाव इति कियानपीत्युक्तम् । पा० १ । २ ।

मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन निर्द्धारयति । "त-त्र तेषु मध्ये काशकृत्स्नीयं मत"मिति । आत्यन्तिके हि जी-वपरमात्मनोरभेदे तात्त्विके ऽनाद्यविद्योपाधिकल्पितो भेदस्त-त्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावतत्त्वोपदेशश्रवणमनननिदि-ध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विद्यया शक्यः स-मूलकाषं कषितुं, रज्ज्वामहिविभ्रमइव रज्जुतत्त्वसाक्षात्का-रेण राजपुत्त्रस्येव च म्लेच्छकुले वर्द्धमानस्यात्मनि समारोपि-तो म्लेच्छभावो राजपुत्त्रोसीति आप्तोपदेशेन । न तु मृद्वि-कारः शरावादिः शतशोपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्ज-न्मना मृद्भावसाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तयितुं, तत्कस्य हे-तोस्तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वात्, वस्तुनस्तु ज्ञा-नेनोच्छेत्तुमशक्यत्वात् सोयं प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारः । अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठा-नात् स्वप्रकृतावप्यये सति नामृतत्वस्याशास्तीत्यपुरुषार्थत्वम-मृतत्वप्राप्तिश्रुतिविरोधश्च, काशकृत्स्नमते त्वेतदुभयं नास्ती-त्याह । "एवं च सती"ति । ननु यदि जीवो न विका-रः किं तु ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपाश्रयत्वश्रुतिः क-थं च यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति ब्रह्मविकारश्रुतिरित्या-शङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति । "अतश्च स्वाश्रयस्ये"ति । यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारश्चामृतत्वप्राप्तिश्च विकारपक्षे न संभवतः, अतश्चेति योजना । द्वितीयपूर्वपक्षबीजमनयैव विवक्षयापाकरोति । "यदप्युक्त"मिति । शेषमतिरोहितार्थं व्याख्यातार्थं च । तृतीयपूर्वपक्षबीजनिरासे काशकृत्स्नीयेनैवे-

त्यवधारणं तन्मताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरासत्वात्। ऐका-न्तिके ह्यद्वैते आत्मनोऽन्यकर्मकरणे केन कं पश्येदिति आत्मनश्च कर्मत्वं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति शक्यं निषेद्धुम्। भेदाभेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे सर्वमेतदद्वैताश्र-यमशक्यमित्यवधारणस्यार्थः। न केवलं काशकृत्स्नीयदर्श-नाश्रयणेन भूतपूर्वगत्या विज्ञातृत्वमपि तु श्रुतिपौर्वापर्यप-र्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह। "अपि च यत्र त्वि"ति। कस्मा-त्पुनः काशकृत्स्नस्य मतमास्थीयते नेतरेषामाचार्याणामित्य-त आह। "दर्शितं तु पुरस्तादि"ति। काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं चोप-संहारोपक्रममाह। "अतश्चे"ति। क्वचित्पाठ आतश्चेति। तस्यावश्यं चेत्यर्थः। जननजरामरणभीतयो विक्रियास्तासां सर्वासां महानज इत्यादिना प्रतिषेधः परिणामपक्षेऽन्यस्य चान्यभावपक्षे ऐकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरा एकमेवाद्वितीयमि-त्यादयो द्वैतदर्शननिन्दापराश्चान्योसावन्योहमस्मीत्यादयो ज-न्मजरादिविक्रियाप्रतिषेधपराश्चैष महानज इत्यादयः श्रुतय उपरुध्येरन्। अपि च यदि जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदावास्थीये-यातां (१) ततस्तयोर्मिथो विरोधात्समुच्चयाभावादेकस्य बली-यस्त्वे नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत बलीयसैकेन दुर्ब-लपक्षावलम्बिनो ज्ञानस्य बाधनात्। अथ त्वगृह्यमाणविशेष-तया न बलाबलावधारणं, ततः संशये सति न सुनिश्चि-

(१) वाश्रीयेयाताम्—पा० १।

तार्थ(१)मात्मनि ज्ञानं भवेत्सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति । तदेतदाह । "अन्यथा मुमुक्षूणा"मिति । एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतिर्न पुनरेकत्वानेकत्वे अनुपश्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरभेदो भाविकः, कथं तर्हि व्यपदेशबुद्धिभेदौ क्षेत्रज्ञः परमात्मेति, कथं च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतः संसारिता । अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति चेत्, कस्येयमविद्या, न तावज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभावात्, नापि परमात्मनस्तस्य विद्यैकरसस्याविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । तदत्र संसारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावत्त्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्बुद्धिव्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेश्वरयोर्भेदोऽपि भाविक इत्यत आह । "स्थिते च परमात्मक्षेत्रज्ञात्मैकत्व"इति । न तावद्भेदाभेदावेकत्र भाविकौ भवितुमर्हत इति विपश्चितं प्रथमे पादे । द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा बिम्बादवदातात्तात्त्विके प्रतिबिम्बानामभेदेऽपि नीलमणिकृपाणकाद्युपधानभेदा(२)त्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदौ वर्तयति, इदं बिम्बमवदातमिमानि च प्रतिबिम्बानि नीलोत्पलपलाशश्यामलानि वृत्तदीर्घादिभेदभाञ्जि बहूनीति, एवं परमात्मनः शुद्धस्वभावाज्जीवानामभेद ऐकान्तिकेऽप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां

---

(१) श्रुतिनिश्चितार्थं—पा० १ ।

(२) सुपाधिभेदा—पा० १ । २ ।

भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदावयं च परमात्मा शुद्धविज्ञानानन्दस्वभाव इमे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाज इति वर्तयति । अविद्योपधानं च यद्यपि विद्यास्वभावे परमात्मनि न साक्षादस्ति तथापि तत्प्रतिबिम्बकल्पजीवद्वारेण परस्मिन्नुच्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो जीवविभागाश्रया विद्या, अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति, बीजाङ्कुरवदनादित्वात् । अत एव कानुद्दिश्यैष ईश्वरो मायामारचयत्यनर्थिकामुद्दिश्यानां सर्गादौ जीवानामभावात् कथं चात्मानं संसारिणं विविधवेदनाभाजं कुर्यादित्याद्यनुयोगो निरवकाशः । न खल्वादिमान् संसारो नाप्यादिमानविद्याजीवविभागो येनानुयुज्येतेति । अत्र च नामग्रहणेनाविद्यामुपलक्षयति । स्यादेतत् । यदि न जीवाद्ब्रह्म भिद्यते हन्त जीवः स्फुट इति ब्रह्मापि तथा स्यात्तथा च निहितं गुहायामिति नोपपद्यतइत्यत आह । "नहि सत्यमि"ति । यथा हि बिम्बस्य मणिकृपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्यागुहा इति । यथा प्रतिबिम्बेषु भासमानेषु बिम्बं तदभिन्नमपि गुह्यमेवं जीवेषु भासमानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म गुह्यम् । अस्तु तर्हि ब्रह्मणो ऽन्यद्गुह्यमित्यत आह । "न च ब्रह्मणो ऽन्य" इति । ये त्वाश्मरथ्यप्रभृतयो "निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थमि"ति । ब्रह्मणः सर्वात्मना भागशो वा परिणामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादनित्यत्वाच्च तदाश्रितो मोक्षोपि तथा स्यात् । यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतकं ब्रूयुस्तत्राह । "न्यायेने"ति । एवं ये नदीसमुद्रनिदर्शनेनामुक्ते-

भेदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्याश्रिषत तेषामपि न्यायेनासंगतिः। नो जातु घटः पटो भवति। ननूक्तं यथा नदी समुद्रो भवतीति। का पुनर्नद्यभिमता ऽऽयुष्मतः। किं पाथःपरमाणव उतैषां संस्थानभेद आहोस्वित्तदारब्धोऽवयवी। तत्र संस्थानभेदस्य वा ऽवयविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रेणैकता, नदीपाथःपरमाणूनां तु समुद्रपाथःपरमाणुभ्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः, एवं समुद्रादपि तेषां भेद एव। ये तु काशकृत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीवं परमात्मनोंऽशमाचख्युस्तेषां कथं 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति न श्रुतिविरोधः। निष्कलमिति सावयवत्वं व्यासेधि न तु सांशत्वम्। अंशश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभः शब्दश्रवणयोग्यं वायोरिव च शरीरावच्छिन्नः पञ्चवृत्तिः प्राण इति चेत्। न तावन्नभो नभसोंऽशस्तस्य तत्त्वात्। कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नमंश इति चेत्, हन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन कर्णनेमिमण्डलं वा तत्संयोगो वेत्युक्तं भवति। न च कर्णनेमिमण्डलं तस्यांशस्तस्य ततो भेदात्। तत्संयोगो नभोधर्मत्वात्तस्यांश इति चेत्। न। अनुपपत्तेः। नभोधर्मत्वे हि तदनवयवं सर्वत्राभिन्नमिति तत्संयोगः सर्वत्र प्रथेत। नह्यस्ति संभवो ऽनवयवमव्याप्य वर्ततइति। तस्मात्तत्रास्ति चेद्व्याप्यैव। न चेद्व्याप्नोति तत्र नास्त्येव। व्याप्यैवास्ति केवलं प्रतिसंबन्ध्यधीननिरूपणतया न सर्वत्र निरूप्यतइति चेत्, न नाम निरूप्यताम। तत्संयुक्तं तु नभः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र

श्रवण(१)प्रसङ्गः । न च भेदाभेदयोरन्यतरेणांशः शक्यो निर्वक्तुम् । न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरेकत्रासमवायादित्युक्तम् । तस्मादनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पित एवांशो नभसो न भाविक इति युक्तम् । न च काल्पनिको ज्ञानमात्रायत्त-जीवितः कथमविज्ञायमानोऽस्ति, असंस्थांशः कथं शब्दश्रव-णलक्षणाय कार्याय कल्पते न जातु रज्ज्वामज्ञायमान उरगो भयकम्पादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम् । अज्ञा-तत्वासिद्धेः । कार्यव्यङ्ग्यत्वा(२)दस्य । कार्योत्पादात् पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाङ्गमिति चेत् । न । पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्य-ङ्ग्यत्वादसत्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तेरनादित्वाच्च कल्पना त-त्संस्कारप्रवाहस्य । अस्तु वानुपपत्तिरेव कार्यकारणयो-र्मायात्मकत्वात् । अनुपपत्तिर्हि मायामुपोद्बलयति । अनु-पपद्यमानार्थत्वान्मायायाः । अपि च भाविकांशवादिनां मते भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वान्न ज्ञानध्यानसाधनो मोक्षः स्यात् तदेवमाकाशांशइव श्रोत्रमनिर्वचनीयम् । एवं जीवो ब्रह्मणोंऽश इति काशकृत्स्नीयं मतमिति सिद्धम् ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरो-धात् ॥ २३ ॥

स्यादेतत् । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तं समन्वयलक्षणमिति किमपरमवशिष्यते यदर्थमिदमारभ्यत-

---

(१) शब्दश्रवण—पा० १ ।
(२) कार्यगम्यत्वा—पा० १ ।

इति शङ्कां निराकर्तुं संगतिं दर्शयन् अवशेषमाह। "यथा- भ्युदये"ति। अत्र च लक्षणस्य संगतिमुक्त्वा लक्षणेना- स्याधिकरणस्य संगतिरुक्ता। एतदुक्तं भवति। सत्यं ज- गत्कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयस्तत्र कारण- भावस्योभयथा दर्शनाज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमित्त- त्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि। तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तत उपादानकारणानुसरणे सांख्यस्मृतिसिद्धं प्रधानमभ्युपेयम्। तथा च जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अति- व्याप्तेः प्रधानेपि गतत्वात्। असंभवाद्वा। यदि तूत्तरः प- क्षस्ततो नातिव्याप्तिर्नाप्यव्याप्तिरिति साधु लक्षणम्। सोय- मवशेषः। तत्र

ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता।
निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कर्हि चित्॥

तदिदमाह। "तत्र निमित्तकारणमेव तावदि"ति। आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादनुमानस्य तद्विशेषनि- यममागमो न प्रतिक्षिपत्यपि त्वनुमन्यतएवेत्याह। "पारि- शेष्याद्ब्रह्मणोन्यदि"ति। ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधे ऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत- इति। एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञान'मुत तमादे- श'मित्यादिना, यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेति च दृष्टान्तः, प- रमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः। यथा सोमशर्मणैकेन ज्ञा- तेन सर्वे कठा ज्ञाता भवन्ति। एवं प्राप्तउच्यते। प्रकृ- तिश्च। न केवलं ब्रह्मनिमित्तकारणं, कुतः। प्रतिज्ञादृष्टान्त-

योरनुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तावुपरुध्येयाताम् । तथाहि ।

न मुख्ये संभवत्यर्थे जघन्या वृत्तिरिष्यते ।
न चानुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम् ॥
सर्वे हि तावद्वेदान्ताः पौर्वापर्येण वीक्षिताः ।
ऐकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः (१) ॥

तदिहापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थाविव युक्तौ न तु यजमानः प्रस्तर इतिवद्गुणकल्पनया नेतव्यौ तस्यार्थवादस्यातत्परत्वात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मकत्वाच्चोपादेयस्य कार्यजातस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारणं तु कार्यादत्यन्तभिन्नमिति न तज्ज्ञाने कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । न च ब्रह्मणोऽन्यन्निमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव । नहि तदानीं ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वमध्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञानात् । यत इति च पञ्चमी न कारणमात्रे (२) स्मर्यते ऽपि तु प्रकृतौ जनिकर्तुः प्रकृतिरिति । ततोपि प्रकृतित्वमवगच्छामः । दुन्दुभिग्रहणं दुन्दुभ्याघातग्रहणं च तद्गतशब्दत्वसामान्योपलक्षणार्थम् ॥

अनागतेच्छासंकल्पोऽभिध्या । एतया खलु स्वातन्त्र्यल-

(१) निषेधकाः—पा० २ ।
(२) निमित्तकारणमात्रे—पा० १ ।

क्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शितम्। बहु स्यामिति च स्वविषयतयोपादानत्वमुक्तम् ॥

आकाशादेव ब्रह्मण एवेत्यर्थः। साक्षादिति चेति सूत्रावयवमनूद्य तस्यार्थं व्याचष्टे। "आकाशादेवे"ति श्रुतिर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयन्ती उपादानान्तराभावं साक्षादेव दर्शयतीति साक्षादिति सूत्रावयवेन दर्शितमिति योजना ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं निमित्तमित्यपि द्रष्टव्यं, कर्मत्वेनोपादानत्वात्कर्तृत्वेन च तत्प्रति निमित्तत्वात्। "कथं पुनरि"ति। सिद्धसाध्ययोरेकत्रासमवायो विरोधादिति। "परिणामादिति ब्रूम"इति। पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयविकारात्मना परिणामोऽनिर्वचनीयत्वाद्भेदेनाभिन्नइवेति सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः। एकवाक्यत्वेन व्याख्याय परिणामादित्यवच्छिद्य व्याचष्टे। "परिणामादिति वे"ति। सच्च त्यच्चेति द्वे ब्रह्मणो रूपे। सच्च सामान्यविशेषेणापरोक्षतया निर्वाच्यं पृथिव्यप्तेजोलक्षणम्। त्यच्च परोक्षमत एवानिर्वाच्यमिदन्तया वाय्वाकाशलक्षणं, कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं, यदि तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणामाद्ब्रह्म भूतानां प्रकृतिरिति ॥

पूर्वपक्षिणोऽनुमानमनुभाष्यागमविरोधेन दूषयति। "यत्पुनरि"ति। एतदुक्तं भवति। ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेवेक्षापूर्वकजगत्कर्तृत्वात् कुम्भकर्तृकुलालवत्।

अत्रेश्वरस्यासिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः पक्षस्याप्रसिद्धविशेष्यः। यथाहुर्नानुपलब्धे न्यायः प्रवर्तत इति। आगमात्तत्सिद्धिरिति चेद्, हन्त तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति तादृशो ऽभ्युपन्तव्यः। स च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेश्वरमवगमयतीति। विशेष्याश्रयग्राह्यागमविरोधान्नानुमानमुदेतुमर्हतीति, इति कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्यर्थः। इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेणापि तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जुरेवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम्। न खलु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैकदेशेन वा परिणामः संभवति नित्यत्वादनेकदेशत्वादित्युक्तम्। न च मृदः शरावादयो भिद्यन्ते न चाभिन्ना न वा भिन्नाभिन्नाः किं त्वनिर्वचनीया एव। यथाह श्रुति "र्मृत्तिकेत्येव सत्यमि"ति। तस्मादद्वैतोपक्रमादुपसंहाराच्च सर्वएव वेदान्ता ऐकान्तिकाद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव क्वचिदद्वैतमाहुः, क्वचिद्द्वैतनिषेधेन, क्वचिद्ब्रह्मोपादानत्वेन जगतः। एतावतापि तावद्भेदो निषिद्धो भवति, न तूपादानत्वाभिधानमात्रेण विकारग्रह आस्थेयः। नहि वाक्यैकदेशस्यार्थोऽस्तीति॥

स्यादेतत्। मा भूत्प्रधानं जगदुपादानं तथापि न ब्रह्मोपादानत्वं सिध्यति, परमाण्वादीनामपि तदुपादानानामुपप्लवमानत्वात्तेषामपि हि किं चिदुपोद्बलकमस्ति वैदिकं लिङ्गमित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं सूत्रम् ।

प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः ।
वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम् ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सम्पूर्णश्च प्रथमोध्यायः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः समन्वयविरोधपरिहारलक्षणयोः संगतिप्रदर्शनाय सुखग्रहणाय चैतयोः संक्षेपतस्तात्पर्यार्थमाह । "प्रथमे ऽध्याय" इति । अनपेक्षवेदान्तवाक्यस्वरससिद्धसमन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामाक्षेपसमाधानकरणादनेन लक्षणेनास्ति विषयविषयिभावः संबन्धः । पूर्वलक्षणार्थो हि विषयस्तद्गोचरत्वादाक्षेपसमाधानयोरेष च विषयीति । तदेवमध्यायमवतार्य तदवयवमधिकरणमवतारयति । "तत्र प्रथमं ताव" दिति । तन्त्र्यते व्युत्पाद्यते मोक्षसाधनमनेनेति तन्त्रं, तदेवाख्या यस्याः सा स्मृतिः तन्त्राख्या परमर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रणीता । अ-

न्याखासुरिपञ्चशिखादिप्रणीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः । न खल्वमूषां स्मृतीनां मन्वादिस्मृतिवदन्योऽवकाशः शक्यो वदितुम्हते मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदपि चेन्नाभिदध्युरनवकाशाः सत्यो ऽप्रमाण्यं प्रसज्येरन् । तस्मात्तदविरोधेन कथंचिद्वेदान्ता व्याख्यातव्याः । पूर्वपक्षमाक्षिपति । "कथं पुनरीक्षत्यादिभ्य"इति । प्रसाधितं खलु धर्ममीमांसायां 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमान'मित्यत्र । यथा श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्बलतया ऽनपेक्षणीयत्वं तस्मान्न दुर्बलानुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां युक्तमुपवर्णन,मपि तु स्वतःसिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्बलाः स्मृतीर्बाधन्तएवेति युक्तम् । पूर्वपक्षी समाधत्ते । "भवेदय"मिति । प्रसाधितोप्यर्थः श्रद्धाजडान् प्रति पुनः प्रसाध्यतइत्यर्थः । आपाततः समाधानमुक्त्वा परमसमाधानमाह पूर्वपक्षी । "कपिलप्रभृतीनां चार्ष"मिति । अयमस्याभिसंधिः । ब्रह्म हि शास्त्रस्य कारणमुक्तं 'शास्त्रयोनित्वा'दिति, तेनैष वेदराशिर्ब्रह्मप्रभवः सन्नाजानसिद्धानावरणभूतार्थमात्रगोचरतद्बुद्धिपूर्वको यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथिताजानसिद्धभावानां स्मृतयो ऽनावरणसर्वविषयतद्बुद्धिप्रभवा इति न श्रुतिभ्यो ऽमूषामस्ति कश्चिद्विशेषः । न चैताः स्फुटतरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः शक्यन्ते ऽन्यथयितुम् । तस्मात्तदनुरोधेन कथंचिच्छ्रुतय एव नेतव्याः । अपि च तर्कोपि कपिलादिस्मृतीरनुमन्यते, तस्मादप्येतदेव (१) प्राप्तम् । एवं प्रा-

(१) देवं—२ । ३ ।

प्रश्नमाह । "तस्य समाधि"रिति । यथा हि श्रुतीनामविगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात्, नैवं स्मृतीनामविगानमस्ति प्रधाने, तासां भूयसीनां ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनपराणां तत्रतत्र दर्शनात् । तस्मादविगानाच्छ्रौत एवार्थ आस्थेयो नतु स्मार्तो विगानादिति । तत्किमिदानीं परस्परविगानात् सर्वा एव स्मृतयोऽवहेया इत्यत आह । "विप्रतिपत्तौ च स्मृतीना"मिति । "न चातीन्द्रियार्था"निति । अर्वाग्दृगभिप्रायम् । शङ्कते । "शक्यं कपिलादीना"मिति । निराकरोति । "न सिद्धेरपी"ति । न तावत्कपिलादय ईश्वरवदाजानसिद्धाः, किं तु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां तदनुष्ठानवतां (१) प्राचि भवेऽस्मिन् जन्मनि सिद्धिरत एवाजानसिद्धा उच्यन्ते । यदस्मिन् जन्मनि न तैः सिद्ध्युपायोऽनुष्ठितः प्राग्भवीयवेदार्थानुष्ठानलब्धजन्मत्वात्तत्सिद्धीनां, तथा चावधृतवेदप्रामाण्यानां तद्विरुद्धार्थाभिधानं तदपबाधितमप्रमाणमेव । अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशङ्कितुं युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य (२) । तदेवं वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्वा सिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनादनाश्वास इति पूर्वोक्तं स्मारयति । "सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपी"ति । श्रद्धाजडान् बोधयति । "परतन्त्रप्रज्ञस्यापी"ति । ननु श्रुतिश्चेत्कपिलादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानातिशयं बोधयति, कथं तेषां वचनमप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुतेरप्यप्रा-

---

(१) तदर्थानुष्ठानवतां—पा० २ । ३ ।
(२) प्रमाणसिद्धत्वादर्थस्य—पा० २ ।

माण्यप्रसङ्गादित्यत आह । "या तु श्रुति"रिति । न तावत्सिद्धानां परस्परविरुद्धानि वचांसि प्रमाणं भवितुमर्हन्ति। न च विकल्पो वस्तुनि, सिद्धे तदनुपपत्तेः । अनुष्ठानमनागतोत्पाद्यं विकल्प्यते, न सिद्धम् । तस्य व्यवस्थानात् । तस्मात् श्रुतिसामान्यमात्रेण भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति । स्यादेतत् । कपिल एव श्रौतो नान्ये मन्वादयः । ततश्च तेषां स्मृतिः कपिलस्मृतिविरुद्धा ऽवहेयेत्यत आह । "भवति चान्या मनो"रिति । तस्याश्चागमान्तरसंवादमाह । "महाभारते ऽपि चे"ति । न केवलं मनोः स्मृतिः स्मृत्यन्तरसंवादिनी श्रुतिसंवादिन्यपीत्याह । "श्रुतिश्चे"ति । उपसंहरति । "अत" इति । स्यादेतत् । भवतु वेदविरुद्धं कापिलं वचस्तथापि द्वयोरपि पुरुषबुद्धिप्रभवतया को विनिगमनायां हेतुर्यतो वेदविरोधि कापिलं वचो नादरणीयमित्यत आह । "वेदस्य हि निरपेक्ष"मिति । अयमभिसंधिः । सत्यं शास्त्रयोनिरीश्वरस्तथाप्यस्य न शास्त्रक्रियायामस्ति स्वातन्त्र्यं कपिलादीनामिव, स हि भगवान् यादृशं पूर्वस्मिन् सर्गे चकार शास्त्रं तदनुसारेणास्मिन्नपि सर्गे प्रणीतवान् । एवं पूर्वतरानुसारेण पूर्वस्मिन्, पूर्वतमानुसारेण च पूर्वतर इत्यनादिरयं शास्त्रेश्वरयोः कार्यकारणभावः । तेनेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया येनास्य कपिलादिवत्स्वातन्त्र्यं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चास्य स्वयमाविर्भवदपि न शास्त्रकारणतामुपैति, द्वयोरप्यपर्यायेणाविर्भावात् । शास्त्रं च स्वतो बोधकतया पुरुषस्वात-

न्याभावेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कं सदनपेक्षं साक्षादेव स्वार्थे प्रमाणम् । कपिलादिवचांसि तु स्वतन्त्रकपिलादिप्रणेतृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभवपूर्वाः । तस्मात्तासामर्थप्रत्ययाङ्गप्रामाण्यविनिश्चयाय यावत् स्मृत्यनुभवौ कल्प्येते तावत् स्वतःसिद्धप्रमाणभावया ऽनपेक्षयैव श्रुत्या स्वार्थौ विनिश्चायित इति शीघ्रतरप्रवृत्तया श्रुत्या स्मृत्यर्थौ बाध्यत इति युक्तम् ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥२॥

प्रधानस्य तावत्(१) क्वचिद्वेदप्रदेशे वाक्याभासानि दृश्यन्ते, तद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न सन्ति । न च भूतेन्द्रियादिवन्महदादयो लोकसिद्धाः । तस्मादात्यन्तिकात् प्रमाणान्तरासंवादात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूलाभावादभावो वन्ध्यायाइव दौहित्र्यस्मृतेः । न चार्षज्ञानमत्र मूलमुपपद्यतइति युक्तम् । तस्मान्न कापिलस्मृतेः प्रधानोपादानत्वं जगत इति सिद्धम् ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥३॥

नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते, किं तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते । न चैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति । यत्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्ये ऽप्रामाण्यमश्नुवीरन् । न चैतानि प्रधानादिसद्भा-

(१) प्रधानस्य यावत्—पा० २ । ३ ।

वपराणि । किं तु योगस्वरूपतत्साधनतदवान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युत्पादनपराणि । तच्च किं चिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं पुराणेष्विव सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु, न तु तद्विवक्षितम् । अन्यपरादपि चान्यनिमित्तत प्रतीयमायानमभ्युपेयेत, यदि न मानान्तरेण विरुद्ध्येत । अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् । तस्मात् प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रान्न प्रधानादिसिद्धिः । अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिता ऽऽह स्म भगवान् वार्षगण्यः ।

'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम्' ॥ इति ।

योगं व्युत्पिपादयिषता निमित्तमात्रेणोह गुणा उक्ता, न तु भावत,स्तेषामतात्त्विकत्वादित्यर्थः । अलोकसिद्धानामपि प्रधानादीनामनादिपूर्वपक्षन्यायाभासोत्प्रेक्षितानामनुवाद्यत्वमुपपन्नम् । तदनेनाभिसन्धिनाह । "एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि" प्रधानादिविषयतया "प्रत्याख्याता द्रष्टव्ये"ति । अधिकरणान्तरारम्भमाक्षिपति । "नन्वेवं सति समानन्यायत्वा"दिति । समाधत्ते । "अस्त्यत्राभ्यधिका शङ्का । मा नाम सांख्यशास्त्रात् प्रधानसत्ता विज्ञायि । योगशास्त्रात्तु प्रधानादिसत्ता विज्ञापयिष्यते । बहुलं हि योगशास्त्राणां वेदेन सह संवादो दृश्यते । उपनिषदुपायस्य च तत्त्वज्ञानस्य योगापेक्षास्ति । न जातु

योगशास्त्रविहितं यमनियमादिबहिरङ्गमुपायमपहायान्तरङ्गं च धारणादिकमन्तरेणौपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कार उदेतुमर्हति। तस्मादौपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात् संवादबाहुल्याच्च वेदेनाष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिः प्रमाणम्। ततश्च प्रमाणात् प्रधानादिप्रतीतेर्नाशब्दत्वम्(१)। न च तदप्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणं च यमादाविति युक्तम्। तत्राप्रामाण्ये ऽन्यत्राप्यनाश्वासात्। यथाहुः॥

'प्रसरं न लभन्ते हि यावत् क्व चन मर्कटाः।
नाभिद्रवन्ति ते तावत् पिशाचा वा स्वगोचरे'॥ इति।

सेयं लब्धप्रसरा प्रधानादौ योगाप्रमाणतापिशाची सर्वत्रैव दुर्वारा भवेदित्यस्याः प्रसरं निषेधता प्रधानाद्यभ्युपेयमिति नाशब्दं प्रधानमिति शङ्कार्थः। से"यमभ्यधिकाशङ्कातिदेशेन निवर्त्यते"। निवृत्तिहेतुमाह। "अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावपी"ति। यदि प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं भवेत्, भवेत् प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधेनाप्रमाणम्। तथा च तद्विहितेषु यमादिष्वप्यनाश्वासः स्यात्। तस्मान्न प्रधानादिपरं तत्, किं तु तन्निमित्तीकृत्य योगव्युत्पादनपरमित्युक्तम्। न चाविषये ऽप्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्यमुपहन्ति। नहि चक्षू रसादावप्रमाणं रूपेप्यप्रमाणं भवितुमर्हति। तस्माद्वेदान्तश्रुतिविरोधात् प्रधानादिरस्याविषयो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः। स्यादेतत्। अध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं स्मृतयो बौद्धार्हतका-

(१) प्रतीतेर्नाशब्दं प्रधानादि—पा० २। ३

पालिकादीनां, ता अपि कस्मान्न निराक्रियन्तइत्यत आह। "सतोष्वपी"ति। तासु खलु बहुतं वेदार्थविसंवादिनीषु शिष्टानादृतासु कैश्चिदेव तु पुरुषापसदैः पशुप्रायैर्म्लेच्छादिभिः परिगृहीतासु वेदमूलत्वाशङ्कैव नास्तीति न निराकृताः, तद्विपरीतास्तु सांख्ययोगस्मृतय इति ताः प्रधानादिपरतया व्युदस्यन्तइत्यर्थः। "न सांख्यज्ञानेन वदनिरपेक्षेणे"ति। प्रधानादिविषयेणेत्यर्थः। "द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च," ये प्रधानादिपरतया तच्छास्त्रं व्याचक्षतइत्यर्थः। संख्या सम्यग्बुद्धिर्वैदिकी तया वर्तन्तइति सांख्याः। एवं योगो ध्यानम्, उपायोपेययोरभेदविवक्षया, चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगः, तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैकतानता। एतच्चोपलक्षणम्। अन्येपि यमनियमादयो बाह्या आन्तराश्च धारणादयो योगोपाया द्रष्टव्याः। एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां कणभक्षाक्षचरणादीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना। सुगममन्यत्॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं चशब्दात् ॥ ४ ॥

अवान्तरसंगतिमाह। "ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्ये"ति। चोदयति। "कुतः पुन"रिति। समानविषयत्वे हि विरोधो भवेत्। न चेहास्ति समानविषयता, धर्मवद्ब्रह्मणोपि मानान्तराविषयतया ऽतर्क्यत्वेनानपेक्षाम्नायैकगोचरत्वादित्यर्थः। समाधत्ते। "भवेदय"मिति।

मानान्तरस्याविषयः सिद्धवस्त्ववगाहिनः ।
धर्मो ऽस्तु कार्यरूपत्वाद्ब्रह्म सिद्धं तु गोचरः ॥

तस्मात्प्रमानविषयत्वादस्त्यत्र तर्कस्यावकाशः। नन्वस्तु विरोधः, तथापि तर्कादरे को हेतुरित्यत आह। "यथा च श्रुतीना"मिति । सावकाशा बह्वो ऽपि श्रुतयो ऽनवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया बह्वोपि श्रुतयो गुणकल्पनादिभिर्व्याख्यानमर्हन्तीत्यर्थः । अपि च ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितया ऽनादिमविद्यां निवर्तयन् दृष्टेनैव रूपेण मोक्षसाधनमिष्यते, तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाननतया प्रधानस्यानुमानं दृष्टसाधर्म्येणादृष्टविषयं विषयतो ऽन्तरङ्गं, बहिरङ्गं त्वत्यन्तपरोक्षगोचरं शाब्दं ज्ञानं तेन प्रधानप्रत्यासत्त्याप्यनुमानमेव बलीय इत्याह । "दृष्टसाधर्म्येण चे"ति । अपि च श्रुत्यापि ब्रह्मणि तर्क आदृत इत्याह । "श्रुतिरपी"ति । सोयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपः पुनस्तर्केण प्रस्तूयते

प्रकृत्या सह सारूप्यं विकाराणामवस्थितम् ।
जगद्ब्रह्मसरूपं च नेति नो तस्य विक्रिया ॥
विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्जडमशुद्धिभाक् ।
तेन प्रधानसारूप्यात् प्रधानस्यैव विक्रिया ॥

तथाहि । एक एव स्त्रीकायः सुखदुःखमोहात्मकतया पत्युस्सपत्नीनां च चैत्रस्य च स्त्रैणस्य तामविन्दतो ऽपर्यायं सुखदुःखविषादानाधत्ते । स्त्रिया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सुखदुःखमोहात्मतया च स्वर्गनरकोच्चावचप्रपञ्च-

तया च जगदशुद्धमचेतनं च, ब्रह्म तु चेतनं विशुद्धं च, निरतिशयत्वात्। तस्मात् प्रधानस्याशुद्धस्याचेतनस्य विकारो जगन्न तु ब्रह्मण इति युक्तम्। ये तु चेतनब्रह्मविकारतया जगच्चैतन्यमाहुस्तान् प्रत्याह। "अचेतनं चेदं जगदि"ति। व्यभिचारं चोदयति। "ननु चेतनमपी"ति। परिहरति। "न स्वामिभृत्ययोरपी"ति। ननु मा नाम साक्षाच्चेतनश्चेतनान्तरस्योपकार्षीत्, तत्कार्यकरणबुद्ध्यादिनियोगद्वारेण तूपकरिष्यतीत्यत आह। "निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना"इति। उपजनापायवद्धर्मयोगो ऽतिशयः, तदभावो निरतिशयत्वम्। अत एव निर्व्यापारत्वादकर्तारस्तस्मात्तेषां बुद्ध्यादिप्रयोक्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः। चोदको ऽनुशयबीजमुद्घाटयति। "योऽपी"ति। अभ्युपेत्यापाततः समाधानमाह। "तेनापि कथं चि"दिति। परमसमाधानं तु सूत्रावयवेन वक्तुं तमेवावतारयति। "न चैतदपि विलक्षणत्व"मिति। सूत्रावयवाभिसंधिमाह। "अनवगम्यमानमेव हीद"मिति। शब्दार्थात् खलु चेतनप्रकृतित्वाच्चैतन्यं पृथिव्यादीनामवगम्यमानमुपोद्बलितं मानान्तरेण साक्षात्क्रियमाणमप्यचैतन्यमन्यथयेत्। मानान्तराभावे त्वार्थोऽर्थः श्रुत्यर्थेनापबाधनीयो, न तु तद्बलेन(१) श्रुत्यर्थो ऽन्यथयितव्य इत्यर्थः॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति। "ननु चेतनत्वमपि क्व चि"दिति। न पृथिव्यादीनां चैतन्यमार्थमेव, किं तु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः॥

(१) तद्दर्शन—पा० ३।

सूत्रमवतारयति । "अत उत्तरं पठति" ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

विभजते । "तुशब्द"इति । नैताः श्रुतयः साक्षान्मृदादीनां वागादीनां च चैतन्यमाहुःरपि तु तदधिष्ठात्रीणां देवतानां चिदात्मनां, तेनैतच्छ्रुतिबलेन न मृदादीनां वागादीनां च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति । कस्मात् पुनरेतदेवमित्यत आह । "विशेषानुगतिभ्याम्" । तत्र विशेषं व्याचष्टे । "विशेषो ही"ति । भोक्तृणामुपकार्यत्वाद् भूतेन्द्रियाणां चोपकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धेश्च 'विज्ञानं चाभव'दिति श्रुतेश्च विशेषश्चेतनाचेतनलक्षणः प्रागुक्तः स नोपपद्यते । देवताशब्दकृतो वात्र विशेषो विशेषशब्देनोच्यतइत्याह । "अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवाद"इति । अनुगतिं व्याचष्टे । "अनुगताश्चे"ति । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्वनुगता देवता अभिमानिनीरुपदिशन्ति मन्त्रादयः । अपि च भूयस्यः श्रुतयोऽग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविश'दित्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च क्षेत्रज्ञभेदाश्चेतनाः । तस्मान्नेन्द्रियादीनां चैतन्यं श्रूयत इति । अपि च प्राणसंवादवाक्यशेषे प्राणानामस्मदादिशरीराणामिव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां

क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन चैतन्यं द्रढयतीत्याह(१)। "प्राणसंवादवाक्यशेष चे"ति । "तत्तेज ऐक्षतेत्यपी"ति। यद्यपि प्रथमे ऽध्याये भाक्तत्वेन वर्णितं तथापि मुख्यतयापि कथं चिन्नेतुं शक्यमिति द्रष्टव्यम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति । "तस्मा"दिति॥
सिद्धान्तसूत्रम्।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

प्रकृतिविकारभावे हेतुं(२) सारूप्यं विकल्प्य दूषयति। "अत्यन्तसारूप्ये चे"ति । प्रकृतिविकारभावाभावहेतुं वैलक्षण्यं विकल्प्य दूषयति। "विलक्षणत्वेन च कारणे"ति। सर्वस्वभावाननुवर्तनं प्रकृतिविकारभावाविरोधि(३) । तदनुवर्तने तादात्म्येन(४) प्रकृतिविकारभावाभावात्। मध्यमस्त्वसिद्धः । तृतीयस्तु निदर्शनाभावादसाधारण इत्यर्थः । अथ जगद्योनितया ऽऽगमाद्ब्रह्मणोवगमादागमबाधितविषयत्वमनुमानस्य कस्मान्नोद्भाव्यत इत्यत आह। "आगमविरोधस्त्वि"ति । न चास्मिन्नागमैकसमधिगमनीये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्यावकाशोस्ति येन तदुपादायागम आक्षिप्येतेत्याशयवानाह । "यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणी"ति । यथा हि कार्यत्वाविशेषेप्यारोग्यकामः पथ्यमश्नीयात्स्वर्गकामः सिक्तानां भक्षयेदित्यादीनां मानान्तरापेक्षता,(५) न तु दर्श-

(१) गमयतीत्याह—पा० २ ।
(२) प्रकृतिविकारभावहेतुं—पा० २ । ३ । ४ ।
(३) विकारभावाभावाविरोधि—पा० ३ । परंत्वसंगतः ।
(४) तादात्म्येपि—पा० ४ ।
(५) न्तरसापेक्षता—पा० २ न्तरापेक्षा—पा० ४ ।

पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादीनां, तत्कस्य हेतोः, तस्य कार्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । एवं भूतत्वाविशेषेपि पृथिव्यादीनां मानान्तरगोचरत्वं, न तु भूतस्यापि ब्रह्मणः, तस्याम्नायैकगोचरस्यातिपतितसमस्तमानान्तरसीमतया सूत्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि सूत्यागमसिद्धं ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वं, कथं तर्हि श्रवणातिरिक्तमननविधानमित्यत आह । "यदपि श्रवणव्यतिरेकेणे"ति । तर्को हि प्रमाणविषयविवेचकतया तदितिकर्तव्यताभूत(१)स्तदाश्रयो ऽसति प्रमाणे ऽनवद्यस्याश्रयस्याभावात् शुष्कतया नाद्रियते । यस्त्वागमप्रमाणाश्रयस्तद्विषयविवेचकस्तदविरोधी स मन्तव्य इति विधीयते । "श्रुत्यनुगृहीत" इति । श्रुत्या श्रवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतो "ऽनुभवाङ्गत्वेने"ति । मतो हि भाव्यमानो भावनाया विषयतया ऽनुभूतो भवतीति मननमनुभवाङ्गम् । "आत्मनो ऽनन्वागतत्व"मिति । स्वप्नाद्यवस्थाभिरसंपृक्तत्वमुदासीनत्वमित्यर्थः । अपि च चेतनकारणवादिभिः कारणसालक्षण्येपि कार्यस्य कथं चिच्चैतन्याविर्भावानाविर्भावाभ्यां विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदिति जगत्कारणे योजयितुं शक्यम् । अचेतनप्रधानकारणवादिनां तु दुर्योजमेतत् । नह्यचेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानरूपता संभविनी, चेतनस्य जगत्कारणस्य सुषुप्ताद्यवस्थास्विव सतोपि चैतन्यस्यानाविर्भावतया शक्यमेव कथं चिदविज्ञानात्मत्वं योजयितुमित्याह । "योपि चेतनकारणश्रवणबले-

(१) व्यतान्तर्भूत—पा० ३ । ४ ।

ने"ति । परस्यैव त्वचेतनप्रधानकारणवादिनः साङ्ख्यस्य न युज्येत । "प्रत्युक्तत्वात्तु वैलक्षण्यस्ये"ति । वैलक्षण्ये कार्यकारणभावो नास्तीत्यभ्युपेत्येदमुक्तम् । परमार्थतस्तु नास्माभिरेतदभ्युपेयतइत्यर्थः ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

न कारणात्कार्यमभिन्नमभेदे कार्यत्वानुपपत्तेः, । कारणवत्स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् शुद्ध्यशुद्ध्यादिविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च । अथ(१) चिदात्मनः कारणस्य जगतः कार्याद्भेदः, तथा चेदं जगत्कार्यं सत्त्वेपि चिदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति, नास्ति चेदसदुत्पद्यतइति सत्कार्यवादव्याकोप इत्याह । "यदि चेतनं शुद्ध"मिति । परिहरति । "नैष दोष"इति । कुतः,"प्रतिषेधमात्रत्वात्" । विभजते । "प्रतिषेधमात्रं चेद"मिति । प्रतिपादयिष्यति हि तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र । यथा कार्यं स्वरूपेण सदसत्त्वाभ्यां न निर्वचनीयम् अपि तु कारणरूपेण (२) शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एवं च कारणसत्त्वैव कार्यस्य सत्ता न ततोन्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति कारणे भवत्यसत् । स्वरूपेण तूत्पत्तेः प्रागुत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न सतो ऽसतो वोत्प-

---

(१) अथ—२ नास्ति ।

(२) यथा न कार्यं स्वरूपेण सत् किं तु सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयमपि कारणरूपेण—पा० ४ ।

त्तिरिति निर्विषयः सत्कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

असामञ्जस्यं विभजते । "अत्राह" चोदको, "यदि स्थौल्ये"ति । यथा हि यूषादिषु हिङ्गुसैन्धवादीनामविभागलक्षणो लयः स्वगतरसादिभिर्यूषं दूषयत्येवं ब्रह्मणि विशुद्धादिधर्मणि जगल्लीयमानमविभागं गच्छद्ब्रह्म स्वधर्मेण दूषयेन्न चान्यथा लयो लोकसिद्ध इति भावः । कल्पान्तरेणासामञ्जस्यमाह । "अपि च समस्तस्ये"ति । नहि समुद्रस्य फेनोर्मिबुद्बुदादिपरिणामे वा रज्ज्वां सर्पधारादिविभ्रमे वा नियमो दृष्टः । समुद्रो हि कदा चित्फेनोर्मिरूपेण परिणमते कदा चिद्बुद्बुदादिना, रज्ज्वां हि कश्चित्सर्प इति विपर्यस्यति कश्चिद्धारेति । न च क्रमनियमः । सोयमत्र भोग्यादिविभागनियमः क्रमनियमश्चासमञ्जस इति । कल्पान्तरेणासामञ्जस्यमाह । "अपि च भोक्तृणा"मिति । कल्पान्तरं शङ्कापूर्वमाह । "अथेद"मिति ॥

सिद्धान्तसूत्रम् ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नाविभागमात्रं लयोऽपि तु कारणे कार्यस्याविभागस्तत्र च तद्धर्मादूषणे सन्ति सहस्रं दृष्टान्ताः । तव तु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मदूषणे न दृष्टान्तलवोप्यस्तीत्यर्थः । स्यादेतत् । यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्मादूषणं कारणस्येत्यत आह । "अनन्यत्वे-

पी"ति। यथा रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्तिर्न च शुक्ते रजतमेवमिदमपीत्यर्थः। अपि च स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि(१) कार्यस्य कारणादभेदमभिदधती(२) श्रुतिरनतिशङ्कनीया, सर्वैरेव वेदवादिभिस्तत्र स्थित्युत्पत्त्योर्यः परिहारः स प्रलयेपि समानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम, तस्मान्नापीतिमात्रमनुयोज्यमित्याह। "अत्यल्पं चेदमुच्यत"इति। "अस्ति चायमपरो दृष्टान्तो" "यथा स्वप्नदृगेक"इति। लौकिकः पुरुषः। "एवमवस्थात्रयसाच्येक"इति। अवस्थात्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः। कल्पान्तरेणासामञ्जस्ये कल्पान्तरेण दृष्टान्तंभावं परिहारमाह। "यत्पुनरेतदुक्त"मिति। अविद्याशक्तेर्नियतत्वादुत्पत्तिनियम इत्यर्थः। "एतेने"ति। मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, कारणाभावे कार्याभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञानेन च सशक्तिनो मिथ्याज्ञानस्य समूलघातं निहतत्वादिति॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥१०॥

कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं तावत्समानमेवोभयोः पक्षयोः, प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गो ऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्गस्य प्रधानोपादानपक्षएव नास्मत्पक्षइति यद्यप्युपरिष्टात्प्रतिपादयिष्यामस्तथापि गुडजिह्विकया समानत्वापादनमिदानीमिति मन्तव्यमिदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखोपादानं क्लेशकर्माशया-

(१) त्रिष्वपि—२ नास्ति।

(२) मभिवदन्ती—पा० ३।४।

दीदमस्येति । सुगममन्यत् ॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि ॥ ११ ॥

केवलागमगम्येऽर्थे स्वतन्त्रतर्काविषये । न सांख्यादिवत् साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेण तर्कः प्रवर्तनीयो येन प्रधानादिसिद्धिर्भवेत् । शुष्कतर्को हि स भवत्यप्रतिष्ठानात् । तदुक्तम् ।

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ इति ।

न च महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कस्य चित्तर्कस्य प्रतिष्ठा, महापुरुषाणामेव तार्किकाणां मिथो विप्रतिपत्तेरिति । सूत्रेण शङ्कते ।। "अन्यथानुमेयमिति चेत्" । तद्विभजते । "अन्यथा वयमनुमास्यामह"इति । नानुमानाभासव्यभिचारेणानुमानव्यभिचारः शङ्कनीयः प्रत्यक्षादिष्वपि तदाभासव्यभिचारेण तत्प्रसङ्गात् । तस्मात्स्वाभाविकप्रतिबन्धवल्लिङ्गानुसरणे निपुणेनानमात्रा भवितव्यं, ततश्चाप्रत्यूहं प्रधानं सेत्स्यतीति भावः । अपि च येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठामाह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयस्तदप्रतिष्ठाया-मितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह । "नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एवे"ति । अपि च तर्काप्रतिष्ठायां सकललोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः । न च श्रुत्यर्थाभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चय इत्याह । "सर्वतर्काप्रतिष्ठायां चे"ति । अपि च विचारात्मकस्तर्कस्तर्कितपूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कितं राद्धान्तमनुजानाति । सति चैष पूर्वपक्षविषये तर्के प्रतिष्ठारहिते

प्रवर्त्तते, तदभावे विचाराप्रवृत्तेः । तदिदमाह । "अयमेव च तर्कस्यालंकार" इति । तामिमामाशङ्कां सूत्रेण परिहरति । "एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः" । न वयमन्यत्र तर्कमप्रमाणयामः, किं तु जगत्कारणसत्त्वे स्वाभाविकप्रतिबन्धवन्न लिङ्गमस्ति । यत्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्रं, तदप्रतिष्ठादोषान्न मुच्यतइति । कल्पान्तरेणानिर्मोक्षपदार्थमाह । "अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष" इति । भूतार्थगोचरस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं लोके दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य । वैदिकं चेदं चेतनजगदुपादानविषयं विज्ञानं वेदोत्थतर्केतिकर्तव्यताकं वेदजनितं व्यवस्थितं वेदानपेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तार्किकाणामन्योन्यं विप्रतिपत्तेस्तत्त्वनिर्द्धारणकारणाभावाच्च न ततस्तत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम् असम्यग्ज्ञानाच्च न संसाराद्विमोक्ष इत्यर्थः ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

न कार्यं कारणादभिन्नमभेदे कारणरूपवत् कार्यत्वानुपपत्तेः, करोत्यर्थानुपपत्तेश्च । अभूतप्रादुर्भावनं(१) हि तदर्थः । न चास्य कारणात्मत्वे किं चिदभूतमस्ति यदर्थमयं पुरुषो यतेत । अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत्, न । तस्या अपि कारणात्मत्वेन सत्त्वा,दसत्त्वे वा ऽभिव्यञ्जनस्यापि तद्वत्प्र-

(१) प्रादुर्भावो—पा० ४ ।

सङ्गेन कारणात्मत्वव्याघातात् । नहि तदेव तदानीमेवास्ति नास्ति चेति युज्यते । किं चेदं मणिमन्त्रौषधमिन्द्रजालं कार्येण शिक्षितं यदिदमजातानिरुद्धातिशयमव्यवधानमविदूरस्थानं च तस्यैव तदवस्थेन्द्रियस्य पुंसः कदा चित्प्रत्यक्षं परोक्षं च येनास्य कदा चित्प्रत्यक्षमुपलम्भनं कदा चिदनुमानं कदा चिदागमः । कार्यान्तरव्यवधिरस्य पारोक्ष्यहेतुरिति चेत्, न । कार्यजातस्य सदातनत्वात् । अथापि स्यात्कार्यान्तराणि पिण्डकपालशर्कराचूर्णकणप्रभृतीनि कुम्भं व्यवदधते, ततः कुम्भस्य पारोक्ष्यं कदा चिदिति । तन्न । तस्य कार्यजातस्य कारणात्मनः सदातनत्वेन सर्वदा व्यवधानेन कुम्भस्यात्यन्तानुपलब्धिप्रसङ्गात् । कादाचित्कत्वे वा कार्यजातस्य न कारणात्मत्वं, नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य भेदकत्वात् । भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्र सद्भासंभव इत्युक्तम् । तस्मात्कारणात्कार्यमेकान्तत एव भिन्नम् । न च भेदे गवाश्ववत्कार्यकारणभावानपपत्तिरिति साम्प्रतम् । अभेदेपि कारणरूपवत्तदनुपपत्तेरुक्तत्वात् । अत्यन्तभेदे च कुम्भकुम्भकारयोर्निमित्तनैमित्तिकभावस्य दर्शनात् । तस्मादन्यत्वाविशेषेपि समवायभेद एवोपादानोपादेयभावनियमहेतुः । यस्याभूत्वा भवतः समवायस्तदुपादेयं, यत्र च समवायस्तदुपादानम् । उपादानत्वं च कारणस्य कार्यादल्पपरिमाणस्य दृष्टं यथा तन्त्वादीनां पटाद्युपादानानां पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम् । चिदात्मनस्तु परममहत उपा-

दानान्नात्यन्तात्पपरिमाणमुपादेयं भवितुमर्हति । तस्माद्य-त्रेदमल्पतारतम्यं(१) विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः संभवति तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः । क्षोदीयोन्तरानन्त्ये तु (२)मेरुराजसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गो ऽनन्तावयवत्वादु-भयोः । तस्मात्परममहतो ब्रह्मण उपादानादभिन्नमुपादेयं जगत्कार्यमभिदधती(३) श्रुतिः प्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधा-त् सहस्रसंवत्सरसत्रगतसंवत्सरश्रुतिवत्कथं चिज्जघन्यत्व-वृत्त्या व्याख्येयेत्यधिकं शङ्कमानं प्रति सांख्यदूषणमतिदि-शति "एतेने"ति सूत्रेण । अस्यार्थः । कारणात्कार्यस्य भेदं तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र निषेत्स्यामः । अवि-द्यासमारोपणेन च कार्यस्य न्यूनाधिकभावमप्यप्रयोजकत्वादु-पेक्षिष्यामहे । तेन वैशेषिकाद्यभिमतस्य तर्कस्य शुष्कत्वे-नाव्यवस्थितेः(४) सूत्रमिदं सांख्यदूषणमतिदिशति । यत्र कथं चिद्वेदानुसारिणो मन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतस्य सांख्यतर्कस्यैषा गतिस्तत्र परमाण्वादिवादस्यात्यन्तवेदबा-ह्यस्य मन्वाद्युपेक्षितस्य च कैव कथेति । "केन चिदंशे-ने"ति । द्व्यणुकादयो हि व्युत्पाद्यास्ते च किं चित्सदसद्वा पूर्वप-क्ष(५)न्यायोत्प्रेक्षितमप्युदाहृत्य व्युत्पाद्यन्तइति केन चिदंशे-नेत्युक्तम् । सुगममन्यत् ॥

---

(१) मल्पपरिमाणतारतम्यं—पा० ४ ।

(२) क्षोदीयोऽर्थान्तराभ्युपगमे तु—पा० ४ ।

(३) मभिवदन्ती—पा० ३ । ४ ।

(४) शुष्कत्वेनाव्यवस्थितत्वे स्थिते—पा० ३ । ४ ।

(५) सदसद्वादपूर्वपक्ष—पा० २ । ४ ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

स्यादेतत् । अतिगम्भीरजगत्कारणविषयत्वं तर्कस्य नास्ति, केवलागमगम्यमेतदित्युक्तं, तत्कथं पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप इत्यत आह । "यद्यपि श्रुतिः प्रमाण"मिति । प्रवृत्ता हि श्रुतिरनपेक्षतया स्वतः प्रमाणत्वेन न प्रमाणान्तरमपेक्षते । प्रवर्तमाना पुनः स्फुटतरप्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधेन मुख्यार्थात् प्रच्याव्य जघन्यवृत्तितां नीयते, यथा मन्त्रार्थवादावित्यर्थः । अतिरोहितार्थं भाष्यम् । "यथा त्वद्यत्व"इति । यद्यतीतानागतयोः स्वर्गयोरेष विभागो न भवेत् ततस्तदेवाद्यतनस्य विभागस्य बाधकं स्यात्, स्वप्नदर्शनस्येव जाग्रद्दर्शनं, न त्वेतदस्ति । अबाधिताद्यतनदर्शनेन तयोरपि तथात्वानुमानादित्यर्थः । इमां शङ्कामापाततोऽविचारितलोकसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति सूत्रकारः "स्याल्लोकवत्" ॥

परिहाररहस्यमाह ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्वस्मादविरोधादस्य विशेषाभिधानोपक्रमस्य विभागमाह । "अभ्युपगम्य चेम"मिति । स्यादेतत् । यदि का-

रणात्परमार्थभूतादनन्यत्वमाकाशादेः(१) प्रपञ्चस्य कार्यस्य कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रपञ्चावतार इत्यत आह। "व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यत"इति । न खल्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः, किं तु भेदं व्यासेधाम,स्ततश्च नाभेदाश्रयदोषप्रसङ्गः । किं त्वभेदं व्यासेधद्भिर्वैशेषिकादिभिरस्माकं साहायकमेवाचरितं भवति । भेदनिषेधहेतुं व्याचष्टे ।"आरम्भणशब्दस्ताव"दिति । एवं हि ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं जगत्तत्त्वतो ज्ञायेत यदि ब्रह्मैव तत्त्वं जगतो भवेत् । यथा रज्ज्वां ज्ञातायां भुजङ्गतत्त्वं ज्ञातं भवति । सा हि तस्य तत्त्वम् । तत्त्वज्ञानं च ज्ञानमतोऽन्यन्मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अत्रैव वैदिको दृष्टान्तो "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेने"ति । स्यादेतत् । मृदि ज्ञातायां कथं मृन्मयं घटादि ज्ञातं भवति, नहि तन्मृदात्मकमित्युपपादितमधस्तात् । तस्मात्तत्त्वतो भिन्नं (२) न चान्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यद्विज्ञातं भवतीत्यत आह श्रुतिः 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्" वाचया केवलमारभ्यते विकारजातं, न तु तत्त्वतोस्ति, यतो नामधेयमात्रमेतद्, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति राहोः शिर इति विकल्पमात्रम् । यथाहुर्विकल्पविदः । 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति । तथा चावस्तुतयाऽनृतं विकारजातं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । तस्माद्घटशरावोदञ्च-

(१) दनन्यत्वमस्याकाशादेः—पा० ३ । ४ ।
(२) तस्मात्ततो भिन्नं—पा० २ । ४ ।

नादीनां तत्त्वं मृदेव, तेन मृदि ज्ञातायां तेषां सर्वेषा-
मेव तत्त्वं ज्ञातं भवति । तदिदमुक्तं "न चान्यथैकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानं संपद्यते" इति । निदर्शनान्तरद्वयं दर्शय-
न्नुपसंहरति । "तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशाना" मिति ।
ये हि दृष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुसन्तो यथा मृगतृष्णिको-
दकादयः, तथा च सर्वं विकारजातं, तस्मादवस्तु स-
त् । तथाहि यदस्ति तदस्त्येव, यथा चिदात्मा, नह्यसौ
कदा चित् क चित् कथं चिद्वास्ति, किं तु सर्वदा सर्वत्र
सर्वथास्त्येव, न नास्ति । न चैवं विकारजातं, तस्य कदा
चित् कथं चित् कुत्र चिदवस्थानात् । तथाहि सत्स्वभावं
चेद्विकारजातं, कथं कदा चिदसत्, असत्स्वभावं चेत्कथं
कदा चित्सत् । सदसतोरेकत्वविरोधात् । नहि रूपं क-
दा चित् क चित् कथं चिद्वा गन्धो भवति । अथ तस्य
सदसत्त्वे धर्मौ, ते च स्वकारणाधीनजन्मतया कदा चिदेव
भवतः, तत्तर्हि विकारजातं दण्डायमानं सदातनमिति न
विकारः कस्य चित् । अथासत्त्वसमये तन्नास्ति, कस्य
तर्हि धर्मो ऽसत्त्वम् । नहि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्धर्मो ऽसत्त्वं
प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथास्य न धर्मः किं त्वर्थान्तरम-
सत्त्वं, किमायातं भावस्य । नहि घटे जाते पटस्य किं
चिद्भवति । असत्त्वं भावविरोधीति चेद्, न । अकिं-
चित्करस्य तत्त्वानुपपत्तेः किं चित्करत्वे वा तत्राप्यसत्त्वेन
तदनुयोगसंभवात् । अथास्यासत्त्वं नाम किं चिन्न जा-
यते किं तु स एव न भवति । यथाहुः ।

'न तस्य किंचिद्भवति न भवत्येव केवलम्' । इति ।
अथैष प्रसज्यप्रतिषेधो निरूप्यतां किं तत्स्वभावो भाव उत भावस्वभावः स इति । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे भावानां तत्स्वभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्येत तथा च भावानुभवाभावः । उत्तरस्मिंस्तु सर्वभावनित्यतया नाभावव्यवहारः स्यात् । कल्पनामात्रनिमित्तत्वेपि(१) निषेधस्य भावनित्यतापत्तिस्तदवस्थैव । तस्माद्भिन्नमस्ति कारणाद्विकारजातं न वस्तु सत्, अतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतम्। तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं विकारजातस्य कारणस्य निर्वाच्यतया सत्त्वं, मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततया ऽनुवदति श्रुतिः । 'यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त' इति चाक्षपादसूत्रं प्रमाणसिद्धो दृष्टान्त इत्येतत्परं न पुनर्लोकसिद्धत्वमत्र विवक्षितमन्यथा तेषां परमाण्वादिर्न दृष्टान्तः स्यात् । नहि परमाण्वादिर्नैसर्गिकवैनयिक(२)बुद्धातिशयरहितानां लौकिकानां सिद्ध इति । संप्रत्यनेकान्तवादिनमुत्थापयति । "ननन्वनेकात्मक"मिति । अनेकाभिः शक्तिभिर्याः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्टयस्तद्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमतो यद्येवमित्यत आह । "तत्रैकत्वांशेने"ति । यदि पुनरेकत्वमेव वस्तु सद्भवेत् ततो नानात्वाभावाद्वैदिकः कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकस्य व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत । ब्र-

(१) निर्मितत्वेपि—पा० २ । ३ । युक्तश्चायमेव पाठः ।
(२) वैशेषिक—पा० २ । ३ ।

ह्मगोचराश्च श्रवणमननादयः सर्वे दत्तजलाञ्जलयः प्रसज्येरन्। एवं चानेकात्मकत्वे ब्रह्मणो मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । तमिममनेकान्तवादं दूषयति । "नैवं स्यादि"ति । इदं तावदत्र वक्तव्यं, मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वमिति वदतः कार्यकारणयोः परस्परं किमभेदोभिमत, आहो भेद, उत भेदाभेदाविति । तत्राभेदऐकान्तिके मृदात्मनेति च घटशरावाद्यात्मनेति चोल्लेखद्वयं नियमश्च नोपपद्यते । भेदे चोल्लेखद्वयनियमावुपपन्नौ, आत्मनेति(१) त्वसमञ्जसम् । नह्यन्यस्यान्य आत्मा भवति । न चानेकान्तवादः । भेदाभेदाकल्पे तूल्लेखद्वयं भवेदपि । नियमस्त्वयुक्तो नहि धर्मिणोः कार्यकारणयोः संकरे तद्धर्मावेकत्वनानात्वे न संकीर्येते इति संभवति। ततश्च मृदात्मनैकत्वं यावद्भवति तावद्घटशरावाद्यात्मनापि स्यात्, एवं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं (२) यावद्भवति तावन्मृदात्मना नानात्वं भवेत्। सोयं नियमः कार्यकारणयोरैकान्तिकं भेदमुपकल्पयति, अनिर्वचनीयतां वा कार्यस्य । पराक्रान्तं चास्माभिः प्रथमाध्याये तदास्तां तावत् । तदेतद्युक्ति(३)निराकृतमनुवदन्तीं श्रुतिमुदाहरति । "मृत्तिकेत्येव सत्यमि"ति । स्यादेतत्। न ब्रह्मणो जीवभावः काल्पनिकः, किं तु भाविकः, अंशो हि स, तस्य कर्मस-

(१) मृदात्मनेति—पा० २ ।

(२) शरावाद्यात्मनानात्वं—पा० २ । ४ ।

(३) तदेतच्छ्रुतियुक्ति—पा० ३ । ४ ।

हितेन ज्ञानेन ब्रह्मभाव आधीयतइत्यत आह। "स्वयं प्रसिद्धं ह्ये"ति। स्वाभाविकस्यानादेरिति यदुक्तं नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकस्य व्यवहारः सेत्स्यतीति तत्राह। "बाधिते चे"ति। यावद्बाधं हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्नदशायामिव तदुपदर्शितपदार्थजातव्यवहारः। स च यथा जाग्रदवस्थायां बाधकान्निवर्त्तते एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यपरिभावनाभ्यासपरिपाकभुवा शारीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्त्तते। स्यादेतत्। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये'दित्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिलक्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनीयतइति न ब्रूते, किं त्ववस्थाभेदाश्रयो व्यवहारोऽवस्थान्तरप्राप्तौ निवर्त्तते, यथा बालकस्य कामचारवादभक्षतोपनयनप्राप्तौ निवर्त्तते, न च तावतासौ मिथ्याज्ञाननिबन्धनो भवत्येवमत्रापीत्यत आह। "न चायं व्यवहाराभाव" इति। कुतः, "तत्त्वमसीतिब्रह्मात्मभावस्ये"ति। न खल्वेतद्वाक्यमवस्थाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह जीवस्य, अपि तु न भुजङ्गो रज्जुरियमितिवत् सदातनं तमभिवदति। अपि च सत्यानृताभिधानेनाप्येतदेव युक्तमित्याह। "तस्करदृष्टान्तेन चे"ति। "न चास्मिन् दर्शन"इति। नहि जातु कठस्य दण्डकमण्डलुकुण्डलशालिनः कुण्डलिज्ञानं दण्डवत्तां कमण्डलुमत्तां बाधते, तत्कस्य हेतोः, तेषां कुण्डलादीनां तस्मिन् भाविकत्वात्, तद्वदिहापि भाविकगोचरेणैकात्म्यज्ञानेन न नानात्वं भाविकमपवदनीयम्। नहि ज्ञानेन वस्तु-

पनीयते, ऽपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः। चोदयति। "नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगम" इति। अबाधितानधिगतासंदिग्ध-विज्ञानसाधनं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणोपपत्त्या प्र-त्यक्षादीनि प्रमाणतामश्नुवते। एकत्वैकान्ताभ्युपगमे तु तेषां सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येत। तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भावनाभाव्यभावककरणेतिकर्तव्यता-भेदापेक्षत्वाद्व्याहन्येत। तथा च नास्तिक्यमेकदेशाक्षेपे-ण च सर्ववेदाक्षेपाद्वेदान्तानामप्यप्रामाण्यमित्यभेदैकान्ताभ्यु-पगमहानिः। न केवलं विधिनिषेधाक्षेपेणास्य मोक्षशास्त्र-स्याक्षेपः स्वरूपेणास्यापि भेदापेक्षत्वादित्याह। "मोक्षशास्त्र-स्यापी"ति। अपि चास्मिन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकरणादी-नामलीकत्वात्तत्प्रभवमद्वैतज्ञानमसमीचीनं भवेत्, न खल्व-लीकाद्धूमाद्धूमकेतनज्ञानं समीचीनमित्याह। "कथं चा-नृतेन मोक्षशास्त्रेणे"ति। परिहरति। "अत्रोच्यत"इति। यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकमबाधितत्वं नास्ति, युक्त्याग-माभ्यां बाधनात्, तथापि व्यवहारे बाधनाभावात्सांव्यव-हारिकमबाधनम्। नहि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्र-वर्तमानो व्यवहारे विसंवाद्यते सांसारिकः कश्चित्। तस्मा-दबाधनान्न(१) प्रमाणलक्षणमतिपतन्ति प्रत्यक्षादय इति। "सत्यत्वोपपत्ते"रिति। सत्यत्वाभिमानोपपत्तेरिति। ग्र-हणकवाक्यमेतद्विभजते। "यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिप-त्ति"रिति। विकारानेव तु शरीरादीनहमित्यात्मभावेन

(१) तस्मादनपबाधनान्न—पा० २। ३।

पुत्रपश्वादीन्ममेत्यात्मीयभावेनेति योजना। "वैदिकश्चे"ति। कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्थना। "स्वप्नव्यवहारस्येवे"ति विभजते। "यथा सुप्तस्य प्राकृतस्ये"ति। कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेति यदुक्तं तदनुभाष्य दूषयति(१)। "कथं त्वसत्येने"ति। शक्यमत्र वक्तुं श्रवणाद्युपाय आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोपि ज्ञाननिचयो ऽसत्यः सोपि हि वृत्तिरूपः कार्यतया निरोधधर्मा, यस्तु ब्रह्मस्वभाव(२)साक्षात्कारोसौ न कार्यस्तत्स्वभावत्वात्तस्मादचोद्यमेतत् 'कथमसत्यात्सत्योत्पाद' इति। यत्खलु सत्यं न तदुत्पद्यतइति कुतस्तस्यासत्यादुत्पादो यच्चोत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव। सांव्यवहारिकं तु सत्यत्वं वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्येव श्रवणादीनामप्यभिन्नं, तस्मादभ्युपेत्य वृत्तिस्वरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारोद्भावनमिति मन्तव्यम्। यद्यपि सांव्यवहारिकस्य सत्यादेव (३) भयात्सत्यं मरणमुत्पद्यते तथापि भयहेतुरहिस्तज्ज्ञानं वा ऽसत्यं ततो भयं सत्यं (४) जायतइत्यसत्यात्सत्यस्योत्पत्तिरुक्ता। यद्यपि चाहिज्ञानमपि स्वरूपेण सत्तथापि न तज्ज्ञानत्वेन भयहेतुरपि त्वनिर्वाच्याहिरूपितत्वेन। अन्यथा रज्जुज्ञानादपि

---

(१) परिहरति—पा० २। ३। ४।

(२) ब्रह्मभाव—पा० २।

(३) सांसारिकस्य सत्यादेव—पा० २। सांसारिकसत्यादेव—पा० ३। सांव्यवहारिकसत्यादेव—पा० ४।

(४) भयहेतुरहिज्ञानमसत्यं—पा० २। भयहेतुरहिज्ञानमसत्यं ततो भयं सत्यं—पा० ३। ४।

भयप्रसङ्गाज्ज्ञानत्वेनाविशेषात् । तस्मादनिर्वाच्याद्दिङ्षितं ज्ञानमप्यनिर्वाच्यमिति सिद्धमसत्यादपि सत्यस्योपजन इति । न ब्रूमः सर्वस्मादसत्यात्सत्यस्योपजनो यतः समारोपितधूमभावाया धूममहिष्या वह्निज्ञानं सत्यं स्यात् । नहि चक्षुषो रूपज्ञानं सत्यमुपजायतइति रसादिज्ञानेनापि ततः सत्येन भवितव्यम् । यतो नियमो (१) हि स तादृशः सत्यानां यतः कुतश्चित्किं चिदेव जायत इत्येवमसत्यानामपि नियमो यतः कुतश्चिदसत्यात्सत्यं कुतश्चिदसत्यं यथा दीर्घत्वादेर्वर्णेषु समारोपितत्वाविशेषेप्यजीनमित्यतो (२) ज्यानिविरहमवगच्छन्ति सत्यमजिनमित्यतस्तु समारोपितदीर्घभावाज्ज्यानिविरहमवगच्छन्तो भवन्ति भ्रान्ताः । न चोभयत्र दीर्घसमारोपं प्रति कश्चिदस्ति भेदस्तस्मादुपपन्नमसत्यादपि सत्यस्योदय इति । निदर्शनान्तरमाह । "स्वप्नदर्शनावस्थस्ये"ति । यथा सांसारिको जाग्रद्भुजङ्गं दृष्ट्वा पलायते तनश्च न दंशवेदनामाप्नोति, पिपासुः सलिलमालोक्य पातुं प्रवर्तते ततस्तदासाद्य पायंपायमाप्यायितः सुखमनुभवति, एवं स्वप्नान्तिकेपि तदवस्थं सर्वमित्यसत्यात्कार्यसिद्धिः । शङ्कते । "तत्कार्यमप्यनृतमेवे"ति । एवमपि नासत्यात्सत्यस्य सिद्धिरुक्तेत्यर्थः । परिहरति । "तत्र ब्रूमो, यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्ये"ति । लौकिको हि सुप्तोत्थितोवगम्यं बाधितं मन्यते न तदवगतिं, तेन यद्यपि परीक्षका अनिर्वाच्य-

(१) यतः प्रतिनियमो—पा० ३ । ४।

(२) त्यतो वाक्यात्—पा० २ । ३ ।

रूषिता(१)मवगतिमनिर्वाच्यां निश्चिन्वन्ति तथापि लौकिकाभिप्रायेणैतदुक्तम्। अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमपाकरोति। "एतेन स्वप्नदृशो वगत्यबाधनेने"ति। यदा खल्वयं चैत्रस्तारत्रवां व्यात्तविकटदंष्ट्राकरालवदनामुत्तब्धबभ्रमन्मस्तकावचुम्बिलाङ्गूलामतिरोषारुणस्तब्धविशालवृत्तलोचनां रोमाञ्चसञ्चयोत्फुल्लभीषणां स्फटिकाचलभित्तिप्रतिबिम्बितामभ्यमित्रीणां तनुमास्थाय स्वप्ने प्रतिबुद्धो मानुषीमात्मनस्तनुं पश्यति तदोभयदेहानुगतमात्मानं प्रतिसंदधानो देहातिरिक्तमात्मानं निश्चिनोति, न तु देहमात्रम्, तन्मात्रत्वे देहवत्प्रतिसंधानाभावप्रसङ्गात्। कथं चैतदुपपद्येत यदि स्वप्नदृशोवगतिरबाधिता स्यात्तद्बाधे तु प्रतिसंधानाभाव इति। असत्याच्च सत्यप्रतीतिः श्रुतिसिद्धाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धा चेत्याह। "तथा च श्रुति"रिति। "तथाकारादी"ति। यद्यपि रेखास्वरूपं सत्यं तथापि तद्यथासंकेतमसत्यं, नहि संकेतयितारः संकेतयन्तीदृशेन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येतव्यो, ऽपि त्वीदृशो रेखाभेदो ऽकार ईदृशश्च ककार इति, तथा चासमीचीनात्संकेतात्समीचीनवर्णावगतिरिति सिद्धम्। यच्चोक्तमेकत्वांशेन ज्ञानमोक्षव्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति तत्राह। "अपि चान्त्यमिदं प्रमाण"मिति। यदि खल्वेकत्वानेकत्वनिबन्धनौ व्यवहारावेकस्य पुंसो ऽपर्यायेण संभवतस्ततस्तदर्थमुभयसद्भावः क-

(१) अनिर्वाच्याहिरूषिता—पा॰ ३ । ४ ।

क्ष्येत, न त्वेतदस्ति, नह्येकत्वावगतिनिबन्धनः कश्चिदस्ति व्यवहारस्तदवगतेः सर्वोत्तरत्वात् (१)। तथाहि, तत्त्वमसीत्यैकात्म्यावगतिः समस्तप्रमाणतत्फलतद्व्यवहारानपबाधमानैवोदीयते, नैतस्याः परस्तात्किंचिदनुकूलं प्रतिकूलं चास्ति यदपेक्षेत येन चेयं प्रतिक्षिप्येत, तत्रानुकूलप्रतिकूलनिवारणान्नातः परं किंचिदाकाङ्क्ष्यमिति। न चेयमगतिर्डुलिक्षीरप्रायेत्याह। "न चेय"मिति। स्यादेतत्। अन्यथा चेदियमवगतिर्निष्प्रयोजना तर्हि तथा च न प्रेक्षावद्भिरुपादीयेत, प्रयोजनवत्त्वे वा नान्यथा स्यादित्यत आह। "न चेयमवगतिरनर्थिका" कुतः, "अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्"। नहीयमुत्पन्ना सती पश्चादविद्यां निवर्तयति येन नान्यथा स्यात्, किं त्वविद्याविरोधिस्वभावतया तन्निवृत्त्यात्मैवोदयते। अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया फलमपि त्विष्टतयेष्टलक्षणत्वात्फलस्येति। प्रतिकूलं पराचीनं निराकर्तुमाह। "भ्रान्तिर्वे"ति। कुतो, "बाधके"ति। स्यादेतत्। मा भूदेकत्वनिबन्धनो व्यवहारोऽनेकत्वनिबन्धनस्त्वस्ति तदेव हि सकलामुद्वहति लोकयात्रामतस्तत्सिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य कल्पनीयं तात्त्विकत्वमित्यत आह। "प्राक् चे"ति। व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्ध्योपपद्यते, न त्वस्यास्तात्त्विकत्वेन, भ्रान्त्यापि तदुपपत्तेरित्यावेदितम्। सत्यं च तदविसंवादादनृतं च विचारासहतयाऽनिर्वाच्यत्वात्। अन्यस्यैकात्म्यज्ञानस्यानपेक्षतया बाधकत्वमनेकत्व-

(१) सर्वान्तत्वात्—पा० २। ३। ४।

ज्ञानस्य च प्रतियोगिग्रहापेक्षया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन् प्रकृतमुपसंहरति। "तस्मादन्त्येन प्रमाणेने"ति । स्यादेतत्। न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्पयामः, किं तु श्रौतमेवास्य तात्त्विकत्वमिति चोदयति। "ननु मृदादी"ति । परिहरति । "नेत्युच्यत"इति । मृदादिदृष्टान्तेन हि कथं चित्परिणाम उन्नेयो, न च शक्य उन्नेतुमपि, मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्यस्यानृतत्वप्रतिपादनात् साक्षात्कूटस्थनित्यत्वप्रतिपादिकास्तु सन्ति सहस्रशः श्रुतय इति न परिणामधर्मता ब्रह्मणः । अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्मान्न भवतीत्यत आह । "नह्येकस्ये"ति । शङ्कते । "स्थितिगतिव"दिति । यथैकबाणाश्रये गतिनिवृत्ती एवमेकस्मिन् ब्रह्मणि परिणामस्य तदभावस्य कौटस्थ्यं भविष्यत इति । निराकरोति । "न, कूटस्थस्येति विशेषणा"दिति । कूटस्थनित्यता हि सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः, सा कथं प्रच्युत्या न विरुध्यते। न च धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्मो येन तदुपजनापायेपि धर्मी कूटस्थः स्यात् । भेद ऐकान्तिके गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावाभावात् । बाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्या गत्या च परिणमन्त इति । अपि च स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितार्थवत्त्वस्य वेदराशेरेकेनापि वर्णेनानर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरियता जगतो ब्रह्मयोनित्वप्रतिपादकेन वाक्यसंदर्भेण, तत्र फलवद्ब्रह्मदर्शन(१)समाम्नानसंनिधावफलं जगद्योनित्वं

(१) ब्रह्मतत्त्वज्ञान—पा० २ । ब्रह्मतत्त्वदर्शन—पा० ३ ।

समाम्नायमानं तदर्थं सत्तदुपायतया ऽवतिष्ठते नार्थान्तरार्थमित्याह। "न च यथा ब्रह्मण" इति। अतो न परिणामपरत्वमस्येत्यर्थः। तदनन्यत्वमित्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं श्रुतिविरोधं च चोदयति। "कूटस्थब्रह्मवादिन" इति। परिहरति। "नाविद्यात्मके"ति। नाम च रूपं च ते एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य। एतदुक्तं भवति। न तात्त्विकमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं च ब्रह्मणः किं त्वविद्योपाधिकमिति तदाश्रयं प्रतिज्ञासूत्रं, तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वसूत्रं, तेनाविरोधः। सुगममन्यत्॥

भावे चोपलब्धेः॥ १५॥

कारणस्य भावः सत्ता चोपलम्भश्च तस्मिन् कार्यस्योपलब्धेर्भावाच्च। एतदुक्तं भवति। विषयपदं विषयविषयिपरं, विषयिपदमपि विषयिविषयपरं, तेन कारणोपलम्भभावयोरुपादेयोपलम्भभावादिति सूत्रार्थः संपद्यते। तथा च प्रभारूपानुविद्धबुद्धिबोध्येन चाक्षुषेण न व्यभिचारो, नापि वह्निभावाभावानुविधायिभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवति। तत्र यथोक्तहेतोरेकदेशाभिधानेनोपक्रमते भाष्यकारः। "इतश्च कारणादनन्यत्वं" भेदाभावः "कार्यस्य, यत्कारणं" यस्मात्कारणा"द्भाव एव कारणस्ये"ति। अस्य व्यतिरेकमुखेन गमकत्वमाह। "न च नियमेने"ति। काकतालीयन्यायेनान्यभावेन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः।

हेतुविशेषणाय व्यभिचारं चोदयति । "नन्वन्यभावेपी"ति। एकदेशिमतेन परिहरति । "नेत्युच्यत"इति । शङ्कयैकदेशिपरिहारं दूषयित्वा परमार्थपरिहारमाह । "अथे"ति । तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम् । पाठान्तरेणेदमेवसूत्रं व्याचष्टे । "न केवलं शब्दादेवे"ति । पट इति हि प्रत्यक्षबुद्धा तन्तव एवातानवितानावस्था आलम्ब्यन्ते, न तु तदतिरिक्तः पटः प्रत्यक्षमपलभ्यते । एकत्वं तु तन्तूनामेकप्रावरणलक्षणार्थक्रियावच्छेदाद्बहूनामपि । यथैकदेशकालावच्छिन्ना धवखदिरपलाशादयो बहवोपि वनमिति । अर्थक्रियायां च प्रत्येकमसमर्था अप्यनारभ्यैवार्थान्तरं किं चिन्मिलिताः कुर्वन्तो दृश्यन्ते, यथा ग्रावाण उखाधारणमेकम्, एवमनारभ्यैवार्थान्तरं तन्तवो मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति । न च समवायाद्भिन्नयोरपि भेदानवसाय इति साम्प्रतम् । अन्योन्याश्रयत्वात्, भेदे हि सिद्धे समवायः समवायाच्च भेदः । न च भेदे साधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशभेदयोरभेदेप्युपपत्तेरित्युपपादितम् । तस्माद्यत्किं चिदेतत् । अनया च दिशा मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसदवान्तरकारणानि च तन्त्वादयः सर्वे ऽनिर्वाच्या एवेत्याह । "तथा च तन्तुष्वि"ति ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

विभजते । "इतश्चे"ति । न केवलं श्रुतिः, उपपत्तिश्चात्र भवति । "यच्च यदात्मने"ति । नहि तैलं सिकता-

त्मना सिकतायामस्ति, यथा घटोस्ति मृदि मृदात्मना। प्रत्युत्पन्नो हि घटो मृदात्मनोपलभ्यते, नैवं प्रत्युत्पन्नं तैलं सिकतात्मना। तेन यथा सिकतायां तैलं(१) न जायतएव-मात्मनोपि जगन्न जायेत, जायते च तस्मादात्मात्मना ऽऽसीदिति गम्यते। उपपत्त्यन्तरमाह। "यथा च कारणं ब्रह्मे"ति। यथा हि घटः सर्वदा सर्वत्र घट एव न जात्वसौ क्व चित्पटो भवत्येवं सदपि सर्वत्र सर्वदा सदेव न तु क्व चित्कदा चिदसद्भवितुमर्हतीत्युपपादितमधस्तात्। तस्मात्कार्यं त्रिष्वपि कालेषु सदेव। सत्त्वं चेत् किमतो यद्येवमित्यत आह। "एकं च पुन"रिति। सत्त्वं चैकं कार्यकारणयोः, नहि प्रतिव्यक्ति सत्त्वं भिद्यते, ततश्चाभि-न्नसत्तानन्यत्वाद्ते अपि मिथो न भिद्येते इति। न च ताभ्यामनन्यत्वात्सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तम्। तथा सति हि सत्त्वस्य समारोपितत्वप्रसङ्गः। तत्र भेदाभेदयोर-न्यतरसमारोपकल्पनायां किं तात्त्विकाभेदोपादाना ऽभेद-कल्पनास्त्वाहो तात्त्विकभेदोपादाना भेदकल्पनेति। वयं तु पश्यामो भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहापेक्षत्वाद्भेदग्रहमन्त-रेण च प्रतियोगिग्रहासंभवादन्योन्यसंश्रयापत्तेरभेदग्रह-स्य च निरपेक्षतया तदनुपपत्तेः, एकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्यै-काभावे तदनुपपत्तेः, अभेदग्रहोपादानैव भेदकल्पनेति स-र्वमवदातम्॥

---

(१) सिकताभ्यस्तैलं—पा० ३।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

व्याकृतत्वाव्याकृतत्वे च धर्मावनिर्वचनीयौ । सूत्रमेतन्निगदव्याख्यानेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

"अतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया" इति । अतिशयो हि धर्मो नासत्यतिशयवति कार्ये भवितुमर्हतीति । ननु न कार्यस्यातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य शक्तिभेदः, स चासत्यपि कार्ये कारणस्य सत्त्वात्सन्नेवेत्यत आह । "शक्तिश्चे"ति । नान्या कार्यकारणाभ्यां, नाप्यसती कार्यात्मनेति योजना । "अपि च कार्यकारणयो"रिति । यद्यपि भावाच्चोपलब्धेरित्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायदूषणाय पुनरवतारितः । अनभ्युपगम्यमाने च समवायस्य समवायिभ्यां संबन्धे विच्छेदप्रसङ्गो ऽवयवावयविद्रव्यगुणादीनां मिथः । नह्यसंबद्धः समवायिभ्यां समवायः समवायिनौ संबन्धयेदिति । शङ्कते । "अथ समवायः स्वय"मिति । यथा हि सत्त्वयोगाद्द्रव्यगुणकर्माणि सन्ति सत्त्वं तु स्वभावत एव सदिति न सत्त्वान्तरयोगमपेक्षते, तथा समवायः समवायिभ्यां संबन्धं न संबन्धान्तरमपेक्षते, स्वयं संबन्धरूपत्वादिति, तदेतत्सिद्धान्तान्तरविरोधापादनेन निराकरोति । "संयोगोपि तर्ही"ति । न च संयोगस्य का-

र्यत्वात् कार्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्मत्वाद् असमवाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोगइति वाच्यम्। अजसंयोगे तदभावप्रसङ्गात्। अपि च। संबन्ध्यधीननिरूपणः समवायो यथा संबन्धिद्वयभेदे न भिद्यते तन्नाशे च न नश्यत्यपि तु नित्य एक एवं संयोगोपि भवेत् ततः को दोषः। अथैतत्प्रसङ्गभिया संयोगवत्समवायोपि प्रतिसंबन्धिमिथुनं भिद्यते चानित्यश्चेत्यभ्युपेयते, तथा सति यथैकस्मान्निमित्तकारणादेव जायतएवं संयोगोपि निमित्तकारणादेव जनिष्यतइति समानम्। "तादात्म्यप्रतीतेश्चेति"। संबन्धावगमो हि संबन्धकल्पनाबीजं न तादात्म्यावगमस्तस्य नानात्वैकाश्रयसंबन्धविरोधादिति। वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनं दूषयति। "कथं च कार्य"मिति। "समस्ते"ति। मध्यपरभागयोरर्वाग्भागव्यवहितत्वात्। अथ समस्तावयवव्यासङ्गेपि कतिपयावयवस्थानो ग्रहीष्यतइत्यत आह। "नहि बहुत्व"मिति। "अथावयवश" इति। बहुत्वसंख्या हि स्वरूपेणैव व्यासज्य संख्येयेषु वर्ततइत्येकतमसंख्येयाग्रहणेपि न गृह्यते, समस्तव्यासङ्गित्वात्तद्रूपस्य। अवयवी तु न स्वरूपेणावयवान् व्याप्नोति, अपि त्ववयवशः, तेन यथा सूत्रमवयवैः कुसुमानि व्याप्नुवन्न समस्तकुसुमग्रहणमपेक्षते कतिपयकुसुमस्थानस्यापि तस्योपलब्धेः, एवमवयव्यपीति भावः। निराकरोति। "तदापी"ति। शङ्कते। "गोत्वादिव"दिति। निराकरोति। "ने"ति। यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य विशेषा अनि-

वाच्या न परमार्थसन्तस्तथा च कास्य प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यभ्युपेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् । अकर्तृका यतो ऽतो निरात्मिका स्यात्, कारणाभावे हि कार्यमनुत्पन्नं किंनाम भवेत्, अतो निरात्मकत्वमित्यर्थः । यद्युच्येत घटशब्दस्तदवयवेषु व्यापाराविष्टतया पूर्वापरीभावमापन्नेषु घटोपजनाभिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रयुज्यते, तेषां च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीत्युपपद्यते घटो भवतीति प्रयोग इत्यत आह । "घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाने"ति । उत्पादना हि सिद्धानां कपालकुलालादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः । न चोत्पादनैवोत्पत्तिः, प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोर्भेदादभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवद्घटमुत्पद्यत इत्यपि प्रसङ्गात् । तस्मात्करोतिकारयत्योरिव घटगोचरयोर्भृत्यस्वामिसमवेतयोरुत्पत्त्युत्पादनयोरधिष्ठानभेदो ऽभ्युपेतव्यः, तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानामुत्पादनाधिष्ठानानां नोत्पत्त्यधिष्ठानत्वमस्तीति पारिशेष्याद् घट एव साध्य उत्पत्तेरधिष्ठानमेषितव्यः । न चासावसन्नधिष्ठानं भवितुमर्हतीति सत्त्वमस्याभ्युपेयम् । एवं च घटो भवतीति घटव्यापारस्य धातूपात्तत्वात् तत्रास्य कर्तृत्वमुपपद्यते तण्डुलानामिव सतां विक्लित्तौ विक्लिद्यन्ति तण्डुला इति । शङ्कते । "अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्पत्ति"रिति । एतदुक्तं भवति । नोत्पत्तिर्नाम कश्चिद्व्यापारो येनासिद्धस्य कथमत्र कर्तृत्वमित्यनुयुज्येत, किं तु स्वकारणसमवायः स्वसत्तासमवायो वा, स चासतोऽप्यविरुद्ध इति । सोऽप्यस-

तोनुपपन्न इत्याह । "कथमलब्धात्मक"मिति । अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वं कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन मर्यादाकरणमनुपपन्नमित्याह । "अभावस्य चे"ति । स्यादेतत् । अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यासुतस्य मा भून्मर्यादानुपाख्यो हि सः, घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपाख्येयस्यास्ति मर्यादेत्यत आह । "यदि वन्ध्यापुत्त्रः कारकव्यापारा"-दिति । उक्तमेतदधस्ताद्यथा न जातु घटः पटो भवत्येवमसदपि सन्न भवतीति । तस्मान्मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वेऽत्यन्तासत्त्वमेवेति । अत्रासत्कार्यवादी चोदयति । "नन्वेवं सती"ति । प्राक् प्रसिद्धमपि कार्यं कदा चित्कारणेन योजयितुं व्यापारोर्थवान्भवेदित्यत आह । "तदनन्यत्वा-च्चे"ति । परिहरति । "नैष दोष" इति । उक्तमेतद्यथा भुजङ्गतत्त्वं न रज्जोर्भिद्यते, रज्जुरेव हि तत्, काल्पनिकस्तु भेद, एवं वस्तुतः कार्यतत्त्वं न कारणाद्भिद्यते, कारणस्वरूपमेव हि त,दनिर्वाच्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नमिव चावभासतइति । तदिदमुक्तं "वस्त्वन्यत्व"मिति । वस्तुतः परमार्थतोऽन्यत्वं न विशेषदर्शनमात्राद्भवति, सांव्यवहारिके तु कथं चित्तत्त्वान्यत्वे भवत एवेत्यर्थः । अनयैव हि दिशेष संदर्भो योज्यः । असत्कार्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह । "यस्य पुन"रिति । कार्यस्य कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्यापारस्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः । "मूलकारणं" ब्रह्म । शब्दान्तराच्चेति सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे । "एवं युक्तेः कार्यस्ये"ति । अतिरोहितार्थम् ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इति च सूत्रे निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

यद्यपि शारीरात्परमात्मनो भेदमाहुः श्रुतयस्तथाप्यभेदमपि दर्शयन्ति श्रुतयो बह्वाः। न च भेदाभेदावेकत्र समवेतौ, विरोधात्। न च भेदस्तात्त्विक इत्युक्तम्। तस्मात्परमात्मनः सर्वज्ञान्न शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते। स एव त्वविद्योपधानभेदाद्घटकरकाद्याकाशवद्भेदेन प्रथते। उपहितं चास्य रूपं शारीरस्तेन मा नाम जीवाः परमात्मतामात्मनोऽनुभूवन्, परमात्मा तु तानात्मनोऽभिन्नाननुभवत्यननुभवे सार्वज्ञ्यव्याघातः। तथा चायं जीवान् बध्नन्नात्मानमेव बध्नीयात्। तत्रेदमुक्तं "नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशती"त्यादि। तस्मान्न चेतनकारणं जगदिति पूर्वः पक्षः ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञत्वाद्यथा जीवान् वस्तुत आत्मनोऽभिन्नान् पश्यति पश्यत्येवं न भावत एषां सुखदुःखादिवेदनासङ्गोऽस्ति, अविद्यावशात्त्वेषां तद्वदभिमान इति। तथा च तेषां सुखदुःखादिवेदनायामप्यत्वमुदासी-

न इति न तेषां बन्धनागारनिवेशेऽप्यस्ति क्षतिः का चिन्तमेति न हिताकरणादिदोषापत्तिरिति राद्धान्तस्तदिदमुक्तम्। "अपि च यदा तत्त्वमसी"ति। अपि चेति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं द्योतयति, नोपपत्त्यन्तरताम्॥

स्यादेतत्। यदि ब्रह्मविवर्तो जगत्, हन्त सर्वस्यैव जीववच्चैतन्यप्रसङ्ग इत्यत आह॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः॥ २३॥

अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम्॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि (१)॥ २४॥

ब्रह्म खल्वेकमद्वितीयतया परानपेक्षं क्रमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविचित्ररूपस्योपादानमुपेयते, तदनुपपन्नम्। नह्येकरूपात्कार्यभेदो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः। क्षीरबीजादिभेदाद्दध्यङ्कुरादिकार्यभेददर्शनात्। न चाक्रमात् कारणात्कार्यक्रमो युज्यते। समर्थस्य क्षेपायोगाद् द्वितीयतया च क्रमवत्तत्सहकारिसमवधानानुपपत्तेः। तदिदमुक्त"मिह हि लोक"इति। एकैकं मृदादि कारकं, तेषां तु सामग्र्यं साधनम्, ततो हि कार्यं भवत्येव, तस्मान्नाद्वितीयं ब्रह्म जगदुपादानमिति प्राप्ते, उच्यते। क्षीरवद्धि। इदं तावद्भवान्पृष्टो व्यचष्टां, किं तात्त्विकमस्य रूपमपेक्ष्येदमुच्यते उताना-

(१) चेत् क्षीरवद्धि—पा० २। ३। ४।

दिनामरूपबीजसहितं काल्पनिकं सार्वज्ञ्यं सर्वशक्तित्वं, तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे किं नाम ततो द्वितीयादसहायादुपजायते, नहि तस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य वस्तु सत्कार्यमस्ति, तथा च श्रुतिः "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इति । उत्तरस्मिंस्तु कल्पे यदि कुलालादिवदत्यन्तव्यतिरिक्तसहकारिकारणाभावादनुपादानत्वं साध्यते, ततः क्षीरादिभिर्व्यभिचारः, तेपि हि बाह्यातञ्चनादिकारणानपेक्षा एव कालपरिवासवशेन स्वत एव परिणामान्तरमासादयन्ति। अथान्तरकारणानपेक्षत्वं हेतुः क्रियते, तदसिद्धमनिर्वाच्यनामरूपबीजसहायत्वात् । तथा च श्रुतिः ।

'मायां तु प्रकृतिं विद्धि(१)मायिनं तु महेश्वरम्, । इति। कार्यक्रमेण तत्परिपाकोपि क्रमवानुन्नेयः । एकस्मादपि च विचित्रशक्तेः कारणादनेककार्योत्पादो दृश्यते । यथैकस्माद्वह्नेर्दाहपाकावेकस्माद्वा कर्मणः संयोगविभागसंस्काराः । यदि तु चेतनत्वे सतीति विशेषणान्न क्षीरादिभिर्व्यभिचारो, दृष्टा हि कुलालादयो बाह्यमृदाद्यपेक्षाश्चेतनं च ब्रह्मेति, तत्रेदमुपतिष्ठते ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोक्यते ऽनेनेति लोकः शब्द एव तस्मिन् ॥

---

(१) विद्याद्—पा० ३।४।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन कार्त्स्न्यभागविकल्पेनाक्षिप्येत अविद्याकल्पितेन तु नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन परिणामादिव्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते, न च कल्पितं रूपं वस्तु स्पृशति, नहि चन्द्रमसि तैमिरिकस्य द्वित्वकल्पना चन्द्रमसो द्वित्वमावहति, तदनुपपत्त्या वा चन्द्रमसोनुपपत्तिः, तस्मादवास्तवो परिणामकल्पनानुपपद्यमानापि न परमार्थसतो ब्रह्मणोनुपपत्तिमावहति, तस्मात्पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमिदमधिकरणमित्यत आह । "चेतनमेक"मिति । यद्यपि श्रुतिशता(१)दैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरात् परिणामो वस्तुतो(२) निषिद्धस्तथापि क्षीरादिदेवतादृष्टान्तेन पुनस्तद्वास्तवत्वप्रसङ्गं पूर्वपक्षोपपत्त्या सर्वथाऽयं पक्षो न घटयितुं शक्यतइत्यपबाध्य श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा,दात्मनि चैवं विचित्राश्चही'ति सूत्राभ्यां विवर्तदृढीकरणेनैकान्तिकाद्वयलक्षणः श्रुत्यर्थः परिशोध्यतइत्यर्थः । "तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म" तत्त्वतः । "ननु शब्देनापी"ति चोद्यमविद्याकल्पितत्वोद्घाटनाय । नहि निरवयवत्वसावयवत्वाभ्यां विधान्तरमस्त्येकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीय-

(१) श्रुतिशास्त्रा—पा० २। ३। ४।
(२) वास्तवो—पा० ३।

कत्वात् । तेन प्रकारान्तराभावान्निरवयवत्वसावयवत्व-योश्च प्रकारयोरनुपपत्तेर्ग्रावप्लवनाद्यर्थवादवदप्रमाणं शब्दः स्यादिति चोद्यार्थः । परिहारः सुगमः ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥२८॥

अनेन स्फुटितो मायावादः । स्वप्नदृगात्मा हि मनसैव स्वरूपानुपमर्देन रथादीन्सृजति ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

चोदयति । "ननु नैवे"ति । परिहरति । "नैवंजातीयके-नैवे"ति । यद्यपि समुदायः सावयवस्तथापि प्रत्येकं स-त्त्वादयो निरवयवाः । नह्यस्ति संभवः सत्त्वमात्रं परिण-मते न रजस्तमसी इति । सर्वेषां संभूयपरिणामाभ्युपग-मात् । प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छेद-प्रसङ्गः, एकदेशपरिणामे वा सावयवत्वमनिष्टं प्रसज्येत । "तथाणुवादिनोपी"ति । वैशेषिकाणां ह्यणुभ्यां संयुज्य द्व्यणुकमेकमारभ्यते, तैस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमेकमारभ्यतइति प्रक्रिया । तत्र द्वयोरण्वोरनवयवयोः संयोगस्तावण्‌ व्याप्नुयादव्याप्नुवन्वा तत्र न वर्तेत । नह्यस्ति संभवः स एव तदानीं तत्र वर्तते न वर्तते चेति । तथा चोपर्यधः पार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः समानदेशा इति प्रथिमानुपप-त्तेरणुमात्रः पिण्डः प्रसज्येत । अव्यापने वा षडवयवः प-रमाणुः स्यादित्यनवयवत्वव्याकोपः । अशक्यं च सावय-वत्वमुपेतुं, तथा सत्यनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्षपयोः स-

मानपरिणामत्वप्रसङ्गः(१) तस्मात्समानो दोषः। आपातमात्रेण साम्यमुक्तं परमार्थतस्तु भाविकं परिणामं वा कार्यकारणभावं वेच्छतामेष दुर्वारो दोषो न पुनरस्माकं मायावादिनामित्याह। "परिहृतस्त्व"ति॥

विचित्रशक्तित्वमुक्तं ब्रह्मणस्तत्र श्रुत्युपन्यासपरं सूत्रम्॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात्॥३०॥

एतदाक्षेपसमाधानपरं सूत्रम्॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्॥३१॥

कुलालादिभ्यस्तावद्बाह्यकरणापेक्षेभ्यो देवादीनां बाह्यानपेक्षाणामान्तरकरणापेक्षसृष्टीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापन्होतुं शक्यः। यथा तु(२) जाग्रत्सृष्टेर्बाह्यकरणापेक्षायास्तदनपेक्षान्तरकरणमात्रसाध्या दृष्टा स्वप्ने रथादिसृष्टिरशक्यापन्होतुमेवं सर्वशक्तेः परस्या देवताया आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्जनं श्रूयमाणं न सामान्यतो दृष्टमात्रेणापन्हवमर्हतीति॥

न प्रयोजनवत्त्वात्॥३२॥

न तावदुन्मत्तवदस्य मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रिया, भ्रान्तस्य सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः। तस्मात्प्रेक्षावतानेन जगत्कर्तव्यम्। प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः स्वपरहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती नाप्रयोजनाल्पायासापि संभवति, किं पुनरपरिमेया-

---

(१) प्रसङ्गात्—पा० २ । ३ । ४ ।

(२) यथा च—पा २ । ४ ।

नेकविधोच्चावचप्रपञ्चजगद्विभ्रमविरचना महाप्रयासा । अत एव लीलापि परास्ता । अल्पायाससाध्या हि सा न चेयमप्यप्रयोजना तस्या अपि सुखप्रयोजनवत्त्वात्तादर्थ्येन वा प्रवृत्तौ तदभावे कृतार्थत्वानुपपत्तेः परेषां चोपकार्याणामभावेन(१) तदुपकारार्था अपि प्रवृत्तेरयोगात् । तस्मात्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता तदभावेनुपपन्ना ब्रह्मोपादानतां जगतः प्रतिक्षिपतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

भवेदेतदेवं(२) यदि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता भवेत्ततस्तन्निवृत्तौ निवर्तेत, शिंशपात्वमिव वृक्षतानिवृत्तौ न त्वेतदस्ति प्रेक्षावतामननुसंहितप्रयोजनानामपि यादृच्छिकीषु क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात् । अन्यथा 'न कुर्वीत वृथा चेष्टा'मिति धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधो निर्विषयः प्रसज्येत । न चोन्मत्तान्प्रत्येतत्सूत्रमर्थवत्तेषां तदर्थबोधतदनुष्ठानानुपपत्तेः । अपि चादृष्टहेतुकौत्पत्तिकी श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेक्षावतां क्रिया प्रयोजनानुसंधानमन्तरेण दृष्टा न चास्यां चेतनस्यापि चैतन्यमनुपयोगि संप्रसादेपि भावादिति युक्तं प्राज्ञस्यापि चैतन्याप्रच्युतेरन्यथा मृतशरीरेपि श्वासप्रश्वासप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा च स्वार्थपरार्थसंपदासादितसमस्तकामानां

---

(१) अभावे—पा० १ । २ । ३ ।
(२) भवेदेवं—पा २ ।

कृतकृत्यतया ऽनाकुलमनसामकामानामेव लीलामात्रात्मत्य-पानुनिष्पादिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेवं ब्रह्मणोपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना। दृष्टं च यदल्पबलवीर्य-बुद्धीनामशक्यमतिदुष्करं वा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां सुशकमीषत्करं वा नहि वानरैर्मारुतिप्रभृतिभिर्नगैर्न बद्धो नीरनिधिरगाधो महासत्त्वानाम्। न चैष पार्थेन शि-लीमुखैर्न बद्धो न चायं न पीतः संक्षिप्य चुलुकेन हेलयैव कलशयोनिना महामुनिना। न चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगन-रेन्द्राणामन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम्। त-स्मादुपपन्नं यदृच्छया वा स्वभावाद्वा लीलया वा जगत्स-र्जनं भगवतो महेश्वरस्येति। अपि च नेयं पारमार्थि-की सृष्टिर्येनानुयुज्येत प्रयोजनमपि त्वनाद्यविद्यानिबन्ध-ना, अविद्या च स्वभावत एव कार्योन्मुखी न प्रयोजनम-पेक्षते, नहि द्विचन्द्रालातचक्रगन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समु-द्दिष्टप्रयोजना भवन्ति। न च तत्कार्या विस्मयभयकम्पादयः स्वोत्पत्तौ प्रयोजनमपेक्षन्ते सा च चैतन्यच्छुरिता जगदुत्पा-दहेतुरिति चेतनो जगद्योनिराख्यायत(१)इत्याह। 'न चेयं परमार्थविषये''ति। अपि च न ब्रह्म जगत्कारणमपि तत्तया विवक्षन्त्यागमा अपि तु जगति ब्रह्मात्मभावं, तथा च सृष्टेरविवक्षायां तदाश्रयो दोषो निर्विषय एवेत्याशयेना-ह। "ब्रह्मात्मभावे"ति।

(१) जगद्योनिः मख्यायते—पा० ३।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

अतिरोहितोऽत्र पूर्वः पक्ष, उत्तरस्तूच्यते । उच्चावचमध्यमसुखदुःखभेदवत्प्राणभृत्प्रपञ्चं च सुखदुःखकारणं सुधाविषादि चानेकविधं विरचयतः प्राणभृद्भिरुपात्तपापपुण्यकर्मातिशयसहायस्यात्र भवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येते । नहि सभ्यः सभायां नियुक्तो युक्तवादिनं युक्तवाद्यसीति चायुक्तवादिनमयुक्तवाद्यसीति ब्रुवाणः सभापतिर्वा युक्तवादिनमनुगृह्णन्नयुक्तवादिनं च निगृह्णन्नुरक्तो द्विष्टो वा भवत्यपि तु मध्यस्थ इति वीतरागद्वेष इति चाख्यायते, तद्वदीश्वरः पुण्यकर्माणमनुगृह्णन्नपुण्यकर्माणं च निगृह्णन्मध्यस्थ एव नामध्यस्थः । एवं ह्यसावमध्यस्थः स्याद्यद्यकल्याणकारिणमनुगृह्णीयात्कल्याणकारिणं च निगृह्णीयान्न त्वेतदस्ति । तस्मान्न वैषम्यदोषोऽत एव न नैर्घृण्यमपि संहरतः समस्तान्प्राणभृतः । स हि प्राणभृत्कर्माशयानां वृत्तिनिरोधसमयस्तमनतिलङ्घयन्नयमयुक्तकारी स्यात् । न च कर्मापेक्षायामीश्वरस्यैश्वर्यव्याघातः । नहि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलभेदप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति । 'न चैष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत' इति श्रुतेरीश्वर एष द्वेषपक्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति । तस्माद्वैषम्यदोषप्रस-

ज्ञानेश्वरः कारणमिति वाच्यम् । विरोधात् । 'यस्मात्कर्म कारयित्वेश्वरः प्राणिनः सुखदुःखिनः सृजती'ति श्रुतेरवगम्यते । तस्मान्न सृजतीति विरुद्धमभिधीयते । न च वैषम्यमात्रमत्र ब्रूमो न त्वीश्वरकारणत्वं व्यासेधाम इति वक्तव्यं किमतो यद्येवं, तस्मादीश्वरस्य सवासनक्लेशापरामर्शमभिवदन्तीनां भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहायोन्निनीषतेऽधो निनीषतइत्येतदपि तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासवशात्प्राणिन (१) इत्येवं नेयम् । यथाहुः ।

जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः ।
तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते नरः ॥

इत्यभ्युपेत्य च सृष्टेस्तात्त्विकत्वमिदमुक्तमनिर्वाच्या तु सृष्टिरिति न प्रस्मर्तव्यमत्रापि तथा च मायाकारस्येवाङ्गसाकल्यवैकल्यभेदेन विचित्रान्प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्यदोषः सहसा संहरतो वा न नैर्घृण्यमेवमस्यापि भगवतो विविधविचित्रप्रपञ्चमनिर्वाच्यं विश्वं दर्शयतः संहरतश्च स्वभावाद्वा लीलया वा न कश्चिद्दोष इति स्थिते शङ्कापरिहारपरं सूत्रम् ।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

शङ्कोत्तरे अतिरोहितार्थेन भाष्यग्रन्थेन व्याख्याते अनादित्वादिति सिद्धवदुक्तं तत्साधनार्थं सूत्रम् ।

(१) प्राणिनामि—पा० १ । २ । ३ ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

अकृते कर्मणि पुण्ये पापे वा तत्फलं भोक्तारमभ्यागच्छेत्(१) तथा च विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं भवेत् प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति मोक्षशास्त्रस्य चोक्तमानर्थक्यम् । न चाविद्या केवलेति त्वयाभिप्रायम् । विक्षेपलक्षणाविद्यासंस्कारस्तु कार्यत्वात्स्वोत्पत्तौ पूर्वं विक्षेपमपेक्षते, विक्षेपश्च मिथ्याप्रत्ययो मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतरागद्वेषनिदानं, स च रागादिभिः सहितः स्वकार्यैर्न शरीरं सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण संभवति । न च रागद्वेषावन्तरेण कर्म, न च भोगसहितं मोहमन्तरेण रागद्वेषौ न च पूर्वशरीरमन्तरेण मोहादिरिति पूर्वपूर्वशरीरापेक्षो मोहादिरेवं पूर्वपूर्वमोहाद्यपेक्षं पूर्वपूर्वशरीरमित्यनादितैवाच भगवती चित्तमनाकुलयति । तदेतदाह । "रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्या"दिति । रागद्वेषमोहा रागादयस्तएव हि पुरुषं संसारदुःखमनुभाव्य क्लेशयन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभिराक्षिप्तानि प्रवर्तितानि कर्माणि तदपेक्षाज्ञयलक्षणा विद्या । स्यादेतत् । भविष्यता ऽपि व्यपदेशो दृष्टो यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत आह । "न च धारयिष्यतीत्यत" इति । तदेवमनादित्वे सिद्धे सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणं समुदाचरद्वृ-

(१) मभ्युपगच्छेत्—० ३ । मभ्यागच्छेत्—पा० १ । २ ।

परागादिनिषेधपरं न पुनरेतान्प्रस्तुतानप्यपाकरोतीति सर्व-मवदातम् ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

अत्र सर्वज्ञमिति दृश्यते । सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्यैव लोके प्रवृत्तिरिति लोकानुसारो दर्शितः। "सर्वशक्ती"ति। सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्युपपादितम् । "महामाय"मिति । सर्वानुपपत्तिशङ्का परास्ता । तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्यादेतत् । इह हि पादे स्वतन्त्रा वेदानपेक्षाः प्रधानादिसिद्धिविषयाः सांख्यादियुक्तयो निराकरिष्यन्ते, तदयुक्तमशास्त्राङ्गत्वात्(१) । नहीदं शास्त्रमुच्छृङ्खलतर्कशास्त्रवत् प्रवृत्तमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां विनिश्चेतुं, तत्र कः प्रसङ्गः शुष्कतर्कवत्स्वतन्त्रयुक्तिनिराकरणस्येत्यत आह । "यद्यपीदं वेदान्तवाक्याना"मिति । नहि वेदान्तवाक्यानि निर्णेतव्यानीति निर्णीयन्ते, किंतु मोक्षमाणानां तत्त्वज्ञानोत्पादनाय । यथा च वेदान्तवाक्येभ्यो जगदुपादानं ब्रह्मावगम्यते, एवं सांख्याद्यनुमानेभ्यः प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानमवगम्यते । न चैतदेव चेतनोपा-

(१) कम्, शास्त्रासंगतत्वात्—पा० १ ।

दानमचेतनोपादानं चेति समुच्चेतुं शक्यं, विरोधात्। न च व्यवस्थिते वस्तुनि विकल्पो युज्यते। न चागमबाधितविषयतयानुमानमेव नोदीयत(१)इति साम्प्रतम्। सर्वज्ञप्रणीततया सांख्याद्यागमस्य वेदागमतुल्यत्वात् तद्भाषितस्यानुमानस्य प्रतिकृतिसिंहतुल्यतया ऽबाध्यत्वात्। तस्मात्तद्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां सिध्यतीति न ततस्तत्त्वज्ञानं सेद्धुमर्हति, न च तत्त्वज्ञानादृते मोक्ष इति स्वतन्त्राणामप्यनुमानानामाभासीकरणमिह शास्त्रे ऽसंगतमेवेति। यद्येवं ततः परकीयानुमाननिरास एव कस्मात्प्रथमं न कृत इत्यत आह। "वेदान्तार्थनिर्णयस्य चे"ति। ननु वीतरागकथायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षाधिक्षेपः स हि सरागतामावहतीति चोदयति। "ननु मुमुक्षूणा"मिति। परिहरति। "बाढमेवं तथापी"ति। तत्त्व(२)निर्णयावसाना वीतरागकथा न च परपक्षदूषणमन्तरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयाय वीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते न तु परपक्षतयेति न वीतरागकथात्वव्याहतिरित्यर्थः। पुनरुक्ततां परिचोद्य समाधत्ते। "नन्वीक्षते"रिति। "तत्र सांख्या" इति। यानि हि येन रूपेणास्थौल्यादा च सौक्ष्म्यात्समन्वीयन्ते तानि तत्कारणानि दृष्टानि, यथा घटादयो रुचकादयश्चास्थौल्यादा च सौक्ष्म्यान्मृत्सुवर्णान्वितास्तत्कारणास्तथा चेदं बाह्यमाध्यात्मिकं च भावजातं सु-

(१) नोपादीयत—पा॰ १।
(२) तत्त्ववस्तु—पा॰ २।

खदुःखमोहात्मनान्वितमुपलभ्यते, तस्मात्तदपि सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणकं भवितुमर्हति। तत्र जगत्कारणस्य येयं सुखात्मता तत्सत्त्वं, या च दुःखात्मता तद्रजो, या च मोहात्मता तत्तम इति त्रैगुण्यकारणसिद्धिस्तथा हि प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते। यथा मैत्रदारेषु पद्मावत्यां मैत्रस्य सुखं तत्कस्य हेतोस्तां प्रति सत्त्वगुणसमुद्भवात्, तत्सपत्नीनां च दुःखं तत्कस्य हेतोस्ताः प्रत्यस्या रजोगुणसमुद्भवा,च्चैत्रस्य तु स्त्रैणस्य तामविन्दतो मोहो विषादस्तत्कस्य हेतोस्तं प्रत्यस्यास्तमोगुणसमुद्भवात्, पद्मावत्या च सर्वे भावा व्याख्याताः। तस्मात्सर्वं सुखदुःखमोहान्वितं जगत्तत्कारणं गम्यते। तच्च त्रिगुणं प्रधानं प्रधीयते क्रियतेऽनेन जगदिति प्रधीयते निधीयतेऽस्मिन्प्रलयसमये जगदिति वा प्रधानं, तच्च मृत्सुवर्णवदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं स्वभावत एव प्रवर्तते, न तु केनचित्प्रवर्त्यते। तथा ह्याहुः 'पुरुषार्थ एव हेतुर्न केन चित्कार्यते करण'मिति। परिमाणादिभिरित्यादिग्रहणेन 'शक्तितः प्रवृत्तेः कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्ये'त्यव्यक्तसिद्धिहेतवो गृह्यन्ते। एतांश्चोपरिष्टाद्व्याख्याय निराकरिष्यतइति। तदेतत्प्रधानानुमानं दूषयति। "तत्र वदाम" इति। यदि तावदचेतनं प्रधानमनधिष्ठितं चेतनेन प्रवर्तते स्वभावत एवेति साध्यते, तदयुक्तं, समन्वयाद्धेतोश्चेतनानधिष्ठितत्वविरुद्धचेतनाधिष्ठितत्वेन मृत्सुवर्णादौ दृष्टान्तधर्मिणि व्याप्तेरुपलब्धेर्विरुद्धत्वान्नहि मृत्सुवर्णदार्वादयः कुलालहेमकारर-

थकारादिभिरनधिष्ठिताः कुम्भरूचकरथाद्युपाददते, तस्मात्कृतकत्वमिव नित्यत्वसाधनाय प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं विरुद्धम् । एवं समन्वयादिचेतनानधिष्ठितत्वे साध्यइति रचनानुपपत्तेरिति दर्शितम् । यद्युच्येत दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं तत्र यद्यपि तच्चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोरप्रयोजकं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं त्वचैतन्यमात्रमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् । यथाहुः

'व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः' इति ।

तत्राह । "न च मृदादौ"ति । स्वभावप्रतिबद्धं हि व्याप्यं व्यापकमवगमयति । स च स्वभावप्रतिबन्धः शङ्कितसमारोपितोपाधिनिरासे सति निश्चीयते । तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकयोरायत्तते । तौ चान्वयव्यतिरेकौ न तथोपादानाचैतन्ये यथा चेतनप्रयुक्तत्वेपि परिस्फुटौ(१) तदलमत्रान्तरङ्गत्वेनेति भावः । एवमपि चेतनप्रयुक्तत्वं नाभ्युपेयेत यदि प्रमाणान्तरविरोधो भवेत्, प्रत्युत श्रुतिरनुगुणतरात्रेत्याह । "न चैवं सती"ति । चकारेण सुखदुःखादिसमन्वयलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह । "अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चे"ति । आन्तराः खल्वमी सुखदुःखमोहविषादा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्योतिविच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्षमीक्ष्यन्ते । यदि पुनरेतएव सुखदुःखादिस्वभावा भवेयुस्ततः स्वरूपत्वाद्धेमन्तेपि चन्दनः सुखः स्यात् । नहि चन्दनः कदाचिदचन्दनस्तथा निदाघेष्वपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत् ।

(१) त्वेऽतिपरिस्फुटौ—पा० १ । २ ।

नह्यसौ कदा चिदकुङ्कुमपङ्क इति । एवं कण्टकः क्रमेलकस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् । नह्यसौ कांश्चित्प्रत्येव कण्टक इति । तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुङ्कुमादयो जातिकालावस्थाद्यपेक्षया सुखदुःखादिहेतवो न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्मात्सुखादिरूपसमन्वयो भावानामसिद्ध इति नानेन तद्रूपं कारणमव्यक्तमुन्नीयतइति । तदिदमुक्तं "शब्दाद्यविशेषेपि च भावनाविशेषा"दिति । भावना वासना संस्कारस्तद्विशेषात्करभजन्मसंवर्तकं हि कर्म करभोचितामेव भावनामभिव्यनक्ति,' यथास्मै कटका एव रोचन्ते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । परिमाणादिति सांख्यीयं हेतुमुपन्यस्यति । "तथा परिमितानां भेदाना"मिति । संसर्गपूर्वकत्वे हि संसर्गस्यैकस्मिन्नद्वये ऽसंभवान्नानात्वैकार्थसमवेतस्य नानाकारणानि संसृष्टानि कल्पनीयानि, तानि च सत्त्वरजस्तमांस्येवेति भावः । तदेतत्परिमितत्वं सांख्यीयराद्धान्तालोचनेनानैकान्तिकमिति दूषयति । "सत्त्वरजस्तमसा"मिति । यदि तावत्परिमितत्वमियत्ता, सा नभसोपि नास्तीत्यव्यापको हेतुः परिमाणादिति । अथ न योजनादिमितत्वं परिमाणमियत्तां नभसो ब्रूमः, किं त्वव्यापिता,- मव्यापि च नभस्तन्मात्रादे,र्नहि कार्यं कारणव्यापि, किं तु कारणं कार्यव्यापीति परिमितं नभ,स्तन्मात्राद्यव्यापित्वात् । हन्त सत्त्वरजस्तमांस्यपि न परस्परं व्याप्नुवन्ति न च तत्त्वान्तरपूर्वकत्वमेतेषामिति व्यभिचारः । नहि यथा तैः

कार्यजातमाविष्टमेवं तानि परस्परं विशन्ति, मिथः कार्यकारणभावाभावात् । परस्परसंसर्गस्त्वावेशश्चितिशक्तौ नास्ति, नहि चितिशक्तिः कूटस्थनित्या तैः संसृज्यते, ततश्च तदव्यापका गुणा इति परिमिताः । एवं चितिशक्तिरपि गुणैरसंसृष्टेति सापि परिमितेत्यनैकान्तिकत्वं परिमितत्वस्य हेतोरिति । तथा कार्यकारणविभागोपि समन्वयवद्विरुद्ध इत्याह । "कार्यं कारणभावस्त्वि"ति ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

न केवलं रचनाभेदा न चेतनाधिष्ठानमन्तरेण भवन्त्यपि तु साम्यावस्थायाः प्रच्युतिर्वैषम्यं, तथा च यदुद्भूतं बलीयस्तदङ्ग्यभिभूतं च तदनुगुणतया स्थितमङ्गमेवं हि गुणप्रधानभावे सत्यस्य महदादौ कार्ये प्रवृत्तिः सापि चेतनाधिष्ठानमेव गमयति, नहि चेतनाधिष्ठानमन्तरेण मृत्पिण्डे प्रधानेङ्गभावेन चक्रदण्डसलिलसूत्रादयोवतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधिष्ठानसिद्धिरिति शक्तितः प्रवृत्तेश्चेत्ययमपि हेतुः सांख्यीयो विरुद्ध एवेत्युक्तं वक्रोक्त्या । अत्र सांख्यश्चोदयति । "ननु चेतनस्यापि प्रवृत्ति"रिति । अयमभिप्रायः । त्वया किलौपनिषदेनास्मद्धेतून् दूषयित्वा केवलस्य चेतनस्यैवान्यनिरपेक्षस्य जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं च समर्थनीयम् । तदयुक्तम् । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तेर्दृष्टान्तधर्मिण्यनुपलब्धेरिति । औपनिषदस्तु चेतनहेतुकां तावदेष सांख्यः प्रवृत्तिमभ्युपगच्छतु पश्चात्स्वपक्षमत एव समाधास्यामीत्यभिसंधिमानाह । "सत्यमेतत् । न केवलस्य चेतनस्य प्र-

वृत्तिर्दृष्टे”ति । सांख्य आह । “न त्वचेतनसंयुक्तस्ये”ति । तुशब्द औपनिषदपक्षं व्यावर्तयति । अचेतनाश्रयैव सर्वा प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु चेतनाश्रया का चिदपि । तस्मान्न चेतनस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रौपनिषदो गूढाभिसंधिः प्रश्नपूर्वकं विमृशति । “किं पुनरत्रे”ति । अत्रान्तरे सांख्यो ब्रूते । “ननु यस्मिन्नि”ति । न तावच्चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतया तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमीक्ष्यते, केवलं प्रवृत्तिस्तदाश्रयश्चाचेतनो देहरथादिः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस्तन्निमित्तैव न तु चेतननिमित्ता । सद्भावमात्रं तु तत्र चेतनस्य गम्यते रथादिवैलक्षण्याज्जीवद्देहस्य । न च सद्भावमात्रेण कारणत्वसिद्धिः । मा भूदाकाश उत्पत्तिमतां घटादीनां निमित्तकारणमस्ति हि सर्वत्रेति, तदनेन देहातिरिक्ते सत्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तभावोस्तीत्युक्तम् । यतस्त्वस्य न प्रवृत्तिहेतुभावोस्ति, अत एव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनादसति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यं लौकायतिकाः प्रतिपन्नाःस्तथा च न चिदात्मनिमित्ता प्रवृत्तिरितिसिद्धम् । तस्मान्न रचनायाः प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारणत्वसिद्धिर्जगत इत्यौपनिषदः परिहरति । “तदभिधीयते । न ब्रूम” इति । न तावत्प्रत्यक्षानुमानागमसिद्धः शारीरो वा परमात्मा वा ऽस्माभिरिदानीं साधनीयः, केवलमस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वं वक्तव्यम् । तत्र मृतशरीरे वा रथादौ वा ऽनधिष्ठिते चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् तद्विपर्यये च प्रवृत्तिदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तेर्निश्चीयते,

न तु चेतनसद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो भवेत् । भूतचैतनिकानामपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्राविवाद इत्याह । "लोकायतिकानामपी"ति । स्यादेतत् । देहः स्वयं चेतनः करचरणादिमान् स्वव्यापारेण प्रवर्तयतीति युक्तं, न तु तदतिरिक्तः कूटस्थनित्यश्चेतनो व्यापाररहितो ज्ञानैकस्वभावः प्रवृत्त्यभावात्प्रवर्तको युक्त इति चोदयति। "ननु तवे"ति। परिहरति। "नायस्कान्तवद्रूपादिवच्चे"ति। "यथा च रूपादय" इति । सांख्यानां हि स्वदेशस्था रूपादय इन्द्रियं विकुर्वते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्थाकारेण परिणमतइति स्थितिः। सम्प्रति चोदकः स्वाभिप्रायमाविष्करोति । "एकत्वादि"ति । येषामचेतनं चेतनं चास्ति तेषामेतद्युज्यते वक्तुम् चेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्ततइति । यथा योगानामीश्वरवादिनाम्। येषां तु चेतनातिरिक्तं नास्त्यद्वैतवादिनां, तेषां प्रवर्त्याभावे कं प्रति प्रवर्तकत्वं चेतनस्येत्यर्थः । परिहरति । "नाविद्ये"ति । कारणभूतया लयलक्षणयाऽविद्यया प्राक्सर्गोपचितेन च विक्षेपसंस्कारेण यत्प्रत्युपस्थापितं नाम रूपं तदेव माया तदावेशेनास्य चोद्यस्यासक्तप्रत्युक्तत्वा,देतदुक्तं भवति । नेयं सृष्टिर्वस्तुसती येनाद्वैतिनो वस्तुसतो द्वितीयस्याभावादनयुज्येत। काल्पनिक्यां तु सृष्टावस्ति काल्पनिकं द्वितीयं सहायं मायामयम् । यथाहुः ।

सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता । इति ।

न चैवं ब्रह्मोपादानत्वव्याघातो ब्रह्मण एव मायावेशेनो-

पादानत्वात्तदधिष्ठानत्वाज्जगद्विभ्रमस्य रजतविभ्रमस्येव शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानत्वमिति निरवद्यम् ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयोम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयोः स्वत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थः । तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वं साध्यं, न च साध्येनैव व्यभिचारस्तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेद-प्रसङ्गात्सर्वत्रास्य सुलभत्वात् । न चासाध्यमत्रापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात् । न च सपक्षेण व्यभिचार इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । साध्यपक्षेत्युपलक्षणं सपक्षनिक्षिप्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननूपसंहारदर्शनादित्यत्रानपेक्षस्य प्रवृत्तिर्दर्शिता । इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षाप्रवृत्तिः प्रतिपाद्यतइति कुतो न विरोध इत्यत आह । "उपसंहारदर्शनादि"ति । स्थूलदर्शिलोकाभिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत इत्यर्थः ।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि सांख्यानामपि विचित्रकर्मवासनावासितं प्रधानं साम्यावस्थायामपि तथापि न कर्मवासनाः सर्गस्येशते, किं तु प्रधानमेव स्वकार्ये प्रवर्तमानमधर्मप्रतिबद्धं सत्त्व सुखमयीं सृष्टिं कर्तुमुत्सहतइति धर्मेणाधर्मप्रतिबन्धोपनीयते । एवमधर्मेण धर्मप्रतिबन्धोपनीयते । दुःखमय्यां सृष्टौ स्वयमेव च(१)

(१) मेव तु—पा० १ । २ ।

प्रधानमनपेक्ष्य (१) स्रष्टा प्रवर्तते । यथाङ्क 'निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदि'ति । ततश्च प्रतिबन्धकापनयसाधने धर्माधर्मवासने अपि संनिहिते इत्यागन्तोरपेक्षणीयस्याभावात्सदैव साम्येन परिणामेत वैषम्येण वा, न त्वयं कादाचित्कः परिणामभेद उपपद्यते । ईश्वरस्य तु महामायस्य चेतनस्य लीलया वा यदृच्छया वा स्वभाववैचित्र्याद्वा कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उपपद्येते एवेति ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

धेनूपयुक्तं हि तृणपल्लवादि यथा स्वभावत एव चेतनानपेक्षं क्षीरभावेन परिणमते न तु तत्र धेनुचैतन्यमपेक्ष्यते, उपयोगमात्रे तदपेक्षत्वात् । एवं प्रधानमपि स्वभावत एव परिणंस्यते कृतमत्र चेतनेनेति शङ्कार्थः । धेनूपयुक्तस्य तृणादेः क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्रं निषिध्यते, उत चेतनं, न तावन्निमित्तान्तरम् । धेनुदेहस्यौदर्यस्य वह्न्यादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य संभवाद्बुद्धिपूर्वकारी तु तत्रापि ईश्वर एव सर्वज्ञः संभवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । तदिदमुक्तं "किं चिद्दैवसंपाद्य"मिति ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषार्थापेक्षाभावप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम् । "एवं प्रयो-

(१) मनपेक्षं—पा॰ ३।

जनमपि किं चिन्नापेक्षिष्यत"इति । अथ वा पुरुषार्थाभावादिति योज्यम् । तदिदमुक्तं "तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्य"मिति । न केवलं तात्त्विको भोगो ऽनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य न संभवति । अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च । येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन कर्तव्यं, भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव कुर्यान्न मोक्षं तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः । "अपवर्गश्चेत्प्रागपी"ति । चितेः सदा विशुद्धत्वान्नैतस्यां जातु कर्मानुभववासनाः सन्ति । प्रधानं तु तासामनादीनामाधारस्तथा च प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् चितिर्मुक्तैवेति नापवर्गार्थमपि तत्प्रवृत्तिरिति । (१) शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । तदर्थमप्रवृत्तत्वात्प्रधानस्य "उभयार्थताभ्युपगमेपी"ति । न तावदपवर्गः साध्यस्तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात् भोगार्थं तु प्रवर्तेत । भोगस्य च सकृच्छब्दाद्युपलब्धिमात्रादेव(२) समाप्तत्वान्न तदर्थं पुनः प्रधानं प्रवर्तेतेत्ययत्नसाध्यो मोक्षः स्यात् । निःशेषशब्दाद्युपभोगस्य चानन्त्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्गः । कृतभोगमपि प्रधानमासत्त्वपुरुषान्यताख्यातेः क्रियासमभिहारेण भोजयतीति चेद्, अथ पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिं करोति । अपवर्गार्थमिति चेद्, हन्तायं सकृच्छब्दाद्युपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निवृ-

---

(१) अपि चेत्यधिकम् ३ । पुस्तके ।

(२) द्युपलब्धेरेतदेव—पा० । २ । उपलम्भादेव—पा० ३ ।

त्तिमात्रादेव सिध्यतीति कृतं सत्त्वा(१)न्यताख्यातिप्रतीक्षणेन । न चास्याः स्वरूपतः पुरुषार्थत्वम् । तस्मादुभयार्थमपि न प्रधानस्य प्रवृत्तिरुपपद्यतइति सिद्धोऽर्थोभावः । सुगममितरत् । शङ्कते । "दृक्शक्ती"ति । पुरुषो हि दृक्शक्तिः सा च दृश्यमन्तरेणानर्थिका स्यात् । न च स्वात्मन्यर्थवती, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । प्रधानं च सर्गशक्तिः सा च सर्जनीयमन्तरेणानर्थिका स्यादिति यत्प्रधानेन शब्दादि सृज्यते तदेव दृक्शक्तेर्दृश्यं भवतीति तदुभयार्थवत्त्वाय सर्जनमिति शङ्कार्थः । निराकरोति । "सर्गशक्त्यनुच्छेदवदि"ति । यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्तते ऽनुच्छेदात् । एवं दृक्शक्तिरपि तं पुरुषं प्रत्यर्थवत्त्वायानुच्छेदात्सर्वदा प्रवर्ततेत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । सकृद्दृश्यदर्शनेन वा चरितार्थत्वे न भूयः प्रवर्ततेति सर्वेषामेकपदे निर्मोक्षः प्रसज्येतेति सहसा संसारः समुच्छिद्येतेति ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

नैव दोषात्प्रच्युतिरिति शेषः । मा भूत्पुरुषार्थस्य शक्त्यर्थवत्त्वस्य वा प्रवर्तकत्वं पुरुष एव दृक्शक्तिसंपन्नः पङ्गुरिव प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं प्रधानमन्धमिव प्रवर्तयिष्यतीति शङ्का । दोषादनिर्मोक्षमाह । "अभ्युपेतहानं तावदि"ति । न केवलमभ्युपेतहानम्, अयुक्तं चैतद्भवद्दर्शनालोचनेनेत्या-

(१) सत्त्वपुरुषा—पा० । २ । ३ ।

च । "कथं चोदासीन"इति । निष्क्रियत्वे साधनं, "निर्गुणत्वा"दिति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानावस्था कूटस्थनित्या, ततो न तस्याः प्रच्युतिरनित्यत्वप्रसङ्गात् । यथाहुः ।

'नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यती'ति ।

तदिदमुक्तं "स्वरूपप्रणाशभया"दिति । अथ परिणामिनित्या । यथाहुः । 'यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि यत्तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्य'मिति । तत्राह । "बाह्यस्य चे"ति । यत्साम्यावस्थया सुचिरं पर्यणमत्कथं तदेवासति विलक्षणप्रत्ययोपनिपाते वैषम्यमुपैति । अनपेक्षस्य स्वतो वा ऽपि वैषम्येण कदा चित्साम्यं भवेदित्यर्थः ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

"एवमपि प्रधानस्ये"ति । अङ्गित्वानुपपत्तिलक्षणो दोषस्तावन्न भवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः । अभ्युपगम्याप्यस्यादोषत्वमुच्यतइत्यर्थः । सम्प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तिमुपपादयति । "वैषम्योपगमयोग्या अपी"ति ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

"क्व चित्सप्तेन्द्रियाणी"ति । त्वङ्मात्रमेव हि बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादिग्रहणसमर्थमेकम्, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, सप्तमं च मन इति सप्तेन्द्रियाणि । "क्व चित् त्रीण्यन्तःकर-

णानि"। बुद्धिरहंकारो मन इति। "क्व चिदेकं," बुद्धिरिति। शेषमतिरोहितार्थम्। अत्राह सांख्यः। "नन्वौपनिषदानामपी"ति। तप्यतापकभावस्तावदेकस्मिन्नोपपद्यते, नहि तपिरस्तिरिव कर्तृस्थभावकः, किं तु पचिरिव कर्मस्थभावकः। परसमवेतक्रियाफलशालि च कर्म, तथा च तप्येन कर्मणा तापकसमवेतक्रियाफलशालिना तापकादन्येन भवितव्यम्। अनन्यत्वे चैत्रस्येव गन्तुः स्वसमवेतगमनक्रियाफलनगरप्राप्तिशालिनोप्यकर्मत्वप्रसङ्गादन्यत्वे तु तप्यस्य तापकाच्चैत्रसमवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्येव नगरस्य तप्यत्वोपपत्तिः। तस्मादभेदे तप्यतापकभावो नोपपद्यत इति। दूषणान्तरमाह। "यदि चे"ति। नहि स्वभावाद्भावो वियोजितुं शक्य (१) इति भावः। जलधेश्च वीचितरङ्गफेनादयः स्वभावाः सन्त आविर्भावतिरोभावधर्माणो न तु तैर्जलधिः कदाचिदपि मुच्यते, न केवलं कर्मभावात्तप्यस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेत्याह। "प्रसिद्धश्चाय"मिति। तथाहि। अर्थोप्युपार्जन(२)रक्षणक्षयरागवृद्धिहिंसादोषदर्शनादनर्थः सन्नर्थिनं दुनोति, तदर्थी तप्यस्तापकस्त्वर्थः, तौ चेमौ लोके प्रतीतभेदावभेदे च दूषणान्युक्तानि, तत्कथमेकस्मिन्नद्वये भवितुमर्हत इत्यर्थः। तदेवमौपनिषदं मतमसमञ्जसमुक्त्वा सांख्यः स्वपक्षे तप्यतापकयोर्भेदे मोक्षमुपपादयति। "आत्यन्तरभावे त्वि"ति।

(१) शक्यते—१।२।
(२) अर्जन—१।८।

दृग्दर्शनशक्त्योः किल संयोगस्तापनिदानं, तस्य हेतुरविवेकदर्शनसंस्कारोऽविद्या, सा च विवेकख्यात्या विद्यया विरोधित्वाद्विनिवर्त्यते,(१) तन्निवृत्तौ तद्धेतुकः संयोगो निवर्तते, तन्निवृत्तौ च तत्कार्यस्तापो निवर्तते। तदुक्तं पञ्चशिखाचार्येण। 'तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकार' इति। अत्र च न साक्षात्पुरुषस्यापरिणामिनो बन्धमोक्षौ, किं तु बुद्धिसत्त्वस्यैव चितिच्छायापत्त्या लब्धचैतन्यस्य। तथाहीष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नमस्य भोगः, भोक्तृस्वरूपाव(२)धारणमपवर्गस्तेन हि बुद्धिसत्त्वमेवापवृज्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योधेषु वर्तमानः प्राधान्यात्स्वामिन्यपदिश्यते(३) एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिसत्त्वे वर्तमानौ कथं चित्पुरुषेऽपदिश्येते,(४) स ह्यविभागापत्त्या तत्फलस्य भोक्तेति। तदेतदभिसंधायाह। "स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्ति"रिति। अत्रोच्यते। "नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः"। यत एकत्वे तप्यतापकभावो नोपपद्यते, एकत्वादेव, तस्मात्सांव्यवहारिकभेदाश्रयस्तप्यतापकभावोऽस्माभिरभ्युपेय,स्तापो हि सांव्यवहारिक एव न पारमार्थिक इत्यसकृदावेदितम्। भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातामित्यस्मदभ्युपगम इति शेषः। सांख्योऽपि हि भे-

(१) त्वान्निवर्त्यते—१। २।
(२) स्वभावाव—पा० १। २।
(३) स्वामिनि व्यपदिश्यते—पा० १। नि निर्दिश्यते ३।
(४) व्यपदिश्यते—पा०१। २।

दाश्रयं तप्यतापकभावं ब्रुवाणो न पुरुषस्य तपिकर्मता माख्यातुमर्हति, तस्यापरिणामितया तपिक्रियाजनितफल-शालित्वानुपपत्तेः। केवलमनेन सत्त्वं तप्यमभ्युपेयं तापकं च रजः। दर्शितविषयत्वात्तु बुद्धिसत्त्वे तप्ये तदविभागापत्त्या पुरुषोप्यनुतप्यतइव न तु तप्यते ऽपरिणामित्वादित्युक्तं, तदविभागापत्तिश्चाविद्या, तथा चाविद्याकृतस्तप्यतापकभावस्त्वया ऽभ्युपेयः, सोयमस्माभिरुच्यमानः किमिति भवतः परुषइवाभाति। अपि च नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः। शङ्कते। "तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेपी"ति। सत्त्वादर्शनेन निमित्तेन वर्ततइति सनिमित्तः संयोगस्तदपेक्षत्वादिति। निराकरोति। "नादर्शनस्य तमस" इति। न तावत्पुरुषस्य तप्तिरित्युक्तम्। केवलमियं बुद्धिसत्त्वस्य तापकरजोजनिता, तस्य च बुद्धिसत्त्वस्य तामसविपर्यासादात्मनः पुरुषाद्भेदमपश्यतः पुरुषस्तप्यतइत्यभिमानो, न तु पुरुषो विपर्यासतुषेणापि युज्यते, तस्य तु बुद्धिसत्त्वस्य सात्त्विक्या विवेकख्यात्या तामसीयमविवेकख्यातिर्निवर्तनीया। न च सति तमसि मूले शक्यात्यन्तमुच्छेतुम्। तथा विच्छिन्नापि(१) छिन्नबदरीव(२) पुनस्तमसोद्भूतेन सत्त्वमभिभूय विवेकख्यातिमपोह्य शतशिखरा ऽविद्याविर्भाव्येनेति बतेयमपवर्गकथा तपस्विनी दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत। अस्मत्पक्षे त्वदोष इत्याह। "औपनिषदस्य

(१) चोच्छिन्नापि—पा० १।२।३।
(२) बदरीवत्—पा० १।

त्वि"ति। यथा हि मुखमवदातमपि मलिनादर्शतलोपाधिकल्पितप्रतिबिम्बभेदं मलिनतामुपैति, न च तद्वस्तुतो मलिनं, न च बिम्बात्प्रतिबिम्बं वस्तुतो भिद्यते। अथ तस्मिन् प्रतिबिम्बे मलिनादर्शोपधानान्मलिनता पदं लभते। तथा चात्मनो मलिनं मुखं पश्यन् देवदत्तस्तप्यते। यदा तूपाध्यपनयाद्बिम्बमेव कल्पनावशात्प्रतिबिम्बं तच्चावदातमिति तत्त्वमवगच्छति तदास्य तापः प्रशाम्यति न च मलिनं मे मुखमिति। एवमविद्योपधानकल्पितावच्छेदो जीवः परमात्मप्रतिबिम्बकल्पः कल्पितैरेव शब्दादिभिः संपर्कात्तप्यते न तु तत्त्वतः परमात्मनोस्ति तापः। यदा तु तत्त्वमसीति वाक्यश्रवणमननध्यानाभ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यन्तजोस्य साक्षात्कार उपजायते तदाजीवः शुद्धबुद्धतत्त्वस्वभावमात्मनोनुभवन् निर्मृष्टनिखिलसवासनक्लेशजालः केवलः स्वस्थो भवति न चास्य पुनः संसारभयमस्ति तद्धेतोरवास्तवत्वेन समूलकाषं कषितत्वात्। सांख्यस्य तु सतस्तमसोशक्यसमुच्छेदत्वादिति। तदिदमुक्तम्। "विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादि"ति। "प्रधानकारणवाद" इति। यथैव प्रधानकारणवादो ब्रह्मकारणवादविरोध्येवं परमाणुकारणवादोप्यतः सोपि निराकर्तव्यः। एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इत्यस्य प्रपञ्च आरभ्यते। तत्र वशेषिका ब्रह्मकारणत्वं दूषयांबभूवुः। चेतनं चेदाकाशादीनामुपादानं तदारब्धमाकाशादि चेतनं स्यात्। कारणगुणक्रमेण हि कार्ये गुणारम्भो(१) दृष्टो, यथा शुक्लैस्तन्तुभिरारब्धः पटः

(१) वैशेषिकगुणारम्भो—पा० ३।

शुक्लो, न जात्वसौ कृष्णो भवति । एवं चेतनेनारब्धमाकाशादि चेतनं भवेन्न त्वचेतनम् । तस्मादचेतनोपादानमेव जगत्तच्चाचेतनं परमाणवः, सूक्ष्मात् खलु स्थूलस्योत्पत्तिर्दृश्यते, यथा तन्तुभिः पटस्यैवमंशुभ्यस्तन्तूनामेवमपकर्षपर्यन्तं कारणद्रव्यमतिसूक्ष्ममनवयवमवतिष्ठते, तच्च परमाणुस्तस्य तु सावयवत्वे ऽभ्युपगम्यमाने ऽनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तत्र च प्रथमं तावददृष्टवदात्मसंयोगात्परमाणौ कर्म, ततो ऽसौ परमाण्वन्तरेण संयुज्य द्व्यणुकमारभते । बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलमारभन्ते, परमाणुत्वे सति बहुत्वाद्, घटोपगृहीतपरमाणुवत् । यदि हि घटोपगृहीताः परमाणवो घटमारभेरन् न घटे प्रविभज्यमाने कपालशर्कराद्युपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात् । तथा सति मुद्गरप्रहाराद् घटविनाशे न किं चिदुपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात् । तदवयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् । तस्मान्न बहूनां परमाणूनां द्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वमपि तु द्वावेव परमाणू द्व्यणुकमारभेते । तस्य चाणुत्वं परिमाणं परमाणुपरिमाणात् पारिमाण्डल्यादन्यदीश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना द्वित्वसंख्या ऽऽरभते । न च द्व्यणुकाभ्यां द्रव्यस्यारम्भो, वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदपि हि द्व्यणुकमेव भवेन्न तु महत् । कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्वस्योत्पत्तिः । न च द्व्यणुकयोर्महत्त्वमस्ति, यतस्ताभ्यामारब्धं महद्भवेत् । नापि तयोर्बहुत्वं, द्वित्वादेव ।

न च प्रचयभेदस्तूलपिण्डानामिव, तदवयवानामनवयवत्वेन प्रशिथिलावयवसंयोगभेदविरहात् (१)। तस्मात्तेनापि तत्कारणद्व्यणुकवदणुनैव भवितव्यं, तथा च पुरुषोपभोगातिशयाभावाददृष्टनिमित्तत्वाच्च विश्वनिर्माणस्य(२) भोगार्थत्वात्तत्कारणेन च द्व्यणुकेन तन्निष्पत्तेः कृतं द्व्यणुकाश्रयेण द्व्यणुकान्तरेणेत्यारम्भवैयर्थ्यादारम्भार्थवत्त्वाय बहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकं चतुरणुकं पञ्चाणुकं वा द्रव्यं महद्दीर्घमारब्धव्यम्। अस्ति हि तत्रतत्र भोगभेदोऽस्ति च बहुत्वसंख्येश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना महत्त्वपरिमाणयोनिः। त्र्यणुकादिभिरारब्धं तु कार्यद्रव्यं कारणबहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महद्भवतीति प्रक्रिया। तदेतयैव प्रक्रियया कारणसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयमेव गुणान्तरमारभन्त इति दूषणमदूषणीक्रियते, व्यभिचारादित्याह।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

यथा महद्द्रव्यं त्र्यणुकादि ह्रस्वाद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु महत्त्वगुणोपजनने द्व्यणुकगतं महत्त्वमपेक्ष्यते, तस्य ह्रस्वत्वात्। यथा वा तदेव त्र्यणुकादि दीर्घं ह्रस्वाद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु तद्गतं दीर्घत्वमपेक्षते, तदभावात्।

(१) संयोगाविरहात्—पा० १।
(२) निर्माणस्य तस्य च—पा० । २ । ३ ।

वाशब्दस्त्वार्थे ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । यथा द्व्यणुकमणुह्रस्वपरिमाणं परिमण्डलात्परमाणोरपरिमण्डलं जायतएवं चेतनाद्ब्रह्मणो ऽचेतनं जगन्निष्पद्यतइति सूत्रयोजना । भाष्ये "परमाणुगुणविशेषस्त्वि"ति । पारिमाण्डल्यग्रहणमुपलक्षणं, न द्व्यणुके ऽणुत्वमपि परमाणुवर्ति(१) पारिमाण्डल्यमारभते, तस्य हि द्वित्वसंख्यायोनित्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति सूत्रं गुणिपरं न गुणपरम् । "यदापि द्वे द्व्यणुके" इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्वेपदं न पठितम् । एवं चतुरणुकमित्याद्युपपद्यते । इतरथा हि द्व्यणुकमेव तदपि स्यात्, न तु महदित्युक्तम् । अथ वा द्वे इति द्वित्वे, यथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति । अत्र हि द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात् । तदेवं योजनीयम् । द्व्यणुकाधिकरणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुकमारभेते संख्येयानां चतुर्णां द्व्यणुकानामारम्भकत्वात्तद्गते द्वित्वसंख्ये अपि आरम्भिके इत्यर्थः । एवं व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां तदूषणस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तदवस्थो व्यभिचार इत्याह । "यदापि बहवः परमाणव" इति । नाणु जायते नो ह्रस्वं जायते इति योजना । चोदयति । "अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेण" स्वकारणद्वारेणाक्रान्तत्वादिति । परिहरति । "मैवं मंस्था" इति । कारणगता गुणा न कार्ये समानजातीयं

(१) परमाणुगतं—पा० ३ ।

गणान्तरमारभन्त इत्येतावतैवेष्टसिद्धौ न तद्धेत्वनुसरणे खेद-नीयं मन इत्यर्थः । अपि च सत्परिमाणान्तरमाक्रामति नात्,उत्पत्तेश्च प्राक् परिमाणान्तरमसदिति कथमाक्रामेत् । न च तत्कारणमाक्रामति । पारिमाण्डल्यस्यापि समान-जातीयस्य कारणस्याक्रमणहेतोर्भावेन समानबलतयोभय-कार्यानुत्पादप्रसङ्गादित्याशयवानाह । "न च परिमाणान्त-राक्रान्तत्वमि"ति । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यापृतता पारिमाण्डल्यादीनाम् । न च कारणबहुत्वादीनां संनि-धानमसंनिधानं च पारिमाण्डल्यस्येत्याह । "न च परि-माणान्तरारम्भे" इति । व्यभिचारान्तरमाह । "संयोगा-च्चे"ति । शङ्कते । "द्रव्ये प्रकृत"इति । निराकरोति । "न दृष्टान्तेने"ति । न चास्माकमयमनियमो भवतामपी-त्याह । "सूत्रकारोपी"ति । सूत्रं व्याचष्टे । "यथा प्र-त्यक्षाप्रत्यक्षयो"रिति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

उभयथापि न कर्मातस्तद-भावः ॥ १२ ॥

परमाणूनामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्यपगमे ऽनभ्युपगमे वा न कर्मातस्तदभावः, तस्य द्व्यणुकादिक्रमेण सर्गस्याभावः । अथवा यद्यणुसमवाय्यदृष्टमथ वा क्षेत्रज्ञसमवायि, उभयथापि तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्तेः कर्माभावो ऽतस्तद-भावस्सर्गाभावः । निमित्तकारणतामात्रेण त्वीश्वरस्याधिष्ठा-तृत्वमुपरिष्टान्निराकरिष्यते । अथ वा संयोगोत्पत्त्यर्थं विभा-

गोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात् प्रलयहेतोर्विभागस्याभावात् तदभावः, तयोः सर्गप्रलययोरभाव इत्यर्थः । तदेतत्सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे । "इदानीं परमाणुकारणवाद"मिति । निराकार्यस्वरूपमुपपत्तिसहितमाह । "स च वाद" इति । "स्वानुगतैः" स्वसंबद्धैः । संबन्धस्याधार्याधारभूत(१) इह प्रत्ययहेतुः समवायः । पञ्चमभूतस्यानवयवत्वात्(२) तानीमानि चत्वारि भूतानीति । तत्र परमाणुकारण वादे इदमभिधीयते सूत्रम् । तत्र प्रथमां व्याख्यामाह । "कर्मवता"मिति । अभिघातादीत्यादिग्रहणेन नोदनसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वानि गृह्यन्ते । नोदनसंस्कारावभिघातेन समानयोगक्षेमौ गुरुत्वद्रवत्वे च परमाणुगते सदातने इति कर्मसातत्यप्रसङ्गः । द्वितीयं व्याख्यानमाशङ्कापूर्वमाह । "अथादृष्टं" धर्माधर्मौ, "आद्यस्य कर्मण" इति । "आत्मनश्च" क्षेत्रज्ञस्या"नुत्पन्नचैतन्यस्ये"ति । "अदृष्टवता पुरुषेणे"ति । संयुक्तसमवायसंबन्ध इत्यर्थः । "संबन्धस्य सातत्यादि"ति । यद्यपि परमाणुक्षेत्रज्ञयोः संयोगः परमाणकर्मजस्तथापि तत्प्रवाहस्य सातत्यमिति भावः । सर्वात्मना चेदुपचयाभाव, एकदेशेन हि संयोगे यावण्वोरेकदेशौ निरन्तरौ ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाव्याप्ता इति प्रथिमोपपद्यते । सर्वात्मना तु नैरन्तर्ये परमाणावेकस्मिन्परमाण्वन्तराण्यपि संमान्तीति(३) न प्रथिमा स्यादित्यर्थः । प्र-

(१) धारभाव—पा॰ १ । २ । ३ ।
(२) पञ्चमभूतस्यावयवत्वाभावात्—पा॰ १ । २ ।
(३) संमितानीति—पा॰ ३ ।

ह्नते। यद्यपि निष्प्रदेशाः(१) परमाणवस्तथापि संयोगस्तयोरव्याप्यवृत्तिरेवंस्वभावत्वात्, कैषा वाचोयुक्तिर्निष्प्रदेशं संयोगो न व्याप्नोतीति। एषैव वाचोयुक्तिर्यद्यथा प्रतीयते तत्तथाभ्युपेयतइति। तामिमां शङ्कां सद्वारामाह। "परमाणूनां कल्पिता" इति। नह्यस्ति संभवो निरवयव एकस्तदैव तेनैव संयुक्तश्चासंयुक्तश्चेति, भावाभावयोरेकस्मिन्नद्वये विरोधात्, अविरोधे वा न क्व चिदपि विरोधोऽवकाशमासादयेत्। प्रतीतिस्तु प्रदेशकल्पनयापि कल्प्यते। तदिदमुक्तं 'कल्पिताः प्रदेशा' इति। तथा च सद्वारेयमिति तामुद्धरति। "कल्पितानामवस्तुत्वादि"ति। तृतीयां व्याख्यामाह। "यथा चादिसर्ग"इति। नन्वभिघातनोदनादयः प्रलयारम्भसमये कस्माद्विभागारम्भककर्महेतवो न संभवन्त्यत आह। "नहि तत्रापि किं चिन्नियत"मिति। संभवन्त्यभिघातादयः कदा चित्क्व चिन्न त्वपर्यायेण सर्वस्मिन्नियमहेतोरभावादित्यर्थः। "न प्रलय प्रसिद्ध्यर्थमि"ति। यद्यपि शरीरादिप्रलयारम्भोऽस्ति दुःखभोगस्तथाप्यसौ पृथिव्यादिप्रलये नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम्॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः॥ १३॥

व्याचष्टे "समवायाभ्युपगमाच्चे"ति। न तावत्स्वतन्त्रः समवायोऽत्यन्तं भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनौ घटयितुमर्ह-

(१) अप्रदेशाः—पा० २।

त्यतिप्रसङ्गात् । तस्माद्नेन समवायिसंबन्धिना सता समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धे ऽभ्युपगम्यमाने ऽनवस्था । अथासौ संबन्धिभ्यां संबन्धे न संबन्धान्तरमपेक्षते संबन्धिसंबन्धनपरमार्थत्वात् । तथा हि नासौ भिन्नोपि संबन्धिनिरपेक्षो निरूप्यते । न च तस्मिन्सति संबन्धिनावसंबन्धिनौ भवतस्तस्मात्स्वभावादेव समवायः समवायिनोर्न संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेति चोदयति । "नन्विह प्रत्ययग्राह्य" इति । परिहरति । "नेत्युच्यते, संयोगोप्येव"मिति । तथाहि संयोगोपि संबन्धिसंबन्धनपरमार्थो, न च भिन्नो ऽपि संयोगिभ्यां विना निरूप्यते, न च तस्मिन्सति संयोगिनावसंयोगिनौ भवत इति तुल्यश्चर्चः । यद्युच्येत गुणः संयोगो न च द्रव्यासमवेतो गुणो भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्मात्संयोगस्यास्ति समवाय इति शङ्कामपाकरोति(१) । "न च गुणत्वादि"ति । यद्यसमवाये ऽस्यागुणत्वं भवति कामं भवतु न नः का चिल्लतिस्तदिदमुक्तं 'गुणपरिभाषायाश्चे'ति । परमार्थतस्तु द्रव्याश्रयीत्युक्तम् । तच्च विनापि समवायं स्वरूपतः संयोगस्योपपद्यते एव । न च कार्यत्वात्समवाय्यसमवायिकारणापेक्षितया संयोगः संयोगसमवायीति युक्त,मजसंयोगस्यातथात्वप्रसङ्गात् । अपि च समवायस्यापि संबन्ध्यधीनसद्भावस्य संबन्धिनश्चैकस्य द्वयोर्वा विनाशित्वेन विनाशित्वात्कार्यत्वम् । नह्यस्ति सं-

(१) शङ्कां निराकरोति—पा० २ ।

भवो गुणो वा गुणगुणिनौ वा ऽवयवी वा ऽवयवावयविनौ वा न स्तो ऽप्यस्ति च तयोः संबन्ध इति । तस्मात्कार्यः समवायः । तथा च यथैष निमित्तकारणमात्राधीनोत्पाद, एवं संयोगोपि । अथ समवायोपि समवाय्यसमवायिकारणे अपेक्षते तथापि सैवानवस्थेति । तस्मात्समवायवत्संयोगोपि न संबन्धान्तरमपेक्षते । यद्युच्येत संबन्धिनावसौ घटयति नात्मानमपि संबन्धिभ्यां तत्किमसावसंबद्ध एव संबन्धिभ्यामेवं चेदत्यन्तभिन्नो ऽसंबद्धः कथं संबन्धिनौ संबन्धयेत् । संबन्धने वा हिमवद्विन्ध्यावपि संबन्धयेत् । तस्मात्संयोगः संयोगिनोः समवायेन संबद्ध इति वक्तव्यम् । तदेतत्समवायस्यापि समवायिसंबन्धे समानमन्यत्राभिनिवेशात्तथा चानवस्थेति भावः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वेति शेषः । अतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

यत्किल भूतभौतिकानां मूलकारणं तद्रूपादिमान्परमाणुर्नित्य इति भवद्भिरभ्युपेयते, तस्य चेद्रूपादिमत्त्वमभ्युपेयेत परमाणुत्वनित्यत्वविरुद्धे स्थौल्यानित्यत्वे प्रसज्येयातां, सोयं प्रसङ्ग एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्य, नियता प्राप्तिर्हि(१) प्रसङ्गलक्षणं, तदनेन प्रसङ्गेन जगत्कारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं

(१) प्राप्तिरिति हि—पा० २ ।

साधनं रूपादिमन्नित्यपरमाणुसिद्धेः प्रच्याव्य ब्रह्मगोचरतां नीयते । तदेतद्वैशेषिकाभ्युपगमोपन्यासपूर्वकमाह । "सावयवानां द्रव्याणामि"ति । परमाणुनित्यत्वसाधनानि च तेषामुपन्यस्य दूषयति(१) । "यच्च नित्यत्वे कारणमि"ति । "सदि"ति । प्रागभावाद् व्यवच्छिनत्ति । "अकारणवदि"ति । घटादेः । "यदपि द्वितीयमि"ति । लब्धरूपं हि क्व चित्किं चिदन्यत्र निषिध्यते । तेनानित्यमिति लौकिकेन निषेधेनान्यत्र नित्यत्वसद्भावः कल्पनीयस्ते चान्ये परमाणव इति । तन्न । आत्मन्यपि नित्यत्वोपपत्तेः । व्यपदेशस्य च प्रतीतिपूर्वकस्य तदभावे निर्मूलस्यापि दर्शनात् । यथेह वटे यक्ष इति । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमविद्येति । यदि सतां परमाणूनां परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाग्रहणमविद्या तथा नित्यत्वमेवं सति द्व्यणुकस्यापि नित्यत्वम् । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथा सति न द्व्यणुके व्यभिचारः, तस्यानेकद्रव्यत्वेनाविद्यमानद्रव्यत्वानुपपत्तेः । तथाप्यकारणत्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत यतोऽद्रव्यत्वमविद्यमानकारणभूतद्रव्यत्वमुच्यते तथा च पुनरुक्तमित्याह । "तस्य चे"ति । अपि चाद्रव्यत्वे सति सत्त्वादित्यत एवेष्टार्थसिद्धेरविद्येति व्यर्थम् । अथाविद्यापदेन द्रव्यविनाशकारणद्वयाविद्यमानत्वमुच्यते द्विविधो हि द्रव्यनाशहेतुरवयवविनाशो ऽवयवव्यतिषङ्गविनाशश्च, तदुभयं परमाणौ नास्ति तस्मान्नित्यः परमाणुः । न च सुखादिभि-

(१) निराकरोति—पा० २ ।

व्यभिचारः, तेषामद्रव्यत्वादित्याह । "तथापी"ति । निराकरोति । "नावश्यमि"ति । यदि हि संयोगसचिवानि बहूनि द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभेरन्निति प्रक्रिया सिद्ध्येत् सिद्ध्येद् द्रव्यद्वयमेव तद्विनाश(१)कारणमिति । नत्वेतदस्ति । द्रव्यस्वरूपापरिज्ञानात् । न तावत् तन्त्वाधारस्तद्व्यतिरिक्तः पटो नामास्ति यः संयोगसचिवैस्तन्तुभिरारभ्येतेत्युक्तमधस्तात् । षट्पदार्थांश्च दूषयन्नग्रे वक्ष्यति । किं तु कारणमेव विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं तच्च सामान्यात्मकम् । तथा हि मृदा सुवर्णं वा सर्वेषु घटरुचकादिष्वनुगतं सामान्यमनुभूयते, न चैते घटरुचकादयो मृत्सुवर्णाभ्यां व्यतिरिच्यन्त इत्युक्तं, अग्रे च वक्ष्यामः । तस्मान्मृत्सुवर्णे एव तेनतेनाकारेण परिणममाने घट इति च रुचक इति च कपालशर्कराकणमिति च शकलकणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायेते(२) । तत्रतत्रोपादानयोर्मृत्सुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञानात् । न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचकादयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञायन्ते यत्र कार्यकारणभावो भवेत् । न च विनश्यन्तमेव घटक्षणं प्रतीत्य कपालक्षणो(३)ऽनुपादान एवोत्पद्यते तत्किमुपादानप्रत्यभिज्ञानेनेति वक्तव्यं, एतस्या अपि वैनाशिकप्रक्रियाया उपरिष्टाद् निराकरिष्यमाणत्वात् । तस्मादुप-

(१) मेतद्विनाश—पा० १ । २

(२) चाख्यायेते—पा० १ । २ । ३

(३) घटस्वलक्षणं प्रतीत्य कपालस्वलक्षणो—पा० २ । ३

जनापायधर्माणो विशेषावस्थाः सामान्यस्योपादेयाः, सामान्यात्मा तूपादानमेवं व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्रव्यं काठिन्यावस्थामपहाय द्रवावस्थया परिणतं(१) न च तत्रावयवविभागः सन्नपि द्रवत्वे कारणं परमाणूनां भवन्मते तदभावेन द्रवत्वानुपपत्तेस्तस्माद्यथा परमाणुद्रव्यमग्निसंयोगात्काठिन्यमपहाय द्रवत्वेन परिणमते, न च काठिन्यद्रवत्वे परमाणोरतिरिच्येते । एवं मृद्वा सुवर्णं वा सामान्यं(२) पिण्डावस्थामपहाय कुलालहेमकारादिव्यापाराद् घटरुचकाद्यवस्थामापद्यते । न त्ववयविनाशात्तत्संयोगविनाशाद्वा विनष्टुमर्हन्ति घटरुचकादयः । न हि कपालादयोस्योपादानं तत्संयोगो वा ऽसमवायिकारणमपि तु समान्यमुपादानं तच्च नित्यं न च तत्संयोगसचिवमेकत्वात्, संयोगस्य द्विष्ठत्वेनैकस्मिन्नभावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थसतो ऽनिर्वाच्या विशेषावस्थास्तदधिष्ठाना भुजंगादयइव रज्ज्वाद्युपादाना उपजनापायधर्माण इति साम्प्रतम् । प्रकृतमुपसंहरति । "तस्मादि"ति ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्पर्शात्मिका स्थूला, आपो रसरूपस्पर्शात्मिकाः सूक्ष्माः, रूपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्मतरं, स्पर्शात्मको वायः सूक्ष्मतमः । पुराणेपि स्मर्यते ।

आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।

---

(१) द्रवाकारपरिणतं—पा० २ ।

(२) सामान्यात्मकं—पा० ३ ।

द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मको ऽभवत् ॥
रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ।
त्रिगुणस्तु ततो वह्निः स शब्दस्पर्शवान् भवेत् ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।
तस्माच्चतुर्गुणा अपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चेद्गन्धमाविशत् ।
संहतान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे महीमिमाम् ॥
तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ।
शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥
परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ।

तेन गन्धादयः परस्परं संहन्यमानाः पृथिव्यादयस्तथा च यथायथा संहन्यमानानामुपचयस्तथातथा संहतस्य(१) स्थौल्यं यथायथा ऽपचयस्तथातथा सौक्ष्म्यतारतम्यं तदेवमनुभवागमाभ्यामवस्थितमर्थं वैशेषिकैरनिच्छद्भिरप्यशक्यापह्नवमाह। "गन्धे"ति । अस्तु तावच्छब्दो वैशेषिकैस्तस्य पृथिव्यादिगुणत्वेनानभ्युपगमादिति चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिद्व्येकगुणान्युदाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्त्वा विकल्प्य दूषयति । "तद्वत्" । स्थूलपृथिव्यादिवत् । "परमाणवोपी"ति । "उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादु"पचितसंहन्यमानानां संघातोपचयाद्"परमाणुत्वप्रसङ्गः" स्थूलत्वादिति । यस्तु ब्रूते न गन्धादिसंघातः परमाणुरपि तु गन्धाद्याश्रयो द्रव्यं न च गन्धादीनां तदाश्रयाणामुपचयेपि

(१) संघातस्य—पा १ । २

द्रव्यस्योपचयो भवितुमर्हत्यन्यत्वादिति तं प्रत्याह। "न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं" द्रव्यस्वरूपोपचयमित्यर्थः। कुतः,। "कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्"। न तावत्परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते किं तु कार्यद्वारा कार्यं च न गन्धादिभ्यो भिन्नं यदा न तदाधारतया गृह्यते ऽपि तु तदात्मकतया तथा च तेषामुपचये तदुपचितं दृष्टमिति परमाणुभिरपि तत्कारणैरेवं भवितव्यं तथा चाऽपरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः। द्वितीयं विकल्पं दूषयति। "अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्व"इति। "अथ सर्वे चतुर्गुणा"-इति। यद्यप्यस्मिन्कल्पे सर्वेषां स्थौल्यप्रसङ्गस्त(१)थाप्यतिस्फुटतयोपेक्ष्य दूषयति(२)। "ततोप्स्वपी"ति। वायो रूपवत्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम्॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥१७॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम्। संप्रत्युत्सूत्रं भाष्यकृद्वैशेषिकतन्त्रं(३) दूषयति। "अपि च वैशेषिका" इति। द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं, न हि, यथा गवाश्वमहिष(४)मातङ्गाः परस्परानधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, वह्न्याद्यधीनोत्पत्तयो वा धूमादयो यथा वह्न्याद्यनधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, एवं गुणादयो द्र-

(१) प्रसङ्गदोषस्त—पा० १।२।
(२) दूषणान्तरमाह—पा० १।२।३।
(३) वैशेषिकमतं—पा० ३।
(४) वराहमहिष—पा० २।

व्याद्यनधीननिरूपणाः, अपि तु यदायदा निरूप्यन्ते तदातदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रथायामेषामस्ति स्वातन्त्र्यं, तस्मान्नातिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्यरूपं तथातथा प्रथतइत्यर्थः। द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां द्रव्याधीनत्वमिति मन्वानश्चोदयति। "नन्वग्नेरन्यस्यापी"ति। परिहरति। "भेदप्रतीतेस्त्वि"ति। न तदधीनोत्पादतां तदधीनत्वमाचक्ष्महे किं तु तदाकारतां तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः। शङ्कते। "गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत"। यत्र हि द्वावाकारिणौ विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्येते, तौ संबद्धावसंबद्धौ वा वैयधिकरण्येन प्रतिभासेते यथेह कुण्डे दधि यथा वा गौरश्व इति न तथा गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायास्तेषां द्रव्याकारतयाकारान्तरायोगेन द्रव्याद्द्वाकारिणोन्यत्वेनाकारितया व्यवस्थानाभावात् सेयमयुतसिद्धिस्तथा च सामानाधिकरण्येन प्रथेत्यर्थः। तामिमामयुतसिद्धिं विकल्प्य दूषयति। "तत्पुनरयुतसिद्धत्व"मिति। तत्रापृथग्देशत्वं तदभ्युपगमेन विरुध्यतइत्याह। "अपृथग्देशत्वमि"ति। यदि तु संयोगिनोः कार्ययोः संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्या ऽयुतसिद्धिः नित्ययोस्तु संयोगिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिस्ततोन्या ऽयुतसिद्धिस्तथा चाकाशपरमाण्वोः परमाण्वोश्च संयुक्तयोर्युतसिद्धिः सिद्धा भवति। गुणगुणिनोश्च शौक्ल्यपटयोरयुतसिद्धिः सिद्धा भवति। नहि तत्र शौक्ल्यपटाभ्यां संबन्धिभ्यामन्यदे-

शौ शौक्ल्यपटौ। सत्यपि पटस्य तदन्यतन्तुदेशत्वे शौक्ल्यस्य संबन्धिपटदेशत्वात् । तन्न। नित्ययोरात्माकाशयोरजसंयोगे उभयस्या अपि युतसिद्धेरभावात्। नहि तयोः पृथगाश्रयाश्रितत्व(१) मनाश्रयत्वात्, नापिद्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वममूर्त्तत्वेनोभयोरपि निष्क्रियत्वात्। न चाजसंयोगो नास्ति, तस्यानुमानसिद्धत्वात्। तथाह्याकाशमात्मसंयोगि, मूर्तद्रव्यसङ्गित्वात्(२), घटादिवदित्यनुमानम्। पृथगाश्रयाश्रयित्वपृथग्गतिमत्त्वलक्षणयुतसिद्धेरन्या त्वयुतसिद्धिर्यद्यपि नाभ्युपेतविरोधमावहति तथापि न सामानाधिकरण्यप्रथामुपपादयितुमर्हति। एवंलक्षणे ऽपि हि समवाये गुणगुणिनोरभ्युपगम्यमाने संबद्धे इति प्रत्ययः स्यान्न तादात्म्यप्रत्ययः। अस्य चोपपादनाय समवाय आस्थीयते भवद्भिः। स चेदास्थितोपि न प्रत्ययमिममुपपादयेत् कृतं तत्कल्पनया। न च प्रत्यक्षः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगोचरः, तद्विरुद्धार्थत्वात्। तद्गोचरत्वे हि पटे शुक्ल इत्येवमाकारः स्यान्न तु पटः शुक्ल इति। न च शुक्लपदस्य गुणविशिष्टगुणिपरत्वादेवं प्रथेति सांप्रतम्। नहि शब्दवृत्त्यनुसारि प्रत्यक्षम्। नह्यग्नि(३)र्माणवक इत्युपचरिताग्निभावो माणवकः प्रत्यक्षेण दहनात्मना प्रथते। न चायमभेदविभ्रमः समवायनिबन्धनो भिन्नयोरपीति वाच्यम्। गुणादिसद्भावे तद्भेदे च प्रत्य-

(१) गाश्रयाश्रयित्व—पा० १। २।

(२) संयोगित्वात्—पा० ३।

(३) न खल्वग्नि—पा० १।

स्वानुभवादन्यस्य प्रमाणस्याभावात्तस्य च भ्रान्तत्वे सर्वाभावप्रसङ्गात्। तदाश्रयस्य तु भेदसाधनस्य तद्विरुद्धतयोत्थानासंभवात्। तदिदमुक्तं "तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वा"दिति। अपि चायुतसिद्धशब्दो ऽपृथगुत्पत्तौ मुख्यः, सा च भवन्मते न द्रव्यगुणयोरस्ति, द्रव्यस्य प्राक् सिद्धेर्गुणस्य च पश्चादुत्पत्ते,स्तस्मान्मिथ्यावादोयमित्याह। "युतसिद्धयो"रिति। अथ भवतु कारणस्य युतसिद्धिः, कार्यस्य त्वयुतसिद्धिः कारणातिरेकेणाभावाद्, इत्याशङ्क्यान्यथा दूषयति। "एवमपी"ति। संबन्धिद्वयाधीनसद्भावो हि संबन्धो नासत्येकस्मिन्नपि संबन्धिनि भवितुमर्हति। न च समवायो नित्यः स्वतन्त्र इति चोक्तमधस्तात्। न च कारणसमवायादनन्या कार्यस्योत्पत्तिरिति शक्यं वक्तुम्। एवं हि सति समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्कारणवैयर्थ्यप्रसङ्गः। उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समवायेन। सिद्धयोस्तु संबन्धे युतसिद्धिप्रसङ्गः। न चान्या ऽयुतसिद्धिः संभवतीत्येतदुक्तं, ततश्च यदुक्तं वैशेषिकैर्युतसिद्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात्। युतसिद्ध्यभावस्यैवाभावात्। एतेनाप्राप्तिसंयोगौ युतसिद्धिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम्। मा भूदप्राप्तिः कार्यकारणयोः प्राप्तिस्त्वनयोः संयोग एव कस्मान्न भपति, तत्राप्या असंयोगत्वायान्या युतसिद्धिर्वक्तव्या। तथा च सैवोच्यतां किमनया परस्पराश्रयदोषग्रस्तया। न चान्या संभवतीत्युक्तम्। यद्युच्येताप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोभयकर्मजा वा

संयोगो, यथा स्थाणुश्येनयोर्मल्लयोर्वा । न च तन्तुपटयोः संबन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्यैव पटस्य तन्तुसंबन्धात् । तस्मात्समवाय एवायमित्यत आह । "यथा चोत्पन्नमात्रस्ये"ति । संयोगजोपि हि संयोगो भवद्भिरभ्युपेयते न क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्तिपूर्विकैव प्राप्तिः संयोग, आत्माकाशसंयोगे नित्ये तदभावात् । कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिविरहाच्चेति । अपि च संबन्धिरूपातिरिक्ते संबन्धे सिद्धे तदवान्तरभेदाय लक्षणभेदोऽनुश्रीयेत स एव तु संबन्ध्यतिरिक्तोऽसिद्धः, उक्तं हि परस्तादतिरिक्तः संबन्धिभ्यां संबन्धोऽसंबद्धो न संबन्धिनौ घटयितुमीष्टे, संबन्धिसंबन्धे (१) चानवस्थितिः । तस्मादुपपत्त्यनुभवाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्व,मपि तु कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । तस्मात्कार्यस्य कारणादनतिरेकात्किं केन संबद्धम् । संयोगस्य च संयोगिभ्यामनतिरेकात् कस्तयोः संयोग इत्याह । "नापि संयोगस्ये"ति । विचारासहत्वेनानिर्वाच्यतामस्यापरिभावयन्नाशङ्कते । "संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेणे"ति । निराकरोति । "नैकत्वेपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षये"ति । तत्तदनिर्वचनीयानेकविशेषावस्थाभेदापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोपपत्तिरिति । यथैको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणोवदातः, स्वगतावस्थाभेदापेक्षया बालो युवा स्थविरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया श्रोत्रियः, परापेक्ष-

(१) संबन्धिसंबद्धत्वे—पा० १ ।

या तु पिता पुत्त्रः पौत्त्रो भ्राता जामातेति। निदर्शनान्तरमाह। "यथा चैकापि सती रेखे"ति। दार्ष्टान्तिके योजयति। "तथा संबन्धिनो"रिति। अङ्गुल्योर्नैरन्तर्यं संयोगो, दधिकुण्डयोरौत्तराधर्यं संयोगः। कार्यकारणयोस्तु तादात्म्येप्यनिर्वाच्यस्य कार्यस्य भेदं विवक्षित्वा संबन्धिनोरित्युक्तम्। "नापि संबन्धिविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययो"रित्येतदप्यनिर्वाच्यभेदाभिप्रायम्। अपि चादृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणुमनसोश्चाद्यं कर्म भवद्भिरिष्यते। अग्नेरूर्ध्वज्वलनं, वायोस्तिर्यक् पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्ट(१)कारितानीति वचनात्। न चाणुमनसोरात्मना ऽप्रदेशेन संयोगः संभवति। संभवे चाणुमनसोरात्मव्यापित्वात् परममहत्त्वेनानणुत्वप्रसङ्गात्। न च प्रदेशवृत्तिरनयोरात्मना संयोगो ऽप्रदेशत्वादात्मनः, कल्पनायाश्च वस्तुतत्त्वव्यवस्थापनासहत्वादतिप्रसङ्गादित्याह। "तथा ऽण्वात्ममनसा"मिति। किं चान्यद् द्वाभ्यामणुभ्यां कारणाभ्यां (२) सावयवस्य कार्यस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः। संश्लेषः संग्रहो यत एकसंबन्ध्याकर्षे संबन्ध्यन्तराकर्षो भवति तस्यानुपपत्तिरिति। अत एव संयोगादन्यः कार्यकारणद्रव्ययोराश्रयाश्रितभावो ऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत्। निराकरोति। "न,"कुतः। "इतरेतराश्रयत्वात्"। तद्विभजते। "कार्यकारणयोर्हो"ति।

(१) कर्मेत्येतान्यदृष्ट—पा० २।

(२) 'कारणाभ्यां'—२ पुस्तके नास्ति।

"किं चान्यत् परमाणूना"मिति । ये हि परिच्छिन्नास्ते सावयवाः, यथा घटादयः । तथा च परमाणवस्तस्मात्सावयवा अनित्याः (१) स्युः । अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवत्परमाणुत्वव्याघातः । शङ्कते । "यांस्त्व"मिति । निराकरोति । "न स्थूले"ति । किं सूक्ष्मत्वात्परमाणवो न विनश्यन्त्यथ निरवयवतया, तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे इदमुक्तम् । "वस्तुभूतापी"ति । भवन्मते उत्तरं कल्पमाशङ्क्य निराकरोति । "विनश्यन्तोप्यवयवविभागेने"ति । "यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपी"ति । यथा हि पिष्टपिण्डो ऽविनश्यदवयवसंयोग एव प्रथने प्रथमानस्त्वाश्वशफाकारतां नीयमानः पुरोडाशतामापद्यते, तत्र पिण्डो नश्यति पुरोडाशस्योत्पद्यते, न हि तत्र पिण्डावयवसंयोगा विनश्यन्ति, अपि तु संयुक्ता एव सन्तः परं प्रथनेन नुद्यमाना अधिकदेशव्यापका भवन्ति, एवमग्निसंयोगेन सुवर्णद्रव्यावयवाः संयुक्ता एव सन्तो द्रवीभावमापद्यन्ते, न तु मिथो विभज्यन्ते । तस्माद्यथावयवसंयोगविनाशावन्तरेणापि सुवर्णपिण्डो विनश्यति संयोगान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्णे द्रव उपजायते, एवमन्तरेणाप्यवयवसंयोगविनाशं परमाणवो विनङ्क्ष्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्तइति सर्वमवदातम् ॥

(१) सावयवास्तथा च सावयवा अनित्याः—पा॰ ३ ।

समुदायउभयहेतुकेपि तद-प्राप्तिः ॥ १८ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह । "वैशेषिकराद्धान्त" इति । वैशेषिकाः खल्वर्धवैनाशिकास्ते हि परमाण्वाकाशदिक्कालात्ममनसां च सामान्यविशेषसमवायानां च गुणानां च केषांचिन्नित्यत्वमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपयन्ति, तेन तेर्धवैनाशिकास्तेन तदुपन्यासो वैनाशिकत्वसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति तदनन्तरं वैनाशिकमतनिराकरणमिति । अर्धवैनाशिकानां स्थिरभाववादिनां समुदायारम्भ उपपद्येतापि क्षणिकभाववादिनां त्वसौ दूरापेत इत्युपपादयिष्यामः । तेन नतरामित्युक्तम् । तदिदं दूषणाय वैनाशिकमतमुपन्यसितुं तत्प्रकारभेदानाह । "स च बहुप्रकार" इति । वादिवैचित्र्यात् खलु केचित्सर्वास्तित्वमेव राद्धान्तं प्रतिपद्यन्ते, केचिज्ज्ञानमात्रास्तित्वं, केचित्सर्वशून्यताम्, अथ त्वत्रभवतां सर्वज्ञानां तत्त्वप्रतिपत्तिभेदो न संभवति तत्त्वस्यैकरूप्यादित्येतदपरितोषेणाह । "विनेयभेदाद्वा" । हीनमध्यमोत्कृष्टधियो हि शिष्या भवन्ति । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादेन तदाशयानुरोधात् शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु मध्यमास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु प्रकृष्टमतयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्यतातत्त्वं प्रतिपाद्यते । यथोक्तं बोधिचित्तविवरणे ।

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।
भिद्यन्ते बहुधा लोकउपायैर्बहुभिः पुनः ॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा ।
भिन्नापि देशना ऽभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणा ॥ इति ।

यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरवान्तरमतभेदोऽस्ति, तथापि सर्वास्तितायामस्ति (१) संप्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः । तथा च त्रित्वमुपपन्नमिति । पृथिवी खरस्वभावा, आपः स्नेहस्वभावाः, अग्निरुष्णस्वभावः, वायुरीरणस्वभावः । ईरणं प्रेरणम् । भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचैत्तिकानाह । "तथा-रूपे"ति । रूप्यन्ते एभिरिति रूप्यन्तइति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो बाह्यास्तथापि कायस्थत्वाद्वा इन्द्रियसंबन्धाद्वा भवन्त्याध्यात्मिकाः, विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो रूपादिविषय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः । वेदनास्कन्धो या प्रियाप्रियानुभयविषयस्पर्शे सुखदुःखतद्रहितविशेषावस्था चित्तस्य जायते स वेदनास्कन्धः । संज्ञास्कन्धः सविकल्पप्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासो यथा डित्थः कुण्डली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवंजातीयकः । संस्कारस्कन्धो रागादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ चेति । तदेतेषां समुदायः पञ्चस्कन्धी । "तस्मिन्नुभयहेतुकेपी"ति । बाह्ये पृथिव्याद्यणुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये रूपविज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदायआध्यात्मिकेऽभिप्रेयमा-

(१) सर्वास्तित्वे ऽस्ति—पा॰ २ ।

णे तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता । कुतः, "समुदायिनामचेतनत्वात्" । चेतनो हि कुलालादिः सर्वं मृद्दण्डाद्युपसंहृत्य समुदायात्मकं घटमारचयन् दृष्टः । नह्यसति मृद्दण्डादिव्यापारिणि विदुषि (१) कुलाले स्वयमचेतना मृद्दण्डादयो व्याप्टत्य जातु घटमारचयन्ति । न चासति कुविन्दे तन्तुवेमादयः पटं वयन्ते । तस्मात्कार्योत्पादस्तदनुगुणकारणसमवधानाधीनस्तदभावे न भवति । कार्योत्पादानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्यां चेतनप्रेक्षायां न भवितुमुत्सहत इति कार्योत्पत्तिश्चेतनप्रेक्षाधीनत्वव्याप्ता व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितत्वएवावतिष्ठत(२)इति प्रतिबन्धसिद्धिः । यद्युच्येत अद्धा चेतनाधीनैव कार्योत्पत्तिरस्ति तु चित्तं चेतनं तद्धीन्द्रियादिविषयस्पर्शे (३) सत्यभिज्वलत् तत्कारणचक्रं यथायथा कार्याय पर्याप्तं तथातथा प्रकाशयदचेतनानि कारणान्यधिष्ठाय कार्यमभिनिर्वर्तयतीति तत्राह । "चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्" । न खलु बाह्याभ्यन्तरसमदायसिद्धिमन्तरेण चित्ताभिज्वलनं ततस्त तामिच्छन् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशेदिति । न च प्राग्भवीया चित्ताभिदीप्तिरुत्तरसमुदायं घटयति । घटनसमये तस्याश्चिरातीतत्वेन सामर्थ्यविरहा-

(१) व्यापारविदुषि—पा० १ ।

(२) व्यवतिष्ठत—पा० २ ।

(३) संस्पर्शे—पा० २ ।

त्। अस्मद्राद्धान्तवदन्यस्य (१) चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संघातकर्तुरनभ्युपगमात् । कारणविन्यासभेदं हि विद्वान् कर्ता भवति । न चान्वयव्यतिरेकावन्तरेण तद्विन्यासभेदं वेदितुमर्हति । न च स क्षणिकोन्वयव्यतिरेककालानवस्थायी ज्ञातुमन्वयव्यतिरेकावुत्सहते । अत उक्तं "स्थिरस्ये"ति । यद्युच्येत असमवहितान्येव कारणानि कार्यं करिष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृतमत्र समवधाययित्रा चेतनेनेत्यत आह। "निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे चे"ति । यद्युच्येत .अस्त्यालयविज्ञानमहंकारास्पदं पूर्वापरानुसंधातृ तदेव कारणानां प्रतिसंधातृ भविष्यतीति, तत्राह । "आशयस्यापी"ति । यत्खल्वेकं यदि (२) स्थिरमास्थीयेत ततो नामान्तरेणात्मैव । अथ क्षणिकम्, तत उक्तदोषापत्तिः । न च तत्संतानस्तस्यान्यत्वे नामान्तरेणात्मा ऽभ्युपगतो ऽनन्यत्वे च विज्ञानमेव तच्च क्षणिकमेवेत्युक्तदोषापत्तिः। आशेरते ऽस्मिन् कर्मानुभववासना इत्याशय आलयविज्ञानं तस्य । अपि च प्रवृत्तिः समुदायिनां व्यापारो न च क्षणिकानां व्यापारो युज्यते । व्यापारो हि व्यापारवदाश्रयस्तत्कारणकस्च लोके प्रसिद्धस्तेन व्यापारवता व्यापारात्पूर्वं व्यापारसमये च भवितव्यम्। अन्यथा कारणत्वाश्रयत्वयोरयोगात् । न च समसमययोरस्ति कार्यकारणभावो नापि भिन्नकालयोराधाराधेयभावः । तथा च क्षणिकत्व-

---

(१) अन्यस्य कस्यचित्—पा० २ ।

(२) तर्ह्यदि—पा० २ ।

हानिरित्याह । "क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्चे"ति ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपीति। अयमर्थः। संक्षेपतो हि प्रतीत्य समुत्पादलक्षणमुक्तं बुद्धेन 'इदं प्रत्ययफल'मिति । उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियामकता प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति । अथ पुनरयं प्रतीत्य समुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विविधः । बाह्य आध्यात्मिकश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः। यदिदं बीजादङ्कुरोङ्कुरात्पत्रं पत्रात्काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भो गर्भाच्छूकः शूकात्पुष्पं पुष्पात्फलमिति । असति बीजेङ्कुरो न भवति, यावदसति पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजे ऽङ्कुरो भवति, यावत्पुष्पे सति फलमिति । तत्र बीजस्य नैवं भवति ज्ञानमहमङ्कुरं निर्वर्तयामीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य नैवं भवति, अहं फलं निर्वर्तयामीति । एवं फलस्यापि नैवं भवत्यहं पुष्पेणाभिनिर्वर्तितमिति । तस्मादसत्यपि चैतन्ये बीजादीनामसत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि कार्यकारणभावनियमो दृश्यते । उक्तो हेतूपनिबन्धः । प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतीत्य समुत्पादस्योच्यते । प्रत्ययो हेतूनां समवायः । हेतुंहेतुं

प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति, तेषामयमानानां भावः प्रत्ययः समवाय इति यावत्। यथा षण्णां धातूनां समवायाद्वीजहेतुरङ्कुरो जायते तत्र च पृथिवी धातुर्बीजस्य संग्रहकृत्यं करोति, यतोऽङ्कुरः(१) कठिनो भवति। अब्धातुर्बीजं स्नेहयति, तेजोधातुर्बीजं परिपाचयति, वायुधातुर्बीजमभिनिर्हरति, यतोऽङ्कुरो बीजान्निर्गच्छति। आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति। ऋतुरपि(२) बीजस्य परिणामं करोति। तदेतेषामविकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्यङ्कुरो जायते नान्यथा। तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति, यावदृतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य परिणामं करोतीति। अङ्कुरस्यापि नैवं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति। तथाध्यात्मिकः प्रतीत्य समुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च। तत्रास्य हेतूपनिबन्धो यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादीति। अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संस्कारा अजनिष्यन्त। एवं यावज्जाति, जाति(३)श्चेन्नाभविष्यन्नैवं जरामरणादय उदपत्स्यन्त। तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्तयामीति। संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्यया निर्वर्तिता इति। एवं यावज्जात्या अपि नैवं भवत्यहं जरामरणाद्यभिनिर्व-

(१) यथाङ्कुरः—पा० २।

(२) ऋतुधातुरपि—पा० २।

(३) जातिरिति २ पुस्तके नास्ति।

र्तयामीति । जरामरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिर्निर्वर्तिता इति । अथ च सत्त्वविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिः बीजादिष्विव सत्त्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वप्यङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य प्राप्येदमुत्पद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः । सोयमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति कायः । तत्र कायस्य पृथिवी धातुः काठिन्यं निर्वर्तयति(१) । अब्धातुः स्नेहयति कायं, तेजोधातुः कायस्याशितपीते परिपाचयति । वायुधातुः कायस्य श्वासादि(२) करोति । आकाशधातुः कायस्यान्तः सुषिरभावं करोति । यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तं सास्रवं च मनोविज्ञानं सोयमुच्यते विज्ञानधातुः । यदा ह्याध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयाम इति । कायस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुभ्यो ऽचेतनेभ्यश्चेतनान्तरानधिष्ठितेभ्योऽङ्कुरस्येव कायस्योत्पत्तिः सोयं प्रतीत्य समुत्पादो दृष्टत्वान्नान्यथयितव्यः । तत्रैतेष्वेव षट्सु धातुषु यैकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सु-

(१) अभिनिर्वर्तयति—पा० २ ।

(२) श्वासप्रश्वासादि—पा० २ ।

खसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुष्यसंज्ञा मातृदुहितृसंज्ञा अहंकारममकारसंज्ञा सेयमविद्या संसारानर्थसंभारस्य मूलकारणं तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु प्रवर्तन्ते। वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानाच्चत्वारो रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम तान्युपादाय रूपमभिनिर्वर्तते। तदैकध्यमभिसंश्लिष्य नामरूपं निरुच्यते। शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्था नामरूपसंमिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां संनिपातः स्पर्शः, स्पर्शाद्वेदना सुखादिका, वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेतत्सुखं पुनर्मयेत्यध्यवसानं तृष्णा भवति। तत उपादानं वाक्कायचेष्टा भवति। ततो भवः, भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्माधर्मौ। तद्धेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः जन्म। जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः। जातानां स्कन्धानां परिपाको जरा। स्कन्धानां नाशो मरणम्। म्रियमाणस्य मूढस्य साभिषङ्गस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः शोकः। तदुत्थं प्रलपनं हा मातः हा तात हा च मे पुत्रकलत्रादीति परिदेवना। पञ्चविज्ञानकार्यसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखं, मानसं च दुःखं दौर्मनस्यम्। एवं जातीयकाश्चोपाया'स्तउपक्लेशा'(१) गृह्यन्ते। ते ऽमी परस्परहेतुका जन्मादिहेतुका अविद्यादयो ऽविद्यादिहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानाः सन्तीति तदैतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः संघात इति। तदेतद्दूषयति। "तन्न" कुतः, "उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा"-

(१) याश्चोपक्लेशाश्च—पा० २।

दिति । अयमभिसंधिः । यत्खलु हेतूपनिबद्धं कार्यं तदन्यानपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वादुत्पद्यतां नाम, पञ्चस्कन्धसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिरपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा, न च चेतनमन्तरेणान्यः संनिधापयितास्ति कारणानामित्युक्तम् । बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षनिक्षिप्तत्वात् । (१)पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । अनपेक्षा एवान्त्यक्षणप्राप्ताः क्षित्यादयोङ्कुरमारभन्ते । तेषां तूपसर्पणप्रत्ययवशात् परस्परसमवधानम् । न चैकस्मादेव कारणात्कार्यसिद्धेः किमन्यैः(२) कारणैरिति वाच्यम् । कारणचक्रानन्तरं कार्योत्पादात् सिद्धमित्येव नास्ति । न चैकोपि तत्कारणसमर्थ इत्यन्यउदासतइति युक्तम् । नहि ते प्रेक्षावन्तो ये नैवमालोचयेयुरस्मासु समर्थ एकोपि कार्ये इति कृतं नः संनिधिने(३)ति । किं तूपसर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परसंनिधानोत्पादा नानुत्पत्तुं नाप्यसंनिधातुमीशते । तांश्च सर्वाननपेक्षान्प्रतीत्य कार्यमपि न नोत्पत्तुमर्हति । न च स्वमहिम्ना सर्वे कार्यमुत्पादयन्तोपि नानाकार्याणामीशते तन्नैव तेषां सामर्थ्यात् । न च कारणभेदात्कार्यभेदः, सामग्र्या एकत्वात् तद्भेदस्य च कार्यनानात्वहेतुत्वात्तथा दर्श-

---

(१) पक्षकोटिनिक्षिप्तत्वात्—पा० ३ । पक्षनिक्षेपात्—पा० २ ।

(२) कृतमन्यैः—पा० २ ।

(३) सन्निधानेन—पा० २ । ३ । ४ ।

नात् । तन्न । यद्यन्त्यक्षणप्राप्ता अनपेक्षाः स्वकार्योपजनने हन्तानेन क्रमेण ततः पूर्वे ततः पूर्वे सर्वएवानपेक्षास्तत्स्वकार्योपजननइति । कुसूलस्थत्वाविशेषेपि येन बीजक्षणेन कुसूलस्थेन स्वकार्यक्षणपरम्परयाङ्कुरोत्पत्तिसमर्थो बीजक्षणो जनयितव्यः सो ऽनपेक्ष एव बीजक्षणः स्वकार्योपजनने । एवं सर्वएव तदनन्तरानन्तरवर्तिनो बीजक्षणा अनपेक्षा इति कुसूलनिहितबीजएव स्यात् कृती कृषीवलः, कृतमस्य दुःखबहुलेन कृषिकर्मणा । येन हि बीजक्षणेन स्वक्षणपरम्परया ऽङ्कुरो जनयितव्यस्तस्यानपेक्षासौ क्षणपरम्परा कुसूल एवाङ्कुरं करिष्यतीति । तस्मात्परस्परापेक्षा एवान्त्या वा मध्या वा पूर्वे वा क्षणाः कार्योपजननइति वक्तव्यम् । यथाहुः ।

'न किं चिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः सर्वसंभव' इति ।

तच्चेदं समवधानं कारणानां विन्यासभेदतत्प्रयोजनाभिज्ञप्रेक्षावत्पूर्वकं दृष्टमिति नाचेतनाद्भवितुमर्हति । तदिदमुक्तम् । "भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किं चिन्निमित्तमवगम्यत"इति । "इतरेतरप्रत्ययत्वेपी"ति । इतरेतरहेतुत्वेपीत्यर्थः । उक्तमभिसंधिमविद्वान् परिचोदयति । "नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यत"इति । परिहरति । "अत्रोच्यते, यदि तावदि"ति । किमाक्षेप उत्पादनमाहो ज्ञापनम् । तत्र न तावत्कारणमन्यथानुपपद्यमानं कार्यमुत्पादयति, किं तु स्वसामर्थ्येन । तस्माज्ज्ञापनं वक्तव्यम् । तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यं, तच्च

स्थिरपक्षेपि सत्यपि च भोक्तरि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न संभवति, किमङ्ग पुनः क्षणिकेषु भावेषु। भोक्तुर्भोगेनापि कदा चिदाक्षिप्येत संघातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारितत्वं दर्शयति। "भोक्तृरहितेष्वि"ति। अपि च बहव उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः (१)कार्यं जनयन्ति। न च क्षणिकपक्ष उपकार्योपकारकभावोस्ति, भावस्योपकारानास्पदत्वात्(२)। क्षणस्याभेद्यत्वादनुपकृतोपकृतत्वासंभवात्। कालभेदेन वा तदुपपत्तौ क्षणिकत्वव्याघातात्तदिदमाह। "आश्रयाश्रयिशून्येषु चे"ति। "अथायमभिप्राय" इति। यदा हि प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्य समुत्पादो भवेत्तदा चेतनो ऽधिष्ठाता ऽपेक्षेतापि, न तु प्रत्ययोपनिबन्धनो ऽपि तु हेतूपनिबन्धनः। तथा च क्षमतधिष्ठात्रा हेतुः स्वभावत एव कार्यसंघातं करिष्यति केवल इति भावः। अस्तु तावद्यथा केवलाद्धेतोः कार्यं नोपजायतइति, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गोस्मिन्पक्ष इत्याशयवानाह। "कथं तमेवे"ति। सम्प्रति प्रत्ययोपनिबन्धनं प्रतीत्य समुत्पादमास्थाय चोदयति। "अथ मन्यसे संघाता एवे"ति। अस्थिरा अपि हि भावाः सदा संहता एवोदयन्ते व्ययन्ते च। न पुनरितस्ततोवस्थिताः केन चित्पुञ्जीक्रियन्ते तथा च क्षतमत्र संहन्त्रा चेतनेनेति भावः। "अनादा"विति परस्पराश्रयं निवर्तयति। तदेतद्विकल्प्य दूषयति। "तदापि संघाता-

(१) व्यवस्थिताः—पा० २।

(२) नाश्रयत्वात्—पा० २।

दि"ति। स खलु संघातसंततिवर्ती धर्माधर्माख्यः संस्कारसंतानो(१) यथायथं सुखदुःखे जनयन्नागन्तुकं कं चनानासाद्य स्वत एव जनयेद् आसाद्य वा। अनासाद्यजनने सदैव सुखदुःखे जनयेत्। समर्थस्यानपेक्षस्य क्षेपायोगात्। आसाद्य जनने तदासादनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेयः। तथा च न प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्य समुत्पादः। तस्मादनेनागन्तुकानपेक्षस्य संघातसंतानस्यैव सदृशजनने विसदृशजनने वा स्वभाव आस्थेयः। तथा च भाष्योक्तं दूषणमिति। "अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यादि"ति। अप्राप्तभोगो हि भोगार्थी भोगमाप्तुकामस्तत्साधने प्रवर्तत इति प्रत्यात्मसिद्धम्। सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यस्मिन् स्थिरे भोक्तरि भोगतत्साधनसमयव्यापिनि कल्पते नास्थिरे न च भोगादनन्यस्मिन्। नहि भोगो भोगाय कल्पते नाप्यन्यो भोगायान्यस्य। एवं मोक्षेपि द्रष्टव्यम्। तत्र बुभुक्षुमुमुक्षू चेत् स्थिरावास्थीयेयातां तदा ऽभ्युपेतहानमस्थैर्ये वा प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। "न तु संघातः सिद्ध्येद् भोक्त्रभावादि"ति। भोक्त्रभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्त्रभावः। ततः कर्माभावात् संघातासिद्धिरित्यर्थः॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

पूर्वसूत्रेण सङ्गतिमस्याह। "उक्तमेतदि"ति। हेतूप-

(१) संस्कारसंज्ञो—पा० २।

निबन्धनं प्रतीत्य समुत्पादमभ्युपेत्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्य समुत्पादो दूषितः । सम्प्रति हेतूपनिबन्धनमपि तं दूषयतीत्यर्थः । दूषणमाह । "इदमिदानीमि"ति । "निरुध्यमानस्ये"ति । न तावद्वैशेषिकवन्निरोधकारणसांनिध्यं निरुध्यमानता स्वीक्रियते(१) वैनाशिकैरकारणं विनाशमभ्युपगच्छद्भिः । तस्यानिष्टत्वात् । तस्माद्विनाशग्रस्तत्वमचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम् । निरुद्धत्वं च चिरनिरुद्धत्वं विवक्षितं, तथा चोभयोरप्यभावग्रस्तत्वाद्धेतुत्वानुपपत्तिः । शङ्कते । "अथ भावभूत"इति । कारणस्य हि कार्योत्पादात्प्राक्कालसत्तार्थवती न कार्यकाला तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्ध्यर्थायाः सत्ताया अनुपयोगादिति भावः । तदेतल्लोकदृष्ट्या दूषयति । "भावभूतस्ये"ति । भूत्वा व्यापृत्य भावाः प्रायेण हि कार्यं कुर्वन्तो लोके दृश्यन्ते । तथा च स्थिरत्वम्, इतरथा तु लोकविरोध इति । पुनः शङ्कते । "अथ भाव एवे"ति । यथाहुः । 'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते' इति । भवत्वेवं व्यापारवत्ता तथापि क्षणिकस्य न कारणत्वमित्याह । "तथापि नैवोपपद्यते" क्षणिकस्य कारणभावः । मृत्सुवर्णकारणा हि घटादयश्च रुचकादयश्च मृत्सुवर्णात्मानोऽनुभूयन्ते । यदि च न कार्यसमये कारणं सत्कथं तेषां तदात्मनानुभवः । न च कारणसादृश्यं कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति वाच्यम् । असति कस्य

(१) 'स्वीक्रियते' २ । ३ । ४ पुस्तकेषु नास्ति ।

चिद्रूपस्या(१)नगमे सादृश्यस्याप्यनपपत्तेः । अनुगमे वा तदेव कारणं तथा च तस्य कार्यतादात्म्यमिति सिद्धमक्षणिकत्वमित्यर्थः, सर्वथा वैलक्षण्ये तु हेतुफलभावस्तन्तुघटादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह । "विनैव वे"ति । न च तद्भावभावो नियामकस्तस्यैकस्मिन् क्षणे ऽशक्यग्रहत्वात् सामान्यस्य चाकारणत्वात् । कारणत्वे वा क्षणिकत्वहानेरस्मत्पक्षपातप्रसङ्गाच्चेति भावः । अपि चोत्पादनिरोधयोर्विकल्पत्रयेपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याह । "अपि चोत्पादनिरोधौ नामे"ति । पर्यायत्वापादनेपि नित्यत्वापादनं मन्तव्यम् । वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । संसर्गेप्यसता संसर्गानुपपत्तेः सत्त्वाभ्युपगमे शाश्वतत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययान्नीलाकारता,समनन्तरप्रत्ययात् पूर्वविज्ञानाद् बोधरूपता चक्षुषोधिपतिप्रत्ययाद्रूपग्रहणप्रतिनियमः । आलोकात्सहकारिप्रत्यया(२)द्धेतोः स्पष्टार्थता । एवं सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नहेतुजानां चत्वार्येतान्येव कारणानि । सेयं प्र-

---

(१) चि त्तद्रूपस्या—पा० २ ।

(२) 'सहकारिप्रत्यया' २ । पुस्तके नास्ति ।

तिज्ञा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्तइ-त्यभावकारणत्वउपरुध्येत । "अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावद-वतिष्ठत"इति । उत्पत्तिरुत्पद्यमानाद्भावादभिन्ना, तथा च क्षणिकत्वहानिरिति प्रतिज्ञाहानिः ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

भावप्रतीपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तया निरोधः प्रतिसंख्यानिरोधः । सन्तमिममसन्तं करोमीत्येवमाकारता च बुद्धेर्भावप्रतीपत्वम् । एतेनाप्रतिसंख्यानिरोधोपि व्याख्यातः । संतानगोचरो वा निरोधः, संतानिक्षण(१)गोचरो वा । न तावत्संतानस्य निरोधः संभवति । हेतुफलभावेन हि व्यवस्थिताः संतानिन एवोदयव्ययधर्माणः संतानः । तत्र योसावन्त्यः संतानी यन्निरोधात् संतानोच्छेदेन भवितव्यम् स किं फलं किं चिदारभते न वा । आरभते चेत्, नान्त्यः । तथा च न संतानोच्छेदः । अनारम्भे तु भवेदन्त्यः सः, किं तु स्यादसन् अर्थक्रियाकारितायाः सत्तालक्षणस्य विरहात् । तदसत्त्वे तज्जनकमप्यसज्जनकत्वेनासदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्वएव संतानिन इति तत्संतानो नितरामसन्निति कस्य प्रतिसंख्यया निरोधः । न च सभागानां संतानिनां हेतुफलभावः संतानस्तस्य विसभागोत्पादो निरोधः, विसभागोत्पादक एव च क्षणः

(१) 'क्षण' २ । पुस्तके नास्ति ।

संतानस्यान्त्यः । तथा सति रूपविज्ञानप्रवाहे रसादिविज्ञानोत्पत्तौ संतानोच्छेदप्रसङ्गः । कथं चित्सारूप्ये वा विसभागेप्यन्ततः सत्तया तदस्तीति न संतानोच्छेदः । तदनेनाभिसंधिनाह । "सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवादि"ति । नापि भावगोचरौ संभवतः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधौ । अत्र तावदुत्पन्नमात्रापवृक्तस्य भावस्य न प्रतिसंख्यानिरोधः संभवति तस्य(१) पुरुषप्रयत्नापेक्षाभावादित्यस्येव दूषणं तथापि दोषान्तरमुभयस्मिन्नपि निरोधे ब्रूते । "नहि भावाना"मिति । यतो निरन्वयो विनाशो न संभवत्यतो निरूपाख्योपि न संभवति, तेनैवान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयत्वात् । निरन्वयविनाशाभावे हेतुमाह । "सर्वास्वप्यवस्थास्वि"ति । यद्यदन्वयिरूपं तत्तत्परमार्थसद्भावः । अवस्थास्तु विशेषाख्या उपजनापायधर्माणस्तासां सर्वासामनिर्वचनीयतया स्वतो न परमार्थसत्त्व(२)मन्वय्येव तु रूपं तासां तत्त्वं तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्न विनाश इत्यवस्थावतो ऽविनाशान्नावस्थानां निरन्वयो विनाश इति । तासां तत्त्वस्यान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात् । स्यादेतत् । मृत्पिण्डमृद्घटमृत्कपालादिषु सर्वत्र मृत्तत्त्वप्रत्यभिज्ञानाद्भवत्वेवम् । तप्तोपलतलपतितनष्टस्य उदबिन्दोः किमस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं येनास्य न निरन्वयो

(१) निरोधस्य—पा० ३ ।
(२) परमार्थत्व—पा० २ ।

नाशः स्यादित्यत आह । "अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वपी"ति । अत्रापि तत्तोयं तेजसा मार्तण्डमण्डलमम्बुदत्वाय नीयत इत्यनुमेयं मृदादीनामन्वयिनामविच्छेददर्शनात् । शक्यं त्वत्र(१) वक्तुम् ।

उदबिन्दौ च सिन्धौ च तोयभावो न भिद्यते ।
विनष्टेपि ततो बिन्दावस्ति तस्यान्वयोऽम्बुधौ ॥
तस्मान्न कश्चिदपि (२) निरन्वयो नाश इति सिद्धम् ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

परिकरः सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः श्रवणमननादिश्च । मार्गाः क्षणिकनैरात्म्यादिभावनाः । अतिरोहितमन्यत् ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

एतद्व्याचष्टे । "यच्च तेषा"मिति । वेदप्रामाण्ये विप्रतिपन्नानपि प्रतिशब्दगुणानुमेयत्वमाकाशस्य वक्तव्यम् । तथाहि जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्यास्पर्शत्वे (३) सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन गन्धादिवद्गुणत्वमनुमितम् । न चायमात्मगुणो बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् (४) । अत एव न मनोगुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । न पृथिव्यादिगुणः, तद्गुणगन्धादिसाहचर्यानुपलब्धेः । तस्माद्गुणो

(१) शक्यं च तत्र —पा० ३ ।
(२) क्व चिदपि—पा० २ ।
(३) स्पर्शत्वे जातिमत्वे च—पा० ३ ।
(४) ग्राह्यत्वाद्गन्धादिवत्—पा० २ ।

भूत्वा गन्धादिवदसाधारणेन्द्रियग्राह्यो यद्द्रव्यमनुमापयति तदाकाशं पञ्चमं भूतं वस्त्विति । "अपि चावरणाभावमाकाशमिच्छत" इति । निषेध्यनिषेधाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो निषेधो नासत्यधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् । तच्चा(१)वरणाभावाधिकरणमाकाशं वस्त्विति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

विभजते । "अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन" इति । यस्तु सत्यप्येतस्मिन्नुपलब्धृस्मर्त्रोरन्यत्वेपि समानायां संततौ कार्यकारणभावात् स्मृतिरुपपत्स्यतइति मन्यमानो न परितुष्यति तं प्रति प्रत्यभिज्ञासमाज्ञात(२)प्रत्यक्षविरोधमाह । "अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तरी"ति । ततो ऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयाद्, अहं स्मराम्यन्यस्त्वद्राक्षीदित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधप्रपञ्चस्तूत्तरः । "आ जन्मन" "आ चोत्तमादुच्छ्वासाद्", आमरणादित्यर्थः । न च सादृश्यनिबन्धनं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वापरक्षणदर्शिन एकस्याभावे तदनुपपत्तेः । शङ्कते । "तेनेदं सदृशमि"ति । अयमर्थो विकल्पप्रत्ययोयम् । विकल्पश्च स्वाकारं बाह्यतया ऽध्यवस्यति, न तु तत्त्वतः पूर्वापरौ क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति । तत्कथमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसङ्गइति निराक-

(१) तथा चा—पा० ३ ।
(२) समाख्यात—पा० १ । ३ ।

रोति "न तेनेदमि"ति । "भिन्नपदार्थोपादानादि"ति । नानापदार्थसंभिन्नवाक्यार्थाभास(१)स्तावदयं विकल्पः प्रथते । तच्चैते नानापदार्था न प्रथन्त इति ब्रुवाणः स्वसंवेदनं बाधेत । न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं संभवति, एकत्वविरोधात् । न च तावन्त्येव ज्ञानानीति युक्तम् । तथा सति प्रत्याकारं ज्ञानानां समाप्तेस्तेषां च परस्परवार्ता ज्ञानाभावाद् नानेत्येव न स्यात् । तस्मात्पूर्वापरक्षणतत्सादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य वक्तव्यं, न चैतत्पूर्वापरक्षणावस्थायिनमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः । यद्युच्येत । अस्त्येतस्मिन् विकल्पे तेनेदं सदृशमिति पदद्वयप्रयोगो न त्विह तत्तेदंतास्पदौ पदार्थौ, तयोश्च सादृश्यमिति विवक्षितम् । अपि त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति । तत्राह । "यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ" इति । एकाधिकरणविप्रतिषिद्धधर्मद्वयाभ्युपगमो विवादः । तत्रैकः स्वपक्षं साधयत्यन्यश्च तत्साधनं दूषयति । न चैतत्सर्वमसति विकल्पानां बाह्यालम्बनत्वे ऽसति च लोकप्रसिद्धपदार्थकत्वे भवितुमर्हति । ज्ञानाकारत्वे हि विकल्पप्रतिभासिनां नित्यानित्यत्वादीनामेकार्थविषयत्वाभावाज्ज्ञानानां च धर्मिणां भेदान्न विरोधः । नह्यात्मनित्यत्वं बुद्ध्यनित्यत्वं च ब्रुवाणौ विप्रतिपद्येते । न चालौकिकार्थेनानित्यशब्देनात्मनि विभुत्वं विवक्षित्वा ऽनित्यशब्दं प्रयुञ्जानो लौकिकार्थं नित्यशब्दमात्मनि प्रयुञ्जानेन विप्रतिपद्यते । तस्मादनेन स्व-

(१) र्थावभास—पा० २ ।

पक्षं प्रतिनिष्ठापयिषता परपक्षसाधनं च निराचिकीर्षता विकल्पानां लोकसिद्धपदार्थकता बाह्यालम्बनता च वक्तव्या । यद्युच्येत द्विविधो हि विकल्पानां विषयो ग्राह्यश्चाध्यवसेयश्च । तत्र स्वाकारो ग्राह्यो ऽध्यवसेयस्तु बाह्यः । तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहलक्षणा विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धपदार्थकत्वं चोपपद्यतइत्याह । "एवमेवैषोर्थ" इति । निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं ततोन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् (१) । अयमभिसन्धिः । कोयमध्यवसेयता बाह्यस्य यदि ग्राह्यता न द्वैविध्यम् । अथान्या सोच्यतां, ननूक्ता तैरेव स्वप्रतिभासे ऽनर्थे ऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति । अथ विकल्पाकारस्य कोयमध्यवसायः(२) । किं करणमाहो योजनमुतारोप इति । न तावत्करणं नह्यन्यदन्यत् कर्तुं शक्यम् । नहि जातु सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशते । न चान्तरं बाह्येन योजयितुम् । अपि च तथा सति युक्त इति प्रत्ययः स्यात्, न चास्ति । आरोपोपि किं गृह्यमाणे बाह्ये उतागृह्यमाणे । यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाहो तत्समयजेनाविकल्पकेन । न तावद्विकल्पोभिलापसंसर्गयोग्यगोचरो ऽशक्याभिलापसमयं स्वलक्षणं देशकालाननुगतं गोचरयितुमर्हति । यथाहुः ।

अशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् ।

---

(१) स्थापयेत्—पा० १ । २ ।

(२) कोयमर्थाध्यवसायः—पा० १ । २ ।

तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी॥ इति ।

न च तत्समयभाविना निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे बाह्ये विकल्पेनागृहीते तत्र विकल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति । नहि रजतज्ञानाप्रतिभासिनि पुरोवर्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । अगृह्यमाणे तु बाह्ये स्वाकार इत्येव स्यान्न बाह्य इति । तथा च नारोपणम् । अपि चायं विकल्पः स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहीत्वा पश्चाद्बाह्यमारोपयत्यथ यदा (१) स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति न तावत् क्षणिकतया क्रमविरहिणो ज्ञानस्य क्रमवर्तिनी ग्रहणारोपणे कल्पेते । तस्माद्यदैव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदैवार्थमारोपयतीति वक्तव्यम् ।

न चैतद्युज्यते स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयातिविशदो बाह्यं चारोप्यमाणमविशदं सततो ऽन्यदेव स्यान्न तु स्वाकारः समारोपितः । न च भेदग्रहमात्रेण समारोपाभिधानम् । वैशद्यावैशद्यरूपतया भेदग्रहस्योक्त(२)त्वात् । अपि चागृह्यमाणे चेद्बाह्ये ऽबाह्यात् स्वलक्षणाद्भेदाग्रहेण तदभिमुखी प्रवृत्तिः, हन्त तर्हि त्रैलोक्यत एवानेन न भेदो गृहीत इति यत्र क्व चन प्रवर्तेताविशेषात् । एतेन ज्ञानाकारस्यैवालोकस्यापि बाह्यत्वसमारोपः प्रत्युक्तः । तस्मात्सुष्ठूक्तं ततोन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमा-

(१) अथवा यदा—पा० २ । ३

(२) भेदग्रहणस्योक्त—पा० २ ।

त्मनः ख्यापयेदिति । अपि च सादृश्यनिबन्धनः संव्यवहारस्तेनेदं सदृशमित्येवमाकारबुद्धिनिबन्धनो भवेन्न तु तदेवेदमित्याकारबुद्धिनिबन्धन इत्याह । "न चायं सादृश्यात्संव्यवहार" इति । ननु ज्वालादिषु सादृश्यादसत्यामपि सादृश्यबुद्धौ तद्भावावगमनिबन्धनः संव्यवहारो दृश्यते यथा तथेहापि भविष्यतीति पूर्वापरितोषेणाह । "भवेदपि कदा चिद्वाह्यवस्तुनी"ति । तथाहि विविधजनसंकीर्णगोपुरेण पुरं निविशमानं नरान्तरेभ्य आत्मनिर्धारणायासाधारणं चिह्नं विदधतमुपहसन्ति पाशुपतं पृथग्जना इति(१) ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

"इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमय" इति । अस्थिरात्कार्योत्पत्तिमिच्छन्तो वैनाशिका अर्थादभावादेव भावोत्पत्तिमाहुः । उक्तमेतदधस्तात् । निरपेक्षात्कार्योत्पत्तौ पुरुषकर्मवैयर्थ्यम् सापेक्षतायां च क्षणस्याभेद्यत्वेनोपकृतत्वानुपकृतत्वानुपपत्तेरनुपकारिणि चापेक्षाभावादक्षणिकत्वप्रसङ्गः । सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोश्चान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधाननान्तरीयकत्वेन प्रकारान्तराभावान्नास्थिराद्भावाद्भावोत्पत्तिरिति क्षणिकपक्षेऽर्थादभावाद्भावोत्पत्तिरिति परिशिष्यत इत्यर्थः । न केवलमर्थादापद्यते दर्शयन्ति च । "नानुपमृद्य प्रादुर्भावादि"ति । एतद्विभजते । "विनष्टाद्धि किले"ति । किलका-

(१) जना अपीति—पा० २ । ३ ।

रोनिच्छायां, कूटस्थाच्चेत्कारणात् कार्यमुत्पद्येतापि (१) सर्वं सर्वत उत्पद्येत । अयमभिसंधिः । कूटस्थो हि कार्यजननस्वभावो वा स्यादतत्स्वभावो वा, स चेत्कार्यजननस्वभावस्ततो यावदनेन कार्यं कर्तव्यं तावत्सकृदेव कुर्यात् । समर्थस्य क्षेपायोगात् । अतत्स्वभावत्वे तु न कदाचिदपि कुर्यात् । यद्युच्येत समर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिसचिवः क्रमेण कार्याणि करोतीति । तदयुक्तम् । विकल्पासहत्वात् । किमस्य सहकारिणः कं चिदुपकारमादधति न वा । अनाधाने ऽनुपकारितया सहकारिणो नापेक्षेरन् । आधानेपि भिन्नमभिन्नं वोपकारमादध्युः । अभेदे तदेवाभिहितमिति कौटस्थ्यं व्याहन्येत । भेदे तूपकारस्य तस्मिन्सति कार्यस्य भावादसति चाभावात्सत्यपि कूटस्थे कार्योनत्पादादन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नार्थक्रियाकारी भावः । तदुक्तम् ।

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ।
चर्मोपमश्चेत्सो ऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः ॥ इति ।

तथा चाकिंचित्करादपि चेत्कूटस्थात्कार्यं जायेत सर्वं (२) सर्वस्माज्जायेतेति स्थितम् । उपसंहरति । "तस्मादभावग्रस्तेभ्य" इति । "तत्रेदमुच्यते" । "नासतो ऽदृष्टत्वादि"ति । नाभावात्कार्योत्पत्तिः, कस्मात्, अदृष्टत्वात् । नहि शशविषाणादङ्कुरादीनां कार्याणामुत्पत्तिर्दृश्यते । य-

(१) उत्पद्येताविशेषात्—पा० २ । ३ ।
(२) जायेत तत्—पा० १ ।

दि स्वभावाद्भावोत्पत्तिः स्यात्ततो ऽभावत्वाविशेषात् शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः । नह्यभावो विशिष्यते । विशेषणयोगे वा सोपि भावः स्यान्न निरुपाख्य इत्यर्थः । विशेषणयोगमभावस्याभ्युपेत्याह । "नाप्यभावः कस्य चिदुत्पत्तिहेतुरि"ति । अपि च यद्येनानन्वितं न तत्तस्य विकारो, यथा घटशरावोदञ्चनादयो हेम्नानन्विता न हेमविकारा, अनन्विताश्चैते विकारा अभावेन । तस्मान्नाभावविकारा,भावविकारास्तु ते, भावस्य तेनान्वितत्वादित्याह । "अभावाच्च भावोत्पत्तावि"ति । अभावकारणवादिनो वचनमनुभाष्य दूषयति । "यत्तूक्तमि"ति । स्थिरोपि भावः क्रमवत्सहकारिसमवधानात् क्रमेण कार्याणि करोति, न चानुपकारकाः सहकारिणः, स चास्य सहकारिभिराधीयमान उपकारो न भिन्नो नाप्यभिन्नः किं त्वनिर्वाच्य एवानिर्वाच्याच्च कार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते । न चैतावता स्थिरस्याकारणत्वं तदुपादानत्वात्कार्यस्य (१) रज्जूपादानत्वमिव भुजङ्गस्येत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति । अपि च ये ऽपि सर्वतो विलक्षणानि स्वलक्षणानि वस्तुसन्त्याख्यिषत तेषामपि किमिति बीजजातीयेभ्यो ऽङ्कुरजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि, न तु क्रमेलकजातीयानि । नहि बीजाद्बीजान्तरस्य (२) वा क्रमेलकस्य वात्यन्तवैलक्षण्ये कश्चिद्विशेषः । न च बीजाङ्कुरत्वे सामान्ये परमार्थसती

(१) कार्यभेदस्य—पा॰ ३ ।
(२) स्वबीजान्तरस्य—पा॰ १ ।

येनैतयोर्भाविकः कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्कात्प-निकादेव स्वलक्षणोपादानाद्बीजजातीयात्तथाविधस्यैवाङ्कुर-जातीयस्योत्पत्तिनियम आस्थेयः । अन्यथा कार्यहेतुकानु-मानोच्छेदप्रसङ्गः । दिङ्मात्रमत्र सूचितं प्रपञ्चस्तु ब्रह्मत-त्त्वसमीक्षान्यायकणिकयोः कृत इति नेह प्रतन्यते विस्त-रभयात् ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

भाष्यमस्य सुगमम् ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

पूर्वाधिकरणसङ्गतिमाह । "एवमि"ति । बाह्यार्थवादि-भ्यो विज्ञानमात्रवादिनां सुगताभिप्रेततया विशेषमाह । "केषां चित्किले"ति । अथ प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमि-तिरिति हि चतसृषु विधासु तत्त्वपरिसमाप्तिरासामन्यत-माभावेपि तत्त्वस्याव्यवस्थानात् (१) । तस्मादनेन विज्ञान-स्कन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापयता चतस्रो विधा एषितव्या-स्तथा च न विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं नह्यस्ति संभवो वि-ज्ञानमात्रं चतस्रो विधाश्चेत्यत आह । "तस्मिंश्च विज्ञा-नवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणे"ति । यद्यप्यनुभवान्नान्योनुभाव्यो ऽनुभवितानुभवनं तथापि बुद्ध्यारूढेन बुद्धिपरिकल्पितेना-न्तस्थ एवैष प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः प्रमातृव्यवहारश्चेत्यपि द्रष्टव्यं न पारमार्थिक इत्यर्थः । एवं च न सिद्धसाधनम् ।

(१) व्यवस्थापनात्—पा० १ ।

नहि ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारां वित्तिमभ्युपगच्छन्ति, किं त्वनिर्वचनीयं नीलादीति । तथाहि । स्वरूपं विज्ञानस्यासत्याकारयुक्तं प्रमेयम् । प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलं, तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणम् । बाह्यवादिनोरपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः काल्पनिक एव प्रमाणफलव्यवहारो ऽभिमत इत्याह । "सत्यपि बाह्येर्थे"इति । भिन्नाधिकरणत्वे हि प्रमाणफलयोस्तद्भावो न स्यात् । नहि खदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वैधीभावो भवति । तस्मादनयोरैकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । कथं च तद्भवति यदि ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले भवतः । न च ज्ञानं स्वलक्षणमनंशमंशाभ्यां वस्तुसद्भ्यां युज्यते, तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वांशं फलम् । अशक्तिव्यावृत्तिपरिकल्पितात्मानात्मप्रकाशनशक्त्यंशं प्रमाणम् । प्रमेयं त्वस्य बाह्यमेव । एवं सौत्रान्तिकसमयेपि (१) । ज्ञानस्यार्थसारूप्यमनीलाकारव्यावृत्त्या कल्पितनीलाकारत्वं प्रमाणं व्यवस्थापनहेतुत्वात् । अज्ञानव्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानत्वं फलं व्यवस्थाप्यत्वात् । तथा चाहुः । नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् । तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयत्तद् घटयेत् । प्रश्नपूर्वकं बाह्यार्थाभावमुपपत्तीराह । "कथं पुनरवगम्यत"इति । स हि विज्ञानालम्बनत्वाभिमतो बाह्योर्थः परमाणुस्तावन्न संभवति । एकस्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासम् । न चान्याभासमन्यगोचरं

(१) सौत्रान्तिकनयेपि—पा० ३ ।

भवितुमर्हति । अतिप्रसङ्गेन सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्व(१)-प्रसङ्गात् । न च प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमिति युक्तम् । विकल्पासहत्वात् । किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्म, उत प्रतिभासनकालेऽर्थस्य धर्मः । यदि पूर्वः कल्पो ऽद्धा तथा सति हि स्वांशालम्बनमेव विज्ञानमभ्युपेतं भवति । एवं च कः प्रतिकूलीभवति अनुकूलमाचरति । द्वितीय इति चेत् । तथा हि रूपपरिमाणव एव निरन्तरमुत्पन्ना एक-विज्ञानोपारोहिणः स्थौल्यं न चात्र कस्य चिद्भ्रान्तता । नहि न ते रूपपरमाणवो न च न निरन्तरमुत्पन्ना न चैकविज्ञानानुपारोहिणः । तेन मा भून्नीलत्वादिवत्परमा-णुधर्मः, प्रत्येकं परमाण्वभावात् । प्रतिभासदशापन्नानां तु तेषां भविष्यति बहुत्वादिवत्सांवृतं स्थौल्यम् । यथाहुः ।

ग्रहे ऽनेकस्य चैकेन किं चिद्रूपं हि गृह्यते ।
सांवृतं प्रतिभासस्थं तदेकात्मन्यसंभवात् ॥
न च तद्दर्शनं भ्रान्तं नानावस्तुग्रहाद्यतः ।
सांवृतं ग्रहणं नान्यन्न च वस्तुग्रहो भ्रमः ॥ इति ।

तन्न । नैरन्तर्यावभासस्य भ्रान्तत्वात् । गन्धरसस्पर्शप-रमाण्वन्तरिता हि ते रूपपरमाणवो न निरन्तराः । त-स्मादारात् सान्तरेषु वृक्षेष्वेकघनवनप्रत्ययवदेष स्थूलप्रत्य-यः परमाणुषु सान्तरेषु भ्रान्त एवेति पश्यामः । तस्मा-त्कल्पनापोढत्वेपि भ्रान्तत्वाद्बटादिप्रत्ययस्य पीतशङ्खादिज्ञा-नवन्न प्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वाभ्युपगमे । तदिदमुक्तं, न

(१) सर्वत्र सर्वज्ञत्व—पा० १ ।

तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति । नापि तत्समूहास्तम्भादयो ऽवयविनः । तेषामभेदे परमाणुभ्यः परमाणव एव । तत्र चोक्तं दूषणम् । भेदे तु गवाश्वस्येवात्यन्तवैलक्षण्यमिति न तादात्म्यम् । समवायश्च निराकृत इति । एवं भेदाभेदविकल्पेन जातिगुणकर्मादीनपि प्रत्याचक्षीत, तस्माद्यद्यत्प्रतिभासते तस्य सर्वस्य विचारासहत्वाद् अप्रतिभासमानसद्भावे च प्रमाणाभावान्न बाह्यालम्बनाः प्रत्यया इति । अपि च न तावद्विज्ञानमिन्द्रियवन्निलीनमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नहि यथेन्द्रियमर्थविषयं ज्ञानं जनयत्येवं विज्ञानमपरं विज्ञानं जनयितुमर्हति । तत्रापि समानत्वादनुयोगस्यानवस्थाप्रसङ्गात् । न चार्थाधारं प्राकट्यलक्षणं फलमाधातुमुत्सहते । अतीतानागतेषु तदसंभवात् । नह्यस्ति संभवो ऽप्रत्युत्पन्नो धर्मी धर्मश्चास्य प्रत्युत्पन्न इति । तस्माज्ज्ञानस्वरूपप्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षता ऽभ्युपेया । तच्चानाकारं सद् आजानतो भेदाभावात् कथमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति । तद्भेदव्यवस्थापनायाकारभेदोस्यैषितव्यः । तदुक्तं न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयत्तद् घटयेदिति । एकस्यायमाकारो ऽनुभूयते स चेद्विज्ञानस्य नार्थसद्भावे किं चन प्रमाणमस्तीत्याह । "अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्ये"ति । "अपि च सहोपलम्भनियमादि"ति । यद्येन सह (१) नियत-

(१) सहेति १ । ३ । पुस्तके नास्ति ।

सहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते, यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः । नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । निषेध्यो हि भेदः सहोपलम्भानियमेन व्याप्तो यथा भिन्नावश्विनौ नावश्यं सहोपलभ्येते । कदाचिदभ्रापिधाने ऽन्यतरस्यैकस्योपलब्धेः सोयमिह भेदव्यापकानियमविरुद्धो नियम उपलभ्यमानस्तद्व्याप्यं भेदं निवर्तयतीति । तदुक्तम् ।

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ॥ इति ।

"स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम्" । योयः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनो यथा स्वप्नमायादिप्रत्ययस्तथा चैष विवादाध्यासितः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । बाह्यानालम्बनता हि प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनी वृक्षतेव शिंशपात्वमात्रानुबन्धिनीति तन्मात्रानुबन्धिनि निरालम्बनत्वे साध्ये भवति प्रत्ययत्वं स्वभावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकश्चोदयति । "कथं पुनरसति बाह्येर्थे" नीलमिदं पीतमिदमित्यादि । "प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्येत" स हि मेने ये यस्मिन्सत्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तहेतुसापेक्षाः, यथा ऽविवक्षत्यजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासाः प्रत्ययाश्चेतनसंतानान्तरसापेक्षास्तथा च विवादाध्यासिताः सत्यप्यालयविज्ञानसंताने षडपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः । यश्चासावालयविज्ञानसंतानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स बाह्योर्थ इति । वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात्

कदा चिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसंततिपतितानामालयविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना, तस्याश्च स्वकार्योपजननं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकस्तस्य च प्रत्ययः स्वसंतानवर्ती पूर्वक्षणः संतानान्तरापेक्षानभ्युपगमात् । तथा च सर्वेप्यालय(१)संतानपतिताः परिपाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चिदपि, आलयसंतानपातित्वाविशेषात् । क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात् कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् । नन्वेवमेकस्यैव नीलज्ञानोपजनसामर्थ्यं तत्प्रबोधसामर्थ्यं चेति क्षणान्तरस्यैतन्न स्यात् । सत्त्वे वा कथं क्षणभेदात् सामर्थ्यभेद इत्यालयसंतानवर्तिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसद्भावे कार्यक्षेपानुपपत्तेः । स्वसंतानमात्राधीनत्वे निषेध्यस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्योपलब्ध्या कादाचित्कत्वं निवर्तमानं हेत्वन्तरापेक्षत्वे व्यवतिष्ठतइति प्रतिबन्धसिद्धिः । न च ज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामिष्यते प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानवादिभिरपि तु कस्य चिदेव विच्छिन्नगमनवचनप्रतिभासस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य । अपि च सत्त्वान्तरसंताननिमित्तत्वे तस्यापि सदा सन्निधानान्न कादाचित्कत्वं स्यात् । नहि सत्त्वान्तरसंतानस्य देशतः कालतो वा विप्रकर्षसंभवः (२) । विज्ञानवादे विज्ञानातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्तत्वाच्च विज्ञानानामदेशात्मकत्वात् संसारस्यादिमत्वप्रसङ्गेनापूर्वस-

(१) आलयविज्ञान—पा० २ ।

(२) विप्रकर्षः संभवति—पा० ३ ।

स्वप्रादुर्भावानभ्युपगमाच्च न कालतोपि विप्रकर्षसंभवः । तस्मादस्ति बाह्योर्थे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरस्यानुमानिको बाह्योर्थ इति सौत्रान्तिकाः प्रतिपेदिरे, तान्निराकरोति । "वासनावैचित्र्यादित्याह" विज्ञानवादी । इदमत्राकूतम् । स्वसंतानमात्रप्रभवत्वेपि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपत्तौ संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वेन हेतुरनैकान्तिकः । तथा हि । बाह्यनिमित्तकत्वेपि कथं कदा चिन्नीलसंवेदनं कदा चित्पीतसंवेदनम्, बाह्यनीलपीतसंनिधानासंनिधानाभ्यामिति चेत् । अथ पीतसंनिधानेपि किमिति नीलज्ञानं न भवति पीतज्ञानं भवति, तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चेतरस्मिन्निति चेत् । कुतः पुनरयं सामर्थ्यासामर्थ्यभेदः । हेतुभेदादिति चेत् । एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिबन्धनः शक्तिभेदो भविष्यति । संतानिनो हि क्षणाः कार्यभेदहेतवस्ते च प्रतिकार्यं भिद्यन्ते च । संतानो नाम कश्चिदेक उत्पादकः क्षणानां यदभेदात् क्षणा न भिद्येरन् । ननूक्तं न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ भिन्नानामपि क्षणानामेकसामर्थ्योपलब्धेः । अन्यथैक एव क्षणो नीलज्ञानजननसमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानानि जायेरन् । तत्समर्थस्यातीतत्वात् क्षणान्तराणां चासामर्थ्यात् । तस्मात् क्षणभेदेपि न सामर्थ्यभेदः, संतानभेदे तु सामर्थ्यं भिद्यत इति । तन्न । यदि भिन्नानां संतानानां नैकं सामर्थ्यं, हन्त तर्हि नीलसंतानानामपि मिथो भिन्नानां नैकमस्ति नीलाकाराधानसामर्थ्यमिति संनिधानेपि नीलसंतानान्तरस्य

न नीलज्ञानमुपजायेत । तस्मात्संतानान्तराणामिव क्षणान्तराणामपि स्वकारणभेदाधीनोपजनानां केषां चिदेव सामर्थ्यभेदः केषां चिन्नेति वक्तव्यम् । तथा चैकालयज्ञानसंतानपतितेषु कस्य चिदेव ज्ञानक्षणस्य स तादृशः सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा स्वप्रत्ययासादितो यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते न पीताकारम् । कस्य चित्तु स तादृशो यतः पीताकारं ज्ञानं न नीलाकारमिति वासनावैचित्र्यादेव स्वप्रत्ययासादिताज्ज्ञानवैचित्र्यसिद्धेर्न तदतिरिक्तार्थसद्भावे किं चनास्ति प्रमाणमिति पश्यामः । आलयविज्ञानसंतानपतितमेवासंविदितं ज्ञानं वासना तद्वैचित्र्यान्नीलाद्यनुभववैचित्र्यम्, पूर्वनीलाद्यनुभववैचित्र्याच्च वासनावैचित्र्यमित्यनादितानयोर्विज्ञानवासनयोस्तस्मान्न परस्पराश्रयदोषसंभवो बीजाङ्कुरसंतानवदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनावैचित्र्यस्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता नार्थवैचित्र्यस्येत्याह । "अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्या"मिति । "एवं प्राप्ते, ब्रूमः" । "नाभाव उपलब्धे"रिति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । स ह्युपलम्भाभावाद्वाध्यवसीयेत सत्यप्युपलम्भे तस्य बाह्याविषयत्वा(१)द्वा सत्यपि बाह्यविषयत्वे बाह्यार्थबाधकप्रमाणसद्भावाद्वा । न तावत्सर्वथोपलम्भाभाव इति प्रश्नपूर्वकमाह । "कस्मादुपलब्धे"रिति । नहि स्फुटतरे सर्वजनीनउपलम्भे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमवलम्बते । "ननु नाहमेवं

(१) बाह्याविषयत्वाभावात्—पा० २ । ३ ।

ब्रवीमी"ति । निराकरोति । "बाढमेवं ब्रवीषि" । उपलब्धिग्राहिणा हि साक्षिणोपलब्धिर्गृह्यमाणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः । "अतश्चे"ति वक्ष्यमाणोपपत्तिपरामर्शः । तृतीयं पक्षमालम्बते । "ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवा"दिति । निराकरोति । "नायं साधुरध्यवसाय" इति । इदमत्राकूतम् । घटपटादयो हि स्थूला भासन्ते न तु परमसूक्ष्मास्तत्रेदं नानादिग्देशव्यापित्वलक्षणं स्थौल्यं यद्यपि ज्ञानाकारत्वेनावरणानावरणलक्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनावृतत्वादेव तथापि तद्देशत्वातद्देशत्वकम्पाकम्पत्वरक्तारक्तत्वलक्षणैर्विरुद्धधर्मसंसर्गैरस्य नानात्वं प्रसज्यमानं ज्ञानाकारत्वेपि न शक्यं शक्रेणापि वारयितुम् । व्यतिरेकाव्यतिरेकवृत्तिविकल्पौ च परमाणोरंशवत्त्वं चोपपादितानि वैशेषिकपरीक्षायाम् । तस्माद्बाह्यार्थवन्न ज्ञानेपि स्थौल्यसंभवः । न च तावत्परमाण्वाभासमेकज्ञानमेकस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः । आकाराणां वा(१) ज्ञानतादात्म्यादेकत्वप्रसङ्गात् । न च यावन्त आकारास्तावन्त्येव ज्ञानानि तावतां ज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञतया स्थूलानुभवाभावप्रसङ्गात् । न च तत्पृष्ठभावी समस्तज्ञानाकारसंकलनात्मक एकः स्थूलविकल्पो विजृम्भत इति साम्प्रतम् । तस्यापि साकारतया स्थौल्यायोगात् । यथाह धर्मकीर्तिः ।

(१) च—पा० १ । ३ ।

तस्मान्नार्थे न च(१) ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः ।
एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्बहुष्वपि न संभवः ॥ इति ।

तस्माद्भवतापि ज्ञानाकारं स्थौल्यं समर्थयमानेन प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवावास्थेयौ । तथा चेदंतास्पदमशक्यं ज्ञानाद्भिन्नं बाह्यमपह्नोतुमिति । यच्च ज्ञानस्य प्रत्यर्थं व्यवस्थायै विषयसारूप्यमास्थितं नैतेन विषयोऽपह्नोतुं शक्यः । असत्यर्थे तत्सारूप्यस्य तद्व्यवस्थायाश्चानुपपत्तेरित्याह । "न च ज्ञानस्य विषयसारूप्या"दिति । यश्च सहोपलम्भनियम उक्तः सोपि विकल्पं न सहते । यदि ज्ञानार्थयोः साहित्येनोपलम्भस्ततो विरुद्धो हेतुर्नाभेदं साधयितुमर्हति । साहित्यस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्तत्वात् । अभेदे तदनुपपत्तेः । अथैकोपलम्भनियमः । न । एकत्वस्यावाचकः सहशब्दः । अपि च किमेकत्वेनोपलम्भ आहो एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः । न तावदेकत्वेनोपम्भ इत्याह । "बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य" । अथैकोपलम्भनियमस्तत्राह । "अत एव सहोपलम्भनियमोपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यवगन्तव्यम्" । यथा हि सर्वं चाक्षुषं प्रभारूपानुविद्धं बुद्धिबोध्यं नियमेन मनुजैरुपलभ्यते न चैतावता घटादिरूपं प्रभात्मकं भवति, किं तु प्रभोपायत्वान्नियम एवमिहाप्यात्मसाक्षिकानुभवोपायत्वादर्थस्यैकोपलम्भनियम इति । अपि च यत्रैकविज्ञानगोचरौ घटपटौ तत्रार्थभेदं विज्ञानभेदं

(१) वि—पा० २ ।

चाध्यवस्यन्ति प्रतिपत्तारो न चैतदैकात्म्ये ऽवकल्पयतइ-त्याह। "अपि च घटज्ञानं पटज्ञान"मिति। तथार्थाभेदेपि विज्ञानभेददर्शनान्न विज्ञानात्मकत्वमर्थस्येत्याह। "तथा घटदर्शनं घटस्मरण"मिति। अपि च स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमिति ययोर्भेदस्ते द्वे न गृहीते इति भेदोपि तद्गतो न गृह्णीत इति। एवं क्षणिकशून्यानात्मत्वादयोप्यनेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदसाध्याः। एवं स्वमसाधारणमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणं यस्य तदपि यद्व्यावर्तते यतश्च व्यावर्तते तदनेकज्ञानसाध्यमेवं सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापोहरूपं वा ऽनेकज्ञानगम्यम्। एवं वास्यवासकभावो ऽनेकज्ञानसाध्यः। एवमविद्योपप्लववशेन यत् सदसद्धर्मत्वं यथा नीलमिति सद्धर्मो, नरविषाणमीश्वर इत्यसद्धर्मः, अमूर्तमिति सदसद्धर्मः। शक्यं हि शशविषाणममूर्तं वक्तुम्, शक्यं च विज्ञानममूर्तं वक्तुम्। यथोक्तम्।

अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः।
शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयः॥ इति।

एवं मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते येन मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्या। एवं विप्रतिपन्नं प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञेति यत्प्रतिपादयति येन प्रतिपादयति यश्च पुरुषः प्रतिपाद्यते यश्च प्रतिपादयति तदनेकज्ञानसाध्येत्यसत्येकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसंधातरि नोपपद्यते। तत्सर्वं विज्ञानस्य सांशालम्बनेनुपपन्नमित्याह। "अपि च द्वयोर्ज्ञानयोः पू-

वोत्तरकालयो"रिति । अपि च भेदाश्रयः कर्मफलभावो नाभिन्ने ज्ञाने भवितुमर्हति । नो खलु छिदा छिद्यते किं तु दारु, नापि पाकः पच्यतेऽपि तु तण्डुलाः । तदिहापि न ज्ञानं स्वांशेन ज्ञेयमात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदतिरिक्तोऽर्थः । पाच्या इव तण्डुलाः पाकातिरिक्ता इति । भूमिरचनापूर्वकमाह । किं चान्यद् विज्ञानं विज्ञानमित्यप्यभ्युपगच्छतेति । चोदयति । "ननु विज्ञानस्य स्वरूपातिरिक्तग्राह्यत्वे" इति । अयमर्थः । स्वरूपादतिरिक्तमर्थं चेद्विज्ञानं गृह्णाति ततस्तदप्रत्यक्षं सन्नार्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नहि चक्षुरिव तन्निलीनमर्थे कं चनातिशयमाधत्ते येनार्थमप्रत्यक्षं सत्प्रत्यक्षयेदपि तु तत्प्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षता । यथाहुः । 'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यती'ति । तच्चेद् ज्ञानान्तरेण प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थविषयं ज्ञानमपरोक्षयितुमर्हति । एवं तत्तदित्यनवस्था । तस्मादनवस्थाया बिभ्यता वरं स्वात्मनि वृत्तिरास्थिता । अपि च यथा प्रदीपो न दीपान्तरमपेक्षत,एवं ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षितुमर्हति समत्वादिति । तदेतत्परिहरति । "तदुभयमप्यसद्विज्ञानग्रहणमात्रएव विज्ञानसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः" । अयमर्थः । सत्यमप्रत्यक्षस्योपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति न तूपलब्धारं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वायोपलम्भान्तरं प्रार्थनीयम्, अपि तु तस्मिन्निन्द्रियार्थसंनिकर्षादन्तःकरणविकारभेदउत्पन्नमात्रएव प्रमातुरर्थश्चोपलम्भश्च प्रत्यक्षो भवतः । अर्थो हि निलीनस्वभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षत्वा-

यान्तःकरणविकारभेदमनुभवमपेक्षते, ऽनुभवस्तु जडोपि स्वच्छतया चैतन्यबिम्बोद्ग्रहणाय नानुभवान्तरमपेक्षते येनानवस्था भवेत्। नह्यस्ति संभवोनुभव उत्पन्नस्य न च प्रमातुः प्रत्यक्षो भवति यथा नीलादिः। तस्माद्यथा छेत्ता छिदया छेद्यं वृक्षादि व्याप्नोति, न तु छिदा छिदान्तरेण, नापि छिदैव छेत्री' किं तु स्वत एव देवदत्तादिः। यथा वा पक्ता पाक्यं पाकेन व्याप्नोति न तु पाकं पाकान्तरेण। नापि पाक एव पक्ता किं तु स्वत एव देवदत्तादिः। एवं प्रमाता प्रमेयं नीलादि प्रमया व्याप्नोति न तु प्रमां प्रमान्तरेण, नापि प्रमैव प्रमात्री किं त स्वत एव प्रमायाः प्रमाता व्यापकः। न च प्रमातरि कूटस्थनित्यचैतन्ये प्रमापेक्षासंभवो यतः प्रमातुः प्रमायाः प्रमान्तरापेक्षायामनवस्था भवेत्। तस्मात्सुष्ठूक्तं विज्ञानग्रहणमात्रएव विज्ञानसाक्षिणः प्रमातुः कूटस्थनित्यचैतन्यस्य ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादिति। यदुक्तं, समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तेरिति। तत्राह। "साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्ध्रुपलभ्यभावोपपत्तेः"। मा भूद् ज्ञानयोः साम्येन ग्राह्यग्राहकभावो ज्ञातृज्ञानयोस्तु वैषम्यादुपपद्यतएव। ग्राह्यत्वं च ज्ञानस्य न ग्राहक(१)क्रियाजनितफलशालितया यथा बाह्यार्थस्य फले फलान्तरानुपपत्तेः। यथाहुः। न संविद्यते फलत्वादिति। अपि तु प्रमातारं प्रति स्वतःसिद्धप्रकटतया ग्राह्योप्यर्थः प्रमातारं प्रति सत्यां संविदि प्रकटः संविदपि

(१) ग्रहण—पा० ३।

प्रकटा । यथाहुरन्ये, नास्याः कर्मभावो विद्यतइति । स्यादेतत् । यत्प्रकाशते तदन्येन प्रकाश्यते यथा ज्ञानार्थौ तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्यक्षसाक्षिणोर्वैषम्यमित्यत आह । "स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणो ऽप्रत्याख्येयत्वात्" । तथाहि । अस्य साक्षिणः सदा ऽसंदिग्धाविपरीतस्य नित्यसाक्षात्कारता ऽनागन्तुकप्रकाशत्वे घटते । तथाहि । प्रमाता संदिहानोप्यसंदिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः परोक्षमर्थमुत्प्रेक्षमाणोप्यपरोक्षः स्मरन्नप्यानुभविकः प्राणभृन्मात्रस्य, न चैतदन्याधीनसंवेदनत्वे घटते । अनवस्थाप्रसङ्गश्चोक्तः । तस्मात्स्वयं सिद्धतास्यानिच्छताप्यप्रत्याख्येयाप्रमाणमार्गायत्तत्वादिति । किं चोक्तेन क्रमेण ज्ञानस्य स्वयमवगन्तृत्वाभावात् प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथतइति ब्रुवता ऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । अवगन्तुश्चेत्कस्य चिदपि न प्रकाशते कृतमवगमेन स्वयं प्रकाशेनेति । विज्ञानमेवावगन्त्विति मन्वानः शङ्कते । "बाढमेवमनुभवरूपत्वा"दिति । न फलस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं वास्तीति प्रदीपवत् कर्त्रन्तरमेषितव्यम्, तथा च न सिद्धसाधनमिति । परिहरति । "ना ऽन्यस्यावगन्तु"रिति । ननु साक्षिस्थाने ऽस्मदभिमतमेव विज्ञानं तथा च नाम्न्येव विप्रतिपत्तिर्नार्थइति शङ्कते । "साक्षिणोवगन्तुः स्वयंसिद्धतामपक्षिपता" ऽभिप्रेयता "स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एवे"ति । निराकरोति । "ने"ति । भवति हि विज्ञानस्यो-

त्पादादयो धर्मा अभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नावगन्तृत्वम् । कर्तृफलभावस्यकत्र विरोधात्, किं तु प्रदीपादितुल्यतेत्यर्थः ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

बाधाबाधौ वैधर्म्यं, स्वप्नप्रत्ययो बाधितो जाग्रत्प्रत्ययस्त्वाबाधितः । त्वयापि चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्थेयं तेन हि स्वप्नप्रत्ययो बाधितो मिथ्येत्यवगम्यते । जाग्रत्प्रत्ययस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत् । नहि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति । तथा च न स्वप्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात्स्वप्नवदिति । तस्माद्बाधाबाधाभ्यां वैधर्म्यान्न स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्यं निरालम्बनत्वमध्यवसातुम् । "निद्राग्लान"मिति । करणदोषाभिधानं, मिथ्यात्वाय वैधर्म्यान्तरमाह । "अपि च स्मृतिरेवे"ति । संस्कारमात्रजं हि विज्ञानं स्मृतिः । प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसंप्रयोगलिङ्गशब्दसारूप्यान्यथानुपपद्यमानयोग्यप्रमाणानुत्पत्तिलक्षणसामग्रीप्रभवं तु ज्ञानमुपलब्धिः, स हि निद्राणस्य सामग्र्यन्तरविरहात्संस्कारः परिशिष्यते, तेन संस्कारजत्वात्स्मृतिः, सापि च निद्रादोषाद्विपरीता ऽवर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासयति । तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धेर्विशेषस्तस्याश्च स्मृतेर्वैपरीत्यमिति । अतो महदन्तरमित्यर्थः । अपि च स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे जा-

प्रत्ययानां यथार्थत्वमनुभवसिद्धं नानुमानेनान्यथयितुं श-क्यमनुभवविरोधेन तदनुत्पादाद्बाधितविषयताप्यनुमानोत्पादसामग्री न च कारणाभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हतीत्याशयवानाह । "अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गादिति ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यथा लोकदर्शनं चान्वयव्यतिरेकावनुश्रियमाणावर्थएवोपलब्धेर्भवतो नार्थानपेक्षायां वासनायां वासनाया अप्यर्थोपलब्ध्यधीनत्वदर्शनादित्यर्थः । अपि चाश्रयाभावादपि न लौकिकी वासनोपपद्यते । न च क्षणिकमालयविज्ञानं वासनाधारो भवितुमर्हति । द्वयोर्युगपदुत्पद्यमानयोः सव्यदक्षिणशृङ्गवदाधाराधेयभावाभावात् । प्रागुत्पन्नस्य चाधेयोत्पादसमये सतः क्षणिकत्वव्याघात इत्याशयवानाह । "अपि च वासना नामे"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

स्यादेतत् । यदि साकारं विज्ञानं न संभवति बाह्यस्यार्थः स्थूलसूक्ष्मविकल्पेनासंभवी । हन्तैवमर्थज्ञाने सत्त्वेन तावद्विचारं न सहते । नाप्यसत्त्वेना,सतो भासनायोगात् । नोभयत्वेन । विरोधात् सदसतोरेकत्वानुपपत्तेः । नाप्यनुभयत्वेन । एकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीयकत्वात् । तस्माद्विचारासहत्वमेवास्तु तत्त्वं वस्तूनाम् । यथाहुः ।

इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।
यथायथार्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथातथा ॥ इति ।

न कचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठन्तइत्यर्थः । तदेतन्निराचिकीर्षुराह । "शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध" इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते" । लौकिकानि हि प्रमाणानि सदसत्त्व(१)गोचराणि तैः खलु सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । असच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । सदसतोश्च विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं व्यवस्थापितं भवति । तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषेधान्नेयं व्यवस्थोपपद्यते । यद्युच्येत तात्त्विकं प्रामाण्यं प्रमाणानामनेन विचारेण व्युदस्यते न सांव्यवहारिकम् । तथा च भिन्नविषयत्वान्न सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह । नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकस्य व्यवहारो ऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यते ऽपह्नोतुम् । प्रमाणानि हि स्वगोचरे प्रवर्तमानानि तत्त्वमिदमित्येव प्रवर्तन्ते । अतात्त्विकत्वं तु तद्गोचरस्यान्यतो बाधकादवगन्तव्यं न पुनः सांव्यवहारिकं नः प्रामाण्यं न तु तात्त्विकमित्येव प्रवर्तन्ते । बाधकं चातात्त्विकत्वमेषां तद्गोचरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत् । यथा शुक्तिकेयं न रजतं मरीचयो न तोयमेकश्चन्द्रो न चन्द्रद्वयमित्यादि । तद्वदिहापि समस्तप्रमाणगोचरविपरीततत्त्वान्तरव्यवस्थापनेनातात्त्विकत्वमेषां प्रमाणानां बाधकेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापिततत्त्वान्तरेण प्रमाणानि शक्यानि बाधितुम् । विचारासहत्वं वस्तूनां तत्त्वं व्यवस्थापयद्बाध-

(१) सदसत्त्व—पा० ३ ।

कमतात्त्विकत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्, किं पुनरिदं विचारासहत्वं वस्तु यत्तत्त्वमभिमतं किं तद्वस्तु परमार्थतः सदादीनामन्यतमत्केवलं विचारं न सहते । अथ विचारासहत्वेन निस्तत्त्वमेव तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमद्विचारं न सहतइति विप्रतिषिद्धम् । न सहते चेन्न सदादीनामन्यतमदन्यतमच्चेत्कथं न विचारं सहते अथ निस्तत्त्वं चेत्कथमन्यतमत्तत्त्वमव्यवस्थाप्य शक्यमेवं वक्तुम् । न च निस्तत्त्वतैव तत्त्वं भावानां, तथा सति हि तत्त्वाभावः स्यात् सोपि च विचारं न सहतइत्युक्तं भवद्भिः । अपि चारोपितं निषेधनीयम् आरोपश्च तत्त्वाधिष्ठानो दृष्टो यथा शुक्तिकादिषु रजतादेः । न चेत् किं चिदस्ति तत्त्वं कस्य कस्मिन्नारोपः । तस्मान्निष्प्रपञ्चं परमार्थसद्ब्रह्मानिर्वाच्यप्रपञ्चात्मनारोप्यते, तच्च तत्त्वं व्यवस्थाप्यातात्त्विकत्वेन सांव्यवहारिकत्वं प्रमाणानां बाधकेनोपपद्यत(१)इति युक्तमुत्पश्यामः ॥

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

विभजते । "किं बहुनोक्तेन यथायथं"(२) ग्रन्थतोऽर्थतश्चायं "वैनाशिकसमय" इति । ग्रन्थतस्तावत्पश्यनातिष्ठनामिद्धमोषधाद्यसाधुपदप्रयोगः । अर्थतश्च नैरात्म्यमभ्युपेत्यालयविज्ञानं समस्तवासनाधारमभ्युपगच्छन्नचरमात्मानमभ्यु-

(१) उपपाद्यते—पा० १ । २ ।
(२) यथायथा—पा० १ ।

पैति । एवं क्षणिकत्वमभ्युपेत्योत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितितेति नित्यतामुपैतीत्यादि(१)बह्वन्नेतव्यमिति ॥

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३२ ॥

निरस्तो मुक्तकच्छानां सुगतानां समयो, विवसनानां समय इदानीं निरस्यते । तत्समयमाह संक्षेपविस्तराभ्याम् । "सप्त चैषां पदार्थाः संमता" इति । तत्र संक्षेपमाह । "संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्था"विति । बोधात्मको जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते । तमाह । "पञ्चास्तिकाया नामे"ति । "सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदानि"ति । जीवास्तिकायस्त्रिधा । बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । पुद्गलास्तिकायः षोढा । पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयो ऽधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । आकाशास्तिकायो द्वेधा । लोकाकाशो ऽलोकाकाशश्च । तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तवर्ती लोकाकाशस्तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ । आस्रवसंवरनिर्जरास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते । द्विधा प्रवृत्तिः सम्यङ्मिथ्या च । तत्र मिथ्या प्रवृत्तिरास्रवः । सम्यक्प्रवृत्ती तु संवरनिर्जरौ । आस्रावयति पुरुषं

(१) मभ्युपैतीत्यादि—पा० ३ ।

विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः(१)। इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति। अन्ये तु कर्माण्यास्रवमाहुः, तानि हि कर्तारमभिव्याप्य स्रवन्ति कर्तारमनुगच्छन्तीत्यास्रवः। सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात्। संवरनिर्जरौ च सम्यक् प्रवृत्ती। तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः। सा ह्यास्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर उच्यते। निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तिकषायकलुषपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तप्तशिलारोहणादिः। स हि निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः। बन्धोऽष्टविधं कर्म। तत्र घातिकर्म चतुर्विधम्। तद्यथा। ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति। तथा चत्वार्यघातिकर्माणि। तद्यथा, वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति। तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम्। नहि ज्ञानाद्वस्तुसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कमाच्यते। आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म। बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थकारै(२)रुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म। मोक्षमार्ग(३)प्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म। तानीमानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माण्युच्यन्ते। अघातीनि कर्माणि तद्यथा वेदनीयं कर्म शुक्लपुद्गलविपा-

(१) आस्रावः—पा० ३।

(२) तीर्थकै—पा० ३।

(३) यन्मोक्षमार्ग—पा० २।

कहेतुः, तद्धि बन्धोपि न निःश्रेयसपरिपन्थि तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात् । शुक्लपुद्गलारम्भकवेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म, तद्धि शुद्धपुद्गलस्याद्यावस्थां कललबुद्बुदादिमारभते । गोत्रिकमव्याकृतम्(१) । ततोप्याद्यं शक्तिरूपेणावस्थितम् । आयुष्कं त्वायुः कायति कथयत्युत्पादनद्वारेत्यायुष्कम् । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाद्याश्रयत्वादघातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषं बध्नातीति बन्धः । विगलितसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरि देशावस्थानं मोक्ष इत्येके । अन्ये तूर्ध्वगमनशीलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकायेन बद्धस्तद्विमोक्षाद्यदूर्ध्वं गच्छत्येव स मोक्ष इति । तएते सप्त पदार्था जीवादयः सद्वावान्तरप्रभेदैरुपन्यस्ताः । तत्र "सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयन्नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चे"ति । स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योती । यथाहुः ।

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् ।
स्यान्निपातोर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः ॥ इति ।

यदि पुनरयमनेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्यादस्तीतिवाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्, तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति । अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथं चिदस्तीति स्यात्पदात्कथं चिदर्थोऽस्तीत्यनेनानुक्तः प्रतीयतइति

(१) गोत्रिकं त्वव्याकृतम् । पा० १ । २ ।

नानर्थक्यम् । तथा च ।

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधेः ।
सप्तभङ्गनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृत् ॥

किंवृत्ते प्रत्यये खल्वयं चिन्निपातविधिना(१) सर्वथैकान्तत्यागात् सप्तस्वेकान्तेषु यो भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः सन् हेयोपादेयभेदाय स्याद्वादः कल्पते। तथाहि। यदि वस्त्वस्त्येवेत्येवैकान्ततस्तत् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना ऽस्त्येवेति, न तदीप्साजिहासाभ्यां क्वचित्कदाचित्कथं चित्कश्चित् प्रवर्तेत निवर्तेत वा। प्राप्ताप्रापणीयत्वात्, हेयहानानुपपत्तेश्च। अनेकान्तपक्षे तु क्वचित्कदाचित्कस्य चित्कथं चित् सत्त्वे हानोपादाने प्रेक्षावतां कल्पेते इति तमेनं सप्तभङ्गीनयं दूषयति। "नैकस्मिन्नसंभवात्" विभजते। "नह्येकस्मिन् धर्मिणि" परमार्थसति परमार्थसतां "युगपत्सदसत्त्वादीनां धर्माणां" परस्परपरिहारस्वरूपाणां समावेशः संभवति। एतदुक्तं भवति। सत्यं यदस्ति वस्तुतस्तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना निर्वचनीयेन रूपेणास्त्येव न नास्ति, यथा प्रत्यगात्मा। यत्तु क्वचित्कथं चित्कदा चित्केन चिदात्मना ऽस्तीत्युच्यते यथा प्रपञ्चस्तद्व्यवहारतो न तु परमार्थत(२)स्तस्य विचारासहत्वात। न च प्रत्ययमात्रं वास्तवत्वं व्यवस्थापयति, शुक्तिमरुमरीचिकादिषु रजततोयादेरपि वा-

(१) विधानात्—पा० २।
(२) वस्तुत—पा० २।

स्तवत्वप्रसङ्गात् । लौकिकानामबाधेन तु तद्व्यवस्थायां देहात्माभिमानस्याप्यबाधेन तात्त्विकत्वे सति लोकायतमतापातेन नास्तिकत्वप्रसङ्गात् । पण्डितरूपाणां तु देहात्माभिमानस्य विचारतो बाधनं प्रपञ्चस्याप्यनैकान्तस्य तुल्यमिति । अपि च सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः(१) । न च वस्तुनि विकल्पः संभवति । तस्मात्स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत् सप्तत्वपञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयितुश्च प्रमातुस्तत्करणस्य प्रमाणस्य च तत्प्रमेयस्य च सप्तत्वपञ्चत्वस्य सदसत्त्वसंशये साधु समर्थितं तीर्थकरत्वमृषभेणात्मनः । निर्धारणस्य चैकान्तसत्त्वे सर्वत्र नानेकान्तवाद इत्याह । "यएते सप्त पदार्था" इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

एवं चात्मकात्स्न्र्यम् ॥ ३४ ॥

"एवं चे"ति चेन समुच्चयं द्योतयति । शरीरपरिमाणत्वे ह्यात्मनोऽकृत्स्नत्वं परिच्छिन्नत्वम्, तथा चानित्यत्वं, ये हि परिच्छिन्नास्ते सर्वेऽनित्या यथा घटादयस्तथा चात्मेति । तदेतदाह । "यथैकस्मिन् धर्मिणी"ति । इदं चापरमकृत्स्नत्वेन सूचितमित्याह । "शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वादि"ति । मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न हस्तिकायं कृत्स्नं व्याप्तुमर्हत्यल्पत्वादित्यात्मनः कृत्स्नशरीराव्यापित्वादकात्स्न्र्यम्, तथा च न शरीरपरिमाणत्वमिति ।

---

(१) विकल्पो भवेत्—पा० २ ।

तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाशरीरो भवति तदा न तत्र कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेतेत्यकार्त्स्न्यमात्मनः। सुगममन्यत्। चोदयति। "स्यादेतत्"। "अनन्तावयव"इति। यथा हि प्रदीपो घटमहाहर्म्योदरवर्ती संकोचविकाशवानेवं जीवोपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्यर्थः। तदेतद्विकल्प्य दूषयति। "तेषां पुनरनन्तानामि"ति। न तावत्प्रदीपोत्र निदर्शनं भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात्। विशरारवो हि प्रदीपावयवाः प्रदीपश्चावयवी प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्मा तस्मादनित्यत्वात्तस्य नास्थिरो जीवस्तदवयवाश्चाभ्युपेतव्याः(१)। तथा च विकल्पद्वयोक्तं दूषणमिति। यच्च जीवावयवानामानन्त्यमुदितं तदनुपपन्नतरमित्याह। "अपि च शरीरमात्रे"ति। शङ्कापूर्वं सूत्रान्तरमवतारयति। "अथ पर्यायेणे"ति। तत्राप्युच्यते।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

कर्माष्टकमुक्तं ज्ञानावरणीयादि। किं चात्मनो नित्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामियत्ताऽनिरूपणेन(२) चात्मज्ञानाभावान्नापवर्ग इति भावः। "अत एवमादिदोषप्रसङ्गादि"ति। आदिग्रहणसूचितं दोषं ब्रूमः। किं चैते जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेतयेरन् समू-

(१) अभ्युपेयाः—पा० २।

(२) इयत्ताया अनिरूपणेन—पा० १।

हो वा, तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां चेतनानामेकाभिप्रायत्वनियमाभावात् कदा चिद्विरुद्धदिक्क्रियत्वेन शरीरमुन्मथ्येत। समूहचैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरत्वे छिन्नावयवशेषो जीवो न चेतयेत्। विगलितबहुसमूहितया समूहस्याभावात्। "पुत्तिकाशरीर"इति। "अथवे"ति। पूर्वसूत्रप्रसञ्जितायां जीवानित्यतायां बौद्धवत्संताननित्यतामाशङ्क्येदं सूत्रम्। 'न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः'। न च पर्यायात् परिमाणानवस्थानेपि संतानाभ्युपगमेनात्मनो नित्यत्वादविरोधो बन्धमोक्षयोः। कुतः। परिणामादिभ्यो दोषेभ्यः। संतानस्य वस्तुत्वे परिणामस्ततश्चर्मवदनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः। अवस्तुत्वे चादिग्रहणसूचितो(१) नैरात्म्यापत्तिदोषप्रसङ्ग इति। विसिचो विवसनाः॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः॥ ३६॥

एवं हि मोक्षावस्थाभावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत्। यद्यभूत्वा न भवेदभूत्वा भाविनामनित्यत्वाद्घटादीनाम्। कथं चाभूत्वा न भवेद्यदि प्रागप्यासीत्। न च परिमाणान्तरावरोधे ऽपूर्वं भवितुमर्हति। तस्मादन्त्यमेव परिमाणं पूर्वमप्यासीदित्यभेदः। तथा चैकशरीरपरिमाणेनैव स्यान्नोपचितापचितशरीरप्राप्तिः शरीरपरिमाणत्वाभ्युपगमव्याघातादिति। अत्र चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति

(१) ग्रहणेन सूचितो—पा॰ २।

योजना । एकशरीरपरिमाणतैवेति च दीप्यम् । द्वितीये तु व्याख्याने उभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरपरिमाणता न दीप्या, किं त्वेकपरिमाणतामात्रमणुर्महान्वेति विवेकः ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

अविशेषेणेश्वरकारणवादोनेन निषिध्यतइति भ्रमनिवृत्त्यर्थमाह । "केवले"ति । सांख्ययोगव्यपाश्रया हिरण्यगर्भपतञ्जलिप्रभृतयः । प्रधानमुक्तं दृक्शक्तिः पुरुषः प्रत्ययानुपश्यः । स च नानाक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यः । माहेश्वरास्त्वत्वारः शैवाः, पाशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति । चत्वारोप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायितया(१) माहेश्वराः । कारणमीश्वरः । कार्यं प्राधानिकं महदादि । योगोप्याङ्काराद्दिध्यानधारणादिः । विधिस्त्रिषवणस्नानादिर्गूढचर्यावसानो(२)दुःखान्तो मोक्षः । पशव आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोचो दुःखान्तः । एष तेषामभिसंधिः । चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्ये निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमपि । तस्मादिहापीश्वरोऽधिष्ठाता जगत्कारणानां निमित्तमेव, न तूपादानमप्येकस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वविरोधादिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । पत्युरसामञ्जस्यादिति । इदमत्राकूतम् । ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वमात्रमागमा-

(१) सिद्धान्तानुगामितया—पा० १ । २ । ३ ।
(२) गूढचर्याभूमिशय्यावसानो—पा० ३ ।

द्वोच्येत प्रमाणान्तराद्वा, प्रमाणान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा । न तावदागमात्, तस्य निमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनपरत्वादित्यसकृदावेदितम् । तस्मादनेनास्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमास्थेयम् । तत्रानुमानं तावन्न(१) संभवति । तद्धि दृष्टानुसारेण प्रवर्तते तदनुसारेण चासामञ्जस्यम् । तदाह । "हीनमध्यमे"ति । एतदुक्तं भवति । आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्ट(२)मनुसर्तव्यं, नहि स्वर्गापूर्वदेवतादिष्वागमादवगम्यमानेषु किं चिदस्ति दृष्टम् । नह्यागमो दृष्टसाधर्म्यात्प्रवर्तते । तेन श्रुतसिद्ध्यर्थमदृष्टानि दृष्टविपरीतस्वभावानि सुबहून्यपि कल्प्यमानानि न लोचगन्धितामावहन्ति प्रमाणवत्त्वात् । यस्तु तत्र कथं चिद् दृष्टानुसारः क्रियते स सुहृद्भावमात्रेणागमानपेक्षितमनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्यये तुषादपि बिभेतितरामिति । प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष इति चेत् । न । कुतः, कर्मेश्वरयोर्मिथः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात् । अयमर्थः । यदीश्वरः करुणापराधीनो वीतरागस्ततः प्राणिनः कपूये कर्मणि न प्रवर्तयेत्तच्चोत्पन्नमपि नाधितिष्ठेत् तावन्मात्रेण प्राणिनां दुःखानुत्पादात् । नह्यीश्वराधीना जनाः स्वातन्त्र्येण कपूयं कर्म कर्तुमर्हन्ति । तदनधिष्ठितं वा कपूयं कर्म फलं प्रसोतुमुत्सहते । तस्मात्स्वतन्त्रोपीश्वरः कर्मभिः प्रवर्त्यतइति दृष्टविपरीतं कल्पनीयम् । तथा चायमपरो ग-

(१) तावदस्मिन्नर्थे न—पा० २ ।

(२) दृष्टान्तदृष्ट—पा० ३ ।

घटस्योपरि स्फोट इतरेतराश्रयः(१) प्रसज्येत, कर्मणेश्वरः प्रवर्तनीय ईश्वरेण च कर्मेति। शङ्कते। "अनादित्वादिति चेत्" पूर्वकर्मणेश्वरः संप्रतितने कर्मणि प्रवर्त्यते तेनेश्वरेण संप्रतितनं कर्म स्वकार्ये प्रवर्त्यतइति। निराकरोति। "न, वर्तमानकालवदि"ति। अथ पूर्वं कर्म कथमीश्वराप्रवर्तितमीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति। तच्चापि प्रवर्तितमीश्वरेण पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेत्येवमन्धपरम्परादोषः। चक्षुष्मता ह्यन्धो नीयते नान्धान्तरेण। तथेहापि द्वावपि प्रवर्त्याविति कः कं प्रवर्तयेदित्यर्थः। अपि च नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वसमयविरुद्धमित्याह। "अपि चे"ति। अस्माकं तु नायं समय इति भावः। ननु कारुण्यादपि प्रवर्तमानो जनो दृश्यते न च कारुण्यं दोष इत्यत आह। "स्वार्थप्रयुक्त एव चे"ति। कारुण्ये हि सत्यस्य दुःखं भवति तेन तत्प्रहाणाय प्रवर्तन्तइति कारुणिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्तइति। ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेवमपि को दोष इत्यत आह। "स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्ये"ति। अर्थित्वादित्यर्थः। पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमान्न वास्तवी प्रवृत्तिरिति। अपरमपि दृष्टानुसारेण दूषणमाह॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

दृष्टो हि सावयवानामसर्वगतानां च संयोगः। अप्रा-

(१) इतरेतराश्रयान्हयः—पा० २।

प्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो, न सर्वगतानां संभवत्यप्राप्तेरभावान्निरवयवत्वाच्च । अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावो न च निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य संभवतीत्युक्तम् । तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेस्तद्व्याप्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः । स ह्ययुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः संबन्ध इत्यभ्युपेयते न च प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथोऽस्त्याधाराधेयभाव इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यसंबन्ध इत्याह । "नाप्यन्य" इति । नहि प्रधानस्य महदहंकारादिकारणत्वमद्यापि सिद्धमिति शङ्कते । "ब्रह्मवादिन" इति । निराकरोति । "न" कुतस्तस्य मते ऽनिर्वचनीयतादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । "अपि चे"ति । आगमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमपेक्षतइत्यदृष्टपूर्वे तद्विरुद्धे च प्रवर्तितुं समर्थः । अनुमानं तु दृष्टानुसारि नैवंविधे प्रवर्तितुमर्हतीति, शङ्कते । "परस्यापी"ति । परिहरति । "ने"ति । अस्माकं त्वीश्वरागमयोरनादित्वादीश्वरयोनित्वेप्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

यथादर्शनमनुमानं प्रवर्तते नालौकिकार्थविषयमितीहापि न प्रस्मर्तव्यम् । सुगममन्यत् ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

"रूपादिहीनमि"ति । अनुद्भूतरूपमित्यर्थः । रूपादिहीन-

करणाधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादावेव दृष्टं नान्यत्र। नहि बाह्यं कुठाराद्यपरिदृष्टं व्यापारयन् कश्चिदुपलभ्यते। तस्माद्रूपादिहीनं करणं व्यापारयत ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तिस्तथा चानीश्वरत्वमिति भावः। कल्पान्तरमाह। "अन्यथे"ति। पूर्वमधिष्ठितिरधिष्ठानमिदानीं तु अधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तम्। तथा भोगादिप्रसङ्गेनानीश्वरत्वं पूर्वमापादितम्। संप्रति तु शरीरित्वेन भोगादिप्रसङ्गादनीश्वरत्वमुक्तमिति विशेषः॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

अपि च सर्वत्रानुमानं प्रमाणयतः प्रधानपुरुषेश्वराणामपि संख्याभेदवत्त्वमन्तवत्त्वं च द्रव्यत्वात्। संख्यान्यत्वे सति प्रमेयत्वाद्वानुमातव्यं ततश्चान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा। अस्माकं त्वागमगम्येऽर्थे तद्बाधितविषयतया नानुमानं प्रभवतीति भावः। स्वरूपपरिमाणमपि यस्य यादृशमणुमहत्परममहद्दीर्घं ह्रस्वं चेति। "अथ मा भूदेष दोष" इत्युत्तरो विकल्पो यस्यान्तोऽस्ति तस्यान्तवत्त्वाग्रहणमसर्वज्ञतामापादयेत्। यस्य त्वन्त एव नास्ति तस्य तदग्रहणं नासर्वज्ञतामावहति नहि शशविषाणाद्यज्ञानादज्ञो भवतीति भावः। परिहरति। "तत" इति। आगमानपेक्षस्यानुमानमेषामन्तवत्त्वमवगमयतीत्युक्तम्॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

अन्यत्र वेदाविसंवादाद्यत्रांशे विसंवादः स निरस्यते, त-

मंशमाह । "यत्पुनरिदमुच्यते" । "वासुदेवात्संकर्षणो जीव" इति जीवस्य कारणवत्त्वे सत्यनित्यत्व,मनित्यत्वे परलोकिनो ऽभावात्परलोकाभावः । ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नाभावापत्तेर्नास्तिक्यमित्यर्थः । अनुपपन्ना च जीवस्योत्पत्तिरित्याह । "प्रतिषेधिष्यते चे"ति ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परशुं कृत्वा तेन पलाशं छिनत्ति । यद्यपि च प्रयत्नेन्द्रियार्थात्ममनःसंनिकर्षलक्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्मार्थं विजानाति तथापि संकर्षणो ऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्ये कृतं करणनिर्माणेनाकरणादेव निखिलकार्यसिद्धेरिति भावः ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः॥४४॥

वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो "निर्दोषा" अविद्यादिदोषरहिताः । "निरधिष्ठाना" निरुपादाना अत एव "निरवद्या" अनित्यत्वादिदोषरहिताः, तस्मादुत्पत्त्यसंभवोनुगुणत्वान्न दोष इत्यर्थः । अत्रोच्यते । "एवमपी"ति । मा भूदभ्युपगमे न दोषः, प्रकारान्तरेण त्वयमेव दोषः । प्रश्नपूर्वं प्रकारान्तरमाह । "कथं यदि तावदि"ति । न तावदेते परस्परं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहतेच्छा भवितुमर्हन्ति । व्याहतकामत्वे च कार्यानुत्पादात् । अव्याहतकामत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकेनैवेशनायाः कृतत्वादानर्थक्यमितरेषाम् ।

संभूय चेश्वनायां परिशुद्धो न कश्चिदीश्वरः स्यात्, सिद्धान्तहानिश्च । भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात्कल्पान्तरमास्थेयम् । तत्र चोत्पत्त्यसंभवो दोष इत्याशयवान् कल्पान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यसंभवेनापाकरोति । "अथायमभिप्राय" इति । सुगममन्यत् ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

गुणिभ्यः खल्वात्मभ्यो ज्ञानादीन् गुणान् भेदेनोक्त्वा पुनरभेदं ब्रूते । "आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा" इति । आदिग्रहणेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मनोहंकारलक्षणतयात्मनो भेदमभिधायात्मान एवैतइति तद्विरुद्धाभेदाभिधानमपरं संगृहीतम् । वेदविप्रतिषेधो व्याख्यातः ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः, संप्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियते। तत्र सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमाह । "वेदान्तेषु तत्रतत्रे"ति । श्रुतिविप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वं स्थापितं तद्वत्स्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति । "तदर्थनिर्मलत्व"मर्थाभासविनिवृत्त्यार्थतत्त्वप्रतिपादनम् । तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षत्वाशङ्कानिवृत्तिः । इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो

विरोधः प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते त्वविरोधः। तत्र सिद्धान्त्येकदेशिनो वचनं "न वियदश्रुते"रिति। तस्याभिसंधिः। यद्यपि तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिश्रुतिरस्ति तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधाद्बहुश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वम्। तथा च वियतो नित्यत्वात्तेजःप्रमुख एव सर्गस्तथा च न विरोधः श्रुतीनामिति। तदिदमुक्तम्। "प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्ती"ति। यदि नास्ति, न श्रुतिविरोधाशङ्का। अथास्ति, ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रयत्नान्तरमास्थेयमित्यर्थः। तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्। "अस्ति तु" तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशस्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते छान्दोग्ये च केवलस्य तेजसः प्रथमः सर्गः। न च श्रुत्यन्तरानुरोधेनासहायस्याधिगतस्यापि ससहायताकल्पनं युक्तम्, सहायत्वावगमविरोधात्। श्रुतसिद्ध्यर्थं खल्वश्रुतं कल्प्यते न तु तद्विघाताय विहन्यते चासहायत्वं श्रुतं कल्पितेन ससहायत्वेन। न च परस्परानपेक्षाणां व्रीहियववद्विकल्पेनानुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु। नहि स्थाणुपुरुषविकल्पो वस्तुनि प्रतिष्ठां लभते। न च सर्गभेदेन व्यवस्थोपपद्यते। सांप्रतिकसर्गवद्भूतपूर्वस्यापि तथात्वात्। न खल्विह सर्गे क्षीराद्दधि जायते सर्गान्तरे तु दध्नः क्षीरमिति भवति। तस्मात्सर्गश्रुतयः परस्परविरोधिन्यो नास्मिन्नर्थे प्रमाणं भवतुमर्हन्तीति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्त्येकदेशी सूत्रेण स्वाभिप्रायमाविष्करोति।

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन बहुश्रुत्यन्तरविरोधेन चाकाशोत्पत्त्यसंभवात्। गौण्येषाकाशोत्पत्तिश्रुतिरित्यविरोध इत्यर्थः। प्रमाणान्तरविरोधमाह। "नह्याकाशस्ये"ति। समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिर्नियता तदभावे न भवितुमर्हति धूम इव धूमध्वजाभावे। तस्मात्तदकारणमाकाशं नित्यमिति। अपि च यउत्पद्यन्ते तेषां प्रागुत्पत्तेरनुभवार्थक्रिये नोपलभ्येते उत्पन्नस्य च दृश्येते यथा तेजःप्रभृतीनाम्। न चाकाशस्य तादृशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मान्नोत्पद्यतइत्याह। "उत्पत्तिमतां चे"ति। "प्रकाशनं" प्रकाशो घटपटादिगोचरः। "पृथिव्यादिवैधर्म्याच्चे"ति। आदिग्रहणेन द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शवत्त्वादात्मवन्नित्यमाकाशमिति गृहीतम्। "आरण्यानाकाशेष्वि"ति। वेदेप्येकस्याकाशस्यौपाधिकं बहुत्वं तदेवं प्रमाणान्तरविरोधेन गौणत्वमुक्त्वा श्रुत्यन्तरविरोधेनापि गौणत्वमाह॥

शब्दाच्च ॥ ३ ॥

सुगमम्॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

पदस्यानुषङ्गो न पदार्थस्य तद्धि क्वचिन्मुख्यं क्वचिदौपचारिकं संभवासंभवाभ्यामित्यविरोधः। चोद्यद्वयं करोति। "कथमि"ति। प्रथमं चोद्यं परिहरति। "एकमेवेति तावदि"ति। "कुलं" गृहम्। "अमत्राणि" पात्राणि

घटशरावादीनि । आपेक्षिकमवधारणं न सर्वविषयमित्यर्थः । उपपत्त्यन्तरमाह । "न च नभसापी"ति । अपिरभ्युपगमे । यदि सर्वापेक्षं तथाप्यदोष इत्यर्थः । "न च प्रागुत्पत्तेः" । जगत इति शेषः । द्वितीयं चोद्यमपाकरोति । "अत एव च ब्रह्मविज्ञानेने"ति । लक्षणान्यत्वाभावेनाकाशस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वादिति । अपि चाव्यतिरिक्तदेशकालमाकाशं ब्रह्मणा च ब्रह्मकार्यैश्च तदभिन्नस्वभावैरतः क्षीरकुम्भप्रक्षिप्तकतिपयपयोबिन्दुवद्ब्रह्मणि तत्कार्ये च विज्ञाते नभो विदितं भवतीत्याह । "अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमान"मिति । एवं सिद्धान्तैकदेशिमते प्राप्तइदमाह ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ५ ॥

ब्रह्मविवर्तात्मतया जगतस्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणो भेदे ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानमुपपद्यते नहि जगत्तत्त्वं ब्रह्मणोऽन्यत् । तस्मादाकाशमपि तद्विवर्ततया तद्विकारः सत्तज्ज्ञानेन ज्ञातं भवति नान्यथा । अविकारत्वे तु ततस्तत्त्वान्तरं न ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति । भिन्नयोस्तु लक्षणान्यत्वाभावेपि देशकालाभेदेपि नान्यतरज्ञानेनान्यतरज्ञानं भवति । नहि क्षीरस्य पूर्णकुम्भे क्षीरे गृह्यमाणे सत्स्वपि पाथोबिन्दुषु पाथस्तत्त्वप्रतिज्ञातत्वमस्ति विज्ञानं तस्मान्न ते क्षीरे विदिते विदिता इति प्रतिज्ञादृष्टान्तप्रचयानुपरोधाय वियत उत्पत्तिरकामेनाभ्युपेयेति । तदेवं

सिद्धान्तैकदेशिनि दूषिते पूर्वपक्षी स्वपक्षे विशेषमाह । "सत्यं दर्शित"मत एव "विरुद्धं तु तदि"ति । सिद्धान्तसारमाह । "नैष दोषस्तेजः सर्गस्य तैत्तिरीयक"इति । श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानान्यथानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमाना बलवती तैत्तिरीयकश्रुतिः । छान्दोग्यश्रुतिश्चान्यथोपपद्यमाना(१) दुर्बला । नन्वसद्द्वायं तेजः प्रथममवगम्यमानं ससद्वायत्वेन विरुध्यते इत्युक्तमत आह । "नह्रीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाने"ति । सर्गसंसर्गः श्रौतो भेदस्त्वार्थः । स च श्रुत्यन्तरेण विरोधिना बाध्यते, जघन्यत्वात् । न च तेजः प्रमुखसर्गसंसर्गवदसद्द्वायत्वमप्यस्य श्रौतं, किं तु व्यतिरेकलभ्यं, न च श्रुतेन तदपवादबाधने श्रुतस्य तेजःसर्गस्यानुपपत्तिः । तदिदमुक्तं । तेजोजनिप्रधानेति । स्यादेतत् । यद्येकं वाक्यमनेकार्थं न भवत्येकस्य व्यापारद्वयासंभवात्, हन्त भोः कथमेकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारत्वमविरुद्धमित्यत आह । "स्रष्टा त्वेकोपी"ति । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणं शब्दसामर्थ्यं न चानावृत्तस्य शब्दस्य क्रमाक्रमाभ्यामनेकत्रार्थे व्यापारो दृष्टः । दृष्टं तु क्रमाक्रमाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः । न चास्मिन्नर्थे एकस्य वाक्यस्य व्यापारोपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह । "न चास्माभिरि"ति । सुगमम् । चोदयति । "ननु शमविधानार्थमि"ति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थो न चैष सृष्टिपरोऽपि तु शमपर इत्यर्थः । परिहरति । "न हि तेजःप्रा-

(१) पपद्यत इति—पा० १ । २ । ३ ।

थम्यानुरोधेने''ति । गुणत्वादार्थत्वाच्च क्रमस्य श्रुतप्रधानपदार्थविरोधात्तत्त्यागो ऽयुक्त इत्यर्थः । सिंहावलोकितन्यायेन वियदनुत्पत्तिवादिनं प्रत्याह । "अपि च छान्दोग्य"इति । यत्पुनरन्यथा प्रतिज्ञोपपादनं कृतं तद्दूषयति । "यच्चोक्तमि"ति । दृष्टान्तानुरूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य तस्य च प्रकृतिविकाररूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि तथाभावः । अपि च भ्रान्तिमूलं चैतद्वचनमेकमेवाद्वितीयमिति तोये क्षीरबुद्धिवत् । औपचारिकं वा सिंहो माणवक इतिवत् । तत्र न तावद्भ्रान्तमित्याह । "क्षीरोदकन्यायेने"ति । भ्रान्तेर्विप्रलम्भाभिप्रायस्य च पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसंभव इत्यर्थः । नाप्यौपचारिकमित्याह । "सावधारणा चेयमि"ति । काममुपचारादस्त्वेकत्वमवधारणा ऽद्वितीयपदे नोपपद्यते । नहि माणवके सिंहत्वमुपचर्य न सिंहादन्योऽस्ति मनागपि माणवक इति वदन्ति लौकिकाः । तस्माद्ब्रह्मत्वमैकान्तिकं गजतो विवक्षितं श्रुत्या न त्वौपचारिकम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नत्वल्पत्वमपि प्रागेवौपचारिकमित्यर्थः । "न च स्वकार्यापेक्षये"ति । निःशेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो नासति श्रुत्यन्तरविरोधे एकदेशविषयो युज्यतइत्यर्थः । आकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणान्तरविरोधमुक्तमनुभाष्य तस्य प्रमाणान्तरस्य प्रमाणान्तरविरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमत आह ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ६ ॥

सोयं प्रयोग आकाशदिक्कालमनःपरमाणवो विकारा आत्मान्यत्वे सति विभक्तत्वात् घटशरावोदञ्चनादिवदिति। "सर्वं कार्यं निरात्मकमि"ति। निरुपादानं स्यादित्यर्थः। शून्यवादस्य निराकृतः स्वयमेव श्रुत्योपन्यस्य कथमसतः सज्जायेतेति। उपपादितं च तन्निराकरणमधस्तादिति। आत्मत्वादेवात्मनः प्रत्यगात्मनो निराकरणाशङ्कानुपपत्तिः। एतदुक्तं भवति। सोपादानं चेत्कार्यं तत आत्मैवोपादानमुक्तं तस्यैवोपादानत्वेन श्रुतेरुपादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति। स्यादेतत्। अस्त्वात्मोपादानमस्य जगतस्तस्य तूपादानान्तरमश्रूयमाणमप्यन्यद्भविष्यतीत्यत आह। "नह्यात्मागन्तुकः कस्य चिदुपादानान्तरस्योपादेयः" कुतः "स्वयं सिद्धत्वा"त्सत्ता वा प्रकाशो वास्य स्वयं सिद्धौ तत्र प्रकाशात्मिकायाः सिद्धेस्तावदनागन्तुकत्वमाह। "नह्यात्मात्मन"इति। उपपादितमेतद्यथा संशयविपर्यासपारोक्ष्यानास्पदत्वात्। कदापि नात्मा पराधीनप्रकाशस्तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणादयोऽत एव श्रुतिः 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति। "न चेदृशस्य निराकरणं संभवती"ति। निराकरणमपि हि तदधीनात्मलाभं तद्विरुद्धं नोदेतुमर्हतीत्यर्थः। सत्ताया अनागन्तुकत्वमस्याह। "तथाहमेवेदानीं जानामी"ति। प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्तमाना-

तीतानागतत्वेपि प्रमातुः सदा वर्तमानत्वेनानुभवादप्रच्युतस्वभावस्य नागन्तुकं सत्त्वम् । त्रैकाल्यावच्छेदेन ह्यागन्तुकत्वं व्याप्तं तत्प्रमातुः सदा वर्तमानाद्व्यावर्तमानमागन्तुकत्वं स्वव्याप्यमादाय निवर्तत इति । "अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्य" इति । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोरन्यथाभावो दर्शितः । ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूदन्यथाभावो मृतस्य तु भविष्यतीत्यत आह । "तथा भस्मीभवत्यपी"ति । यत्खलु सत्स्वभावमनुभवसिद्धं तस्यानिर्वचनीयत्वमन्यतो बाधकादवसातव्यम् । बाधकं च घटादीनां स्वभावादिचलनं प्रमाणोपनीतं, यस्य तु न तदस्यात्मनो न तस्य तत्कल्पनं युक्तमबाधितानुभवसिद्धस्य सत्स्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पना प्रमाणाभावात् । तदिदमुक्तं "न संभावयितुं शक्य"मिति । तदनेन प्रबन्धेन प्रत्यनुमानेनाकाशानुत्पत्त्यनुमानं दूषयित्वानैकान्तिकत्वेनापि दूषयति । "यत्तूक्तं समानजातीय"मिति । नाप्यनेकमेवोपादानमुपादेयमारभते यत्र हि क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषामुपादानत्वमभ्युपगन्तव्यं, किं तूपात्तमेव क्षीरमेकमुपादेयदधिभावेन परिणमते । यथा निरवयवपरमाणुवादिनां क्षीरपरमाणुर्दधिपरमाणुभावेनेति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

यद्यभ्यासे भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वं दूरत एवोपचरितत्वं हन्त भोः पवनस्य नित्यत्वप्रसङ्गः । वायुस्तान्तरि-

श्ममेतदमृतमिति द्वयोरमृतत्वमुक्त्वा पुनः पवनस्य विशेषेणाह । "सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायु"रिति । तस्मादभ्यासान्नापेक्षिकं वायोरमृतत्वमपि तु औत्पत्तिकमेवेति प्राप्तं, तदिदमुक्तं भाष्यकृता । "अस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वश्रवणाच्चे"ति । चेन समुच्चयार्थेनाभ्यासो दर्शितः । एवं प्राप्ते, उच्यते । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्प्रतिज्ञावाक्यार्थस्य प्राधान्यात्तदुपपादनार्थत्वाच्च वाक्यान्तराणां तेषामपि चाद्वैतक्रमप्रतिपादकानां मातरिश्वोत्पत्तिप्रतिपादकानां बहुत्वमुपलब्धेर्मुख्यभूयस्त्वाभ्याममूषां श्रुतीनां बलीयस्त्वादेतदनुरोधेनामृतत्वास्तमयप्रतिषेधावापेक्षिकत्वेन नेतव्याविति । भूयसीः श्रुतीरपेक्ष्य द्वे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते ॥

असंभवस्तु सतो ऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु न चास्य कश्चिज्जनितेत्यात्मनः सतो ऽकारणत्वश्रुतेः कथमुत्पत्त्याशङ्का, न च वचनमदृष्ट्वा पूर्वः पक्ष इति यत्काम,धीतवेदस्य ब्रह्मजिज्ञासाधिकारादर्शनानुपपत्तेरत आह । "वियत्पवनयो"रिति । यथा हि वियत्पवनयोरमृतत्वानस्तमयत्वश्रुती श्रुत्यन्तरविरोधादापेक्षिकत्वेन नीते । एवमकारणत्वश्रुतिरात्मनोऽग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिविरोधात्प्रमाणान्तरविरोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या । न चात्मनः कारणवत्त्वे ऽनवस्था लोहगन्धितामावहत्यनादित्वात्कार्यकारण(१)परम्पराया इति भावः । "तथा विकारेभ्य" इति । प्रमाणान्तरविरोधो दर्शितः । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

(१) कार्यकारणभाव—पा० १ ।

सदेकस्वभावस्योत्पत्त्यसंभवः । कुतः । "अनुपपत्तेः" । सदेकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यथयितव्यम् । उक्तमेतद्विकाराः सत्त्वेनानुभूता अपि कतिपयकालकलातिक्रमे विनश्यन्तो दृश्यन्त इत्यनिर्वचनीयास्त्रैकाल्याव-च्छेदादिति । न चात्मा तादृशस्तस्य श्रुतेरनुभवाद्वा(१) वर्तमानैकस्वभावत्वेन प्रसिद्धेस्तदिदमाह । "सन्मात्रं हि ब्रह्मे"ति । एतदुक्तं भवति । यत्स्वभावाद्विचलति तदनिर्वचनीयं निर्वचनीयोपादानं युक्तं न तु विपर्ययः । यथा रज्जूपादानः सर्पो न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति । ययोस्तु स्वभावादप्रच्युतिस्तयोर्निर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावो, यथा रज्जुशुक्तिकयोरिति । न च निरधिष्ठानो विभ्रम इत्याह । "नाप्यसत" इति । न च निरधिष्ठानभ्रमपरम्परानादितेत्याह । "मूलप्रकृत्यनभ्युपगमे ऽनवस्थाप्रसङ्गादि"ति । पारमार्थिको हि कार्यकारणभावो ऽनादिर्नानवस्थया दुष्यति । समारोपस्तु विकारस्य न समारोपितोपादान इत्युपपादितं माध्यमिकमतनिषेधाधिकारे तदत्र न प्रस्मर्तव्यम् । तस्मान्नासदधिष्ठानविभ्रमसमर्थना ऽनादित्वेनोचितेत्यर्थः । अग्निविस्फुलिङ्गश्रुतिश्चौपाधिकरूपापेक्षया नेतव्या । शेषमतिरोहितार्थम् । ये तु गुणादिकालोत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वर्णयांचक्रुस्तैः सतोनुपपत्तेरिति क्लेशेन व्याख्येयमविरोधसमर्थनप्रस्तावे चास्य सङ्गतिर्वक्तव्या । अनादिवद्दिक्कालादीनामुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्यानवगमात् ।

(१) रनुभवाच्च—पा० २ ।

तदास्तां तावत् ॥

तेजोतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

यद्यपि वायोरग्निरित्यपादानपञ्चमी कारकविभक्तिरुपपदविभक्तेर्बलीयसीति नेयमानन्तर्यपरा युक्ता, तथापि बहुश्रुतिविरोधेन दुर्बलाप्युपपदविभक्तिरेवात्रोचिता। ततश्चानन्तर्यदर्शनपरेयं वायोरग्निरिति श्रुतिः। न च साक्षाद्ब्रह्मजत्वसंभवे तदंश्यत्वेन तज्जत्वं परम्परयाश्रयितुं युक्तम्। वाजपेयस्य पशु(१)यूपवदिति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते उच्यते। युक्तं पशुयागवाजपेययोरङ्गाङ्गिनोर्नानात्वात्तत्र साक्षाद्वाजपेयासंबन्धे क्लेशेन परम्पराश्रयणम्। इह तु वायोर्ब्रह्मविकारस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतोनन्यत्वाद्वायूपादानत्वे साक्षादेव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तेः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वानुरोधेनोभयथोपपद्यमानाः श्रुतयः कांस्यभोजिन्यायेन नियम्यन्तइति युक्तमिति राद्धान्तः। "पारम्पर्यजत्वेपी"ति। भेदकल्पनाभिप्रायं यतः पारमार्थिकमभेदमाह। "वायुभावापन्नं ब्रह्मे"ति। "यथा तस्याः शृत"मिति तु दृष्टान्तः परम्परामात्रसाम्येन न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमवदातम् ॥

आपः ॥ ११ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥१२॥

अन्नशब्दोयं व्युत्पत्त्या च प्रसिद्ध्या च व्रीहियवादौ त-

(१) 'पशु' इति नास्ति। १। २।

द्विकारे चोदने प्रवर्तते । श्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसी, सा च वाक्यशेषेणोपोद्बलिता यत्र क्व चन वर्षतीत्येतेन, तस्माद्भ्यवहार्यं व्रीहियवाद्येवान्नाङ्गो जायतइति विवक्षितम् । कार्ष्ण्यमपि हि संभवति कस्य चिददनीयस्य, नहि पृथिव्यपि कृष्णा, लोहितादिरूपाया अपि दर्शनात् । ततश्च श्रुत्यन्तरेणाद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधय इत्यादिना विरोध इति पूर्वः पक्षः । श्रुत्योर्विरोधे वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेरन्यतरानुगुणतयान्यतरा नेतव्या । तत्र किमद्भ्यः पृथिवीति पृथिवीशब्दोऽन्नपरतया नीयतामुतान्नमसृजतेत्यन्नशब्दः पृथिवीपरतयेति विशये महाभूताधिकारानुरोधात् 'प्रायिककृष्णरूपानुरोधाच्च तद्यदपां शर आसीदि'ति च पुनः श्रुत्यनुरोधाच्च वाक्यशेषस्य चान्यथाप्युपपत्तेरन्नशब्दोऽन्नकारणे पृथिव्यामिति राद्धान्तः ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥१३॥

सृष्टिक्रमे भूतानामविरोध उक्त इदानीमाकाशादिभूताधिष्ठात्र्यो देवताः किं स्वतन्त्रा एवोत्तरोत्तरभूतसर्गे प्रवर्तन्तउत परमेश्वराधिष्ठिताः परतन्त्रा इति । तत्राकाशाद्वायुर्वायोरग्निरिति स्ववाक्ये निरपेक्षाणां श्रुतेः स्वयं चेतनानां च चेतनान्तरापेक्षायां प्रमाणाभावात्, प्रस्तावस्य च लिङ्गस्य च पारम्पर्येणापि मूलकारणस्य ब्रह्मण उपपत्तेः, स्वतन्त्राणामेवाकाशादीनां वाय्वादिकारणत्वमिति जगतो ब्रह्मयोनित्वव्याघात इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । आ-

काशाद्वायुरित्यादय आकाशादीनां कवज्ञानामुपादानभावमाचक्षते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठातृत्वम्। न च चेतनानां स्वकार्ये स्वातन्त्र्यमित्येतदप्यैकान्तिकं, परतन्त्राणामपि तेषां बहुलमुपलब्धेर्भृत्यान्तेवास्यादिवत्। तस्माल्लिङ्गप्रस्तावसामञ्जस्याय स ईश्वर एव तेनतेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावतिष्ठमानः स्वयमधिष्ठाय निमित्तकारणभूतस्तंतं विकारं वाय्वादिकं सृजतीति युक्तम्। इतरथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्यातामिति। "परमेश्वरावेशवशा"दिति। परमेश्वर एवान्तर्यामिभावेनाविष्ट ईक्षिता, तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न त्वकाशादिभावमापन्नः। आकाशादिभावमापन्नस्तूपादानमिति सिद्धम्॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्यये ऽप्ययमात्रस्य श्रुतत्वात्। तत्र नियमे संभवति नानियमो व्यवस्थारहितो हि सः। न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्था युज्यते। तत्र क्रमभेदापेक्षायां किं दृष्टोऽप्ययक्रमो घटादीनां महाभूताप्ययक्रमनियामकोऽस्त्वाहो, श्रौत उत्पत्तिक्रम इति विषये श्रौतस्य श्रौतान्तरमभ्यर्हितं समानजातीयतया तस्यैव बुद्धिसान्निध्यात्। न दृष्टं, विरुद्धजातीयत्वात्(१)। तस्माच्छ्रौतेने-

(१) विजातीयत्वात—पा० १।२।

वोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यतइति प्राप्ते, उच्यते । अप्ययस्य क्रमापेक्षायां खलूत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्, न त्वस्त्यप्ययस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन श्रुत्यनुसारिणोऽप्ययक्रमस्य बाध्यमानत्वात् । तस्मिन् हि सत्युपादानोपरमेऽप्युपादेयमस्तीति स्यान्न चैतदस्ति । तस्मात्तद्विरुद्धदृष्टक्रमावरोधादाकाङ्क्षैव नास्ति, क्रमान्तरं प्रत्ययोग्यत्वात् तस्य तदिदमुक्तं सूत्रकृतोपपद्यते चेति । भाष्यकारोऽप्याह । "न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्ष्यत"-इति । तस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इत्येतन्न्यायमूला च स्मृतिरुक्ता ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तदेवं भावनोपयोगिनौ भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्य बुद्धीन्द्रियमनसां क्रमं विचारयति । अत्र च विज्ञायतेनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि च बुद्धिं च ब्रूते । तत्रैतेषां क्रमापेक्षायामात्मानं च भूतानि चान्तरा समाम्नानात्तेनैव पाठेन क्रमो नियम्यते । तस्मात्पूर्वोत्पत्तिक्रमभङ्गप्रसङ्गः । यत आत्मनः करणानि करणेभ्यश्च भूतानीति प्रतीयते, तस्मादात्मन आकाश इति भज्यते । अन्नमयमिति च मयडानन्दमय इतिवद् न विकारार्थ इति प्राप्ते, ऽभिधीयते । विभक्तत्वात्तावन्मनःप्रभृतीनां कारणापेक्षायामन्नमयं मन इत्यादिलिङ्गश्रवणादपेक्षितार्थ-

कथनाय विकारार्थत्वमेव मयटो युक्त,मितरथा त्वनपेक्षितमुक्तं भवेत् । न च तदपि घटते । नह्यन्नमयो यज्ञ इतिवदन्नप्राचुर्यं मनसः संभवति । एवं चेद्भूतविकारा मनआदयो भूतानां परस्तादुत्पद्यन्तइति युक्तम् । प्रौढवादितया ऽभ्युपेत्याह । "अथ त्वभौतिकानी"ति । भगवत्आत्मन एव करणानामुत्पत्तिः, न खल्वेतावता भूतरात्मनो नोत्पत्तव्यम् । तथा च नोक्तक्रमभङ्गप्रसङ्गः । विशिष्यते भिद्यते भज्यतइति यावत् ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥१६॥

देवदत्तादिनामधेयं तावज्जीवात्मनो न शरीरस्य तन्नाम्ने शरीराय श्राद्धादिकरणानुपपत्तेः । तन्मृतो देवदत्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्वं मन्वानस्य पूर्वः पक्षः, मुख्यत्वे शास्त्रोक्तामुष्मिकस्वर्गादिफलसंबन्धानुपपत्तेः शास्त्रविरोधाद् लौकिकव्यपदेशो भाक्तो व्याख्येयः । भक्तिश्च शरीरस्योत्पादविनाशौ ततस्तत्संयोग इति जातकर्मादि च गर्भबीजसमुद्भवजीवपापप्रक्षयार्थं, न तु जीवजन्मजपापक्षयार्थम् । अत एव स्मरन्ति ।

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवमिति ।

तस्मान्न शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यां जीवजन्मविनाशाविति सिद्धम् । एतच्च लौकिकव्यपदेशस्याभ्रान्तिमूलत्वमभ्युपेत्याधिकरणम् । उक्ता त्वध्यासभाष्ये ऽस्य भ्रान्तिमूलतेति । मा

भूतामस्य शरीरोदयव्ययाभ्यां स्थूलावुत्पत्तिविनाशौ, आकाशादेरिव तु महासर्गादौ तदन्ते चोत्पत्तिविनाशौ जीवस्य भविष्यत इति शङ्कान्तरमपनेतुमिदमारभ्यते ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥१७॥

विचारमूलसंशयस्य बीजमाह । "श्रुतिविप्रतिपत्ते"रिति । तामेव दर्शयति । "कासु चिद्धि श्रुतिष्वि"ति । पूर्वपक्षं गृह्णाति । "तत्र प्राप्त"मिति । परमात्मनस्तावद्विरुद्धधर्मसंसर्गादपहतानपहतपाप्मत्वादिलक्षणाज्जीवानामन्यत्वम् । ते चेन्न विकारास्ततस्तत्त्वान्तरत्वे बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधः । ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधश्च । तस्माच्छ्रुतिभिरनुज्ञायते विकारत्वं प्रमाणान्तरं चात्रोक्तं, "विभक्तत्वादाकाशादिवदि"ति । यथा 'ऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' इति च श्रुतिः साक्षादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति । यथा सुदीप्तात् पावकादिति च ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिं च तत्राप्ययं च साक्षाद्दर्शयति । नन्वक्षराद्भावानामुत्पत्तिप्रलयाववगम्येते न जीवानामित्यत आह । "जीवात्मना"मिति । स्यादेतत् । सृष्टिश्रुतिष्वाकाशाद्युत्पत्तिरिव कस्माज्जीवोत्पत्तिर्नाम्नायते । तस्मादाम्नानयोग्यस्यानाम्नानात्तस्योत्पत्त्यभावं प्रतीम इत्यत आह । "न च क्व चिदश्रवण"मिति । एवं हि कस्यां चिच्छाखायामाम्नातस्य कतिपयाङ्गसहितस्य कर्मणः शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारो न भवेत् । तस्माद्बहुतरश्रुतिविरोधादनुप्रवेशश्रुतिर्विकारभावापत्त्या व्याख्येया । तस्मादाकाशवज्जीवात्मान उत्पद्यन्त इति प्राप्ते, उच्यते । भवेदेवं यदि

जीवा ब्रह्मणो भिद्येरन् न त्वेतदस्ति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदनेन जीवेनेत्याद्यविभागश्रुतेरौपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकरकाद्याकाशवद्विरुद्धधर्मसंसर्गस्योपपत्तेः। उपाधीनां च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेर्भूयसीनां च नित्यत्वाजत्वादिगोचराणां श्रुतीनां दर्शनादुपाधिप्रविलयेनोपहितस्येति च प्रश्नोत्तराभ्यामनेकधोपपादनाच्छ्रुत्या "अविभागस्य चैको देवः सर्वभूतेषु गूढ" इति श्रुत्यैवोक्तत्वान्नित्या जीवात्मानो न विकारा न चाद्वैतप्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धम्। मैत्रेयीब्राह्मणं चाधस्ताद्व्याख्यातमिति नेह व्याख्यातम्॥

ज्ञोऽत एव॥ १८॥

कर्मणा हि जानात्यर्थो व्याप्तस्तदभावे न भवति धूमइव धूमध्वजाभावे, सुषुप्त्याद्यवस्थासु च ज्ञेयस्याभावात्तद्व्याप्यस्य ज्ञानस्याभावः। तथा च नात्मस्वभावश्चैतन्यं तदनुवृत्तावपि चैतन्यस्य व्यावृत्तेः। तस्मादिन्द्रियादिभावाभावानुविधानाद् ज्ञानभावाभावयोरिन्द्रियादिसन्निकर्षाधेयमागन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मो न स्वाभाविकः। अत एवेन्द्रियादीनामर्थवत्त्वमितरथा वैयर्थ्यमिन्द्रियाणां भवेत्। नित्यचैतन्यश्रुतयश्च शक्त्यभिप्रायेण व्याख्येयाः। अस्ति हि ज्ञानोत्पादनशक्तिर्निजा जीवानां, न तु व्योम्नइवेन्द्रियादिसन्निकर्षेऽप्येषां ज्ञानं न भवतीति। तस्माज्जडा एव जीवा इति प्राप्ते, ऽभिधीयते। यदागन्तुकज्ञानं जडस्वभावं तत्कदाचित्परोक्षं कदाचित्सन्दिग्धं कदाचिद्विपर्यस्तं, यथा घटादि, न चैवमात्मा। तथाह्यनुमिमानोऽप्यपरोक्षः स्मरन्नप्यानुभविक

संदिहानोप्यसन्दिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः सर्वस्यात्मा तथा च तत्स्वभावः । न च तत्स्वभावस्य चैतन्यस्याभावस्तस्य नित्यत्वात् । तस्माद्वृत्तयः क्रियारूपाः सकर्मिकाः कर्माभावे सुषुप्त्यादौ निवर्तन्ते । न चैतन्यमात्मस्वभाव(१) इति सिद्धम् । तथा च नित्यचैतन्यवादिन्यः श्रुतयो न कथं चित् क्लेशेन व्याख्यातव्या भवन्ति । गन्धादिविषयवृत्त्युपजनने चेन्द्रियाणामर्थवत्तेति सर्वमवदातम् ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

यद्यप्यविकृतस्यैव परमात्मनो जीवभावस्तथा चानणुपरिमाणत्वं, तथाप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेश्च साक्षादणुपरिमाणश्रवणस्य चाविरोधार्थमिदमधिकरणमित्याक्षेपसमाधानाभ्यामाह । "ननु चे"ति । पूर्वपक्षं गृह्णाति । "तत्र प्राप्तं तावदि"ति । विभागसंयोगोत्पादौ हि तूत्क्रान्त्यादीनां फलं, न च सर्वगतस्य तौ स्तः । सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वा सर्वात्मकस्य वा तदसंभवादिति ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रमणं हि मरणे निरूढम् । तच्चाचलतोपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिवृत्त्योपपद्यते न तु गत्यागती । तयोश्चलने निरूढयोः कर्तृस्थभावयोर्व्यापिन्यसंभवादिति मध्यमं परिमाणं महत्त्वं शरीरस्यैव, तच्चार्हतपरीक्षायां प्रत्युक्तम् । गत्यागती च परममहति न संभवतोऽतः पारिशेष्यादणु-

(१) स्वभावमिति—पा० २ ।

त्वसिद्धिः। गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देहादपसर्पणमेव जीवस्य न तु तत्र सतः स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमिति सिद्धमित्याह। "स्वात्मना चोत्तरयो"रिति। इतश्च देहादपसर्पणमेव जीवस्य मरणमित्याह। "देहप्रदेशाना"मिति। तस्माद्गत्यागत्यपेक्षोत्क्रान्तिरपि सापादानात्वसाधनमित्यर्थः। न केवलमपादानश्रुतेस्तच्छरीरप्रदेशगन्तव्यत्वश्रुतेरप्येवमेवेत्याह। "स एतास्तेजोमात्रा" इति॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्॥ २१॥

यत उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्जीवानामणुत्वं प्रसाधितं ततो व्यापकात्परमात्मनस्तेषां तद्विकारतया भेदः। तथा च महत्त्वानन्त्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्यविरोध इत्यर्थः। यदि जीवा अणवस्ततो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति कथं शारीरो महत्त्वसंबन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते इति चोदयति। "नन्वि"ति। परिहरति। "शास्त्रदृष्ट्या" पारमार्थिकदृष्ट्या निर्देशो वामदेववत्। यथा हि गर्भस्थ एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यात्मनो ब्रह्मत्वं प्रतिपेदे। एवं विकाराणां प्रकृतेर्वास्तवादभेदात्तत्परिमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च॥ २२॥

स्वशब्दं विभजते। "साक्षादेवे"ति। उन्मानं विभजते। "तयोन्मानमपी"ति। उद्धृत्य मानमुन्मानं, बालाग्रादुद्धृतः श-

ततमो भागस्तस्मादपि शततमादुद्धृतः शततमो भाग इति तदिदमुन्मानम् । आराग्रादुद्धृतं मानमाराग्रमात्रमिति सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति । "नन्वणुत्वे सती"ति । अणुरात्मा न शरीरव्यापीति न सर्वाङ्गीणशैत्योपलब्धिः स्यादित्यर्थः ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

त्वक्संयुक्तो हि जीवस्त्वक् च सकलशरीरव्यापिनीति त्वग्व्याप्यात्मसंबन्धः सकलशैत्योपलब्धौ समर्थ इत्यर्थः ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद् हृदि हि ॥२४॥

चन्दनबिन्दोः प्रत्यक्षतोऽल्पीयस्त्वं बुध्वा युक्ता कल्पना भवति, यस्य तु संदिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापित्वमौत्सर्गिकमपहाय नेयं कल्पनावकाशं लभते इति शङ्कार्थः । न च हरिचन्दनबिन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वानमानं जीवस्य, प्रतिदृष्टान्तसंभवेनानैकान्तिकत्वादित्याह । "न चात्रानुमानमि"ति । शङ्कामिमामपाकरोति । "अत्रोच्यत"-इति । यद्यपि पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिरणुत्वं सिद्धमात्मनस्तथापि वैभवाच्छ्रुत्यन्तरमुपन्यस्तम् ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

ये तु सावयवत्वाच्चन्दनबिन्दोरणुसंचारेण देहव्याप्तिरुपपद्यते न त्वात्मनोऽनवयवस्याणुसंचारः संभवो, तस्माद्वैष-

ष्यमिति मन्यन्ते तान्प्रतीदमुच्यते. "गुणाद्वा लोकवदि"-ति । तद्विभजते । "चैतन्ये"ति । यद्यप्यणुर्जीवस्तथापि तद्गुणश्चैतन्यं सकलदेहव्यापि । यथा प्रदीपस्याल्पत्वेपि तद्गुणः प्रभा सकलगृहोदरव्यापिनीति । एतदपि मङ्गाद्वारेण दूषयित्वा दृष्टान्तान्तरमाह ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

"अक्षीयमाणमपि तदि"ति । क्षयस्यातिसूक्ष्मतया ऽनुपलभ्यमानक्षयमिति(१)। शंकते । "स्यादेतदि"ति। विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरपरमाणूनामनुप्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यम् । विश्लेषानुप्रवेशाभ्यां च सन्नपि विश्लेषः सूक्ष्मत्वान्नोपलक्ष्यते इति । निराकरोति । "न,"कुतः । "अतीन्द्रियत्वादि"ति । परमाणूनां परमसूक्ष्मत्वात्तद्गतरूपादिवद्गन्धोपि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्यते न स्थूल इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

"कण्टकतोदनेपी"ति । महदल्पयोः संयोगोल्पमवरुणद्धि न महान्तं, न जातु घटकरकादिसंयोगा नभसो नभो व्यश्नुवते ऽपि त्वल्पानेव घटकरकादीनितरथा यत्र नभस्तत्र

(१) मिति द्रष्टव्यम्—पा० १ ।

सर्वत्र घटकरकाद्युपलम्भ इति तेपि नभःपरिमाणाः प्रसज्येरन्निति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते । यद्यप्यन्तःकरणमणु तथापि तस्य त्वचा संबद्धत्वा-(१)त्त्वचश्च समस्तशरीरव्यापित्वादेकदेशेप्यधिष्ठिता त्वगधिष्ठितैवेति शरीरव्यापी जीवः शक्नोति सर्वाङ्गीणं शैत्यमनुभवितुं त्वगिन्द्रियेण गङ्गायाम्(२), अणुस्तु जीवो यत्रास्ति तस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे तदनुभवेन्न सर्वाङ्गीणम्, तस्यासर्वाङ्गीणत्वात् । कण्टकतोदनस्य तु प्रादेशिकतया न सर्वाङ्गीणोपलब्धिरिति वैषम्यम् । "गुणत्वमेव हो"ति । इदमेव हि गुणानां गुणत्वं यद्द्रव्यदेशत्वमत एव हि हेमन्ते विषक्तावयवाप्यद्रव्यगते ऽतिसान्द्रे शीतस्पर्शेऽनुभूयमानेप्यनुद्भूतं रूपं नोपलभ्यते यथा, तथा मृगमदादीनां गन्धवाहविप्रकीर्णसूक्ष्मावयवानामतिसान्द्रे गन्धेनुभूयमाने रूपस्पर्शौ नानुभूयेते, तत्कस्य हेतोरनुद्भूतत्वात्तयोर्गन्धस्य चोद्भूतत्वादिति । न च द्रव्यस्य प्रक्षयप्रसङ्गः, द्रव्यान्तरावयवपूरणात् । अत एव कालपरिवासवशादस्य हतगन्धितोपलभ्यते । अपि च चैतन्यं नाम न गुणो जीवस्य गुणिनः, किं तु स्वभावः । न च स्वभावस्य व्यापित्वे भावस्याव्यापित्वं तत्त्वप्रच्युतेरित्याह । "यदि च चैतन्यमि"ति । तदेवं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धे जीवस्याविकारितया(३) परमात्मत्वे तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे

(१) संबन्धात्—पा० १ ।
(२) गङ्गायां निमग्नः—पा० २ ।
(३) विकारतया—पा० २ ।

च या नामाणुत्वश्रुतयस्तास्तदनुरोधेन बुद्धिगुणसारतया व्याख्येया इत्याह । "तद्गुणसारत्वादि"ति । तद्व्याचष्टे । "तस्या बुद्धेरि"ति । आत्मना स्वसंबन्धिन्या बुद्धेरुपस्थापितत्वात् तदा परामर्शः । नहि शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यात्मनस्तत्त्वं संसारिभिरनुभूयते । अपि तु योयं मिथ्याज्ञानद्वेषाद्यनुषक्तः स एव प्रत्यात्ममनुभवगोचरः । न च ब्रह्मस्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य स्वत इच्छाद्वेषानुषङ्गसंभव इति । बुद्धिगुणानां तेषां तदभेदाध्यासेन तद्धर्मत्वाध्यास उदशरावाध्यस्तस्येव चन्द्रमसो बिम्बस्य तोयकम्पे कम्पवत्त्वाध्यास इत्युपपादितमध्यासभाष्ये । तथा च बुद्ध्याद्युपाधिकृतमस्य जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्याणुतया सोप्यणुव्यपदेशभाग्भवति नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणम् । तथा चोत्क्रान्त्यादीनामुपपत्तिरिति । निगदव्याख्यातमितरत् । प्रायणे ऽसत्त्वमसंसारित्वं वा ततश्च कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावत्संसार्यात्मभावित्वादित्यर्थः । समानः सन्निति बुद्ध्या समानः तद्गुणसारत्वादिति । "अपि च मिथ्या ज्ञाने"ति । न केवलं यावत्संसार्यात्मभावित्वमागमत उपपत्तितश्चेत्यर्थः । "आदित्यवर्णमि"ति । प्रकाशरूपमित्यर्थः । "तमस" इति । अविद्याया इत्यर्थः । तमेव विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युमवि-

ध्यामत्येतीति योजना। अनुशयबीजं पूर्वपक्षी प्रकटयति। "ननु सुषुप्तप्रलययो"रिति। "सता" परमात्मना। अनुशयबीजपरिहारः। अत्रोच्यते॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम्॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

स्यादेतद्। अन्तःकरणेपि सति तस्य नित्यसंनिधानात्कस्मान्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी न प्रसज्येते। अथादृष्टविपाककादाचित्कत्वात्सामर्थ्यप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामन्तःकरणस्य नायं प्रसङ्गः। तावसत्येवान्तःकरणे आत्मनो वेन्द्रियाणां वास्तां, तत्किमन्तर्गडुनान्तःकरणेनेति चोदयति। "अथ वान्यतरस्यात्मन" इति। अथ वेति सिद्धान्तं निवर्त्तयति। सिद्धान्ती ब्रूते। "न चात्मन" इति। अवधानं खल्वनुबुभूषा शुश्रूषा वा। न चैते आत्मनो धर्मौ, तस्याविक्रियत्वात्। न चेन्द्रियाणामेकैकेन्द्रियव्यतिरेकेप्यन्धादीनां दर्शनात्। न च ते आन्तरत्वेनानुभूयमाने बाह्ये संभवतः। तस्मादस्ति तदान्तरं किमपि यस्य चैते तदन्तःकरणम्। तदिदमुक्तं "यस्यावधाने"ति। अत्रैवार्थे श्रुतिं दर्शयति। "तथा चे"ति।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

ननु तद्गुणसारत्वादित्यनेनैव जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च लब्धमेवेति तदुत्पादनमनर्थकमित्यत आह । "तद्गुणसारत्वाधिकारेणे"ति । तस्यैवैष प्रपञ्चो ये पश्यन्त्यात्मा भोक्तैव न कर्त्तेति तन्निराकरणार्थः । शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वादित्याह स्म भगवान् जैमिनिः । प्रयोक्तर्यनुष्ठातरि कर्त्तरीति यावत् । शास्त्रफलं स्वर्गादि, कुतः, प्रयोक्तृफलसाधनतालक्षणत्वात् शास्त्रस्य विधेः, कर्त्रपेक्षितोपायता हि विधिः, बुद्धिश्चेत् कर्त्री भोक्ता चात्मा ततो यस्यापेक्षितोपायो भोक्तुर्न तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न च तस्यापेक्षितोपाय इति किं केन संगतमिति शास्त्रस्यानर्थकत्वमविद्यमानाभिधेयत्वं तथा चाप्रयोजनत्वं स्यात् । यथा च तद्गुणसारतयास्या वस्तु सदपि भोक्तृत्वं सांव्यवहारिकमेवं कर्तृत्वमपि सांव्यवहारिकं न तु भाविकम् । अविद्यावद्विषयत्वं च शास्त्रस्योपपादितमध्यासभाष्यइति सर्वमवदातम् ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहारः संचारः, क्रिया, तत्र स्वातन्त्र्यं नाकर्त्तुः संभवति, तस्मादपि कर्त्ता जीवः ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेतेषां प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादायोपादायेत्युपादाने स्वातन्त्र्यं नाकर्त्तुः संभवति ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देश-विपर्ययः ॥ ३६ ॥

अभ्युच्चयमात्रमेतन्न सम्यगुपपत्तिः । विज्ञानं कर्त्तृ यज्ञं तनुते सर्वत्र हि बुद्धिः करणरूपा करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न कर्तृत्वेन इह तु कर्तृत्वेन तस्या व्यपदेशे विपर्ययः स्यात्तस्मादात्मैव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः । तेन कर्त्तेति । सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति । अत्राह । "यदी"ति । प्रज्ञावान्(१) स्वतन्त्र इष्टमेवात्मनः संपादयेन्नानिष्टमनिष्टसंपत्तिरप्यस्योपलभ्यते, तस्मान्न स्वतन्त्रस्तथा च न कर्त्ता तल्लक्षणत्वात्तस्येत्यर्थः । अस्योत्तरम् ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

करणादीनि कारकान्तराणि कर्त्ता प्रयुङ्क्ते न त्वयं कारकान्तरैः प्रयुज्यतइत्येतावन्मात्रमस्य स्वातन्त्र्यं न तु कार्यक्रियायां न कारकान्तराण्यपेक्षतइति । ईदृशं हि स्वातन्त्र्यं नेश्वरस्याप्यत्रभवतोस्तीत्युत्सन्नसंकथः कर्त्ता स्यात् । तथा चायमदृष्टपरिपाकवशादिष्टमभिप्रेप्सुस्तत्साधनविभ्रमणानिष्टोपायं व्यापारयन्ननिष्टं प्राप्नुयादित्यनियमः कर्तृत्वं चेति न विरोधः विषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादिति । नित्यचैतन्यस्वभावस्य खल्वात्मन इन्द्रियादीनि करणानि स्वविषयमुपनयन्ति, तेन विषयावच्छिन्नमेव चैतन्यं वृत्तिरि-

(१) प्रेक्षावान्—पा० १ । २ ।

ति विज्ञानमिति चाख्यायते तत्र चास्यास्ति स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

पूर्वं कारकविभक्तिविपर्यय उक्तः संप्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्यपुनरुक्तम् । अविपर्ययाय तु करणान्तरकल्पनायां नाम्नि विसंवाद इति ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

समाधिरिति संयममुपलक्षयति । धारणाध्यानसमाधयो हि संयमपदवेदनीयाः । यथाहुः । त्रयमेकत्र संयम इति । अत्र श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः । द्रष्टव्य इति समाधेरुपदेशः । यथाहुस्तदेव ध्यानमर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति सोयमिह कर्त्तात्मा समाधावुपदिश्यमान आत्मनः कर्त्तृत्त्वमवैतीति सूत्रार्थः ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह । "एवं ताव"दिति । विमृशति । "तत्पुन"रिति । पूर्वपक्षं गृह्णाति । "तत्रे"ति । शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्त्तृत्वमापादयन्ति । न च स्वाभाविके कर्त्तृत्त्वे संभवति असत्यपवादे तदौपाधिकं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । न च मुक्त्यभावप्रसङ्गोस्यापवादकः, यथा ज्ञानस्वभावो(१) ज्ञेयाभावेपि नाज्ञो भवत्येवं क-

(१) स्वभावोप्यात्मा—पा॰ २ ।

र्त्तृस्वभावोपि क्रियावेशाभावेपि नाकर्त्ता। तस्मात् स्वाभाविकमेवास्य कर्त्तृत्वमिति प्राप्ते, ऽभिधीयते। नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं हि ब्रह्म भूयोभूयः श्रूयते तदस्य बुद्धत्वमसत्यपि बोद्धव्ये युक्तं वह्नेरिवासत्यपि दाह्ये दग्धृत्वं, तच्छीलस्य तस्यावगमात्। कर्त्तृत्त्वं त्वस्य क्रियावेशादवगन्तव्यम्। न च नित्योदासीनस्य कूटस्थस्य नित्यस्यासङ्गस्य संभवति, तस्य च कदा चिदपि असंसर्गे कथं तच्छक्तियोगो निर्विषयायाः शक्तेरसंभवात्। तथा च यदि तत्सिद्ध्यर्थं तद्विषयः क्रियावेशो ऽभ्युपेयते तथा सति तत्स्वभावस्य स्वभावोच्छेदाभावाद् भावनाशप्रसङ्गो न च मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति। क्रियाया दुःखत्वात्। न विगलितसकलदुःखपरमानन्दावस्था मोक्षः स्यादित्याशयवानाह। "न स्वाभाविकं कर्त्तृत्त्वमात्मन" इति। अभिप्रायमबुध्वा चोदयति। "ननु स्थितायामपी"ति। परिहरति। "न निमित्तानामपी"ति। शक्तशक्याश्रया शक्तिः स्वसत्तया ऽवश्यं शक्यमाक्षिपति। तथा च तया ऽऽक्षिप्तं शक्यं सदैव स्यादिति भावः। चोदयति। "ननु मोक्षसाधनविधाना"दिति। परिहरति। "न साधनायत्तस्ये"ति। अस्माकं तु न मोक्षः साध्यो, ऽपि तु ब्रह्मस्वरूपं तच्च नित्यमिति। उक्तमभिप्रायमाविष्करोति। "अपि च नित्यशुद्धे"ति। चोदयति। "पर एव तर्हि संसारी"ति। अयमर्थः। परश्चेत्संसारी तस्याविद्याप्रविलये मुक्तौ सर्वे मुच्येरन्नविशेषात्। ततश्च सर्वसंसारोच्छेदप्रसङ्गः। परस्मादन्यश्चेत्स बुद्ध्यादिस-

ज्ञात एवेति तस्यैव तर्हि मुक्तिसंसारौ नात्मन इति। परिहरति। "नाविद्या प्रत्युपस्थापितत्वा"दिति। न परमात्मनो मुक्तिसंसारौ तस्य नित्यमुक्तत्त्वा,न्नापि बुद्ध्यादिसङ्घातस्य, तस्याचेतनत्त्वाद,पि त्वविद्योपस्थापितानां बुद्ध्यादिसङ्घातानां भेदात्तत्तद्बुद्ध्यादिसङ्घातभेदोपधान आत्मैकोपि भिन्न इव विशुद्धोप्यविशुद्ध इव ततश्चैकबुद्ध्यादिसङ्घातापगमे तत्र मुक्त इवेतरत्र बद्ध इव यथा मणिकृपाणाद्युपधानभेदादेकमेव मुखं नानेव दीर्घमिव वृत्तमिव श्याममिवावदातमिवान्यतमोपधानविगमे तत्र मुक्तमिवान्यत्रोपहितमिवेति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग,स्तस्मान्न परमात्मनो मोक्षसंसारौ नापि बुद्ध्यादिसङ्घातस्य, किं तु बुद्ध्याद्युपहितस्यात्मस्वभावस्य जीवभावमापन्नस्येति परमार्थः। अत्रैवान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिभिरादर्शयति। "तथा चे"ति। इतश्चौपाधिकं यदुपाध्यभिभवोद्भवाभ्यामस्याभिभवोद्भवौ दर्शयति श्रुतिरित्याह। "तथा स्वप्नजागरितयो"रिति। अत्रैवार्थे सूत्रं व्याचष्टे। "तदेतदाहे"ति। संप्रसादः सुषुप्तिः। स्यादेतत्। तक्ष्णः पाण्यादयः सन्ति तैरयं वास्यादीन् व्यापारयन् भवतु दुःखी, परमात्मा त्वनवयवः केन मनःप्रभृतीनि व्यापारयेदिति वैषम्यं तक्ष्णो दृष्टान्तेनेत्यत आह। "तक्षदृष्टान्तस्त्वे"ति। यथा स्वशरीरेणोदासीनस्तक्षा सुखी वास्यादीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा स्वात्मनात्मोदासीनः सुखी मनःप्रभृतीनि तु करणादीनि व्यापारयन् दुःखीत्येतावता ऽस्य साम्यं न तु सर्वथा। यथा ऽऽत्मा

च जीवो ऽवयवान्तरानपेक्षः स्वशरीरं व्यापारयत्येवं मनःप्रभृतीनि तु करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणसिद्धे नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तिः। पूर्वपक्षचेतृननुभाष्य दूषयति। "यत्तूक्त"मिति। यत्परं हि शास्त्रं स एव शास्त्रार्थः। कर्त्रपेक्षितोपायभावनापरं तद् न कर्त्तृस्वरूपपरम्। तेन यथा लोकसिद्धं कर्त्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्त्तमानं न पुंसः स्वाभाविकं कर्त्तृत्वमवगमयितुमुत्सहते, तस्मात्तत्त्वमसीत्याद्युपदेशविरोधादविद्याकृतं तदवतिष्ठते। चोदयति। "ननु सन्ध्ये स्थान"इति। औपाधिकं हि कर्तृत्वं नोपाध्यपगमे संभवतीति स्वाभाविकमेव युज्यतइत्यर्थः। अपि च यत्रापि करणमस्ति तत्रापि केवलस्यात्मनः कर्तृत्वश्रवणात्स्वाभाविकमेव युक्तमित्याह। "तथोपादानेपी"ति। तदेतत्परिहरति। "न तावत्सन्ध्य"इति। उपाध्यपगमो ऽसिद्धोन्तःकरणस्योपाधेः सन्ध्येप्यवस्थानादित्यर्थः। अपि च स्वप्ने यादृशं ज्ञानं तादृशो विहारोपीत्याह। "विहारोपि च तत्रे"ति। "तथोपादाने ऽपी"ति। यद्यपि कर्तृविभक्तिः केवले कर्तरि श्रूयते तथापि कर्मकरणोपधानकृतमस्य कर्तृत्वं न शुद्धस्य, नहि परशुसहायश्छेत्ता केवलश्छेत्ता भवति। ननु यदि न केवलस्य कर्तृत्व,मपि तु करणादिसहितस्यैव, तथा सति करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यान्न चैतदस्तीत्याह। "भवति च लोक"इति। करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः कदा चिदस्त्येव विवक्षावशादित्यर्थः। अपि चेयमुपादानश्रुतिः करणव्यापारोपरममा-

त्रपरा न स्वातन्त्र्यपरा कर्तृविभक्तिस्तु भाक्ती कूलं पिपतिषतीतिवदबुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वादित्याह । "अपि चास्मिन्नुपादान"इति । यस्त्वयं व्यपदेश इति यत्तदुक्तमस्माभिरभ्युच्चयमात्रमेतदिति तदितः समुत्थितम् । "सर्वकारकाणामेवे"ति । विक्लिद्यन्ति तण्डुला ज्वलन्ति काष्ठानि बिभर्ति स्थालीति हि स्वव्यापारे सर्वेषां कर्तृत्वं, तत्किं बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमित्यत आह । "उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां(१) करणत्वम्" । नन्वेवं सति तस्यामेवात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्त्वित्यत आह । "न च तस्या"मुपलब्धावप्यस्य स्वाभाविकं "कर्तृत्वमस्ति", कस्मा"न्नित्योपलब्धिस्वरूपत्वादा"त्मनो नहि नित्ये स्वभावे चास्ति भावस्य व्यापार इत्यर्थः । तदेवं नास्योपलब्धौ स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तीत्युक्तम् । नापि बुद्ध्यादेरुपलब्धिकर्तृत्वमात्मन्यध्यस्तं यथा तद्गतमध्यवसायादिकर्तृत्वमित्याह । "अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति" । कुतः । "अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात्" । नहि शरीरादि यस्यां क्रियायां गम्यं तस्यामेव गन्तृ भवति । एतदुक्तं भवति । यदि बुद्धिरुपलब्ध्री भवेत् ततस्तस्या उपलब्धृत्वमात्मन्यध्यस्येत । न चैतदस्ति, तस्या जडत्वेनोपलभ्यमानतयोपलब्धिकर्तृत्वानुपपत्तेः । यदा चोपलब्धौ बुद्धेरकर्तृत्वं तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलब्धृत्वे करणान्तरं कल्पनीयं तथा च नाममात्रे विसंवाद इति तन्न भवतीत्याह । "न चैवं

(१) तेषां करणानामिति भाष्ये पा० ।

सति करणान्तरकल्पना" बुद्धेरुपलब्धृत्वाभावात् । तत्कि-मिदानीमकरणं बुद्धिरुपलब्धावात्मा चानुपलब्धेत्यत आ-ह । "बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्" । अयमभिसंधिः । चैत-न्यमुपलब्धिरात्मस्वभावो नित्य इति न तत्रात्मनः कर्तृत्व-म्, नापि बुद्धेः करणत्वं, किं तु चैतन्यमेव विषयाव-च्छिन्नं वृत्तिरिति चोपलब्धिरिति चाख्यायते । तस्य तु तत्तद्विषयावच्छेदे वृत्तौ बुद्ध्यादीनां करणत्वमात्मनश्च तदु-पधानेनाहंकारपूर्वकं कर्तृत्वं युज्यतइति ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदेतज्जीवानामौपाधिकं कर्तृत्वं तत्प्रवर्तनालक्षणेषु रा-गादिषु सत्सु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं कल्पयितुमर्हति, अति-प्रसङ्गात् । न ह्येश्वरो द्वेषपक्षपातरहितो जीवान्साध्वसा-धुनि कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हति येन धर्माधर्मापेक्षया ज-गद्वैचित्र्यमपपद्येत । स हि स्वतन्त्रः कारुणिको धर्मएव जन्तून् प्रवर्तयेन्नाधर्मे, ततश्च तत्प्रेरिता जन्तवः सर्वे धार्मिका एवेति सुखिन एव स्युर्न दुःखिनः । स्वतन्त्रास्तु रागादिप्र-युक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मप्रचयवन्तो वैचित्र्यमनुभवन्तीति युक्तम् । एवं च विधिनिषेधयोरर्थवत्त्वमितरथा तु सर्वथा जीवा अस्वतन्त्रा इतीश्वरेणैव प्रवर्त्यन्तइति कृतं विधिनिषे-धाभ्यां, नहि बलवदनिलसलिलौघनुद्यमानं प्रत्युपदेशो ऽर्थ-वान् । तस्मादेष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादयः श्रुतयः समस्तविधिनिषेधश्रुतिविरोधाल्लोकविरोधाच्चैश्वर्यप्रशंसापरतया

नेया इति प्राप्ते, ऽभिधीयते । एष ह्येव साधु कर्म कारयती-त्यादयस्तावच्छ्रुतयः सर्वव्यापारेषु जन्तूनामीश्वरतन्त्रतामाहुः । तदसति बन्धके(१) न प्रशंसापरतया व्याख्यातुमुचितम् । न च श्रुतिसिद्धस्य कल्पनीयता, येन प्रवर्तकेषु रागादिषु सत्सु तत्कल्पना विरुध्येत । न चेश्वरतन्त्रत्वे धर्मएव ज-न्तूनां प्रवृत्तेः सुखित्वमेव न वैचित्र्यमिति युक्तम् । यद्यप्य-यमीश्वरो वीतरागस्तथापि पूर्वपूर्वजन्तुःकर्मापेक्षया जन्तू-न् धर्माधर्मयोः प्रवर्तयन् न द्वेषपक्षपाताभ्यां विषमो नापि निर्घृणः । न च कर्मप्रचयस्यादिरस्त्यनादित्वात्संसारस्य । न चेश्वरतन्त्रस्य कृतं विधिनिषेधाभ्यामिति सांप्रतम् । न-हीश्वरः प्रबलतरपवन इव जन्तून् प्रवर्तयत्यपि तु तच्चैतन्य-मनुरुध्यमानो रागाद्युपहारमुखेनैवं चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहा-रार्थिनो विधिनिषेधावर्थवन्तौ भवतः । तदनेनाभिसंधिनो-क्तं "परायत्तेपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीव" इति । त-स्माद्विधिनिषेधशास्त्राविरोधाल्लोकस्य स्थूलदर्शित्वात् 'एष ह्येव साधु कर्म कारयती'त्यादि श्रुतेः

'अज्ञो जन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' ॥ इति

स्मृतेश्चेश्वरतन्त्राणामेव जन्तूनां कर्तृत्वं, न तु स्वतन्त्रा-णामिति सिद्धम् । ईश्वर एव विधिनिषेधयोः स्थाने नियु-ज्येत यद्विधिनिषेधयोः फलं तदीश्वरेण तत्प्रतिपादितधर्माध-र्मनिरपेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यम् । न केवल-

(१) बाधके—पा० १ । २ ।

मानर्थक्यं विपरीतं चापद्यतइत्याह । "तथा विहितकारिण"मिति । पूर्वोक्तश्च दोषः कृतनाशाकृताभ्यागमः प्रसज्येत । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयतएके ॥ ४३ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह । "जीवेश्वरयो"रिति । उपकार्योपकारकभावः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । अत्रापाततो विनिगमनाहेतोरभावादनियमो निश्चय इत्युक्तो निश्चयहेत्वाभासदर्शनेन भेदपक्षमालम्ब्याह । "अथवे"ति । ईशितव्येशितृभावस्यान्वेष्यान्वेष्टृभावस्य ज्ञेयज्ञातृभावस्य नियम्यनियन्तृभावस्याधाराधेयभावस्य न जीवपरमात्मनोरभेदे ऽवकल्पते । न च 'ब्रह्मदाशा ब्रह्मकितवा' इत्याद्याश्च श्रुतयो दाशा ब्रह्मकितवा ब्रह्मेत्यादिप्रतिपादनपरा जीवानां ब्रह्मणो भेदे ऽवकल्पन्ते । न चैताभिर्भेदाभेदप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिः साक्षादंशत्वप्रतिपादकाच्च मन्त्रवर्णात्पादो ऽस्य विश्वा भूतानीत्यादेः, स्मृतेश्च ममैवांश इत्यादेर्जीवानामीश्वरांशत्वसिद्धिः निरतिशयोपाधिसंपदा च विभूतियोगेनेश्वरः स्वांशानामपि निकृष्टोपाधीनामीष्टइति युज्यते । नहि तावदनवयवेश्वरस्य जीवा भवितुमर्हन्त्यंशाः । अपि च जीवानां ब्रह्मांशत्वे तद्गता वेदना ब्रह्मणो भवेत् । पादादिगताइव वेदना देवदत्तस्य । ततश्च ब्रह्मभू-

यंगतस्य समस्तजीवगतवेदनानुभवप्रसङ्ग इति वरं संसार एव मुक्तेस्तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवात् न भूरि दुःखमनुभवति । मुक्तस्तु सर्वजीववेदनाभागिति प्रयत्नेन मुक्तिरनर्थबहुलतया परिहर्तव्या स्यादिति । तथा भेदाभेदयोः परस्परविरोधिनोरेकत्रासंभवान्नांशत्वं जीवानाम् । न च ब्रह्मैव सदसन्तस्तु जीवा इति युक्तं सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्थाभावप्रसङ्गादनुज्ञापरिहाराभावप्रसङ्गाच्च । तस्माज्जीवा एव परमार्थसन्तो न ब्रह्मैकमद्वयम् । अद्वैतश्रुतयस्तु जातिदेशकालाभेदनिमित्तोपचारादिति प्राप्ते ऽभिधीयते । अनधिगतार्थावबोधनानि प्रमाणानि विशेषतः शब्दः । तत्र भेदो लोकसिद्धत्वान्न शब्देन प्रतिपाद्यः । अभेदस्त्वनधिगतत्वादधिगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति । येन च वाक्यमुपक्रम्यते मध्ये च परामृश्यते अन्ते चोपसंह्रियते तत्रैव तस्य तात्पर्यमुपनिषदश्चाद्वैतोपक्रमतत्परामर्शतदुपसंहारा अद्वैतपरा एव युज्यन्ते । न च यत्परास्तदौपचारिकं युक्तमभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वमपि प्रागेवोपचरितत्वमित्युक्तम् । तस्मादद्वैते भाविके स्थिते जीवभावस्तस्य ब्रह्मणो ऽनाद्यनिर्वचनीयाविद्योपधानभेदादेकस्येव बिम्बस्य दर्पणाद्युपाधिभेदात्प्रतिबिम्बभेदाः । एवं चानुज्ञापरिहारौ लौकिकवैदिकौ सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्था चोपपद्यते । न च मोक्षस्यानर्थबहुलता, यतः प्रतिबिम्बानामिव श्यामतावदाततादिर्जीवानामेव नानावेदनाभिसंबन्धो ब्रह्मणस्तु बिम्बस्येव न तदभिसंबन्धः । यथा च दर्पणापनये-

तत्प्रतिबिम्बं बिम्बभावे ऽव(१)तिष्ठते, न कृपाणे प्रतिबिम्बितमप्येवमविद्योपधानविगमे जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्धं जीवो ब्रह्मांशइव तत्तन्त्रतया न त्वंश इति तात्पर्यार्थः । सप्तदशसंख्यापरिमितो राशिर्गणः सप्तदशकः । तद्यथा, बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि दश बुद्धिमनसी वृत्तिभेदमात्रेण भिन्ने अप्येकीकृत्यैकमन्तःकरणं शरीरं पञ्च विषया इति सप्तदशको राशिः । अनुज्ञाविधिरभिमतो न तु प्रवृत्तप्रवर्तना । अपौरुषेये(२) प्रवर्तयितुरभिप्रायानुरोधासंभवात् । क्रत्वर्थायामग्नीषोमीयहिंसायां प्रवृत्तप्रवर्तनानुपपत्तेश्च । पुरुषार्थेऽपि नियमांशे ऽप्रवृत्तेः । "कःपुनर्देहसंबन्ध" इति । नहि कूटस्थनित्यस्यात्मनोपरिणामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो वा ऽन्यो वा कश्चित्संबन्धः सकलधर्मातिगत्वादित्यभिसंधिः । उत्तरं "देहादिरयं संघातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः" । अयमर्थः । सत्यं नास्ति कश्चिदात्मनो देहादिभिः पारमार्थिकः संबन्धः, किं तु बुद्ध्यादिजनितात्मविषया विपरीता वृत्तिरहमेव देहादिसंघात इत्येवंरूपा । अस्यां देहादिसंघात आत्मतादात्म्येन भासते । सोयं सांवृतस्तादात्म्यलक्षणः संबन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गूढाभिसंधिश्चोदयति । "सम्यग्दर्शिनस्तर्ही"ति । उत्तरं "न तस्ये"ति । यदि सूक्ष्मस्थूलदेहादिसंघातो ऽविद्योपदर्शित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनमभिमतमद्धा तदन्तं प्रति विधिनि-

(१) भावेनाव—पा० १ । २ ।
(२) अपौरुषेये वेदे—पा० । १ ।

षेधयोरानर्थक्यमेव । एतदेव विशदयति । "हेयोपादेययो"-रिति । चोदको निगूढाभिसंधिमाविष्करोति । "शरीरव्यति-रेकदर्शिन एवा"मुष्मिकफलेषु कर्मसु दर्शपूर्णमासादिषु नि-योज्यत्वमिति चेत्परिहरति । "न, तत्संहतत्वाभिमानात्" । एतद्विभजते । "सत्य"मिति । यो ह्यात्मनः षाट्कौशिका-द्देहादुपपत्त्या व्यतिरेकं(१) वेद, न तु समस्तबुद्ध्यादिसंघा-तव्यतिरेकं, तस्यामुष्मिकफलेष्वधिकारः । समस्तबुद्ध्यादि-व्यतिरेकवेदिनस्तु कर्तृभोक्तृत्वाभिमानरहितस्य नाधिकारः कर्मणि । तथा च न यथेष्टचेष्टा, ऽभिमानविकलस्य तस्या अप्यभावादिति । येषां तु सांख्यानां वैशेषिकाणां वा सु-खदुःखव्यवस्थां पारमार्थिकीमिच्छतां बहव आत्मानः सर्व-गतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । तत्र प्रश्नपूर्वकं सां-ख्यान्प्रति व्यतिक्रमं तावदाह । "कथ"मिति । यादृशस्ता-दृशो गुणसंबन्धः सर्वान्पुरुषान्प्रत्यविशिष्ट इति तत्कृते सु-खदुःखे सर्वान्प्रत्यविशिष्टे । न च कर्मनिबन्धिना व्यवस्था, कर्मणः प्राकृतत्वेन प्रकृतेश्च साधारणत्वेनाव्यवस्थातादव-स्थ्या,चोदयति । "स्यादेत"दिति । अयमर्थः । न प्रधानं स्वविभूतिख्यापनाय प्रवर्तते, किं तु पुरुषार्थम् । यं च पुरुषं प्रत्यनेन भोगापवर्गौ पुरुषार्थौ साधितौ तं प्रति समाप्ताधिकारतया निवर्तते, पुरुषान्तरं तु प्रत्यसमाप्ताधि-कारं प्रवर्तते । एवं च मुक्तसंसारिव्यवस्थोपपत्तेः सुख-दुःखव्यवस्थापि भविष्यतीति निराकरोति । "नह्यो"ति ।

(१) दुपपत्त्यात्मातिरेकं—पा० २ ।

सर्वेषां पुरुषाणां विभुत्वात्प्रधानस्य च साधारण्यादमुं पुरुषं प्रत्यनेनार्थः साधित इत्येतदेव नास्ति । तस्मात्प्रयोजनवशेन विना चैतं व्यवस्था ऽऽस्थेया । सा चायुक्ता, हेत्वभावादित्यर्थः । भवतु सांख्यानामव्यवस्था प्रधानसमवायाददृष्टस्य प्रधानस्य च साधारण्यात् । काणादादीनां त्वात्मसमवाय्यदृष्टं प्रत्यात्ममसाधारणं तत्कृतश्च मनसा सहात्मनः स्वस्वामिभावलक्षणः संबन्धो ऽनादिरदृष्टभेदानामनादित्वा,त्तथा चात्ममनःसंयोगस्य साधारण्येपि स्वस्वामिभावस्यासाधारण्यादभिसंध्यादिव्यवस्थोपपद्यतएव । न च संयोगोपि साधारणः । नहि तस्य मनस आत्मान्तरैर्यः संयोगः स एव स्वामिनाप्यात्मसंयोगस्य प्रतिसंयोगभेदेन भेदात् । तस्मादात्मैकत्वस्यागमसिद्धत्वाद्व्यवस्थायाश्चैकत्वेपि उपपत्तेर्नानेकात्मकल्पनागौरवादागमविरोधाच्चान्त्यविशेषवत्त्वेन च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः । भेदे हि तत्कल्पना ततश्च भेद इति । एतदेव काणादमतदूषणं भाष्यकृता तु प्रौढवादितया काणादान्प्रत्यप्यदृष्टानियमादित्यादीनि सूत्राणि योजितानि सांख्यमतदूषणपराण्येवेति तु रोचयन्ते के चित्तदास्तां तावत् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

यद्यपि ब्रह्मवेदने सर्ववेदनप्रतिज्ञातदुपपादनश्रुतिविरोधादक्षतराद्वैतश्रुतिविरोधाच्च प्राणानां सर्गादौ सद्भावश्रुतिर्वि-

यदमृतत्वादिश्रुतयइवान्यथा कथं चिन्नेतुमुचिता, तथाप्यन्यथानयनप्रकारमविद्वानन्यथानुपपद्यमानैकापि श्रुतिर्बह्वीरन्यथयेदिति मन्वानः पूर्वपक्षयति । अत्र चाभ्युच्चयतया वियदधिकरणपूर्वपक्षहेतून् स्मारयति । "तत्र तावदि"ति । शब्दैकप्रमाणसमधिगम्या हि महाभूतोत्पत्तिस्तस्मा यत्र शब्दो निवर्तते तत्र तत्प्रमाणाभावेन तदभावः प्रतीयते । यथा चैत्यवन्दनतत्कर्मधर्मताया इत्यर्थः । अत्रापाततः श्रुतिविप्रतिपत्त्यानध्यवसायेन पूर्वपक्षयित्वा ऽथ वेत्वभिहितं पूर्वपक्षमवतारयति । अभिप्रायोस्य दर्शितः(१) 'पानव्यापच्च तद्वदि'त्यत्राश्वप्रतिग्रहेष्ट्याद्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रार्थसादृश्यं तदा परामृष्टम् । राद्धान्तस्तु स्यादेतदेवं यदि सर्गादौ प्राणसद्भावश्रुतिरनन्यथासिद्धा भवेत् । अन्यथैव त्वेषा सिध्यति । अवान्तरप्रलये ह्यग्निसाधनानां सृष्टिर्वक्तव्येति तदर्थोसावुपक्रमः । तत्राधिकारिपुरुषः प्रजापतिरप्रणष्ट एव त्रैलोक्यमात्रं प्रलीनमतस्तदीयान्प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरुपपन्नार्था । तस्माद्भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्यर्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य गौणत्वे तु प्रतिज्ञातार्थानुगुण्याभावेनानपेक्षितार्थत्वप्रसङ्गात्, प्राणा अपि नभोवद्ब्रह्मणो विकारा इति । न च चैत्यवन्दनादिवत्सर्वथा प्राणानामुत्पत्त्यश्रुतिः, क्व चित्त्वत्वेषामुत्पत्त्यश्रवणमुत्पत्तिश्रुतिस्तु तत्र तत्र दर्शिता । तस्माद्वैषम्यं चैत्यवन्दनपोषधा(२)दिभिरि-

(१) वर्णितः—पा० १ ।

(२) उपवासवाची पोषधशब्द इति कल्पतरौ ।

ति। केचिद्वियदधिकरणव्याख्यानेन गौण्यसंभवादिति सूत्रं व्याचक्षते। गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरसंभवादुत्पत्तेरिति। तदयुक्तम्, विकल्पासहत्वात्। तथाहि, प्राणानां जीववद्वाविकृतब्रह्मात्मतयानुपपत्तिः स्यात्, ब्रह्मणस्तत्त्वान्तरतया वा, न तावज्जीववदेषामविकृतब्रह्मात्मता जडत्वात्। तस्मात्तत्त्वान्तरतयैषामनुत्पत्तिरास्थेया। तथा च ब्रह्मवेदनेन सर्ववेदनप्रतिज्ञाव्याहतिः समस्तवेदान्तव्याकोपश्चेत्येतदाह। "वियदधिकरणे ह्री"ति॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम्॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

वाच इति वाक्प्राणमनसामुपलक्षणम्। अयमर्थः। यत्रापि तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ प्राणसृष्टिर्नोक्तेति ब्रूषे। तत्राप्युक्तेति ब्रूमहे। तथाहि, यस्मिन् प्रकरणे तेजोबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाम्नायते ऽन्नमयं हीत्यादिना, तद्यदि मुख्यार्थं ततस्तत्सामान्यात्सर्वेषामेव प्राणानां सृष्टिरुक्ता। अथ गौणं, तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायामुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चार्थमेव प्राणादीनामापोमयत्वाद्यभिधानमित्युक्तैव तत्रापि प्राणसृष्टिरिति सिद्धम्॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

अवान्तरसंगतिमाह। "उत्पत्तिविषय"इति। संशयकार-

णमाच्च । "श्रुतिविप्रतिषेधा"दिति(१) । "विशयः" संशयः । क चित्सप्त प्राणाः । तद्यथा । चक्षुर्घ्राणरसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वगिति । क चिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन बन्धनेन गुणेन संकीर्त्यन्ते । तद्यथा, घ्राणरसनवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वगिति । तएते ग्रहा, एषां तु विषया अतिग्रहास्त्वष्टावेव प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीत्यादिना संदर्भेणोक्ताः । क चिन्नव । तद्यथा सप्त वै शीर्षण्या प्राणाः द्वाववाञ्चाविति, द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे घ्राणे एका वागिति सप्त । पायूपस्थौ बुद्धिमनसी वा(२) द्वाववाञ्चाविति नव । क्वचिद्दश । नव वै पुरुषे प्राणास्तउक्ता नाभिर्दशमीति । क चिदेकादश, दशेमे पुरुषे प्राणाः । तद्यथा, बुद्धीन्द्रियाणि घ्राणादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि हस्तादीनि पञ्चात्मैकादश, आप्नोति व्याप्नोत्यधिष्ठानेनेत्यात्मा मनः स एकादश इति । क चिद्द्वादश । सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यत्र । तद्यथा, त्वङ्नासिकारसनचक्षुःश्रोत्रमनोहृदयहस्तपादोपस्थपायूवागिति । क चिदेतएव प्राणा अहंकाराधिकास्त्रयोदश । एवं विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । अत्र प्रश्नपूर्वं पूर्वपक्षं गृह्णाति किं तावत्प्राप्तं, "सप्तैवे"ति । सप्तैव प्राणाः । कुतः । "गतेः" । अवगतेः । "श्रुतिभ्यः" सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यादिभ्यः । न केवलं श्रुतितोऽवगतिर्विशेषणाद्-

(१) श्रुतिविप्रतिपत्तेरिति भाष्ये पा० ।
(२) 'बुद्धिमनसी वा' २ नास्ति ।

प्येवमेवेत्याह । "विशेषितत्वाच्च" । "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा" इति । ये सप्त शीर्षण्याः श्रोत्रादयस्ते प्राणा इत्युक्ते इतरेषामशीर्षण्यानां हस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते । यथा दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति । यद्यपि श्रुतिविप्रतिषेधो यद्यपि च पूर्वसंख्यासु न परासां संख्यानां निवेशस्तथा ऽप्यवच्छेदकत्वेन बह्वीनां संख्यानामसंभवादेकस्यां कल्प्यमानायां सप्तत्वमेव युक्तं प्राथम्याल्लाघवाच्च, वृत्तिभेदमात्रविवक्षया त्वष्टत्वादयो गमयितव्या इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति न सप्तैव, किं तु हस्तादयोऽपि प्राणाः । प्रमाणान्तरादेकादशत्वे प्राणानां स्थिते ऽतो ऽस्मिन् सति सार्वविभक्तिकस्तसिः । नैवम् । लाघवात्प्राथम्याच्च सप्तत्वमित्यक्षरार्थः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि श्रुतयः स्वतः प्रमाणतया ऽनपेक्षास्तथापि परस्परविरोधान्नार्थतत्त्वपरिच्छेदायालम् । न च सिद्धे वस्तुनि अनुष्ठानइव विकल्पः संभवति । तस्मात्प्रमाणान्तरोपनीतार्थवशेन व्यवस्थाप्यन्ते । यथा स्रुवेणावद्यतीति मांसपुरोडाशावदानासंभवात् संभवाच्च द्रवावदानस्य(१) स्रुवावदाने द्रवाणीति व्यवस्थाप्यते । एवमिहापि रूपादिबुद्धिपञ्चककार्यव्यवस्थातश्चक्षुरादिबुद्धीन्द्रियकरणपञ्चकव्यवस्था । नह्यन्धादयः स-

(१) द्रवद्रव्यावदानस्य—पा० २ ।

त्वपीतरेषु घ्राणादिषु गन्धाद्युपलब्ध्यनुमितसद्भावेषु रूपादीनुपलभन्ते । तथा वचनादिलक्षणकार्यपञ्चकव्यवस्थातो वाक्पाण्यादिलक्षणकर्मेन्द्रियपञ्चकव्यवस्था । नहि जातु मूकादयः सत्स्वपि विहरणाद्यवगतसद्भावेषु पादादिषु बुद्धीन्द्रियेषु वा वचनादिमन्तो भवन्ति । एवं कर्मबुद्धीन्द्रियासंभविन्या संकल्पादिक्रियाव्यवस्थयान्तःकरणव्यवस्थानुमानम् । एकमपि चान्तःकरणमनेकक्रियाकारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशवर्तिविकारस्नेहशोषणहेतुः । तस्मान्नान्तःकरणभेदः । एकमेव त्वन्तःकरणं मननान्मन इति चाभिमानादहंकार इति चाध्यवसायाद्बुद्धिरिति चाख्यायते । वृत्तिभेदाच्चाभिन्नमपि भिन्नमिवोपचर्यते त्रयमिति, तत्त्वेन त्वेकमेव भेदे प्रमाणाभावात् । तदेवमेकादशानां कार्याणां व्यवस्थानादेकादश प्राणा इति श्रुतिराञ्जसी । तदनुगुणतया त्वितराः श्रुतयो नेतव्याः । तत्रावयुत्यनुवादेन सप्ताष्टनवदशसंख्याश्रुतयो यथैकं वृणीते द्वौ वृणीते इति त्रीन् वृणीतइत्येतदानुगुण्यात् । द्वादशत्रयोदशसंख्याश्रुती तु कथं चिद्वृत्तिभेदेन भेदं(१) विवक्षित्वोपासनादिपरतया नेतव्ये । तस्मादेकादशैव प्राणा नेतरइति सिद्धम् । अपि च शीर्षण्यानां प्राणानां यत्सप्तत्वाभिधानं तदपि चतुर्ष्वेव व्यवस्थापनीयम्, प्रमाणान्तरविरोधात् । न खलु द्वे चक्षुषी, रूपोपलब्धिलक्षणस्य कार्यस्याभेदात् । पिहितैकचक्षुषस्तु न तादृशी रूपोपलब्धिर्भवति यादृशी समग्रचक्षुषः, तस्मादेक-

(१) भेदेनाभेदेपि भेदं—पा० २ ।

मेवचक्षुरधिष्ठानभेदेन तु भिन्नमिवोपचर्यते । काणस्याप्येकगोलकगतेन चक्षुरवयवेनोपलम्भः । एतेन घ्राणश्रोत्रे अपि व्याख्याते । इयमपरा सूत्रद्वययोजना । "सप्तैव प्राणा" श्चक्षुर्घ्राणरसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वच उत्क्रान्तिमन्तः स्युः । सप्तानामेव गतिश्रुतेर्विशेषितत्वादिति व्याख्यातुं शङ्कते(१) । "ननु सर्वशब्दोप्यत्रे"ति । अस्योत्तरं "विशेषितत्वा"दिति । चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता उत्क्रान्तौ विशेषिताः । तस्मात्सर्वशब्दस्य प्रकृतापेक्षत्वात् सप्तैव प्राणा उत्क्रामन्ति न पाण्यादय इति प्राप्तम् । चोदयति । "नन्वत्र विज्ञानमष्टम"मिति । न विजानातीत्याहुरित्यनेनानुत्क्रान्तं परिहरति । "नैष दोषः" । सिद्धान्तमाह । "हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योतिरिक्ताः प्राणा" उत्क्रान्तिभाजोवगम्यन्ते ग्रहत्वश्रुतेर्हस्तादीनाम् । एवं खल्वेषां ग्रहत्वाम्नानमुपपद्येत । यद्यामुक्तेरात्मानं बध्नीयुरितरथा षाट्कौशिकशरीरवदेषां ग्रहत्वं नाम्नायेत । अत एव च स्मृतिरेषां मुक्त्यवधितामाह । "पुर्यष्टकेने"ति । तथाथर्वणश्रुतिरप्येषामेकादशानामुत्क्रान्तिमभिवदति । तस्माच्छ्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतेश्च सर्वशब्दार्थासंकोचाच्च सर्वेषामुत्क्रमणे स्थिते सिद्धेनैवं यदुक्तं सप्तैवेति, किं तु प्रदर्शनार्थं सप्तत्वसंख्येति सिद्धम् ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

अत्र सांख्यानामाहंकारिकत्वादिन्द्रियाणामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वात्सर्वगताः प्राणाः । वृत्तिस्तेषां शरीरदे-

(१) शङ्क्यते—पा० २ ।

शतया प्रादेशिकी तन्निबन्धना च गत्या गतिश्रुतिरिति मन्यन्ते, तात्प्रत्याह। "अणवश्च" प्राणा अनुद्भूतरूपस्पर्शता चाणुत्वं दुरधिगमत्वान्न तु परमाणुत्वं देहव्यापि कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तापदूनस्य शिशिरह्रदनिमग्नस्य सर्वाङ्गीणशीतस्पर्शोपलब्धिरस्तीत्युक्तम्। एतदुक्तं भवति। यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुस्ततो व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलम्भप्रसङ्गः। सर्वगतत्वेपि देहावच्छिन्नानामेव करणत्वं तेन न व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलम्भप्रसङ्ग इति चेद्, हन्त प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शरीरावच्छिन्नानामेव तेषां करणत्वमिन्द्रियत्वमिति न व्यापिनामिन्द्रियभावः। तथा च नाममात्रे विसंवादो नार्थे ऽस्माभिस्तदिन्द्रियमुच्यते भवद्भिस्तु वृत्तिरिति सिद्धमणवः प्राणा इति॥

श्रेष्ठश्च॥ ८॥

न केवलमितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्रेष्ठश्च प्राणो ब्रह्मविकारः। नासदासीदित्यधिकृत्य प्रवृत्ते ब्रह्मसूक्ते नासदासीये सर्गात्प्रागानीदिति प्राणव्यापारश्रवणादसति च व्यापारवति व्यापारानुपपत्तेः प्राणसद्भावाज्ज्येष्ठत्वश्रुतेश्च न ब्रह्मविकारः प्राण इति मन्वानस्य बहुश्रुतिविरोधे ऽपि च श्रुत्योरेतयोर्गतिमपश्यतः पूर्वपक्षः। राद्धान्तस्तु। बहुश्रुतिविरोधादेवानीदिति न प्राणव्यापारप्रतिपादिनी, किं तु सृष्टिकारणमानीत् जीवतिस्म, आसीदिति यावत्, तेन तत्सद्भावप्रतिपादनपरा। ज्येष्ठत्वं च श्रोत्राद्यपेक्षमिति गमयि-

तव्यम् । तस्माद्बहुश्रुत्यनुरोधान्मुख्यस्यापि प्राणस्य ब्रह्मविकारत्वमिति सिद्धम् ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

संप्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निरूप्यते । अत्र हि यः प्राणः स वायुरिति श्रुतेर्वायुरेव प्राण इति प्रतिभाति । अथ वा प्राण एव ब्रह्मणस्तुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषेति वायोर्भेदेन प्राणस्य श्रवणादेतद्विरोधाद्वरं तन्त्रान्तरीयमेव प्राणस्य स्वरूपमस्तु श्रुती च विरुद्धार्थे कथं चिन्नेष्येते इति सामान्यकरणवृत्तिरेव प्राणोऽस्तु । न चात्रापि करणेभ्यः पृथक् प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिविरोधो वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु । न सामान्येन्द्रियवृत्तिः प्राणः । स हि मिलितानां वेन्द्रियाणां वृत्तिर्भवेत् प्रत्येकं वा । न तावन्मिलितानाम्, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाभावे तदभावप्रसङ्गात् । नो खलु चूर्णहरिद्रासंयोगजन्मा ऽरुणगुणस्तयोरन्यतराभावे भवितुमर्हति । न च बहुविष्टिसाध्यं शिबिकोद्वहनं द्वित्रिविष्टिसाध्यं भवति । न च त्वगेकसाध्यं, तथा सति सामान्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । अपि च यत्संभूय कारकाणि निष्पादयन्ति तत्प्रधानव्यापारानुगुणावान्तरव्यापारेणैव यथा वयसां प्रातिस्विको व्यापारः पञ्जरचालनानुगुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्ये ऽस्ति तादृशः कश्चिदवान्तरव्यापारस्तदनुगुणः । ये च रूपादिप्रत्यया न ते तदनुगुणा,स्तस्मान्नेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कथं चिद्भेदविवक्षया न पृथगु-

पदेशो गमयितव्यः । तस्मान्न क्रिया, नापि वायुमात्रं प्राणः, किंतु वायुभेद एवाध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहः प्राण इति । स्यादेतत् । यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति गुणभूतत्वाज्जीवस्य च श्रेष्ठत्वाज्जीवः स्वतन्त्र एवं प्राणोपि प्राधान्यात् श्रेष्ठत्वाच्च स्वतन्त्रः प्राप्नोति । न च द्वयोः स्वतन्त्रयोरेकस्मिञ्छरीरे एकवाक्यत्वमुपपद्यतइत्यपर्यायं विरुद्धानेकदिक्क्रियतया देह उन्मथ्येतेति प्राप्ते, उच्यते ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

यद्यपि चक्षुराद्यपेक्षया श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं च प्राणस्य तथापि संहतत्वादचेतनत्वाद्भौतिकत्वाच्चक्षुरादिभिः सह शिष्टत्वाच्च पुरुषार्थत्वात्पुरुषं प्रति पारतन्त्र्यं शयनासनादिवद्भवेत् । तथा च यथा मन्त्रीतरेषु नैयोगिकेषु प्रधानमपि राजानमपेक्ष्यास्वतन्त्र एवं प्राणोपि चक्षुरादिषु प्रधानमपि जीवे ऽस्वतन्त्र इति । स्यादेतत् । चक्षुरादिभिः सह शासनेन करणं चेत् प्राण एवं सति चक्षुरादिविषयरूपादिवदस्यापि विषयान्तरं वक्तव्यम् । न च तच्छक्यं वक्तुम् । एकादशकरणगणनव्याकोपस्चेति दोषं परिहरति ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

न प्राणः परिच्छेदधारणादिकरणमस्माभिरभ्युपेयते येनास्य विषयान्तरमन्विष्येत एकादशत्वं च करणानां व्याकुप्येतापि

तु प्राणान्तरासंभवि देहेन्द्रियविधारणकारणं प्राणः । तच्च श्रुतिप्रबन्धेन दर्शितं न केवलं शरीरेन्द्रियधारणमस्य कार्यम् । अपि च

पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥१२॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । यथा मरुमरीचिकादिषु सलिलादिबुद्धयः । अतद्रूपप्रतिष्ठता च संशयेऽप्यस्ति तस्यैकाप्रतिष्ठानात् । अतः सोऽपि संगृहीतः । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । यद्यपि मिथ्याज्ञानेऽप्यस्ति वस्तुशून्यता तथापि न तस्य व्यवहारहेतुतास्ति । अस्य तु पण्डितरूपविचारासहस्यापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद् व्यवहारहेतुभावोऽस्त्येव । यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । नह्यत्र षष्ठ्यर्थः संबन्धोऽस्ति तस्य भेदाधिष्ठानत्वात् । चैतन्यस्य पुरुषादत्यन्ताभेदात् । यद्यपि चात्राभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्नैष्यते तथापि विक्षेपसंस्कारलक्षणा मनोवृत्तिरिहास्त्येवेति (१) सर्वमवदातम् ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

समस्त्रिभिर्लोकैरिति विभुत्वश्रवणाद्विभुः प्राणः समः प्लुषिणाऽत्याद्यास्तु श्रुतयो विभोरप्यवच्छेदाद्भविष्यन्ति । यथा विभुन आकाशस्य कुट(२)करकाद्यवच्छेदात्कुटादिसाम्यमिति प्राप्तआह । "अणुश्च" । उत्क्रान्तिगत्या गतिश्रुतिभ्य आध्यात्मिकस्य प्राणस्यावच्छिन्नता न विभुत्वम् । दुरधिगमतामात्रेण च शरीरव्यापिनोऽप्यणुत्वमुपचर्यते न त्वणुत्वमित्युक्तमधस्ता-

(१) रिहास्त्येयेति—पा० १ ।
(२) कुटो घट इति कल्पतरौ ।

त् । यत्त्वस्य विभुत्वाम्नानं तदाधिदैविकेन सूत्रात्मना समष्टिव्यष्टिरूपेण, न त्वाध्यात्मिकेन रूपेण तदाश्रयाश्च समप्लुषिणेत्येवमाद्याः श्रुतयो देहसाम्यमेव प्राणस्याहुः स्वरूपतो न तु करकाकाशवत्परोपाधिकतया कथं चिन्नेतव्या इति॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

यद्धि यत्कार्यं कुर्वद्दृष्टं तत्स्वमहिम्नैव करोतीत्येष तावदुत्सर्गः पराधिष्ठानं तु तस्य बलवत्प्रमाणान्तरवशात् । स्यादेतत् । वास्यादीनां तक्षाद्यधिष्ठितानामचेतनानां कार्यकारित्वदर्शनादचेतनत्वेनेन्द्रियाणामप्यधिष्ठातृदेवताकल्पनेति चेत्, न, जीवस्यैवाधिष्ठातुश्चेतनस्य विद्यमानत्वात् । 'न चाग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविश'दित्यादिश्रुतिभ्यो देवतानामप्यधिष्ठातृत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम्। अनेकाधिष्ठानाभ्युपगमे हि तेषामेकाभिप्रायनियमनिमित्ताभावान्न किं चित्कार्यमुत्पद्येत विरोधात् । अपि च य इन्द्रियाणामधिष्ठाता स एव भोक्तेति देवतानां भोक्तृत्वेन स्वामित्वं शरीरइति न जीवः स्वामी स्याद् भोक्ता च । तस्मादग्न्याद्युपचारो वागादिषु प्रकाशकत्वादिना केन चिन्निमित्तेन गमयितव्यो न तु स्वरूपेणाग्न्यादिदेवतानां मुखाद्यनुप्रवेश इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते । नानाविधास्तु तावच्छ्रुतिषु स्मृतिषु च तत्र-तत्र वागादिष्वग्न्यादिदेवताधिष्ठानमवगम्यते । न च तदसत्यामनुपपत्तौ क्लेशेन व्याख्यातुमुचितम् । न च स्वरूपोपयोगभेदज्ञानविरहिणो जीवस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वसंभवः, सं-

भवति तु देवतानामिन्द्रियाद्यार्षेण ज्ञानेन साक्षात्कृतवतीनां तत्स्वरूपभेदतदुपयोगभेदविज्ञानम् । तस्मात्तास्ता एव देवतास्तत्तत्करणाधिष्ठात्र्य इति युक्तं न तु जीवः । भवतु वा जीवोप्यधिष्ठाता तथाप्यदोषः । अनेकेषामधिष्ठातॄणामेकः परमेश्वरो ऽस्ति नियन्तान्तर्यामी तद्वशाद् विप्रतिपित्सवोपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । तथा चैकवाक्यतया न तत्कार्योत्पत्तिप्रत्यूहः । न चैतावता देवतानामत्र शरीरे भोक्तृत्वम् । नहि यन्ता रथमधितिष्ठन्नपि तत्साध्यविजयादेर्भोक्ता ऽपि तु स्वाम्येव । एवं देवता अधिष्ठात्र्योपि न भोक्त्र्यस्तासां तावन्मात्रस्य श्रुतत्वात् । भोक्ता तु जीव एव । न च नरादिशरीरोचितं दुःखबहुलमुपभोगं सुखमय्यो देवता अर्हन्ति । तस्मात्प्राणानामधिष्ठात्र्यो देवता इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

तइन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

मा भूत्प्राणो वृत्तिरिन्द्रियाणामिन्द्रियाण्येवास्य ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति । तद्भावाभावानुविधायिभावाभावत्वमिन्द्रियाणां श्रुत्यनुभवसिद्धं, तथा च प्राणशब्दस्यैकस्यान्याय्यमनेकार्थत्वं न भविष्यति । वृत्तीनां वृत्तिमतस्तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्त्वान्तरत्वे त्विन्द्रियाणां प्राणशब्दस्यानेकार्थत्वं प्रसज्येत । इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा । न च मुख्यसंभवे लक्षणा युक्ता जघन्यत्वात् । न च भेदेन व्यपदेशो भेदसाधनमेतस्माज्जायते प्राण इत्यादिः मनसोपीन्द्रियेभ्यो

स्ति भेदेन व्यपदेश इत्यनिन्द्रियत्त्वप्रसङ्गः। स्मृतिवशात्तु त-स्येन्द्रियत्वे इन्द्रियाणामपि प्राणाद्भेदेन व्यपदिष्टानामप्यस्ति प्राणस्वभावत्वे हन्ता'स्यैव रूपमसामे'ति श्रुतिः। तस्मादुपपत्तेः श्रुतेश्च प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न तत्त्वान्तराणीति प्राप्तम्। एवं प्राप्तउच्यते। मुख्यात्प्राणात्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि तत्रतत्र भेदेन व्यपदेशात्। मृत्युप्राप्ताप्राप्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गश्रुतेः। अर्थक्रियाभेदाच्च देहधारणं हि प्राणस्य क्रिया ऽर्थालोचनमनने चेन्द्रियाणां न च तद्भावाभावानुविधानं तद्वृत्तितामावहति। देहेन व्यभिचारात् प्राणादयो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो न च देहात्मानः। या ऽपि च प्राणरूपतामिन्द्रियाणामभिदधाति श्रुतिः। तत्रापि पौर्वापर्यालोचनायां भेद एव प्रतीयतइत्युक्तं भाष्यकृता। तस्माद्दुक्तश्रुतिविरोधात्पूर्वापरविरोधाच्च प्राणरूपताभिधानमिन्द्रियाणां प्राणायत्ततया भाक्तं गमयितव्यम्। मनसस्त्विन्द्रियत्वे स्मृतेरवगते क्व चिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादानं गोबलीवर्दन्यायेन। अथ वेन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयत्वान्मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्भेदेनाभिधानम्। न च प्राणे व्यपदेशभेदबाहुल्यं तथा नेतुं युक्तम्। प्राणरूपताश्रुतेश्च गतिर्दर्शिता तथा ज्येष्ठे प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु ततस्तत्त्वान्तरेषु लाक्षणिकः प्राणशब्द इति युक्तम्। न च मुख्यत्वानुरोधेनावगतभेदयोरैक्यं युक्तं मा भूद्गङ्गादीनां तीरादिभिरैक्यमिति। अन्ये तु भेदशब्दाध्याहारभिया भेदश्रुतेस्चेति पौनरुक्त्यभिया च तच्छब्दस्य चानन्तरोक्तपरामर्श-

कत्वादन्यथा वर्णयांचक्रुः। किमेकादशैव वागादय इन्द्रियाण्याहो प्राणोऽपीति विशये इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं तथा च वागादिवत्प्राणस्यापीन्द्रलिङ्गतास्ति। न च रूपादिविषयालोचनकरणतेन्द्रियता, ऽऽलोकस्यापीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्। तस्माल्लौकिकमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रियमिति वागादिवत्प्राणोऽपीन्द्रियमिति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ऽभिधीयते। इन्द्रियाणि वागादीनि श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र। कुतः। तेनेन्द्रियशब्देन तेषामेव वागादीनां व्यपदेशात्। नहि मुख्ये प्राणइन्द्रियशब्दो दृष्टचरः। इन्द्रलिङ्गता तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं यथा गच्छतीति गौरिति प्रवृत्तिनिमित्तं तु देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकरणत्वम्। इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यद्देहानुग्रहोपघाताभ्यां तदनुग्रहोपघातौ। तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः। तस्माद्रूढेर्वागादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति सिद्धम्। भाष्यकारीयं त्वधिकरणं भेदश्रुतेरित्यादिषु सूत्रेषु नेयम्॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्॥ २०॥

सत्प्रक्रियायां तत्तेज ऐक्षतेत्यादिना संदर्भेण तेजोबन्नानां सृष्टिं विधायोपदिश्यते। सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतंत्रिवृतमेकैकां करवाणीति। अस्यार्थः। पूर्वोक्तं बहुभवनमीक्षणप्रयोजनमद्यापि सर्वथा न निष्पन्नमिति पुनरीक्षां कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुद्दिश्य

कथं हन्तेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजआद्यास्तिस्रो देवताः पूर्वसृष्टावनुभूतेन संप्रति स्मरणसन्निधापितेन जीवेन प्राणधारणकर्त्रात्मनानुप्रविश्य बुद्ध्यादिभूतमात्रायामादर्शइव मुखबिम्बं तोयइव चन्द्रमसो बिम्बं छायामात्रतयानुप्रविश्य नाम च रूपं च ते व्याकरवाणि विस्पष्टं करवाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति तासां तिसृणां देवतानां त्रिवृतंत्रिवृतं तेजोबन्नात्मना व्यात्मिकांव्यात्मिकामेकैकां देवतां करवाणीति। तत्र संशयः। किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहो परमेश्वरकर्तृकमिति। यदि जीवकर्तृकं तत आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहितेत्यादिश्रुतिविरोधादनध्यवसायः। अथ परमेश्वरकर्तृकं, ततो न विरोधः। तत्र डित्थडपित्थादिनामकरणे च घटपटादिरूपकरणे च जीवकर्तृत्वदर्शनात्। इहापि त्रिवृत्करणे नामरूपकरणे चास्ति संभावना जीवस्य तथा च योग्यत्वादनेन जीवेनेति व्याकरवाणीति प्रधानक्रियया संबध्यते, न त्वानन्तर्यादनुप्रविश्येत्यनेन संबध्यते। प्रधानपदार्थसंबन्धो हि साक्षात्सर्वेषां गुणभूतानां पदार्थानामौत्सर्गिकस्तादर्थ्यात्तेषाम्। तस्य तु क्वचित्साक्षादसंभवात् परम्पराश्रयणं, साक्षात्संभवस्य योग्यतया दर्शितः। ननु सेयं देवतेति परमेश्वरकर्तृत्वं श्रूयते, सत्यं, प्रयोजकतया तु तद्भविष्यति। यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीति। यदि पुनरस्य साक्षात्कर्तृभावो भवेदनेन जीवेनेत्यनर्थकं स्यात्। नहि जीवस्यान्यथाकरणभावो भवितुमर्हति। प्रयोजककर्तस्त

साक्षात्कर्ता करणं भवति प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तुर्व्यापनात्। तस्मादत्र जीवस्य कर्तृत्वं नामरूपव्याकरणेऽन्यत्र तु परमेश्वरस्येति विरोधादनध्यवसाय इति प्राप्तम्। एवं प्राप्तउच्यते। परमेश्वरस्यैवेहापि नामरूपव्याकर्तृत्वमुपदिश्यते न तु जीवस्य, तस्य प्रधानक्रियासंबन्धं प्रत्ययोग्यत्वात्। नन्वन्यत्र डित्थडपित्थादिनामकर्मणि घटशरावादिरूपकर्मणि च कर्तृत्वदर्शनादिहापि योग्यता संभाव्यतइति चेत्। न। गिरिनदीसमुद्रादिनिर्माणासामर्थ्येनार्थापत्त्यभावपरिच्छिन्नेन संभावनापबाधनात्। तस्मात्परमेश्वरस्यैवात्र साक्षात्कर्तृत्वमुपदिश्यते न जीवस्यानुप्रविश्येत्यनेन तु सन्निहितेनास्य संबन्धो योग्यत्वात्। न चानर्थक्यं त्रिवृत्करणस्य भोक्तृजीवार्थतया तदनुप्रवेशा(१)भिधानस्यार्थवत्त्वात्। स्यादेतत्। अनुप्रविश्य व्याकरवाणीति समानकर्तृत्वे क्त्वः स्मरणात्प्रवेशनकर्तुर्जीवस्यैव व्याकर्तृत्वमुपदिश्यतेऽन्यथा तु परमेश्वरस्य व्याकर्तृत्वे जीवस्य प्रवेष्टृत्वे भिन्नकर्तृकत्वेन क्त्वः प्रयोगो व्याहन्येतेत्यत्राह। "न च जीवो नामे" ति। अतिरोहितार्थमन्यत्॥

मांसादिभौमं यथा शब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

अत्र भाष्यकृतोत्तरसूत्रशेषतया सूत्रमेतद्विषयोपदर्शनपरतया व्याख्यातं शङ्कानिराकरणार्थत्वमप्यस्य शक्यं वक्तुम्।

---

(१) तदनुवेशा—पा० २।

तथाहि, योऽन्नस्याणिष्ठो भागस्तन्मनस्तेजसस्तु योऽणिष्ठो भागः स वागित्यत्र हि काणादानां सांख्यानां चास्ति विप्रतिपत्तिस्तत्र काणादा मनो नित्यमाचक्षते । सांख्यास्त्वाहंकारिके वाङ्मनसे । अन्नभागतावचनं त्वस्यान्नसंबन्धलक्षणार्थम्(१) । अन्नोपयोगे हि मनः स्वस्थं भवति । एवं वाचो ऽपि पाटवेन तेजस्साम्यमभ्यूहनीयम् । तत्रेदमुपतिष्ठते । "मांसादीति" । वाङ्मनसइति वक्तव्ये मांसाद्यभिधानं सिद्धेन सह साध्यस्योपन्यासो दृष्टान्तलाभाय । यथा मांसादिभौमाद्येवं वाङ्मनसे अपि तैजसभौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । न तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्ति किंचिन्नित्यम् । ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञाव्याघातात्, बहुश्रुतिविरोधाच्च । नाप्याहंकारिकमहंकारस्य सांख्याभिमतस्य तत्त्वस्याप्रामाणिकत्वात् । तस्मादसति बाधके श्रुतिराञ्जसी नान्यथा कथं चिन्नेतुमुचितेति कं चिद्दोषमित्युक्तं तद्दोषतां दर्शयत्यत्राह पूर्वपक्षी । "यदि सर्वमेवे"ति ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

त्रिवृत्करणविशेषेपि यस्य च यत्र भूयस्त्वं तेन तस्य व्यपदेश इत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
समाप्तश्चायमध्यायः ॥ शुभम् ॥

(१) संबन्धोपलक्षणार्थम्—पा० २ ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयतृतीयाध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणं संबन्धं दर्शयन् सुखावबोधार्थ(१)मर्थसंक्षेपमाह । "द्वितीयेऽध्याय" इति । स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधपरिहारेण हि अनध्यवसायलक्षणमप्रामाण्यं परिहृतं तथा च प्रामाण्ये निश्चलीकृते तार्तीयो विचारो भवत्यन्यथा तु निर्बीजतया न सिध्येदिति । अवान्तरसङ्गतिं दर्शयितुं तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि चेत्युक्तम् । अध्यायार्थसंक्षेपमुक्त्वा पादार्थसंक्षेपमाह । "तत्र प्रथमे तावत्पाद" इति । तस्य प्रयोजनमाह । "वैराग्ये"ति । पूर्वापरपरिशोधनाय भूमिकामारचयति । "जीवो मुख्यप्राणसचिव" इति । "करणोपादानवद् भूतोपादानस्याश्रुतत्वा"दिति । अत्र च करणोपादानश्रुत्यैव भौतिकत्वात्करणानां भूतोपादानसिद्धेरिन्द्रियोपादानातिरिक्तभूतविवक्षयाधिकरणारम्भः । यदि भूतान्यादाया(२)गमिष्यत्तदा तदपि करणोपादानवदेवाश्रोष्यत् । न च श्रूयते, तस्मान्न भूतपरिष्वक्तो रंहत्यपि तु करणमात्रपरिष्वक्तः । नह्यागमैकगम्येऽर्थे तदभावः प्रमेयाभावं न परिच्छेत्तुमर्हति । न च देहान्तरारम्भान्यथानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रंहणकल्पनेति युक्तमित्याह । "सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रा" इति । "द्युपर्जन्ये"ति । इह हि कायारम्भणमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं

---

(१) सुखबोधार्थ—पा० २ ।
(२) भूतान्युपादाया—पा० १ । २ ।

श्रद्धादित्वेन पञ्चधा प्रविभज्य पञ्चसु द्युप्रभृतिषु अग्निषु होतव्यत्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्षन्त्याह श्रुतिः। 'असौ वाव लोको गौतमाग्नि'रित्यादि। अत्र सायंप्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयआदिसाधने श्रद्धापूर्वमाहवनीयाग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गभाविते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोत्क्राम्य द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूते द्रवद्रव्यपयःप्रभृत्यपसंबन्धादप्शब्दवाच्ये श्रद्धाहेतुकत्वाच्च श्रद्धाशब्दवाच्ये तयोराहुत्योरधिकरणमग्निरन्ये च समिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गा रूपकत्वेन निर्दिश्यन्ते। असौ वाव द्युलोको गौतमाग्निः। यथाग्निहोत्राधिकरणमाहवनीय एवं श्रद्धाशब्दवाच्याग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा या आपः श्रद्धाभावितास्तदधिकरणं द्युलोकः। अस्यादित्य एव समित् तेन हीद्धोसौ द्युलोको दीप्यतेऽतः समिन्धनात् समित् तस्यादित्यस्य रश्मयो धूमा इन्धनादिवादित्याद्रश्मीनां समुत्थानादहरर्चिप्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च। चन्द्रमा अङ्गारोर्चिषः प्रशमेऽभिव्यक्तेः। नक्षत्राण्यस्य विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽङ्गारस्यावयवाइव विप्रकीर्णतासामान्याद्विस्फुलिङ्गास्तदेतस्मिन्नग्नौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अधिदैवम्। श्रद्धां जुह्वति श्रद्धा चोक्ता। पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवताविशेषस्तस्य वायुरेव समित् वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात्। अभ्रं धूमः धूमकार्यत्वात् धूमसादृश्याच्च विद्युदर्चिः प्र-

काशसामान्यात् । अग्निरङ्गाराः काठिन्यादियुत्संबन्धाच्च । गर्जितं मेघानां विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णतासामान्यात् । तस्मिन्देवा यजमानप्राणा अग्निरूपाः सोमं राजानं जुह्वति तस्य सोमस्याहुतेर्वर्षं भवति । एतदुक्तं भवति । श्रद्धाख्या आपो द्युलोकमाहुतित्वेन प्रविश्य चन्द्राकारेण परिणताः सत्यो द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्नौ हुता वृष्टित्वेन परिणमन्त इति । पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्य पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित्संवत्सरेण कालेन हि समिद्धा भूमिर्व्रीह्यादिनिष्पत्तये कल्पते । आकाशो धूमः पृथिव्यग्नेरुत्थितइवाकाशो दृश्यते रात्रिरर्चिः पृथिव्याः श्यामाया अनुरूपा श्यामतया रात्रिरग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गाराः प्रगे रात्रिरूपार्चिःशमने उपशान्तानां प्रसन्नानां दिशां दर्शनात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसाम्यात्त(१)स्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ श्रद्धासोमपरिणामक्रमेणागता आपो वृष्टिरूपेण परिणता देवा जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि भवति । पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समिद्वाचा खल्वयं ताल्वाद्यष्टस्थानस्थितया वर्णपदवाक्याभिव्यक्तिक्रमेणार्थजातं प्रकाशयन् समिध्यते । प्राणो धूमः धूमवन्मुखान्निर्गमाद् जिह्वाचिर्लोहितत्वसाम्याच्चक्षुरङ्गाराः प्रभाश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वात् । ता एवापः श्रद्धादिपरिणामक्रमेणागताः व्रीह्यादिरूपैः परिणताः सत्यः पुरुषेऽग्नौ हुतास्तासां परिणामो रेतः संभवति । योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् तेन

(१) सामान्यात्त—पा० १ ।

हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसंभवादुपमन्त्रणस्य लोमानि वा धूमः योनिरर्चिर्लोहित-त्वात् यदन्तः करोति मैथुनं ते ऽङ्गारा अभिनन्दाः सुख-लवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जु-ह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति। एवं श्रद्धासोमवर्षान्न रेतो हवनक्रमेण योषाग्निं प्राप्यापो गर्भाख्या भवन्ति। तत्राप्-सम(१)वायित्वादापः पुरुषवचसो भवन्ति पञ्चम्यामाहुताविति। यतः पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तस्मा-दद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। एतदुक्तं भवति। श्रद्धाशब्दवाच्या आप इत्यग्रे वक्ष्यति तासां त्रिवृत्कृत-तया तेजोन्नाविनाभावेनाब्ग्रहणेन तेजोन्नयोरपि संग्रह इत्येतदपि वक्ष्यते। यद्यप्येतावतापि भूतवेष्टितस्य जीवस्य रंहणं नावगम्यते तेजोबन्नानां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवच-स्त्वमात्रश्रवणात्, तथापीष्टादिकारिणां धूमादिना पितृया-णेन यथा चन्द्रलोकप्राप्तिकथनपरया ऽऽकाशाच्चन्द्रमस-मेष सोमो राजेति श्रुत्या सह श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीत्यस्याः श्रुतेः समानत्वाद्ग-म्यते भूतपरिष्वक्तो रंहतीति। तथाहि। या एवापो हुता द्वितीयस्यामाहुतौ सोमभावं गतास्ताभिरेष परिष्वक्तो जीव इष्टादिकारी चन्द्रभूयं गतश्चन्द्रलोकं प्राप्त इति। ननु स्व-तन्त्रा आपः श्रद्धादिक्रमेण सोमभावमाप्नुवन्तु नाभिरपरि-ष्वक्त एव तु जीवः सेन्द्रियमात्रो गत्वा सोमभावमनुभवतु

(१) तत्राप्सु सम—पा० १ । २ ।

को दोषः। अयं दोषः। यतः श्रुतिसामान्यातिक्रम इति। एवं हि श्रुतिसामान्यं कल्पेत यदि येन रूपेण येन च क्रमेणापां सोमभावस्तेनैव जीवस्यापि सोमभावो भवेत्। अन्यथा तु न श्रुतिसामान्यं स्यात्। तस्मात्परिष्वक्तापरिष्वक्तरंहणविशये श्रुतिसामान्यानुरोधेन परिष्वक्तरंहणं निश्चीयते। अतो दधिपयःप्रभृतयो द्रवभूयस्त्वादापो हुताः सूक्ष्मीभूता इष्टादिकारिणमाश्रिता नेन्धनेन विधिना देहे हूयमाने हुताः सत्य आहुतिमय्य इष्टादिकारिणं परिवेष्ट्य स्वर्गं लोकं नयन्तीति। चोदयति। "नन्वन्या श्रुति"रिति। अयमर्थः। एवं हि सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहेत् यद्यस्य स्थूलं शरीरं रंहतो न भवेत्। अस्ति त्वस्य वर्तमानस्थूलशरीरयोगः आदेहान्तरप्राप्तेस्तृणजलायुकानिदर्शनेन, तस्मान्निदर्शनश्रुतिविरोधान्न सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतीति, परिहरति। "तत्रापी"ति। न तावत्परमात्मनः संसरणसंभवः। तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् किंतु जीवानाम्। परमात्मैव चोपाधिकल्पितावच्छेदो जीव इत्याख्यायते, तस्य च देहेन्द्रियादेरुपाधेः प्रादेशिकत्वान्न तत्र संदेहान्तरं गन्तुमर्हति। तस्मात्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतिकर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तव्यः। प्राप्तव्यो यो देहस्तद्विषयाया भावनाया उत्पादनाया दीर्घीभावमात्रं जलुकयोपमीयते। सांख्यानां कल्पनामाह। "व्यापिनां करणाना"मिति। आहंकारिकत्वात्करणानामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वात्करणानामपि व्यापितेत्यर्थः। बौद्धानां कल्पनामाह। "केवल-

स्यैवात्मन" इति । आलयविज्ञानसंतान आत्मा तस्य वृत्तिः षट्प्रवृत्तिविज्ञानानि पञ्चेन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनवानि जायन्ते । कणभुक्कल्पनामाह । "मन एव चे"ति । भोगस्थानं भोगायतनं शरीरमभिनवमिति यावत् । दिगम्बरकल्पनामाह । "जीव एवोत्प्लुत्ये"ति । आदिग्रहणेन लोकायतिकानां कल्पनां संगृह्णाति ते हि शरीरात्मवादिनो भस्मीभावमात्मन आहुर्न कस्य चिद्गमनमिति । चोदयति । "ननूदाहृताभ्या"मिति । अत्र सूत्रेणोत्तरमाह ।

आत्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तेजसः कार्यमशितपीताहारपरिपाकः । अपां कार्यं स्वेदस्वेदादि । पृथिव्याः कार्यं गन्धादि । यस्तु गन्धस्वेदपाकप्राणावकाशदानदर्शनाद्देहस्य पाञ्चभौतिकत्वं पश्यंस्ते जोबन्नात्मकत्वेन त्र्यात्मकत्वेन परितुष्यति । तं प्रत्याह । "पुनश्च त्र्यात्मक" इति । वातपित्तश्लेष्मभिस्त्रिभिर्धातुभिः शरीरधारणात्मकैस्त्रिधातुत्वात् । अतो न स देहो भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । अब्ग्रहणनियमस्तर्हि कस्मादित्यत आह । "तस्माद्भूयस्त्वापेक्ष" इति । पृथिवीधातुवर्जमितरतेज आद्यपेक्षया कार्यस्य शरीरस्य लोहितादिद्रवभूयस्त्वात्तत्कारणयोश्चोपादाननिमित्तयोर्द्रवभूयस्त्वादपां पुरुषवचस्त्वोक्तिर्नपुनर्भूतान्तरनिरासार्था ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां जीवद्देहे साश्रयत्वमवगतं गच्छति जीवद्देहे तदनुविधायिनः प्राणा अपि गच्छन्तीति दृष्ट,मतः षाट्कौ-

शिका देहादुत्क्रामन्तः कस्मिंश्चिदुत्क्रामत्युत्क्रामन्ति । स चै-षामनुविधेयः सूक्ष्मो देहो भूतेन्द्रियमय इति गम्यते । नहीन्द्रियमात्राश्रयत्वमेषां दृष्टं यतस्तन्मात्राश्रयाणां गति-रुपपद्येतेति ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतिरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

आवितेपि स्पष्टे जीवस्य प्राणैः सह गमने ऽग्न्यादिग-तिशङ्का श्रुतिविरोधोत्थापनार्था । अत्र हि लोमकेशयो-रोषधिवनस्पतिगमनं दृष्टविरोधाद्भाक्तं तावदभ्युपेयम् । एवं च तन्मध्यपतितत्वेन तेषामपि श्रुतिविरोधाद्भाक्तत्वमेवोचि-तमिति । भक्तिश्चोपकारनिवृत्तिरुक्ता ॥

प्रथमे ऽश्रावणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रथमायामा-हुतौ अनपां श्रद्धाया होतव्यताभिधानमसंबद्धमनुपपन्नं च । नहि यथा पश्वादिभ्यो हृदयाद्योवयवा अवदाय निष्कृष्य हूयन्ते । एवं श्रद्धा बुद्धिप्रसादलक्षणा निष्कष्टुं वा होतुं वा शक्यते (१) । न चाप्येवमौत्सर्गिकी कारणानुरूपता कार्यस्य युज्यते । तस्माद्भक्त्यायमप्सु श्रद्धाशब्दः प्रयुक्त इति । अत एव(२) श्रुति"रापोहे"ति ॥

(१) शक्या—पा० ३ ।
(२) अत एवाह—पा० ३ ।

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः । अग्निहोत्रे षट्सूत्क्रान्तिगतिप्रतिष्ठातृप्तिपुनरावृत्तिलोकंप्रत्युत्थायिष्वग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गेषु प्रश्नाः षट्, तेषां यः समाहारः षण्णां सा षट्प्रश्नी, तस्या निरूपणं प्रतिवचनम् । सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते । "कथं पुन"रिति । सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति । एवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीति क्रियासमभिहारेणाप्यायनापक्षयौ यथा सोमस्य तथा भक्षयन्ति । सोममयान् लोकानित्यर्थः । अत उत्तरं पठति ।

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

कर्मजनितफलोपभोगकर्ता ह्यधिकारी न पुनरुपभोग्यस्तस्माच्चन्द्रसालोक्यमुपगतानां देवादिभक्ष्यत्वे स्वर्गकामो यजेतेति यागभावनायाः कर्त्रपेक्षितोपायतारूपविधिश्रुतिविरोधादन्नशब्दो भोक्तॄणामेव सतां देवोपजीवितामात्रेण भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्वणनिगरणाभ्यां मुख्य इति । अत्रैवार्थे श्रुत्यन्तरं संगच्छतइत्याह । 'तथा हि दर्शयति' श्रुतिरनात्मविदामनात्मवित्त्वादेव पशुवद्देवोपभोग्यतां न तु चर्वणीयतया । यथा हि बलीवर्दादयो भुञ्जाना अपि स्वफलस्वामिनो हलादिवहनेनोपकुर्वाणा भोग्या, एवं पर-

मतत्त्वमविद्वांस इष्टादिकारिण इह दधिपयःपुरोडाशादिना ऽमुष्मिंश्च लोके परिचारकतया देवानामुपभोग्या इति श्रुत्यर्थः। अथ वा 'अनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयतीत्यस्यान्या व्याख्या'। आत्मवित् पञ्चाग्निविद्यावित्, न आत्मवित् अनात्मवित्। यो हि पञ्चाग्निविद्यां न वेद तं देवा भक्षयन्ती निन्द्यते पञ्चाग्निविद्यां स्तोतुं तस्या एव प्रकृतत्वात्। तदनेनोपचारस्य प्रयोजनमुक्तम्। उपचारनिमित्तमनुपपत्तिमाह। "तथा हि" "दर्शयति"। श्रुतिर्भोक्तृत्वम्। "स सोमलोके विभूतिमनुभूये"ति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

"यावत्संपातमुषित्वे"ति। यावदुपबन्धाद्यत्किं चेह करोत्ययमिति च यत्किं चेह कर्म कृतं तस्यान्तं प्राप्येति श्रवणात्। प्रायणस्य चैकप्रघट्टकेन सकलकर्माभिव्यञ्जकत्वात्। न खल्वभिव्यक्तिनिमित्तस्य साधारण्ये ऽभिव्यक्तिनियमो युक्तः। फलदानाभिमुखीकरणं चाभिव्यक्तिस्तस्मात्समस्तमेव कर्मफलमुपभोजितवत् स्वफलविरोधि च कर्म। तस्माच्छ्रुतेरुपपत्तेश्च निरनुशयानामेव चरणादाचारादवरोहो न कर्मण आचारकर्मणी च श्रुतेः प्रसिद्धभेदे। यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति। तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्याचारमेव योनिनिमित्तमुपदिशति। न तु कर्म रतां वा कर्मशीले द्वे अप्यविशेषेणानुशयस्तथापि यद्यप्यय-

मिष्टापूर्तकारी स्वयं निरनुशयो भुक्तभोगत्वात्तथापि पित्रादिगतानुशयवशात्तद्विपाकान् जात्यायुर्भोगांश्चन्द्रलोकादवरुह्यानुभविष्यति । स्मर्यते ह्यन्यस्य सुकृतदुष्कृताभ्यामन्यस्य तत्संबन्धिनस्तत्फलभागिता । 'पतत्यर्द्धशरीरेण यस्य भार्या सुरां पिबे'दित्यादि । तथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादेः पितापुत्रादिगामिफलश्रुतिः । तस्माद्यावत् संपातमित्युपक्रमानुरोधाद्यत्किं चेह करोतीति च श्रुत्यन्तरानुसाराद्रमणीयचरणत्वं संबन्ध्यन्तरगतमिष्टापूर्तकारिणि भाक्तं गमयितव्यम् । तथा च निरनुशयानामेव भुक्तभोगानामवरोह इति प्राप्ते, उच्यते । येन कर्मकलापेन फलमुपभोजितं तस्मिन्नतीतेपि सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्याम् । प्रत्यक्षदृष्टा श्रुतिर्दृष्टशब्दवाच्या । स्मृतिश्चोपन्यस्ता । अथ वा दृष्टशब्देनोच्चावचरूपो भोग(१)उच्यते । अयमभिसंधिः । कपूयचरणा रमणीयचरणा इत्यवरोहतामेतद्विशेषणम् । न च सति मुख्यार्थसंभवे संबन्धिमात्रेणोपचरितार्थत्वं न्याय्यम् । न चोपक्रमविरोधाच्छ्रुत्यन्तरविरोधाच्च मुख्यार्थासंभव इति सांप्रतम् । दत्तफलेष्टापूर्तकर्मापेक्षया ऽपि यावत्पदस्य यत्किंचेतिपदस्य चोपपत्तेः । नहि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति यावज्जीवमाहारविहारादिसमयेपि होमं विधत्ते, नापि मध्याह्नादावपि तु सायंप्रातःकालापेक्षया । सायंप्रातःकालविधानसामर्थ्यात्कालस्य चानुपादेयतयानङ्गस्यापि निमित्तानुप्रवेशात्तत्रैवमिति चेत् । न । इहापि रमणीयचरणा

(१) रूपः संभोग—पा० ३ ।

इत्यादेर्मुख्यार्थत्वानुरोधात्तदुपपत्तेः । तत्किमिदानीमुपसंहारानुरोधेनोपक्रमः संकोचयितव्यः । नेत्युच्यते । नह्यसावुपसंहारानुरोधेऽप्यसंकुचद्वृत्तिरुपपत्तुमर्हति । नहि यावन्तः संपाता यावतां वा पुंसां संपातास्ते सर्वे तत्रेष्टादिकारिणा भोगेन क्षयं नीयन्ते । पुरुषान्तराश्रयाणां कर्माशयानां तद्भोगेन क्षये ऽतिप्रसङ्गात् । चिरोपभुक्तानां च कर्माशयानामसतां चन्द्रमण्डलोपभोगेनानपयनात् । तथा च स्वयं संकुचन्ती यावच्छ्रुतिरुपसंहारानुरोधप्राप्तमपि संकोचनमनुमन्यते। एतेन यत्किं चेह करोतीत्यपि व्याख्यातम् । अपि चेष्टापूर्तकारीह जन्मनि केवलं न तन्मात्रमकार्षीत् । अपि तु गोदोहनेनापः प्रणयन् पशुफलमप्यपूर्वं समचैषीद्देवमहर्निशं च वाङ्मनःशरीरचेष्टाभिः पुण्यापुण्यमिहामुत्रोपभोग्यं संचितवतो न मर्त्यलोकादिभोग्यं चन्द्रलोके भोग्यं(१) भवितुमर्हति। न च स्वफलविरोधिनोनुशयस्य ऋते प्रायश्चित्तादात्मज्ञानाद्वा ऽदत्तफलस्य ध्वंसः (२) संभवति । तस्मात्तेनानुशयेनायमनुशयवान् परावर्ततइति श्लिष्टम् । न चैकभविकः कर्माशय इत्यग्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । अन्ये तु सकलकर्मक्षये परावृत्तिशङ्का निर्बीजेति मन्यमाना अन्यथाधिकरणं वर्णयाचक्रुरित्याह । "केचित्तावदाहु"रिति । अनुशयोऽत्र दत्तफलस्य कर्मणः शेष उच्यते । तत्रेदमिह विचार्यते, किं दत्तफलानामिष्टापूर्तकर्मणामवशेषादिहावर्तन्ते उत तान्युपभोगेन निरवशेषं

(१) चन्द्रलोकोपभोग्यं—पा० ३ ।

(२) स्वयं विनाशः—पा० ३ ।

क्षपयित्वा ऽनुपभुक्तकर्मवशादिहावर्तन्तइति। तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकाषं कषितत्वान्निरनुशया एवानुभुक्तकर्मवशादावर्तन्तइति प्राप्तउच्यते। "सानुशया एवावर्तन्त"इति। कुतः। दृष्टानुसारात्। यथा भाण्डस्थे मधुनि सर्पिषि वा क्षालिते ऽपि भाण्डलेपकं तच्छेषं मधु वा सर्पिर्वा न क्षालयितुं शक्यमिति दृष्टमेवं तदनुसारादेतदपि प्रतिपत्तव्यम्। न चावशेषमात्राच्चन्द्रमण्डले तिष्ठासन्नपि स्थातुं पारयति। यथा सेवको हास्तिकाश्वीयपदातिव्रातपरिवृतो महाराजं सेवमानः कालवशाच्छत्रपादुकावशेषो न सेवितुमर्हतीति दृष्टं तन्मूला च लौकिकी स्मृतिरिति दृष्टस्मृतिभ्यां सानुशया एवावर्तन्तइति। तदेतद्दूषयति। "न चैतदिति"। एवकारे प्रयोक्तव्ये इवकारो गुडजिह्विकया प्रयुक्तः शब्दैकगम्येऽर्थे न सामान्यतोदृष्टानुमानावसर इत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम्। पूर्वपक्षहेतुमनुभाषते। "यदप्युक्तं प्रायण"मिति। दूषयति। "तदप्यनुशयसद्भावे"ति। रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यादिकयानुशयप्रतिपादनपरया श्रुत्या विरुद्धमित्यर्थः। "अपि चे"त्यादि। इह जन्मनि हि पर्यायेण सुखदुःखे भुज्यमाने दृश्येते युगपच्चेदेकप्रघट्टकेन। प्रायणेन सुखदुःखफलानि कर्माणि व्यज्येरन्। युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन्। तस्मादुपभोगपर्यायदर्शनाद् बलीयसा दुर्बलस्याभिभवः कल्पनीयः। एवं विरुद्धजातिनिमित्तोपभोगफलेष्वपि कर्मसु द्रष्टव्यम्। न चाभिव्यक्तं च कर्मफलं न दत्ते इति च संभवति। फलोपजनाभिमुख्यं

हि कर्मणामभिव्यक्तिः । अपि च प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वे स्वर्गनरकतिर्यग्योनिगतानां जन्तूनां तस्मिन् जन्मनि कर्मस्वनधिकारान्नापूर्वकर्मोपजनः पूर्वकृतस्य कर्माशयस्य प्रायणाभिव्यक्ततया फलोपभोगेन प्रक्षयान्नास्ति तेषां कर्माशय इति न ते संसरेयुः । न च मुच्येरन्नात्मज्ञानाभावादिति कष्टामवताविष्टा दशाम् । न च स्वसमवेतमेव प्रायणेनाभिव्यज्यते ऽपूर्वं न परसमवेतं येन पित्रादिगतेन कर्मणा वर्तेरन्निति । शेषं सुगमम् ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

अनेन निरनुशया एवावरोहन्तीति पूर्वपक्षबीजं निगूढमुद्वाप्य(१) निरस्यति । यद्यपि

'अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः ॥' इति

स्मृतेः शीलमाचारो ऽनुशयाद्भिन्नस्तथाप्यस्यानुशयाङ्गतया ऽनुशयोपलक्षणत्वं कार्ष्णाजिनिराचार्यो मेने । तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात्सिद्धं सानुशयानामेवावरोहणमिति ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

'आचारहीनं न पुनन्ति वेदा' इति हि स्मृत्या वेदपदन

(१) मुत्थाप्य—पा० ३ ।

वेदार्थमुपलक्षयन्त्या वेदार्थानुष्ठानशेषत्वमाचारस्योक्तं न तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य साधनं, तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारकतया ऽऽचारस्य नानर्थक्यं क्रत्वर्थस्य । तदनेन समिदादिवदाचारस्य क्रत्वर्थत्वमुक्तं, संप्रति स्नानादिवत्पुरुषार्थत्वे पुरुषसंस्कारत्वेऽप्यदोष इत्याह । "पुरुषार्थत्वेप्याचारस्ये"ति । तदेवं चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वोनुशयो लक्षित इत्युक्तम् ॥ बादरिस्तु मुख्य एव चरणशब्दः कर्मणीत्याह ।

सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायो गोबलीवर्दन्यायः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

ये चैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति कौषीतकिनां समाम्नानाद्देहारम्भस्य च चन्द्रलोकगमनमन्तरेणानुपपत्तेः । पञ्चम्यामाहुताविव्याहुतिसंख्यानियमात् । तथाहि द्युसोमवृष्ट्यन्नरेतःपरिणामक्रमेण ता एवापो योषिदग्नौ हुताः पुरुषवचसो भवन्तीत्यविशेषेण श्रुतम् । न चैतन्मनुष्याभिप्रायं कपूयचरणाः श्वयोनिमित्यमनुष्यस्यापि श्रवणात् । गमनागमनाय च देवयानपितृयाणयोरेव मार्गयोराम्नानात् पथ्यन्तरस्याश्रुतेर्जायस्वम्रियस्वेति तृतीयं स्थानमिति च स्थानत्वमात्रेणावगमात् पथित्वेनाप्रतीतेः । चन्द्रलोकादवतीर्णानामपि च तत्स्थानत्वसंभवादसंपूरणेन प्रतिवचनोपपत्तेः । अनन्यमार्गतया च तद्भोगविरहिणामपि

ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीतिवत् संयमनादिषु यमवश्यतायै चन्द्रलोकगमनोपपत्तेः। न कतरेण च नेत्यस्यासंपूरणप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिषेधपरत्वाभावात्। अनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्ते ऽभिधीयते। सत्यं स्थानतया ऽवगतस्य न मार्गत्वं तथापि वेत्थ यथा ऽसौ लोको न संपूर्यतइत्यस्य प्रतिवचनावसरे मार्गद्वयनिषेधपूर्वं तृतीयं स्थानमभिवदन् असंपूरणाय तत्प्रतिपक्षमाचक्षीत। यदि पुनस्तेनैव मार्गेणागत्य जन्ममरणप्रबन्धवत्स्थानमध्यासीत नैतत्तृतीयं स्थानं भवेत्। नह्यनिष्टादिकारिणश्चन्द्रमण्डलादवरुह्य रमणीयां निन्दितां वा योनिं प्रतिपद्यमानास्तृतीयं स्थानं प्रतिपद्यन्ते तत्कस्य हेतोः पितृयाणेन पथा ऽवरोहात्। तद्यदि क्षुद्रजन्तवोप्यनेनैव पथा ऽवरोहेयुः। नैतदेषां जन्ममरणप्रबन्धवत् तृतीयं स्थानं भवेत्। ततोवगच्छामः, संयमनं सप्त च यातना भूमीर्यमवशतया प्रतिपद्यमाना अनिष्टादिकारिणो न चन्द्रमण्डलादवरोहन्तीति। तस्माद्ये वैके चेतीष्टादिकारिविषयं न सर्वविषयं पञ्चम्यामाहुताविति च स्वार्थविधानपरं न पुनरपञ्चम्याहुतिप्रतिषेधपरमपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। संयमने त्वनुभूयेति सूत्रेणावरोहापादानतया संयमनस्योपादानाच्चन्द्रमण्डलापादाननिषेध आञ्जसः। तथा च सिद्धान्तसूत्रमेव। पूर्वपक्षसूत्रत्वे तु शङ्कान्तराध्याहारेण कथं चिद्गमयितव्यम्। जीवजं जरायुजम्। संशोकजं संस्वेदजम्॥

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥२२॥

यद्यपि यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यतो न तादात्म्यं स्फुटमवगम्यते तथापि वायुर्भूत्वेत्यादेः स्फुटतरतादात्म्यावगमाद् यथैतमाकाशमित्येतदपि तादात्म्यएवावतिष्ठते। न चान्यस्यान्यभावानुपपत्तिः। मनुष्यशरीरस्य नन्दिकेश्वरस्य देवदेहरूपपरिणामस्मरणादेव देहस्य च नहुषस्य तिर्यक्त्वस्मरणात्। तस्मान्मुख्यार्थपरित्यागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीया। गौण्यां च वृत्तौ लक्षणाशब्दः प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः संभवात्। यथाहुः।

'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता। इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः। "साभाव्यापत्तिः"। समानो भावो रूपं येषां ते सभावास्तेषां भावः साभाव्यं सारूप्यं सादृश्यमिति यावत्। कुतः। उपपत्तेः। एतदेव व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे। "नह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते"। युक्तमेतद्यदेवशरीरमजगरभावेन परिणमते देवदेहसमये ऽजगरशरीरस्याभावात्। यदि तु देवाजगरशरीरे समसमये स्यातां न देवशरीरमजगरशरीरं शिल्पिशतेनापि क्रियते। नहि दधिपयसी समसमये परस्परात्मनी शक्ये संपादयितुं, तथेहापि सूक्ष्मशरीराकाशयोर्युगपद्भावान्न परस्परात्मत्वं भवितुमर्हति। एवं वाय्वादिष्वपि योज्यं, तथा च तद्भावस्तत्सादृश्येनौपचारिको व्याख्येयः। नन्वाकाशभावेन संयोगमात्रं लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्यत आह। "विभुत्वाच्चाकाशेने"ति॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

दुर्निष्प्रपतरमिति दुःखेन निसरणं ब्रूते न तु विलम्बेनेति मन्यते पूर्वपक्षी । विना स्थूलशरीरं न सूक्ष्मशरीरे दुःखभागीति दुर्निष्प्रपतरं विलम्बं लक्षयतीति राद्धान्तः ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

आकाशसारूप्यं वायुधूमादिसंपर्को ऽनुशयिनामुक्त इहेदानीं व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तइति श्रूयते । तत्र संशयः । किमनुशयिनां भोगाधिष्ठानं व्रीहियवादयः स्थावरा भवन्त्याहो स्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेषु संसर्गमात्रमनुभवन्तीति । तत्र मनुष्यो जायते, देवो जायतइत्यादौ प्रयोगे जनेः शरीरपरिग्रहे प्रसिद्धत्वादत्रापि व्रीह्यादिशरीरपरिग्रहएव जनिर्मुख्यार्थ इति व्रीह्यादिशरीरा एवानुशयिन इति युक्तम् । न च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इतिवत् कर्मविशेषासंकीर्तनात्तदभावे व्रीह्यादीनां शरीरभावाभावात् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितानामेव तत्संपर्कमात्रमिति सांप्रतम् । इष्टादिकारिणामिष्टादिकर्मसंकीर्तनादिष्टादेश्च हिंसादोषदूषितत्वेन सावद्यफलतया चन्द्रलोकभोगानन्तरं स्थावरशरीरभोग्यदुःखफलत्वस्याप्युपपत्तेः । न च न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रस्याग्नीषोमीयपशुहिंसाविषयविशेषशास्त्रेण बाधनं सामान्यशास्त्रस्य हिंसासामान्यद्वारेण विशेषोपसर्पणं विलम्बेनेति साक्षाद्विशेषस्पृशः शास्त्रात् शी-

ऽतरप्रवृत्ताद्दुर्बलत्वादिति सांप्रतम् । नहि बलवदित्येव दुर्बलं बाधते, किं तु सति विरोधे । न चेहास्ति विरोधो, भिन्नगोचरचारित्वात् । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति हि क्रतुप्रकरणे समाम्नातं क्रत्वर्थतामस्य गमयति न त्वपनयति निषेधापादितामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां तेनास्तु निषेधादस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुता विधेस्तु क्रत्वर्थता को विरोधः । यथाहुः ।

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धितः ॥ इति ।

तस्माज्जनेर्मुख्यार्थत्वाद् व्रीह्यादिशरीरा अनुशयिनो जायन्त इति प्राप्ते ऽभिधीयते । भवेदेतदेवं यदि रमणीयचरणाः कपूयचरणा इतिवद्व्रीह्यादिष्वनुशयवतां कर्मविशेषः कीर्त्येत । न चैतदस्ति । न चेष्टादेः कर्मणः स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलप्रसवहेतुभावः संभवति, तस्य धर्मत्वेन सुखैकहेतुत्वात् । न च तदङ्गतायाः पशुहिंसाया न हिंस्यादिति निषेधात् क्रत्वर्थाया अपि दुःखफलत्वसंभवः । पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिषेधात् । तथाहि । न हिंस्यादिति निषेधस्य निषेध्याधीननिरूपणतया तदर्थं निषेध्यं तदर्थ एव निषेधो विज्ञायते । न चैतन्नानृतं वदेन्न तौ पशौ करोतीतिवत् कस्य चित्प्रकरणे समाम्नातं येनानृतवदनवदस्य निषेधस्य क्रत्वर्थत्वे निषेधोपि क्रत्वर्थः स्यात् । पशौ निषिद्धयोराज्यभागयोः क्रत्वर्थत्वेन निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेत् । एवं हि सत्याज्यभागरहितैरप्यङ्गान्तरैरा

ज्यभागसाध्यः क्रतूपकारो विज्ञायते। तस्मादनारभ्याधीतेन न हिंस्यादित्यनेनाभिहितस्य विध्युपहितस्य पुरुषव्यापारस्य विधिविभक्तिविरोधाद्दुःखात्मकप्रकृत्यर्थहिंसाकर्मभाव्यत्वपरित्यागेन पुरुषार्थ एव भाव्योवतिष्ठते। आख्यातानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तृव्यापाराभिधानद्वारेणोपस्थापितत्वात् केवलं तस्य रागतः प्राप्तत्वात्तदनुवादेन नञर्थं विधिरूपसंक्रामति, तेन पुरुषार्थो निषेध्य इति तदधीननिरूपणो निषेधोपि पुरुषार्थो भवति। तथा चायमर्थः संपद्यते यत्पुरुषार्थं हननं तन्न कुर्यादिति। क्रत्वर्थस्यापि च निषेधे हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमपि कल्प्येत। न च दृष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्यर्थिनि सति तत्कल्पनास्पदम्। न च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये असति संयोगपृथक्त्वे खादिरतादिवदेकत्र संभवतः। तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधो न क्रत्वर्थत्वमप्यास्कन्दतीति सिद्धसुखफलत्वमेवेष्टादीनां न स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलत्वमपीति। आकाशादिष्विव कर्मव्यापारमन्तरेणाभिलापात्। अनुशयिनां व्रीह्यादिसंयोगमात्रं न तु देहत्वमिति। अयमेवार्थ उत्सर्गापवादकथनेनो(१)पलक्षितः। अपि च मुख्येनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनीति व्रीह्यादिभावमापन्नाः खल्वनुशयिनः पुरुषैरुपभुक्ता रेतःसिग्भावमनुभवन्तीति श्रूयते। तदेतद्व्रीह्यादिदेहत्वे ऽनुशयिनां नोपपद्यते। व्रीह्यादिदेहत्वे हि व्रीह्यादिषु लूनेष्ववहन्तिना

(१) वचनेनो—पा० ३।

फलीकृतेषु च व्रीह्यादिदेहविनाशादनुशयिनः प्रसवेयुरिति कथमनुशयिनां रेतःसिग्भावः संसर्गमात्रे तु संसर्गिषु व्रीह्यादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणो ऽनुशयिनः प्रसवेयुरिति रेतःसिग्भाव उपपद्यते । शेषमुक्तम् ॥

रेतःसिग्योगो ऽथ ॥ २६ ॥

सद्यो जातो हि बालो न रेतःसिग्भवत्यपि तु चिरजातः प्रौढयौवनस्तस्मादपि संसर्गमात्रमिति गम्यते । तत्किमिदानीं सर्वत्रैवानुशयिनां संसर्गमात्रं तथा च रमणीयचरणा इत्यादिषु तथाभाव आपद्येतेति, नेत्याह ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

सुगमम् ।

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

इदानीं तु तस्यैव जीवस्यावस्थाभेदः स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्ध्यर्थं प्रपञ्च्यते । "किं प्रबोधइव स्वप्नेपि पारमार्थिकी सृष्टिराहो स्विन्मायामयी"ति । यद्यपि ब्रह्मणोन्यस्यानिर्वाच्यतया जाग्रत्स्वप्नावस्थागतयोरुभयोरपि सर्गयोर्मायामयत्वं तथापि यथा जाग्रत्सृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते । ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्तु निवर्तते । एवं किं स्वप्नसृष्टिराहो स्वित् प्रतिदिनमेव निवर्ततइति विमर्शार्थः । "द्वयो,"रिहलोकपरलोकस्थानयोः । संधौ भवं संध्यम्(१) । ए-

(१) सन्धौ भवतीति संध्यम् पा० २ ।

ह्यलौकिकचक्षुराद्यव्यापाराद्रूपादिसाक्षात्कारोपजननादनैह-
लौकिकं पारलौकिकेन्द्रियादिव्यापारस्य(१) च भविष्यतो
ऽप्रत्युत्पन्नत्वेन न पारलौकिकम् । न च न रूपादिसाक्षा-
त्कारोस्ति स्वप्नदृशस्तस्मादुभयोर्लोकयोरस्यान्तरालत्वमिति
ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्राक् तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति ।
अयमभिसंधिः । इह हि सर्वाण्येव मिथ्याज्ञानान्युदाहर-
णं तेषां सत्यत्वं प्रतिज्ञायते । प्रकृतोपयोगितया तु स्व-
प्नज्ञानमुदाहृतम् । ज्ञानं यमर्थमवबोधयति स तथैवेति यु-
क्तम् । तथाभावस्य ज्ञानारोहात् । अतथात्वस्य त्वप्रतीय-
मानस्य तथाभावप्रमेयविरोधेन कल्पनानास्पदत्वात् । बाध-
कप्रत्ययादतथात्वमिति चेत् । न । तस्य बाधकत्वासिद्धेः, स-
मानगोचरे हि विरुद्धार्थोपसंहारिणी ज्ञाने विरुध्येते । ब-
लवदबलवत्त्वानिश्चयाच्च बाध्यबाधकभावं प्रतिपद्येते । न
चेह समानविषयत्वं, कालभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथाहि
क्षीरं दृष्टं कालान्तरे दधि भवति, एवं रजतं दृष्टं का-
लान्तरे शुक्तिर्भवेत् । नानारूपं वा तदस्तु । तद्यस्य नी-
रातपक्रान्तिसहितं चक्षुः स तस्य रजतरूपतां गृह्णाति ।
यस्य तु केवलमालोकमात्रोपकृतं, स तस्यैव शुक्तिरूपतां
गृह्णाति । एवमुत्पलमपि नीललोहितं दिवा सौरीभिर्भाभि-
रभिव्यक्तं नीलतया गृह्यते । प्रदीपाभिव्यक्तं तु नक्तं लो-
हिततया । एवमसत्यां निद्रायां सतोपि रथादीन् न गृ-
ह्णाति निद्राणस्तु गृह्णातीति सामग्रीभेदाद्वा कालभेदाद्वा

(१) इन्द्रियव्यापारस्य—पा० ३ ।

विरोधाभावः । नापि पूर्वोत्तरयोर्बलवद्बलवत्त्वनिर्णयः । द्वयोरपि स्वगोचरचारितया समानत्वेन विनिगमनाहेतोरभावात् । तस्मादप्यवश्यमविरोधो व्यवस्थापनीयः । तत्सिद्धमेतत् । विवादास्पदं प्रत्ययाः सम्यञ्चः प्रत्ययत्वाज्जाग्रत्स्तम्भादिप्रत्ययवदिति । इममर्थं श्रुतिरपि दर्शयति । 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते'ति । न च न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्तीति विरोधादुपचरितार्था सृजतइति श्रुतिर्व्याख्येया । सृजतइति हि श्रुतेः, बहुश्रुतिसंवादात्प्रमाणान्तरसंवादाच्च । बलीयस्त्वेन तदनुगुणतया न तत्र रथा इत्यस्या भाक्तत्वेन व्याख्यानात् । जाग्रदवस्थादर्शनयोग्या न सन्ति न तु रथा न सन्तीति । अत एव कर्तृश्रुतिः शाखान्तरश्रुतिरुदाहृता । प्राज्ञकर्तृकत्वाच्चास्य पारमार्थिकत्वं वियदादिसर्गवत् । न च जीवकर्तृकत्वान्न प्राज्ञकर्तृकत्वमिति सांप्रतम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वाज्जीवकर्तृकत्वेपि च प्राज्ञादभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात् । अपि च जाग्रत्प्रत्ययसंवादवन्तोपि स्वप्नप्रत्ययाः केचिद्दृश्यन्ते । तद्यथा । स्वप्ने शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो ब्राह्मणायनः प्रियव्रतं प्रत्याह । प्रियव्रत पञ्चमे ऽहनि प्रातरेवोर्वराप्रायभूमिदानेन नरपतिस्त्वां मानयिष्यतीति, स च जाग्रत्तथा ऽऽत्मनो मानमनुभूय स्वप्नप्रत्ययं सत्यमभिमन्यते । तस्मात्संध्ये पारमार्थिकी सृष्टिरिति प्राप्ते, उच्यते ।

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

इदमत्राकूतम् । न तावत्क्षीरस्येव दधि रजतस्य परिणामः शुक्तिः संभवति । नहि जात्वीश्वरगृहे चिरस्थितान्यपि रजतभाजनानि शुक्तिभावमनुभवन्ति दृश्यन्ते । न चेतरस्य रजतानुभवसमये ऽन्यो ऽनाकुलेन्द्रियो न तस्य शुक्तिभावमनुभवति प्रत्येति च । न चोभयरूपं वस्तु सामग्रीभेदात्तु कदाचिदस्य तोयभावोनुभूयते कदाचिन्मरीचितेति सांप्रतम् । पारमार्थिके ह्यस्य तोयभावे तत्साध्यामुदन्योपशमलक्षणार्थक्रियां कुर्यान्मरीचिसाध्यामपि रूपप्रकाशलक्षणाम् । न मरीचिभिः कस्य चित्तृष्णजा उदन्योपशाम्यति न च तोयमेव द्विविधमुदन्योपशमनमतदुपशमनमिति युक्तम् । तदर्थक्रियाकारित्वव्याप्तं तोयत्वं मात्रयापि तामकुर्वत्तोयमेव न स्यात् । अपि च तोयप्रत्ययसमीचीनत्वायास्य द्वैविध्यमभ्युपेयते तच्चाभ्युपगमेपि न सेद्धुमर्हति । तथाह्यसमर्थविधायातितोयमेतदिति मन्वानो न तृष्णगपि मरीचितोयमभिधावेत् । यथा मरीचीननुभवन् । अथाशक्तं शक्तमभिमन्यमानो ऽभिधावति । किमपराद्धं मरीचिषु तोयविपर्यासेन सर्वजनीनेन यत्तमतिलङ्घ्य विपर्यासान्तरं कल्प्यते । न च क्षीरदधिप्रत्ययवदाचार्यमातुलब्राह्मणप्रत्ययवद्वा तोयमरीचिविज्ञाने समुच्चितावगाहिनी(१)

(१) वबोधिनी—पा० ३ ।

स्वानुभवात्परस्परविरुद्धयोर्बाध्यबाधकभावावभासनात् । तत्रापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं बाध्यमुत्तरं तु बाधकं शुक्तिज्ञानं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य । रजतज्ञानात् प्राक् प्रापकाभावेन शुक्तेरप्राप्तायाः प्रतिषेधासंभवात् पूर्वज्ञानप्राप्तं तु रजतं शुक्तिज्ञानमपबाधितुमर्हति । तदपबाधात्मकं च स्वानुभवादवसीयते । यथाहुः ।

आगामित्वादबाधित्वा परं पूर्वं हि जायते ।
पूर्वं पुनरबाधित्वा परं नोत्पद्यते क्व चित् ॥

न च वर्तमानरजतावभासि ज्ञानं भविष्यत्तामस्या गोचरयन्न भविष्यता स्वसमयवर्तिनीं शुक्तिं गोचरयता प्रत्ययेन बाध्यते कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् । मा नामास्य ज्ञासीत्प्रत्यक्षं भविष्यत्तां तत्पृष्ठभावि त्वनुमानमुपकारहेतुभावमिवासति विनाशप्रत्ययोपनिपाते स्थेमानमाकलयति । असति विनाशप्रत्ययोपनिपाते रजतमिदं स्थिरं रजतत्वादनुभूतप्रत्यभिज्ञातरजतवत् । तथा च रजतगोचरं प्रत्यक्षं वस्तुतः स्थिरमेव रजतं गोचरयेत् । तथा च भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं रजतं व्याप्नुयादिति विरोधात् शुक्तिज्ञानेन बाध्यते । यथाहुः ।

रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते ।
भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं व्याप्नोति तेन तत् ॥ इति ।

प्रत्यक्षेण चिरस्थायीति गृह्यतइति केचिद्व्याचक्षते । तदयुक्तं, यदि चिरस्थायित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्षगोचरः शक्तेरतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्यापित्वं, तदप्ययुक्तं,

कालान्तरेण भविष्यतेन्द्रियस्य संयोगायोगात्(१) तदुपहितसीम्नो व्यापित्वस्यातीन्द्रियत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवदत्रास्ति संस्कारः सहकारी येनावर्तमानमप्याकलयेत् । तस्मादत्यन्ताभ्यासवशेन प्रत्यक्षानन्तरं शीघ्रतरोत्पन्नविनश्यदवस्थानुमानसहितप्रत्यक्षाभिप्रायमेव चिरस्थायीति गृह्णत इति मन्तव्यम् । अत एवैतत्सूक्ष्मतरं कालव्यवधानमविवेचयन्तः सौगताः प्राहुः,द्विविधो हि विषयः प्रत्यक्षस्य ग्राह्यश्चाध्यवसेयश्च । ग्राह्यक्षण एकः स्वलक्षणो ऽध्यवसेयश्च संतान इति । एतेन स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यात्वेन व्याख्यातः । यत्तु सत्यं स्वप्नदर्शनमुक्तं तत्राप्याख्यात्रा ब्राह्मणायनेनाख्याते संवादाभावात् । प्रियव्रतस्याख्यातसंवादस्तु काकतालीयो न स्वप्नज्ञानं प्रमाणयितुमर्हति । तादृशस्यैव बहुलं विसंवाददर्शनात् । दर्शितश्च विसंवादो भाष्यकृता कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तिं विवृण्वता रजन्यां सुप्त इति रजनीसमयेपि हि भारताद् वर्षान्तरे केतुमालादौ वासरो भवतीति भारते वर्ष इत्युक्तम् ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

दर्शनं सूचकं तच्च स्वरूपेण सत्, असत्तु दृश्यम् । अत एव स्त्रीदर्शनस्वरूपसाध्यास्वरमधातुविसर्गादयो जाग्रदवस्थायामनुवर्तन्ते । स्त्रीसाध्यास्तु माल्यविलेपनदन्तक्षतादयो नानुवर्तन्ते । न चास्माभिः स्वप्नेपि प्राज्ञव्यापार इति । प्राज्ञव्यापारत्वेन पारमार्थिकत्वानुमानं प्रत्यक्षेण बाधकप्रत्यये-

(१) असंप्रयोगात्—पा० ३ । संयोगाभावात्—पा० ४ ।

नाविरुध्यमानं नात्मानं लभतइति भावः। बन्धमोक्षयोरान्तरालिकं तृतीयमैश्वर्यमिति। 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' 'देहयोगाद्वासोपी'ति सूत्रद्वयं कृतोपपादनमस्माभिः प्रथमसूत्रे। निगदव्याख्यातं चैतयोर्भाष्यमिति ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

इह हि नाडीपुरीतत्परमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानत्वेन श्रूयन्ते। तत्र किमेषां स्थानानां विकल्प आहो स्वित्समुच्चयः। किमतो, यद्येवम्। एतदतो भवति। यदा नाड्यो वा पुरीतद्वा सुषुप्तस्थानं तदा विपरीतग्रहणनिवृत्तावपि न जीवस्य परमात्मभाव इति। अविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्मभावाय कारणान्तरमपेक्षितव्यं तच्च कर्मैव न तु तत्त्वज्ञानं विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण तस्योपयोगात् विपरीतज्ञाननिवृत्तेश्च विनापि तत्त्वज्ञानं सुषुप्तावपि संभवात्। ततश्च कर्मणैवापवर्गो न ज्ञानेन। यथाहुः।

कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। इति।

अथ तु परमात्मैव नाडी पुरीतद्वारा सुषुप्तिस्थानं ततो विपरीतज्ञाननिवृत्तेरस्ति मात्रया परमात्मभावोपयोगः। तया हि तावदेष जीवस्तदवस्थानो भवति केवलम्। तत्त्वज्ञानाभावेन समूलकाषमविद्याया अकाषात् जाग्रत्स्वप्नलक्षणं जीवस्य व्युत्थानं भवति। तस्मात्प्रयोजनवत्येषा

विचारेणेति। किं तावत्प्राप्तं, नाडीपुरीतत्परमात्मसु स्थानेषु सुषुप्तस्य जीवस्य निलयनं प्रति विकल्पः। यथा बहुषु प्रासादेष्वेको नरेन्द्रः कदा चिक्कचिन्निलीयते कदा चिक्क चिदेवमेको जीवः कदा चिन्नाडीषु कदा चित्पुरीतति कदा चिद्ब्रह्मणीति। यथा निरपेक्षा व्रीहियवाः क्रतुसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया श्रुता एकार्था विकल्प्यन्ते। एवं सप्तमीश्रुत्या वा ऽऽयतनश्रुत्या वैकनिलयनार्थाः परस्परानपेक्षा नाड्यादयोपि विकल्पमर्हन्ति। यत्रापि नाडीभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेतइति नाडीपुरीततोः समुच्चयश्रवणं तथा तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यति। अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति नाडीब्रह्मणोराधारयोः समुच्चयश्रवणम्। प्राणशब्दं च ब्रह्माथास्मिन् प्राणे ब्रह्मणि स जीव एकधा भवतीति वचनात्। तथाप्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीति च पुरीतति शेतइति च निरपेक्षयोर्नाडीपुरीततोराधारत्वेन निर्देशान्निरपेक्षयोरेवाधारत्वम्। इयांस्तु विशेषः। कदा चिन्नाड्य एवाधारः कदा चिन्नाडीभिः संचरमाणस्य पुरीतदेव। एवं ताभिरेव संचरमाणस्य कदा चिद्ब्रह्मैवाधार इति सिद्धमाधारत्वे नाडीपुरीतत्परमात्मनामनपेक्षत्वम्। तथा च विकल्पो व्रीहियववद्बृहद्रथन्तरवद्वेति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ऽभिधीयते। जीवः समुच्चयेनैवैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पेन। अयमभिसंधिः। नित्यवदाम्नातानां यत्पाक्षिकत्वं नाम तद्गत्यन्तराभावे कल्प्यते। यथाहुः।

एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥ इति ।

प्रकृतक्रतुसाधनीभूतपुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया हि परस्परानपेक्षौ व्रीहियवौ विहितौ शक्नुतश्चैतौ प्रत्येकं पुरोडाशमभिनिर्वर्तयितुं, तत्र यदि मिश्राभ्यां पुरोडाशोऽभिनिर्वर्त्येत परस्परानपेक्षव्रीहियवविधानरूपे उभे अपि शास्त्रे बाध्येयाताम् । न चैतौ प्रयोगवचनः समुच्चेतुमर्हति स हि यथाविहितान्यङ्गान्यभिसमीक्ष्य प्रवर्तमानो नैतान्यन्यथयितुं शक्नोति मिश्रणे चान्यथात्वमेतेषाम् । न चाङ्गानुरोधेन प्रधानाभ्यासो गोसवे उभे कुर्यादितिवद्युक्तः । श्रुतो ह्यत्र प्रधानाभ्यासोऽङ्गानुरोधेन च सो ऽन्याय्यः । न चाङ्गभूतैन्द्रवायवादिग्रहानुरोधेन यथा प्रधानस्य सोमयागस्यावृत्तिरेवमत्रापीति युक्तम् । सोमेन यजेतेति हि तत्रापूर्वयागविधिः । तत्र च दशमुष्टिपरिमितस्य सोमद्रव्यस्य सोममभिषुणोति सोममभिश्रावयतीति च वाक्यान्तरानुलोचनया रसद्वारेण यागसाधनीभूतस्यैन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन प्रादेशमात्रेषूर्ध्वपात्रेषु ग्रहणानि पृथक् प्रकल्पनानि संस्कारा विधीयन्ते न तु सोमयागोद्देशेनैन्द्रवाय्वादयो देवतास्तोद्यन्ते येन तासां यागनिष्पत्तिलक्षणैकार्थत्वेन विकल्पः स्यात् । न च प्रादेशमात्रमेकैकमूर्ध्वपात्रं दशमुष्टिपरिमितसोमरसग्रहणाय कल्पते येन तुल्यार्थतया ग्रहणानि विकल्पेरन् । न च यावन्मात्रमेकमूर्ध्वपात्रं व्याप्नोति तावन्मात्रं गृहीत्वा परिशिष्टं त्यज्येतेति युज्यते । दशमुष्टिपरिमितोपा-

दानस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । एवं तद्दृष्टार्थं भवेद्यदि तत्सर्वं यागउपयुज्येत । न च दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या, तस्मात्सकलस्य सोमरसस्य यागशेषत्वेन संस्कारार्हत्वादेकैकेन च ग्रहणेन सकलस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्तदवयवस्यैकेन संस्कारेऽवयवान्तरस्य ग्रहणान्तरेण संस्कार इति कार्यभेदाद्ग्रहणानि समुच्चीयेरन् । अत एव समुच्चयदर्शनं दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णातीति । समुच्चये च सति क्रमोऽप्युपपद्यते । आश्विनो दशमो गृह्यते तृतीयो हूयते । तथैवैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णातीति । तेषां च समुच्चये सति यावद्यदुद्देशेन गृहीतं तावत्तस्यै देवतायै त्यक्तव्यमित्यर्थाद्यागस्यावृत्त्या भवितव्यम् । यदि पुनः पृथक्कृतान्यप्येकीकृत्य कां चन देवतामुद्दिश्य त्यजेरन् पृथक्करणानि च देवतोद्देशास्यादृष्टार्थो (१) भवेयुः । न च दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न्याय्येत्युक्तम् । तस्मात्तत्र समुच्चयस्यावश्यंभावित्वाद्गुणानुरोधेनापि प्रधानाभ्यास आस्थीयते । इह त्वभ्यासकल्पना(२)प्रमाणाभावात् पुरोडाशद्रव्यस्य चानियमेन प्रकृतद्रव्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्राप्ते एकैका परस्परानपेक्षा व्रीहिश्रुतिर्यवश्रुतिश्च नियामिकैकार्थतया विकल्पमर्हतः । न तु नाडीपुरीतत्परमात्मनामन्योन्यानपेक्षाणामेकनिलयनार्थत्वसंभवो येन विकल्पो भवेत् । नह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थता भवति समुच्चितानामप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् पर्यङ्के शेते प्रासादे शेतइति । तस्मादेकवि-

(१) अदृष्टार्थानीति—पा० १ । २ ।
(२) कल्पनायामिति—पा० ३ ।

भक्तिनिर्देशस्यानैकान्तिकत्वादन्यतो विनिगमना वक्तव्या सा चोक्ता भाष्यकृता "यत्रापि निरपेक्षाइव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयती"त्यादिना। सापेक्षश्रुत्यनुरोधेन निरपेक्षश्रुतिर्नेतव्येत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम्। ननु यदि ब्रह्मैव निलयनस्थानं तावन्मात्रमुच्यतां कृतं नाड्युपन्यासेनेत्यत आह। अपि चात्रेति। अपि चेति समुच्चये न विकल्पे। एतदुपपत्तिसहिता पूर्वोपपत्तिरर्थसाधिनीति। मार्गोपदेशोपयुक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थमत्र नाडीसंकीर्तनमित्यर्थः। पित्तेनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यान् विषयान् वेदे(१)ति तद्द्वारा सुखदुःखाभावेन तत्कारणपाप्मास्पर्शेन(२) नाडीस्तुतिः। यदा तु तेजो ब्रह्म तदा सुगमम्। अपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवतीत्ययमर्थः। अभ्युपेत्य जीवस्याधेयत्व,मिदमुक्तम्। परमार्थतस्तु न जीवस्याधेयत्वमस्ति। तथाहि। नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाधीनां करणानामाश्रयः। जीवस्तु ब्रह्माव्यतिरेकात् स्वमहिमप्रतिष्ठः। न चापि ब्रह्मजीवस्याधारस्तादात्म्यादिकल्प्य तु व्यतिरेकं ब्रह्मण आधारत्वमुच्यते जीवं प्रति। तथा च सुषुप्तावस्थायामुपाधीनामसमुदाचाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वं न तु नाडीपुरीतदाधारत्वम् तदुपाधिकरणमात्राधारतया तु सुषुप्तदशारम्भाय जीवस्य नाडीपुरीतदाधारत्वमित्यतुल्यार्थतया न विकल्प इति। "अपि च न कदा चिज्जीवस्येति"। औत्सर्गिकं ब्रह्मस्वरूपत्वं जी-

(१) वेत्तीति—पा॰ २।
(२) पाप्मादर्शनेनेति—पा॰ २।

वस्थासति जाग्रत्स्वप्नदशारूपेऽपवादे सुषुप्तावस्थायां नान्यथयितुं शक्यमित्यर्थः । अपि च येपि स्थानविकल्पमास्थिषत तैरपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणा सुषुप्त्यवस्थाङ्गीकर्तव्या । न चेयमात्मतादात्म्यं विना नाड्यादिषु परमात्मव्यतिरिक्तेषु स्थानेषूपपद्यते । तत्र हि स्थितोयं जीव आत्मव्यतिरेकाभिमानी सन्नवश्यं विशेषज्ञानवान् भवेत् । तथाहि श्रुतिः । 'यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्ये'दिति । आत्मस्थानत्वे त्वदोषः । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्विजानीया'दिति श्रुतेः । तस्मादप्यात्मस्थानत्वस्य द्वारं नाड्यादीत्याह । "अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेपी"ति । अत्र चोदयति । "ननु भेदविषयस्यापी"ति । भिद्यत इति भेदः । भिद्यमानस्यापि विषयस्येत्यर्थः । परिहरति । "बाढमेवं स्यादि"ति । न तावज्जीवस्यास्ति स्वतःपरिच्छेदस्तस्य ब्रह्मात्मत्वेन विभुत्वात् । औपाधिके तु परिच्छेदे यत्रोपाधिरसंनिहितस्तन्मात्रं न जानीयान्न तु सर्वम् । नह्यसंनिधानात् सुमेरुमविद्वान् देवदत्तः संनिहितमपि न वेद । तस्मात्सर्वविशेषविज्ञानप्रत्यस्तमयीं सुषुप्तिं प्रसाधयता तदास्य सर्वोपाध्युपसंहारो वक्तव्यः । तथा च सिद्धमस्य तदा ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः । गुणप्रधानभावेन समुच्चयो न समप्रधानतयाग्नेयादिवदिति वदन् विकल्पमप्यपाकरोति । "न च वयमिहे"ति । स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थत्वस्य वेदराशेरेकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तम् । न च सुषुप्तावस्थायां जीवस्य स्वरूपेण नाड्यादिस्थानत्वप्रतिपा-

दने किंचित्प्रयोजनं ब्रह्मभूयप्रतिपादने त्वस्ति । तस्मान्न समप्रधानभावेन समुच्चयो नापि विकल्प इति भावः । नीतार्थमन्यत् ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

यद्यपीश्वरादभिन्नो जीवस्तथाप्युपाध्यवच्छेदेन भेदं विवक्षित्वाऽधिकरणान्तरारम्भः । स एवेति दुःसंपादमिति स वान्यो वेति ईश्वरो वेति संभव(१)मात्रेणोपन्यासः । नहि तस्य शुद्धमुक्तस्वभावस्याविद्याकृतव्युत्थानसंभवः । अत एव विमर्शावसरेऽस्यानुपन्यासः । यद्धि इच्छादिनिर्वर्तनीयमेकस्य पुंसश्चोदितं कर्म तस्य पूर्वेद्युरनुष्ठितस्यास्ति स्मृतिरिति वक्तव्येऽनुः प्रत्यभिज्ञानसूचनार्थः । अत एव सोऽहमस्मीत्युक्तम् । "पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवती"ति । अयनम् आयः नियमेन गमनं न्यायः । जीवः प्रतिन्यायं संप्रसादे सुषुप्तावस्थायां बुद्धान्ताया द्रवति आगच्छति । प्रतियोनि योहि व्याघ्रयोनिः सुषुप्तौ बुद्धान्तमागच्छन् स व्याघ्र एव भवति न जात्यन्तरम् । तदिदमुक्तम्, "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वे"ति । "अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठती"ति । यो हि जीवः सुप्तः स शरीरान्तरउत्तिष्ठति । शरीरान्तरगतस्तु सुप्तजीवसंबन्धिनि शरीरउत्तिष्ठति । ततश्च न शरीरान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः । "अपि च न जीवो नाम परस्मादन्य" इति । यथा घटाकाशो नाम न पर-

---

(१) संभावनामात्रेणेति—पा० २.

माकाशादन्यः । अथ चान्यइव यावद्घटमनुवर्तते । न चासौ दुर्विवेचस्तदुपाधेर्घटस्य विविक्तत्वात् । एवमनाद्यनिर्वचनीयाविद्योपधानभेदोपाधिकल्पितो जीवो न वस्तुतः परमात्मनो भिद्यते तदुपाध्युद्भवाभिभवाभ्यां चोद्भूतइवाभिभूतइव प्रतीयते । ततश्च सुषुप्तादावपि अभिभूतइव जाग्रदवस्थादिषूद्भूतइव तस्य चाविद्यातद्वासनोपाधेरनादितया कार्यकारणभावेन प्रवहतः सुविवेचतया तदुपहितो-जीवः सुविवेच इति ॥

मुग्धेऽर्द्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

विशेषविज्ञानाभावान्मूर्च्छा जागरस्वप्नावस्थाभ्यां भिद्यते पुनरुत्थानाच्च मरणावस्थायाः । अतः सुषुप्तिरेव मूर्च्छा विशेषज्ञानाभावाविशेषात् । चिरानुच्छ्वासवेपथुप्रभृतयस्तु सुप्तेरवान्तरप्रभेदाः । तद्यथा । कश्चित्सुप्तोत्थितः प्राह सुखमहमस्वाप्सं लघूनि मे गात्राणि प्रसन्नं मे मन इति, कश्चित्पुनर्दुःखमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि भ्रमत्यनवस्थितं मे मन इति । न चैतावता सुषुप्तिर्भिद्यते । तथा विकारान्तरेऽपि मूर्च्छा न सुषुप्तेर्भिद्यते । तस्माल्लोकप्रसिद्ध्यभावान्नेयं पञ्चम्यवस्थेति प्राप्तम् । एवंप्राप्ते, उच्यते । यद्यपि विशेषविज्ञानोपशमेन मोहसुषुप्तयोः साम्यं तथापि नैक्यम् । नहि विशेषविज्ञानसद्भावसाम्यमात्रेण स्वप्नजागरयोरभेदः । बाह्येन्द्रियव्यापारभावाभावाभ्यां तु भेदे तयोः सुषुप्तमोहयोरपि प्रयोजनभेदात्कारणभेदाल्लक्षणभेदाच्च भेदः । अमापनुत्त्यर्था हि ब्रह्मणा संपत्तिः सुषुप्तम् । शरीरत्यागार्था

तु ब्रह्मणा संपत्तिर्मोक्षः । यद्यपि सत्यपि मोक्षे न मरणं तथाप्यसति मोक्षे नं मरणमिति मरणार्थो मोक्षः । मुसलसंपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादिनिमित्तत्वाच्च सुषुप्तस्य मुखनेत्रादिविकारलक्षणत्वान्मोहस्य प्रसन्नवदनत्वादिलक्षणभेदाच्च सुषुप्तस्य । सुषुप्तस्य त्ववान्तरभेदेपि निमित्तप्रयोजनलक्षणाभेदादेकत्वं तस्मात्सुषुप्तमोहावस्थयोर्ब्रह्मणा संपत्तावपि सुषुप्ते यादृशी संपत्तिर्न तादृशी मोहइत्यर्द्धसंपत्तिरुक्ता, साम्यवैषम्याभ्यामर्धत्वम् । यदा चैतदवस्थान्तरं तदा भेदात् तत्प्रविलयाय यत्नान्तरमास्थेयम् । अभेदे तु न यत्नान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम् ॥

न स्थानतो ऽपि हि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

अवान्तरसंगतिमाह । "येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिष्विति" । यद्यपि तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र निष्प्रपञ्चमेव ब्रह्मोपपादितं तथापि प्रपञ्चलिङ्गानां बह्वीनां श्रुतीनां दर्शनाद्भवति पुनर्विचिकित्सातस्तन्निवारणायारम्भस्तस्य च तत्त्वज्ञानमपवर्गोपयोगीति प्रयोजनवान् विचारः । तत्रोभयलिङ्गश्रवणादुभयरूपत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम् । तत्रापि सविशेषत्वनिर्विशेषत्वयोर्विरोधात्स्वाभाविकत्वानुपपत्तेरेकं स्वतोपरं तु परतः । न च यत्परतस्तदपारमार्थिकम् । नहि चक्षुरादीनां स्वतःप्रमाणभूतानां दोषतो ऽप्रामाण्यमपारमार्थिकम् । विपर्ययज्ञानलक्षणकार्यानुत्पादप्रसङ्गात् । तस्माद-

भयलिङ्गकशास्त्रप्रामाण्यादुभयरूपता ब्रह्मणः पारमार्थिकीतिप्राप्ते, उच्यते । न स्थानत उपाधितोपि परस्य ब्रह्मण उभयचिह्नत्वसंभवः । एकं हि पारमार्थिकमन्यदध्यारोपितं पारमार्थिकत्वे ह्युपाधिजनितस्य रूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत् । स च प्राक् प्रतिषिद्धस्तत्पारिशेष्यात्स्फटिकमणेरिव स्वभावस्वच्छधवलस्य लाक्षारसावसेकोपाधिरुणिमा सर्वगन्धत्वादिरौपाधिको ब्रह्मण्यध्यस्त इति पश्यामः, निर्विशेषताप्रतिपादनार्थत्वाच्छ्रुतीनाम् । सविशेषतायामपि यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमय इत्यादीनां श्रुतीनां ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वाद् एकत्वनानात्वयोश्चैकस्मिन्नसंभवाद् एकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्वप्रतिपादनपर्यवसानात् । नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धतयानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधिगतेर्विधेयत्वोपपत्तेर्भेददर्शननिन्दया च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनाद् आकारवद् ब्रह्मविषयाणां च कासां चिच्छ्रुतीनामुपासनापरत्वमसति बाधके ऽन्यपरादवचनात्प्रतीयमानमपि गृह्यते । यथा देवतानां विग्रहवत्त्वम् । सन्ति चात्र साक्षाद्द्वैतापवादेनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः कासां चिच्च द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रविलयपरत्वम् । तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकरसं सद्ब्रह्म परमार्थतो ऽविशेषाश्च सर्वगन्धत्ववामनीत्वादय उपाधिवशादध्यस्ता इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् । अत्र के चिद्द्वे अधिकरणे कल्पयन्तीति किं सल्लक्षणं च प्रकाशलक्षणं च ब्रह्म किं सल्लक्षणमेव ब्रह्मोत प्रकाशलक्षणमेवेति । तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

चकारात्सच्च । अवैयर्थ्यात् । ब्रह्मणिसच्छ्रुतेः । सिद्धान्तयति ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

प्रकाशमात्रं, नहि सत्त्वं नाम प्रकाशरूपादन्यत् यथा सर्वगन्धत्वादयोपि तु प्रकाशरूपमेव सदिति नोभयरूपत्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । तदेतदनेनोपन्यस्य दूषितम् । सत्ताप्रकाशयोरेकत्वे नोभयलक्षणत्वम् । भेदेन स्थानतोपीति निराकृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति । परमार्थतस्त्वभेद एव प्रकर्षप्रकाशवदिति । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सत्यरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् । एवं हि तस्यावकाशः स्याद् यदि काश्चिदुपासनापरतया रूपमाचक्षीरन् काश्चिन्नीरूपब्रह्मप्रतिपादनपरा भवेयुः । सर्वासां तु प्रविलयार्थत्वेन नीरूपब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वे उक्तो विनिगमनहेतुर्न स्यादित्यर्थः । एकविनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदित्यधिकाराभिप्रायम् । अनुबन्धभेदात्तु भिन्नो ऽनयोरपि नियोग इति । "कोयं प्रपञ्चप्रविलय" इति । वास्तवस्य वा प्रपञ्चस्य प्रविलयः सर्पिष इवाग्निसंयोगात् । समारोपितस्य वा रज्ज्वां सर्पभावस्येव रज्जुतत्त्वपरिज्ञानात् । न तावद्वास्तवः सर्वसाधारणः पृथिव्यादिप्रपञ्चः पुरुषमात्रेण शक्यः समुच्छेतुम् । अपि च प्रह्लादशुकादिभिः पुरुषधौ-

रयैः समूलमुन्मूलितः प्रपञ्चइति शून्यं जगद्भवेत् । न च वास्तवं तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम् । आरोपितरूपवि-रोधित्वात्तत्त्वज्ञानस्येत्युक्तम् । समारोपितरूपस्तु प्रपञ्चो ब्रह्मतत्त्वज्ञापनपरैरेव वाक्यैर्ब्रह्मतत्त्वमवबोधयद्भिः शक्यः स-मुच्छेत्तुमिति कृतमत्र विधिना । नहि विधिशतेनापि वि-ना तत्त्वावबोधनम् प्रवर्तस्वात्मज्ञानइति वा कुरु प्रपञ्चप्रवि-लयं वेति प्रवर्तितः शक्नोति प्रपञ्चप्रविलयं कर्तुम् । न चास्यात्मज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थब्रह्मतत्त्वावबोधो न भ-वति । मौलिकस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेरेव विवक्षितार्थतया सकलस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधनपरतामापादयतो वि-द्यमानत्वादन्यथा कर्मविधिवाक्यान्यपि विध्यन्तरमपेक्षेरन्नि-ति । न च चिन्तासाक्षात्कारयोर्विधिरिति तत्त्वसमीक्षाया-मस्माभिरुपपादितम् । विस्तरेण चायमर्थस्तत्रैव प्रपञ्चि-तः । तस्माज्जर्तिलयवाग्वा जुहुयादितिवद् विधिसरूपा एते आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादयो न तु विधय इति । तदिदमुक्तं द्रष्टव्यादिशब्दा अपि तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना इति । अपि च ब्रह्मतत्त्वं नि-ष्प्रपञ्चमुक्तं न तत्र नियोज्यः कश्चित्संभवति । जीवो हि नियोज्यो भवेत् स चेत् प्रपञ्चपक्षे वर्तते को नियोज्य-स्तस्योच्छिन्नत्वात् । अथ ब्रह्मपक्षे, तथाप्यनियोज्यो ब्रह्म-णोऽनियोज्यत्वात् । अथ ब्रह्मणोऽन्योप्यविद्ययाऽन्य-इवेति नियोज्यः । तदयुक्तम् । ब्रह्मभावं(१) पारमार्थिकम-

(१) ब्रह्मभावमस्येति—पा० २ । ३ ।

वगमयतागमेनाविद्याया निरस्तत्वात् । तस्मान्नियोज्याभावादपि न नियोगः । तदिदमुक्तं "जीवोनाम प्रपञ्चपक्षस्यैवे"ति । अपि च ज्ञानविधिपरत्वे तन्मात्रात्तु ज्ञानस्यानुत्पत्तेस्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनीयं तच्च वरं तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमेवास्तु तस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वेनोभयवादिसिद्धत्वात् । एवं च कृतं तत्त्वज्ञानविधिनेत्याह । "ज्ञेयाभिमुखस्यापी"ति । न च ज्ञानाधाने प्रमाणानपेक्षस्यास्ति कश्चिदुपयोगो विधेरेवं हि तदुपयोगो भवेद्यद्यन्यथाक्रा ज्ञानमन्यथादधीत । न च तच्छक्यं वापि युक्तमित्याह "न च प्रमाणान्तरेणे"ति । किं चान्यन्नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यत्याम्नाये यदभ्युगतं भवद्भिः शास्त्रपर्यालोचनया ऽ नियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्येति तदेतच्छास्त्रविरोधादप्रमाण कम् । अथैतच्छास्त्रमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं च जीवस्य प्रति पादयति जीवं च नियुङ्क्ते ततोऽपार्थं च विरुद्धार्थं च स्या दित्याह । "अथे"ति । दर्शपौर्णमासादिवाक्येषु जीवस्यानियोज्यस्यापि वस्तुतो ऽध्यस्तनियोज्यभावस्य नियोज्यता युक्ता नहि तद्वाक्यं तस्य नियोज्यतामाह । अपि तु लौकिकप्रमाणसिद्धां नियोज्यतामाश्रित्य दर्शपूर्णमासौ विधत्ते । इदं तु नियोज्यतामपनयति च नियुङ्क्ते चेति दुर्घटमिति भावः । "नियोगपरतायां चे"ति । पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां तत्त्वनिष्ठता श्रुता न श्रुता नियोगनिष्ठतेत्यर्थः । अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शपौर्णमासकर्मणइवापूर्वावान्तरव्यापारादात्मज्ञानकर्मणोऽप्यपूर्वावान्तरव्यापारा-

देव स्वर्गादिफलवन्मोक्षस्यानन्दरूपफलस्य सिद्धिः। तथा चानित्यत्वं सातिशयत्वं स्वर्गवद्भवेदित्याह। "कर्मफलवदि"ति। "अपि च ब्रह्मवाक्येष्वि"ति। सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चोपदेशेषु हि साध्यानुबन्धभेदादेकनियोगत्वमसिद्धं दर्शपौर्णमासप्रयाजवाक्येषु तु यद्यप्यनुबन्धभेदस्तथाप्यधिकारांशस्य साध्यस्य भेदाभावादभेद इति ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

अधिकरणविषयमाह। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति। द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतोऽरूपस्याध्यारोपिते द्वे एव रूपे ताभ्यां हि तद्रूप्यते। ते दर्शयति। "मूर्तं चैवामूर्तं च"। समुच्चीयमानावधारणम्। अत्र पृथिव्यप्तेजांसि त्रीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्तं मूर्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं कठिनमिति यावत्। तस्यैव विशेषणान्तराणि मर्त्यं मरणधर्मकं स्थितमव्यापि अवच्छिन्नमिति यावत्। सदन्येभ्यो विशिष्यमाणमसाधारणधर्मवदिति यावत्। गन्धस्नेहोष्णतास्त्वन्योन्यव्यवच्छेद(१)हेतवोऽसाधारणधर्मास्तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजोबन्नस्य चतुर्विशेषण(२)स्यैष रसः सारो य एष सविता तपति। अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं च तद्धि(३) न कठिनमित्यमूर्तमेतदमृतमम-

(१) अन्योन्यं व्यवच्छेद—पा० १।
(२) चतुर्विधविशेषण—पा० २।
(३) ते द्वे—पा० १। २।

रणधर्मकं मूर्तं हि मूर्तान्तरेणाभिहन्यमानमवयवविश्लेषाद् ध्वंसते न तु तथाभावः संभवत्यमूर्तस्य । एतद्यदेति गच्छति व्याप्नोतीति एतत्यं नित्यपरोक्षमित्यर्थः । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन् सवितृमण्डले पुरुषः । करणात्मको हिरण्यगर्भप्राणाहृयस्त्यस्य ह्येष रसः सारो नित्यपरोक्षता च (१) साम्यमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं शरीरारम्भकमेतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रस इति । अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्याकाशः । एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यन्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योयं दक्षिणेक्षन् पुरुषस्त्यस्यैष (२) रसः । लिङ्गस्य हि करणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमक्ष्यधिष्ठानं श्रुतेरधिगतम् । तदेवं ब्रह्मण औपाधिकयोर्मूर्तामूर्तयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोः कार्यकारणभावेन विभागो व्याख्यातः सत्त्यद्शब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य करणात्मनः (३) पुरुषस्य लिङ्गस्य रूपं वक्तव्यम् । मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयं विचित्रं मायामहेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तैरादर्शयति तद्यथा "माहारजन"मित्यादिना । एतदुक्तं भवति । मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति ।

(१) नित्यपरोक्षत्वाच्च—पा० ३ ।
(२) त्यस्य शेष—पा० १ । २ ।
(३) तस्य हैतस्य करणात्मनः—पा० २ । ३ ।

तदेवं निरवशेषं सवासनं सत्यरूपमुक्त्वा यत्तत्सत्यस्य सत्यमुक्तं ब्रह्म तत्स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते। यतः सत्यस्य रूपं निःशेषमुक्तमतीव शिष्टं सत्यस्य यत्सत्यं तस्यानन्तरं तदुक्तिहेतुकं स्वरूपं वक्तव्यमित्याह। "अथात आदेशः"। कथनम्। सत्यसत्यस्य परमात्मनस्तमाह। "नेतिनेति"। एतदर्थकथनार्थमिदमधिकरणम्। ननु किमेतावदेवाख्यमुतेतः परमन्यदप्यस्तीत्यत आह। "नह्येतस्माद्ब्रह्मण" इति। नेत्यादिष्टादन्यत्परमस्ति यदादेश्यं भवेत्। तस्मादेतावदेवादेश्यं नापरमस्तीत्यर्थः। अत्रैवमर्थे नेतिना यत्संनिहितं परामृष्टं तन्निषिध्यते नञा सन्निहितं च मूर्तामूर्तसवासनं रूपद्वयम्। तदवच्छेदकत्वेन च ब्रह्म। तत्रेदं विचार्यते। किं रूपद्वयं सवासनं ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिषिध्यते, उत ब्रह्मैवाथ सवासनं रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यतइति। यद्यपि तेषुतेषु वेदान्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं तदसद्भावज्ञानं च निन्दितम्। अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चास्य सत्त्वमवधारितं तथापि सद्बोधरूपं तद्ब्रह्म सवासनमूर्तामूर्तरूपसाधारणतया च सामान्यं तस्य चैते विशेषा मूर्तामूर्तादयो न च तत्तद्विशेषनिषेधे सामान्यमवस्थातुमर्हति निर्विशेषस्य सामान्यस्यायोगात् (१)। यथाहुः।

'निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत्'। इति।

तस्मात्तद्विशेषनिषेधेपि तत्सामान्यस्य ब्रह्मणोनवस्थानात्सर्वस्यैवायं निषेधः। अत एव नह्येतस्मादिति नेत्य-

(१) सामान्यस्यावस्थानायोगात्—पा० २।

न्यत्परमस्तीति निषेधात्परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्वमाह श्रुतिः। अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चोपासनाविधानवन्नेयं, न त्वस्तित्वमेवास्य तत्त्वम्। तत्प्रशंसार्थं चासङ्गावज्ञाननिन्दा। यच्चान्यत्र ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्तामूर्तरूपप्रतिपादनवन्निषेधार्थमसन्निहितोपि च तत्र निषेधो योग्यत्वात् संभन्त्स्यते। यथाहुः।

'येन यस्याभिसंबन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः'। इति।

तस्मात्सर्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः पक्षः। अथ वा पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य समस्तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाद्ब्रह्मणस्तु वाङ्मनसागोचरतया (१) सकलप्रमाणविरहात् कतरस्यास्तु निषेध इति विशये प्रपञ्चप्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादिव्याकोपप्रसङ्गाद् ब्रह्मप्रतिषेधे त्वव्याकोपाद्ब्रह्मैव प्रतिषेधेन संबध्यते योग्यत्वान्न प्रपञ्चस्तद्वैपरीत्या,द्वीप्सा तु तदत्यन्ताभावसूचनायेति मध्यमः पक्षः। तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति। "न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रसङ्गादि"ति। अयमभिसंधिः। उपाधयो ह्यमी पृथिव्यादयोऽविद्याकल्पिता न तु शोणकर्कादय इव विशेषा अश्वत्वस्य। न चोपाधिविगमे उपहितस्याभावोऽप्रतीतिर्वा नह्युपाधीनां दर्पणमणिकृपाणादीनामपगमे मुखस्याभावोऽप्रतीतिर्वा। तस्मादुपाधिनिषेधेपि नोपहितस्य शशविषाणायमानता प्रत्ययो वा। न चेतीति सन्निधानाविशेषात्सर्वस्य प्रतिषेध्यत्वमिति युक्तम्। नहि भावमनुपाश्रित्य प्र-

(१) स्तववाङ्मनसगोचरतया—पा० ३।

निषेध उपपद्यते किंचिद्धि क्वचिन्निषिध्यते नत्वनाश्रयः प्रतिषेधः शक्यः प्रतिपत्तुं तदिदमुक्तमपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । मध्यमं पक्षं प्रतिक्षिपति । नापि ब्रह्मनिषेध उपपद्यते । युक्तं यन्नैसर्गिकाविद्याप्राप्तः प्रपञ्चः प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । ब्रह्म तु नाविद्यासिद्धं नापि प्रमाणान्तरात् ।' तस्माच्छब्देन प्राप्तं प्रतिषेधनीयं तथा च यस्तस्य शब्दः प्रापकः स तत्पर इति स ब्रह्मणि प्रमाणमिति कथमस्य निषेधोपि प्रमाणवान् । न च पर्युदासाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विकल्पो, वस्तुनि सिद्धस्वभावे तदनुपपत्तेः । न चावाङ्मनसगोचरो बुद्धावालेखितुं शक्यः । अशक्यश्च कथं निषिध्यते । प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्यासिद्धो ऽनूद्य ब्रह्मणि प्रतिषिध्यत इति युक्तम् । तदिमामनुपपत्तिमभिप्रेत्योक्तं नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यतइति । हेत्वन्तरमाह । "ब्रह्म ते ब्रवाणी"ति । "उपक्रमविरोधादि"ति । उपक्रमपरामर्शोपसंहारपर्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मपरत्वमुपपादितं प्रथमेध्याये । न चासत्यामाकाङ्क्षायां दूरतरस्थेन प्रतिषेधेनैषां संबन्धः संभवति । यच्च वाङ्मनसातीततया ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधस्य न प्रमाणान्तरविरोध इति तत्राह । "वाङ्मनसातीतत्वमपी"ति । प्रतिपादयन्ति वेदान्ता महता प्रयत्नेन ब्रह्म । न च निषेधाय तत्प्रतिपादनम् अनपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । इदानीं तु निष्प्रयोज-

नमित्युक्तं प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्येति न्यायात् । तस्माद्वेदान्तवाचा मनसि सन्निधानाद्ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं नाञ्जसम-पि तु प्रतिपादनप्रक्रियोपक्रम एषः । यथा गवादयो वि-षयाः साक्षाच्छृङ्गग्राहिकया प्रतिपाद्यन्ते प्रतीयन्ते च नैवं ब्रह्म । यथाहुः ।

भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण च निरूपणमिति ।

ननु प्रकृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोपि कस्मान्न प्रतिषेध इत्यत आ-ह । "तद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितं चे"ति । प्रधानं प्रकृतं प्र-पञ्चस्य प्रधानं न ब्रह्म तस्य षष्ठ्यन्ततया प्रपञ्चावच्छे-दकत्वेनाप्रधानत्वादित्यर्थः । "ततोन्यद्ब्रवीतो"ति । नेति ने-तीति प्रतिषेधादन्यद् भूयो ब्रवीतीति । तन्निर्वचनम् । नह्ये-तस्मादित्यस्य यदा नह्येतस्मादिति नेति नेत्यादिष्टाद्ब्रह्मणो-न्यत्परमस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यद्ब्रह्मैव ब्रवीतीति व्याख्येयम् । यदा तु नह्येतस्मादिति सर्वना-म्ना प्रतिषेधो ब्रह्मण आदेशः परामृश्यते तदापि प्रपञ्च-प्रतिषेधमात्रं न प्रतिपत्तव्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भाव-रूपं ब्रह्मोपलक्ष्यते कस्मादित्यत आह । "ततो ब्रवीति च भूय" इति । यस्मात्प्रतिषेधस्य परस्तादपि ब्रवीति । अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम सत्यस्य सत्यमिति तद्व्याचष्टे श्रुतिः 'प्राणा वै सत्यमि'ति । माहारजनाद्युपमितं (१) लिङ्ग-मुपलक्षयति । तत्खलु सत्यमितरापेक्षया तस्यापि परं सत्यं ब्रह्म । तदेवं यतः प्रतिषेधस्य परस्ताद्ब्रवीति तस्मान्न प्र-

(१) मुपहितमिति—पा० । २ ।

पञ्चप्रतिषेधमात्रं ब्रह्मापि तु भावरूपमिति । तदेवं पूर्वस्मिन् व्याख्याने निर्वचनं ब्रवीतीति व्याख्यातम् । अस्मिंस्तु सत्यस्य सत्यमिति ब्रवीतीति व्याख्येयम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥२७॥

अनेनाहिरूपेणाभेदः कुण्डलादिरूपेण तु भेद इत्युक्तं तेन विषयभेदाद्भेदाभेदयोरविरोध इत्येकविषयत्वेन वा सर्वदोपलब्धेरविरोधः । विरुद्धमिति हि नः क्व संप्रत्ययो न यत्प्रमाणेनोपलभ्यते । आगमतश्च प्रमाणादेकगोचरावपि भेदाभेदौ प्रतीयमानौ न विरोधमावहतः सवितृप्रकाशयोरिव प्रत्यक्षात्प्रमाणाद्भेदाभेदाविति । प्रकारान्तरेण भेदाभेदयोरविरोधमाह ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥२८॥

तदेवं परमतमुपन्यस्य स्वमतमाह ।

पूर्ववद्वा ॥२९॥

अयमभिसंधिः । यस्य मतं वस्तुनोऽहित्वेनाभेदः कुण्डलत्वेन भेद इति । स एवं ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते किमहित्वकुण्डलत्वे वस्तुनो भिन्ने उताभिन्ने इति। यदि भिन्ने अहित्वकुण्डलत्वे (१) भिन्ने इति वक्तव्यं न तु वस्तुनस्ताभ्यां भेदाभेदौ नह्यन्यभेदाभेदाभ्यामन्यद्भिन्नमभिन्नं वा भवितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । अथ वस्तुनो न भिद्येते अहित्वकुण्डलत्वे तथा सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदस्त-

(१) अहिकुण्डले इत्यधिकं २ पुस्तके ।

योर्वस्तुनोऽनन्यत्वेनाभेदात् । न चैकविषयत्वेपि सदानुभूयमानत्वाद्भेदाभेदयोरविरोधः । स्वरूपविरुद्धयोरप्यविरोधे क्व नाम विरोधो व्यवतिष्ठेत । न च सदानुभूयमानं विचारासहं भाविकं भवितुमर्हति । देहात्मभावस्यापि सर्वदानुभूयमानस्य भाविकत्वप्रसङ्गात् । प्रपञ्चितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह प्रपञ्चितम् । तस्मादनाद्यविद्याविक्रीडितमेवैकस्यात्मनो जीवभावभेदो न भाविकस्तथा च तत्त्वज्ञानादविद्यानिवृत्तावपवर्गसिद्धिः । तात्त्विकत्वे त्वस्य न ज्ञानान्निवृत्तिसंभवः । न च तत्त्वज्ञानादन्यदपवर्गसाधनमस्ति । यथाह श्रुतिः ।'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये'ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यद्यपि श्रुतिप्राचुर्याद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं नास्तीत्यवधारितं तथापि सेत्वादिश्रुतीनामापाततस्तद्विरोधदर्शनात् तत्प्रतिसमाधानार्थमयमारम्भः । "जाङ्गलं" स्थलम् । प्रकाशवदनन्तवज्ज्योतिष्मदायतनवदिति (१) पादा ब्रह्मणश्चत्वारस्तेषां पादानामष्टौ शफाः । तेऽष्टावस्य ब्रह्मण इत्यष्टशफं ब्रह्म । षोडश कला अस्येति षोडशकलम् । तद्यथा प्राचीप्रतीचीदक्षिणोदीचीति चतस्रः कला अवयवा इव कलाः स प्रकाशवान्नाम प्रथमः पादः । एतदुपासनायां प्रकाशवान् मुख्यो भवतीति प्रकाशवान् पादः । अथापराः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः

(१) प्रकाशवाननन्तवान् ज्योतिष्मानायतनवानिति—पा॰ १ ।

समुद्र इति चतस्रः कला एष द्वितीयः पादो ऽनन्तवान्नाम सोयमनन्तवत्वेन गुणेनोपास्यमानोनन्तत्वमुपासकस्यावहतीति अनन्तवान्पादः। अथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः स ज्योतिष्मान्नाम पादस्तृतीयस्तदुपासनाज्ज्योतिष्मान् भवतीति ज्योतिष्मान् पादः। अथ प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाश्चतुर्थः पादः आयतनवान्नामैते प्राणादयो हि गन्धादिविषया मन आयतनमाश्रित्य भोगसाधनं भवन्तीत्यायतनवान्नाम पादः। तदेवं चतुष्पाद्ब्रह्माष्टशफं षोडशकलमुन्मिषितं श्रुत्या। अतस्ततो ब्रह्मणः परमन्यदस्ति। स्यादेतत्। अस्ति चेत्परिसंख्यायोच्यतामेतावदित्यत आह"।मितमस्तीति" प्रमाणसिद्धम्। न त्वेतावदित्यर्थो भेदव्यपदेशस्य त्रिःप्रकारः। आधारतस्यातिदेशतस्यावधितस्य ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं च सेतुसामान्यम्। यथा हि तन्तवः पटं विधारयन्ति तदुपादानत्वादेवं ब्रह्मापि जगद्विधारयति तदुपपादकत्वात्। तन्मर्यादानां च विधारकं ब्रह्म इतरथा ऽतिचपलस्थूलबलवत्कल्लोलमालाकलितो जलनिधिरिलापरिमण्डलमवगिलेत्। वडवानलो वा विस्फूर्जितज्वालाजटिलो जगद्भस्मसाद्भावयेत्। पवनः प्रचण्डो वा ऽकाण्डमेव ब्रह्माण्डं विघटयेदिति। तथा च श्रुतिः। भीषास्माद्वातः पवते इत्यादिका। मनसो ब्रह्मप्रतीकस्य समारोपितब्रह्मभावस्य वाग्घ्राणश्चक्षुः श्रोत्रमि-

ति चत्वारः पादाः । मनो हि वक्तव्यघ्रातव्यद्रष्टव्यश्रोतव्यान् गोचरान् वागादिभिः संचरतीति संचरणसाधारणतया मनसः पादास्तदिदमध्यात्मम् । आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याग्निर्वायुरादित्यो दिश इति चत्वारः पादाः । ते हि व्यापिनो नभस उदरइव गोः पादा विलग्ना उपलक्ष्यन्तइति पादाः । तदिदमधिदैवतम् । तदनेन पादवदिति वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लौकिकं चेदं निदर्शनमित्याह । "अथ वा पादवदिति" । "तद्वदि"तिइहापि मन्दबुद्धीनामाध्यानव्यवहारायेत्यर्थः ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमे ऽभिभवे सुषुप्तावस्थानमिति । तथा भेदव्यपदेशोपि त्रिविधो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयेति । यथा सौधजालमार्गनिवेशिन्यः सवितृभासो जालमार्गोपाधिभेदाद्भिन्ना भासन्ते तद्विगमे तु गभस्तिमण्डलेनैकीभवन्त्यतस्तेन संबन्ध्यन्तइव एवमिहापीति । स्यादेतत् । एकीभावः कस्मादिह संबन्धः कथं चिह्नाख्यायते न मुख्य एवेत्येतत्सूत्रेण परिहरति ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

स्व(१)मपीत इति हि स्वरूपसंबन्धं ब्रूते । स्वभावश्चेदनेन संबन्धत्वेन सृष्टस्ततः स्वाभाविकस्तादात्म्यान्नातिरिच्यतइति तर्कपादउपपादितमित्यर्थः । तथा भेदोपि त्रिविधो

(१) स्वमितिहि—पा० इति १ । २ ।

नान्यादृशः स्वाभाविक इत्यर्थः ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

सुगमेन भाष्येण व्याख्यातम् ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

ब्रह्माद्वैतसिद्धावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य ब्रह्मणा स्वरूपेण रूपवत्त्वं सिध्यतीत्यत आह । "अनेन सेत्वादिनिराकरणेन" परहेतुनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च स्वसाधनोपन्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अद्वैते सिद्धे सर्वोऽयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभासो ब्रह्माधिष्ठान इति सर्वस्य ब्रह्मसंबन्धाद्ब्रह्म सर्वगतमिति सिद्धम् ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । स्यादेतत् । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः कुत ईश्वरत्वं कुतश्च फलहेतुत्वमपीत्यत आह । "तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्या"मिति । नास्य पारमार्थिकं रूपमाश्रित्यैतच्चिन्त्यते किंतु सांव्यवहारिकमेतच्च तपसा चीयते ब्रह्मेति व्याचक्षाणैरस्माभिरुपपादितम् । इष्टं फलं स्वर्गः । यथाहुः ।

'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम्' ॥ इति ।

अनिष्टमवीच्यादिस्थानभोग्यं व्यामिश्रं मनुष्यभोग्यम् । तच्च

तावत्प्रतिपाद्यते । फलमत ईश्वरात्कर्मभिराराधिताद्भवितुमर्हति । अथ कर्मण एव फलं कस्मान्न भवतीत्यत आह । "कर्मणस्त्वनश्वविनाशिनः प्रत्यक्षविनाशिन" इति । चोदयति । "स्यादेतत् कर्म विनश्य"दिति । उपात्तमपि फलं भोक्तुमयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिबन्धाद्वा न भुज्यतइत्यर्थः । परिहरति । "तदपि न परिशुद्ध्यती" ति । नहि स्वर्गं आत्मानं लभतामित्यधिकारिणः कामयन्ते किं तु भोग्यो ऽस्माकं भवत्विति । तेन यादृशमेभिः काम्यते तादृश(१)स्य फलत्वमिति भोग्यत्वमेव सत्फलमिति । न च तादृशं कर्मानन्तरमिति कथं फलं सदपि स्वरूपेण । अपि च स्वर्गनरकौ तीव्रतमे सुखदुःखे इति तद्विषयेणानुभवेन भोगापरनाम्नावश्यं भवितव्यम् । तस्मादनुभवयोग्ये अननुभूयमाने शशशृङ्गवन्न स्त इति निश्चीयते । चोदयति । "अथोच्येत मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः कर्मकार्यादपूर्वाद्भवे"दिति । परिहरति । "तदपि ने"ति । यद्यदचेतनं तत्तत्सर्वं चेतनाधिष्ठितं प्रवर्ततइति प्रत्यक्षागमाभ्यामवधारितम् । तस्मादपूर्वेणाप्यचेतनेन चेतनाधिष्ठितेनैव प्रवर्तितव्यं नान्यथेत्यर्थः । न चापूर्वं प्रामाणिकमपीत्याह । "तदस्ति चे"ति ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९॥

"अन्नादो" ऽन्नप्रदः । सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

श्रुतिमाह । "श्रूयते ताव"दिति । ननु स्वर्गकामो यजे-

(१) तादृशमस्येति—पा० २ ।

तेत्यादयः श्रुतयः फलं प्रति न साधनतया यागं विदधति । तथा हि । यदि यागादय एव क्रिया न तदतिरिक्ता भावना तथापि तएव स्वपदेभ्यः पूर्वापरीभूताः साध्यस्वभावा अवगम्यन्तइति न साध्यान्तरमपेक्षन्तइति न स्वर्गेण साध्यान्तरेण संबन्धुमर्हन्ति । अथापि तदतिरेकिणी भावनास्ति तथाप्यसौ भाव्यापेक्षापि स्वपदोपात्तं पूर्वावगतं च भाव्यं धात्वर्थमपहाय न भिन्नपदोपात्तं पुरुषविशेषणं च स्वर्गादि भाव्यतया स्वीकर्तुमर्हति । न चैकस्मिन्वाक्ये साध्यद्वयसंबन्धसंभवः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न केवलं शब्दतो वस्तुतश्च पुरुषप्रयत्नस्य भावनायाः साक्षाद्धात्वर्थ एव साध्यो न तु स्वर्गादिस्तस्य तदव्याप्यत्वात् । स्वर्गादेस्तु नामपदाभिधेयतया सिद्धरूपस्याख्यातवाच्यं साध्यं धात्वर्थं प्रति भूतं भव्यायोपदिश्यतइति न्यायात्साधनतया गुणत्वेनाभिसंबन्धः । तथा च पारमर्षं सूत्रम् । 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध' इति । तथा च कर्मणो यागादेर्दुःखत्वेन पुरुषेणासमीहितत्वात् समीहितस्य च स्वर्गादेरसाध्यत्वान्न यागादयः पुरुषस्योपकुर्वन्त्यनुपकारिणां चैषां न पुरुष ईष्टे 'अनीशानश्च न तेषु संभवत्यधिकारीत्यधिकाराभावप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय कृत्स्नस्यैवाम्नायस्य निर्मृष्टनिखिलदुःखानुषङ्गनित्यसुखमयब्रह्मज्ञानपरत्वं भेदप्रपञ्चविलयनद्वारेण । तथा हि । सर्वत्रैवाम्नाये क्व चित्कस्य चिद्भेदस्य प्रविलयो गम्यते यथा स्वर्गकामो यजेतेति शरीरात्मभावप्रविलयः । इह खल्वापाततो देहातिरिक्त

आमुष्मिकफलोपभोगसमर्थोऽधिकारी गम्यते । तत्राधिकारस्योक्तेन क्रमेण निराकरणाद् असतोऽपि प्रतीयमानस्य विचारासहस्योपायतामात्रेणावस्थानादनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविलयस्तत्परेण क्रियते । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्राप्यापाततो(१) ऽधिकृताधिकारावगमादधिकारिभेदप्रविलयः । निषेधवाक्यानि च साक्षादेव प्रवृत्तिनिषेधेन विधिवाक्यानि चान्यानि सांग्रहण्या यजेत ग्रामकाम इत्यादीनि न सांग्रहण्यादिप्रवृत्तिपराण्यपि तूपायान्तरोपदेशेन सेवादिदृष्टोपायप्रतिषेधार्थानि । यथा विषं भुङ्क्ष्व मा ऽस्य गृहे भुङ्क्ष्व इति । तथा च रागाद्याक्षिप्तप्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वमप्युपपद्यते रागनिबन्धनां तूपायोपदेशद्वारेण प्रवृत्तिमनुजानतो(२) रागसंवर्द्धनादशास्त्रत्वप्रसङ्गः । तन्निषेधेन तु ब्रह्मणि प्रणिधानमादधत् शास्त्रं शास्त्रं भवेत् । तस्मात्कर्मफलसंबन्धस्याप्रमाणिकत्वादनादिविचित्राविद्यासहकारिण ईश्वरादेव कर्मानपेक्षाद्विचित्रफलोत्पत्तिरिति । कथं तर्हि विधिः किमत्र कथं प्रवर्तनामात्रत्वाद्विधेस्तस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः । नहि योऽयः प्रवर्तयति स सर्वोऽधिकृतमपेक्षते । पवनादेः प्रवर्तकस्य तदनपेक्षत्वादिति शङ्कामपाचिकीर्षुराह । "तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते" । अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत । अयमभिसंधिः । उपदेशो हि विधिः । यथोक्तं तस्य ज्ञानमुपदेश इति । उपदेशस्य नि-

(१) आपाततइति १ नास्ति ।
(२) अनुजानतः शास्त्रस्येति—पा० १ ।

योज्यप्रयोजने कर्मणि लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः। तद्यथा ऽऽरोग्यकामो जीर्णे भुञ्जीत। एष सुपन्था गच्छतु भवाननेनेति। न त्वाज्ञादिरिव नियोक्तृप्रयोजनस्तत्राभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वात् तस्य चापौरुषेये(१) ऽसंभवात्। अस्य चोपदेशस्य नियोज्यप्रयोजनव्यापारविषयत्वमनुष्ठात्रपेक्षितानुकूलव्यापारगोचरत्वमस्माभिरुपपादितं न्यायकणिकायाम्। तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु स्वर्गकामादेः समीहितोपाया गम्यन्ते यागादयः। इतरथा तु न साधयितारमनुगच्छेयुः। तदुक्तमृषिणा। असाधकं तु तादर्थ्यादिति। अनुष्ठात्रपेक्षितोपायतारहितप्रवर्तनामात्रार्थत्वे यजेतेत्यादीनामसाधकं कर्म यागादि स्यात् साधयितारं नाधिगच्छेदित्यर्थः। न चैते साक्षाद्भावनाभाव्या अपि कर्त्रपेक्षितसाधनताविध्युपक्षितमर्यादा भावनोद्देश्या भवितुमर्हन्ति। येन पुंसामनुपकारकाः सन्तो नाधिकारभाजो भवेयुः। दुःखत्वेन कर्मणां चेतनसमीहानास्पदत्वात्। स्वर्गादीनां तु भावनापूर्वरूपकामनोपधानाच्च। प्रीत्यात्मकत्वाच्च। नामपदाभिधेयानामपि पुरुषविशेषणानामपि भावनोद्देश्यतालक्षणभाव्यत्वप्रतीतेः। फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणेन च यागादिसाध्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वरूपस्य फलसाध्यत्वस्य समप्रधानत्वाभावेनैकवाक्यसमवायसंभवात् भावनाभाव्यत्वमात्रस्य च यागादिसाध्यत्वस्य करणेप्यविरोधात्। अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात्। परस्मादेरपि छिदादिषु तथा-

(१) वेदे इति १ अधिकम्।

भावात् फलस्य साक्षाद्भावनाव्यप्यत्वविरहिणोपि तदुद्देश्यत-या सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थानात् स्वर्गसाधने यागादौ स्व-र्गकामादेरधिकार इति सिद्धम् । न चाप्राप्तार्थविषयाः साग्रहण्यादियागविधयः परिसंख्यायका नियामका वा भ-वितुमर्हन्ति । न चाधिकाराभावे देहात्मप्रविलयो वाधि-कारिभेदप्रविलयो वा शक्य उपपादयितुम् । आपाततः प्रतिभाने चास्य तत्परत्वमेव नार्थायातपरत्वं स्वरसतः प्रती-यमानेर्थे वाक्यस्य तादर्थ्ये संभवति न संपातायातपरत्व-मुचितम् । न चैतावता शास्त्रत्वव्याघातः । तस्य स्वर्गाद्युपा-यशासनेपि शास्त्रत्वोपपत्तेः । पुरुषश्रेयोभिधायकत्वं हि शास्त्रत्वं सरागवीतरागपुरुषश्रेयोभिधायकत्वेन सर्वपारिष-दतया न तत्त्वव्याघातः । तस्माद्विधिविषयभावोपगमाद् यागः स्वर्गस्योत्पादक इति सिद्धम् । "कर्मणो वा का चिदवस्थे"ति । कर्मणोवान्तरव्यापारः । एतदुक्तं भवति । कर्मणो हि फलं प्रति तत्साधनत्वं श्रुतं तन्निर्वाहयितुं तस्यैवावान्तरव्यापारो भवति । न च व्यापारवति सत्येव व्यापारो नास्तीति युक्तम् । असत्स्वप्याग्नेयादिषु तदुत्प-त्त्यपूर्वाणां परमापूर्वं जनयितव्ये तदवान्तरव्यापारत्वात् । असत्यपि च तैलपानकर्मणि तेन(१) पुष्टौ कर्तव्यायामन्तरा तैलपरिणामभेदानां तदवान्तरव्यापारत्वात् । तस्मात्कर्मकार्य-मपूर्वं कर्मणा फले कर्तव्ये तदवान्तरव्यापार इति युक्तम् । यदा पुनः फलोपजननान्यथानुपपत्त्या किं चित्कल्प्यते त-

(१) देहपुष्टाविति—पा॰ १ ।

दा फलस्य वा पूर्वावस्था । "अविचित्रस्य कारणस्येति"। यदीश्वरादेव केवलादिति शेषः । कर्मभिर्वा शुभाशुभैः(१) कार्यद्वैधोत्पादे रागादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयः ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

दृष्टानुसारिणी हि कल्पना युक्ता नान्यथा । नहि जातु मृत्पिण्डदण्डादयः कुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भाद्यारम्भाय विभवन्तो दृष्टाः । न च विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वैर्व्यभिचारस्तेषामपि कल्पनास्पदतया व्यभिचारनिदर्शनत्वानुपपत्तेः । तस्मादचेतनं कर्म वा ऽपूर्वं वा न चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं स्वकार्ये प्रवर्तितुमुत्सहते । न च चैतन्यमात्रं कर्मस्वरूपसामान्यविनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यमुपयुज्यते येन तद्रहितचेत्रज्ञमात्राधिष्ठानेन सिद्धसाध्यत्वमुद्भाव्येत, तस्मात् तत्तत्प्रासादाट्टालगोपुरतोरणाद्युपजननिदर्शनसहस्रैः सुपरिनिश्चितं यथा चेतनाधिष्ठानादचेतनानां कार्यारम्भ(२)कत्वमिति तथा चैतन्यं देवताया असति बाधके श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेद्धुमित्यपि स्पष्टं निरटङ्कि देवताधिकरणे । लौकिकश्चेश्वरो दानपरिचरणप्रणामाञ्जलिकरणस्तुतिमयीभिरतिश्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभिराराधितः प्रसन्नः स्वानुरूपमाराधकाय फलं प्रयच्छति विरोधतश्चापक्रियाभिर्विरोधकायाहितमित्यपि सुप्रसिद्धं, तदिह

(१) शुभशुभैः पक्षपातितयेति—पा० १ ।
(२) कार्यारम्भइति—पा० १ । २ ।

केवलं कर्म वा ऽपूर्वं वा चेतनानधिष्ठितमचेतनं फलं प्रसूतइति दृष्टविरुद्धम् । यथा विनष्टं कर्म न फलं प्रसूतइति कल्प्यते दृष्टविरोधादेवमिद्धापीति । तथा देवपूजात्मको यागो देवतां न प्रसादयन् फलं प्रसूतइत्यपि दृष्टविरुद्धम् । न हि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य फलाय कल्पते । तस्माद्दृष्टानुगुण्याय यागादिभिरपि देवताप्रसत्तिरुत्पाद्यते । तथा च देवताप्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेरुपपत्तेः कृतमपूर्वेण । एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । ततः स्थायिनो ऽनिष्टफलप्रसवः । न च शुभाशुभकारिणां तदनुरूपं फलं प्रसुवाना देवता द्वेषपक्षपातवतीति युज्यते । नहि राजा साधुकारिणमनुगृह्णन्निगृह्णन् वा पापकारिणं भवति द्विष्टो रक्तो वा तद्वल्लौकिकोपीश्वरः । यथा च परमापूर्वे कर्तव्ये उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणां चोपयोगः । एवं प्रधानाराधने ऽङ्गाराधनानामुत्पत्त्याराधनानां चोपयोगः । स्वाम्याराधनइव तदमात्यतत्प्रणयिजनाराधनानामिति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात् । तस्माद्दृष्टाविरोधेन देवताराधनात्फलं न त्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुव्यपदेशश्च श्रौतः स्मार्तश्च व्याख्यातः । ये पुनरन्तर्यामिव्यापाराया फलोत्पादनाया नित्यत्वं सर्वसाधारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दूषयांबभूवुः । तेभ्यो व्यावहारिकामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामिति भाष्यं व्याचक्षीत ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां

तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्वेण सङ्गतिमाह । "व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण" इति । निरुपाधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विज्ञानं मन्वान आक्षिपति । "ननु विज्ञेयं ब्रह्मे"ति । सावयवस्य ह्यवयवानां भेदात्तदवयवविशिष्टब्रह्मगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदाद्भिद्येरन्निरवयवा ब्रह्मणो निराकृताः पूर्वापरादीत्यनेन । न च नानास्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावभेदाद् भिन्नानि ज्ञानानीत्युक्तमेकरसमिति । "घनं" कठिनम् । नन्वेकमप्यनेकरूपं लोके दृष्टं यथा सोमशर्मैकोप्याचार्यो मातुलः पिता पुत्रो भ्राता भर्ता जामाता द्विजोत्तम इत्यनेकरूप इत्यत उक्त"मेकरूपत्वाच्च" । एकस्मिन् गोचरे संभवन्ति बहूनि विज्ञानानि न त्वनेकाकाराणीत्युक्तम् । "अनेकरूपाणि" । रूपमाकारः । समाधत्ते । "उच्यते । सगुणेति" । तत्तद्गुणोपाधानब्रह्मविषया उपासनाः प्राणादिविषयाश्च दृष्टादृष्टक्रममुक्तिफला विषयभेदाद्भिद्यन्तइत्यर्थः । तत उपपन्नो विमर्श इत्याह । "तेष्वेषा चिन्ता" । पूर्वपक्षं गृह्णाति । "तत्रे"ति । "नाम्नस्ताव"दिति । अस्त्यथैष ज्योति(१)रेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति । तत्र संशयः । किं यजेतेति संनिहितज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानम्, उतैतद्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति ।

(१) विश्वज्योतिरिति—पा० १ । २ ।

किं तावत्प्राप्तं, ज्योतिष्टोमस्य प्रक्रान्तत्वाद्यजेतेति तदनुवादाज्ज्योतिरिति प्रातिपदिकमात्रं(१) पठित्वा एतेनेत्यनुकृष्य कर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामव्यवस्थापनात् कर्मणश्चानुवाद्यत्वेन तत्तन्त्रस्य नाम्नोपि तथैव व्यवस्थापनात् ज्योतिःशब्दस्य वसन्तेवसन्ते ज्योतिषेति च ज्योतिष्टोमे योगदर्शनात् नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोकसिद्धत्वात् भीमसेनोपलक्षणभीमपदवद् अथशब्दस्य चानन्तर्यार्थस्यासंबन्धित्वे ऽनुपपत्तेर्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधेश्च गुणमात्रविधानस्य लाघवाद् द्वादशशतदक्षिणायाश्चोत्पत्त्यशिष्टतया समशिष्टतया सहस्रदक्षिणया सह विकल्पोपपत्तेः प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानार्थमयमनुवादो न तु कर्मान्तरमिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । भवेत्पूर्वस्मिन् गुणविधिर्यदि तदेव प्रकरणं स्यात् । विच्छिन्नं तु तत् तथाहि । संनिधावपि पूर्वासंबद्धार्थं संज्ञान्तरं प्रतीयमानमन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायाद् उत्सर्गतोर्थान्तरार्थत्वात् पूर्वबुद्धिं व्यवच्छिनत्त्यपूर्वबुद्धिं च प्रसूतइति लोकसिद्धम् । न जातु देहि देवदत्ताय गामथ देवाय वाजिनमिति देवशब्दाद्देवदत्तं वाजिभाजम(२)वस्यति लौकिकाः । तथा चोपरिष्टाद् यजेतेति श्रूयमाणमसंबद्धार्थपदव्यवायात् तत्कर्मबुद्धिमनादधत् तत्र गुणविधानमात्रासमर्थं कर्मान्तरमेव विधत्ते । न चै-

(१) प्रतीकमात्रमिति—पा० १ ।
(२) अध्यवस्यन्तीति १ समवस्यन्तीति—पा० २ ।

कत्वानुपपत्त्या लक्षणया ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमे प्रवृत्त इत्यसत्यामनुपपत्तौ लाक्षणिको युक्तः। नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदं लाक्षणिकमिति मीनो गङ्गायामित्यत्रापि लाक्षणिकं भवति। भेदेपि च प्रथमं संज्ञान्तरेणोल्लिखिते यजिशब्दसामानाधिकरण्यं कर्मनामधेयतामात्रतामावहति न तु संज्ञान्तरोपजनितां भेदधियमपनेतुमुत्सहते। तथा चाथशब्दोधिकारार्थः प्रकरणान्तरतामवद्योतयति। एषशब्दश्चाधिक्रियमाणपरामर्शक इति सोयं संज्ञान्तराद्भेद इति। भवतु संज्ञान्तरात्कर्मभेदः प्रस्तुते तु किमायातमित्यत आह। "अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेष्वि"ति। यथैव काठकादिसमाख्याग्रन्थे प्रयुज्यतएवं ज्ञानेपि लौकिकाः। न चास्ति विशेषो यतो ग्रन्थे मुख्या विज्ञाने गौणी भवेत्। प्रणयनं च ग्रन्थज्ञानयोरभिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तं तस्माज्ज्ञानस्यापि वाचिका समाख्या। तथा च यदा ज्योतिष्टोमसंनिधौ श्रूयमाणं समाख्यान्तरं तत्प्रतीकमपि कर्मणो(१) भेदकं तदा कैव कथा शाखान्तरीये विप्रकृष्टतमे ऽतत्प्रतीकभूतसमाख्यान्तराभिधेये ज्ञान इति। तथा रूपभेदोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो यथा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमादिषु। इदमाम्नायते। तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेति। अत्र हि द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितो यागो विधीयते तदनन्तरं चेदमाम्नायते। वाजिभ्यो वाजिनमिति। अत्रेदं संदिह्य-

(१) कर्मान्तरभेदकमिति—पा० १।

ते। किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते, उत कर्मान्तरं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयतइति। किं तावत्प्राप्तं, द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरविधौ विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनद्रव्यविधिः। न चोत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरोधात्तत्र वाजिनमलब्धावकाशं कर्मान्तरं गोचरयतीति युक्तम्। उभयोरपि वाक्ययोः समसमयप्रवृत्तेरामिक्षावाजिनयोरुत्पत्तौ समं शिष्यमाणत्वेन नामिक्षायाः शिष्टत्वम्। तत्कथमनयावरुद्धं कर्म न वाजिनं निविशेत्। न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौत आमिक्षासंबन्धो विश्वेषां देवानां येन वाजिनसंबन्धात् वाक्यगम्याद्बलवान् भवेदुभयोरपि पदान्तरापेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्यत्वाविशेषात्। नो खलु वैश्वदेवीत्युक्ते आमिक्षापदानपेक्षामामिक्षामध्यवस्यामः। अस्तु वा श्रौतत्वं तथापि वाजिभ्य इति पदं वाजमन्नमामिक्षा तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्संबन्धिनो विश्वान्देवानुपलक्षयति। यद्यपि विश्वेदेवशब्दाद्वाजिपदं भिन्नं येन च शब्देन चोदना तेनैवोद्देशे देवतात्वं न शब्दान्तरेण। अन्यथा ऽर्थैकत्वेन सूर्यादित्यपदयोः सूर्यादित्यचर्वोरेकदैवत्यप्रसङ्गात्। तथापि वाजिन्नितीनेः सर्वनामार्थे स्मरणात् संनिहितस्य च सर्वनामार्थत्वाद्विश्वेषां देवानां च विश्वदेवपदेन संनिधापनात्तत्पदपुरःसरा एवैते वाजिपदेनोपस्थाप्या(१) न तु सूर्यादित्यपदवत्स्वतन्त्रास्तथा

(१) उपस्थाप्यन्तइति १ उपस्थाप्येरन्निति—पा० २।

च तदुपलक्षणार्थं वाजिपदं विश्वदेवोपहितामेव देवतामुपलक्षयतीति न शब्दान्तराद्देवताभेदस्ततश्चामिक्षासंबन्धोपजीवनेन विश्वेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नामिक्षया बाध्यते किं तु तया सह समुच्चीयतइति न कर्मान्तरमपि तु वाक्याभ्यां द्रव्ययुक्तमेकं कर्म विधीयतइति प्राप्ते। उच्यते। स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्यामिक्षा नोच्येत। तद्धितस्य त्वस्येति सर्वनामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च विशेषस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्धितस्यापि वृत्तिः। न तु विश्वेषु देवेषु न तत्संबन्धेनापि तत्संबन्धिमात्रे। नन्वेवं सति कस्माद्वैश्वदेवीशब्दमात्रा(१)द्देव नामिक्षां प्रतीमः किमिति चामिक्षापदमपेक्षामहे। तद्धितान्तस्य पदस्याभिधानापर्यवसानान्न प्रतीमस्तत्पर्यवसानाय चापेक्षामहे। अवसिताभिधानं हि पदं समर्थमर्थधियमाधातुमिदं तु संनिहितविशेषाभिधायि तत्संनिधिमपेक्षमाणं संनिधापकमामिक्षापदमपेक्षतइति कुत आमिक्षापदानपेक्ष आमिक्षाप्रत्ययप्रसङ्गः। कुतो वा तत्रानपेक्षा। अतश्च सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिधत्ते तत्प्रमाणभूतप्रथमभाविपदावगम्यत्वात् श्रौतं बलीयश्च। यत्तु पर्यवसिताभिधानपदाभिहितपदार्थावगमगम्यं तत्तच्चरमप्रतीतिवाक्यगम्यं दुर्बलं चेति तद्धितश्रुत्यवगतामिक्षालक्षणगुणावरोधात् पूर्वकर्मासंयोगिवाजिनद्रव्यं ससंबन्धि पूर्वस्माद् भिनत्ति। एवं च सति नित्यवदवगतानपेक्षसाधनभावामिक्षा न वाजिनद्र-

(१) शब्दश्रवणमात्रादिति—पा० १।२।

व्येण सह विकल्पसमुच्चयौ प्राप्स्यति । न चाश्वत्वे निरूढत्वादनपेक्षवृत्ति वाजिपदं कथं चिद्यौगिकं सापेक्षवृत्ति विश्वेदेवशब्दां देवतां वैश्वदेवीपदादामिक्षाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीभूतामवगतामुपलक्षयिष्यति । प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः प्रधानं च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम् । प्रामाणिके च विधिकल्पनागौरवे ऽभ्युपेतव्यएव प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्तस्माद्यथेह पूर्वकर्मासंभविनो गुणात्कर्मभेद एवमिहापि पञ्चाग्निविद्यायाः षडग्निविद्या भिन्ना एवं प्राणसंवादेषूनाधिकभावेन विद्याभेद इति । तथा धर्मविशेषोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि । कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नाचरन्त्यन्ये । तथाग्निमधीयानाः के चिदुपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति नाहरन्त्यन्ये । तथाश्वमेधमधीयानाः के चिदश्वस्य घासमानयन्ति नानयन्त्यन्ये । के चित्त्वाचरन्त्यन्यमेव धर्मम् । न च तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिजनितमुपकारमाकाङ्क्षन्ति नाकाङ्क्षन्ति चेति युज्यते । अतोवगम्यते भिन्नानि तासुतासु शाखासु कर्माणीति । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह । "अस्ति चात्रे"ति । अन्येषां शाखिनां नास्तीति शेषः । "एवं पुनरुक्तादयोपी"ति । समिधो यजतीत्यादिषु पञ्चकृत्वोभ्यस्तो यजतिशब्दः । तत्र किमेका कर्मभावना किं वा पञ्चैवेति । किं तावत्प्राप्तं, धात्वर्थानुबन्धभेदेन शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्धात्वर्थस्य च धातुभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथम-

भाविना वाक्येन विहिता कर्मभावना विपरिवर्तमानोपरित-नैर्वाक्यैरनूद्यते । न च प्रयोजनभावादननुवादः प्रमाणसि-द्धस्याप्रयोजनस्याननुयोज्यत्वात्कर्मभावनाभेदे चानेकापूर्वक-ल्पनाप्रसङ्गादेकापूर्वावान्तरव्यापारमेकं कर्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्या-नीति सर्वाण्येव प्राथम्यार्हाण्यपि युगपदध्ययनानुपपत्तेः क्र-मेणाधीतानीति । न त्वयमेषां प्रयोजकः क्रमः । परस्प-रापेक्षाणामेकवाक्यत्वे हि प्रयोजकः स्यात् तेन प्राथम्या-भावात् प्राप्तमित्येव नास्तीति कस्य कोऽनुवादः । कथं चि-द्विपरिवृत्तिमात्रस्यौत्सर्गिकाप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणविधित्वापवाद-सामर्थ्याभावात् । गुणश्रवणे हि गुणविशिष्टकर्मविधाने वि-धिगौरवभिया गुणमात्रविधानलाघवाय कर्मानुवादापेक्षा-यां विपरिवृत्तेरुपकारो यथा दध्ना जुहोतीति दधिविधि-परे वाक्ये विपरिवृत्त्यपेक्षायामग्निहोत्रं जुहोतीति विहित-स्य होमस्य विपरिवर्तमानस्यानुवादः । न चात्र गुणाद्भे-दः समिदादिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात् । अगृह्यमाणविशेषतया च किं वचनविहितं किं कर्मानु-वादेन कस्य गुणविधित्वमिति न विनिगम्यते । न चापूर्वं नाम ज्योतिरादिवद्विधानासंबन्धं प्रथममवगतं यतः पूर्व-बुद्धिविच्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्वस्मात् संज्ञातो व्यवच्छि-न्द्यात् । किं तु प्रथमत एव कर्मसामानाधिकरण्येनावगताः समिदादयस्तद्वशात् कर्मनामधेयतां प्रतिपद्यमाना अख्यात-स्यानुवादत्वे ऽनुवादा विधित्वे विधयो न तु स्वातन्त्र्येण कस्य

चिदीशते । तस्मात्स्वरससिद्धाप्राप्तकर्मविधिपरत्वात् कर्मण्ययमभ्यासो भावनानुबन्धभूतानि भिन्दानो भावनां भिनत्ति यथा तथा शाखान्तरविहिता अपि विद्याः शाखान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेत्स्यतीति । अशक्तेश्च । नह्येकः पुरुषः सर्ववेदान्तप्रत्ययात्मिकामुपासनामुपसंहर्तुं शक्नोति सर्ववेदान्ताध्ययनासामर्थ्यादनधीतार्थोपसंहारे ऽध्ययनविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिशाखं भेदे तूपासनानां नायं दोषः । समाप्तिभेदाच्च(१) । केषां चित् शाखिनामोंकारसार्वात्म्यकथने समाप्तिः । केषां चिदन्यत्र तस्मादप्युपासनाभेदः । अन्यार्थदर्शनादपि भेदः । तथाहि । नैतदचीर्णव्रतोऽधीतइति अचीर्णव्रतस्याध्ययनाभावदर्शनादुपासनाभावः । क्वचिदचीर्णव्रतस्याध्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते । तस्मादुपासनाभेद इति । अत्र सिद्धान्तमाह । सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । तद्व्याचष्टे । सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्ववेदान्तप्रमाणानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति । यान्येकस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेष्वपीत्यर्थः । चोदनाद्यविशेषात् आदिशब्देन संयोगरूपाख्याः संगृह्यन्ते । अत्र च चोद्यतइति चोदना पुरुषप्रयत्नः । स हि पुरुषस्य व्यापारः । तत्र खल्वयं होमादिधात्वर्थावच्छिन्ने प्रवर्तते । तस्य देवतोद्देशेन त्यागस्यासेचनादिकस्यावच्छेद्यः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखान्तरे यथैवमिहापि प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववेदनविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव

(१) भेदाच्च भेद इति—पा० १ ।

शाखान्तरेष्वपीति । एवं फलसंयोगोपि ज्येष्ठश्रेष्ठभवनलक्षणः स एव । रूपमपि तदेव । यथा यागस्य यदेकस्यां शाखायां द्रव्यदेवतारूपं तदेव शाखान्तरेष्वपीति । एवं वेदनस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वरूपं विषयस्तच्छाखान्तरेष्वपीति । "कं चिद्विशेष"मिति । युक्तं यदग्नीषोमीयस्योत्पन्नस्य पश्चादेकादशकपालत्वादिसंबन्धेप्यभेद इति । यथोत्पन्नस्य तस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिह त्वग्निषूत्पत्तिगत एव गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीवन्न भेदक इति विशेषस्तमिमं विशेषमभिप्रेत्याशङ्कते सूत्रकारः । "भेदान्नेति चे"दिति । परिहारः सूत्रावयवः । "न एकस्यामपीति" । पञ्चैव सांपादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विधीयन्ते । षष्ठस्त्वग्निः संपद्यतिरेकायानूद्यते न तु विधीयते वैश्वदेव्यां तूत्पत्तौ गुणो विधीयतइति भवतु (१) भेदः । अथ वा छान्दोग्यानामपि षष्ठोग्निः पठ्यत एव । अथ वा भवतु वाजसनेयिनां षष्ठाग्निविधानं मा च भूच्छान्दोग्यानां (२) तथापि पञ्चत्वसंख्याया अविधानान्नोत्पत्तिशिष्टत्वं संख्यायाः किं तूत्पन्नेष्वग्निषु प्रचयशिष्टा संख्याऽनूद्यते सांपादिकानग्नीनवच्छेत्तुं तेन येषामुत्पत्तिस्तेषां प्रत्यभिज्ञानाद् अप्रत्यभिज्ञायमानायाश्च संख्याया अनुवाद्यत्वेनानुत्पत्तेर्विधीयमानस्य चाधिकस्य षोडशिग्रहणवद्विकल्पसंभवाद् न शाखान्तरे ज्ञानभेदः । उ-

(१) भवतीति—पा० २ ।

(२) छन्दोगानामिति—पा० ३ ।

त्पत्तिशिष्टत्वे ऽसिद्धे प्राणसंवादादयोपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानादभिन्नास्तास्तासु शाखास्विति ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वे नहि समाचारे ऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः॥ ३॥

यैराथर्वणिकग्रन्थोपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव शिरोव्रतपूर्वाध्ययनप्राप्तग्रन्थबोधिता फलं प्रयच्छति नान्यथा। अन्येषां तु छान्दोग्यादीनां सैव विद्या नाचीर्णशिरोव्रतानां फलदेत्याथर्वणग्रन्थाध्ययनसंबन्धादवगम्यते । तत्संबन्धश्च वेदव्रते(१)नेति नैतदचीर्णव्रतो ऽधीतइति समाम्नानादवगम्यते । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति विद्यासंयोगेप्येतामिति प्रकृतपरामर्शिना सर्वनाम्ना ऽध्ययनसंबन्धाविरोधायाथर्वविद्धितैव विद्योच्यतइति । सवा होमाः सप्त सौर्यादयः(२) शतौदनान्ता आथर्वणिकानां तएकस्मिन्नेवाथर्वणिके ऽग्नौ क्रियन्ते न त्रेतायां(३) विद्यैकत्वम् ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

भूयोभूयो विद्यैकत्वस्य वेददर्शनात् । यत्रापि सगुणब्रह्मविद्यानां न साक्षाद्वेद एकत्वमाह तासामपि तत्प्रायपठितानां तद्विधानां प्रायदर्शनादेकत्वमेव तथाह्यग्र्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमग्र्य इति बुद्धिरिति । यच्च काठकादिसमाख्ययोपासनाभेद इति । तदयुक्तम् । एता हि पौ-

(१) वेदव्रतत्वेनेति—पा० १ । ३ ।
(२) सूर्यादयइति—पा० २ । ३ ।
(३) त्रेताग्नाविति—पा० १ ।

ऋषिभ्यः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शाखानां न तूपासनानाम्। नह्येताः कठादिभिः प्रोक्ताः। न च कठाद्यनुष्ठानमासामितरानुष्ठानेभ्यो विशिष्यते। न च कठप्रोक्ततानिमित्तमात्रेण ग्रन्थे प्रवृत्तौ तद्योगाच्च कथंचिल्लक्षणयोपासनासु प्रवृत्तौ संभवन्त्यामुपासनाभिधानमप्यासां शक्यं कल्पयितुम्। न च तद्भेदाभेदौ ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ मा भूद्यथाश्वमासामभेदाज्ज्ञानानामेकशाखागतानामैक्यम्। कठादिपुरुषप्रवचननिमित्ताश्चैताः समाख्याः(१) कठादिभ्यः प्राक् नासन्निति तन्निबन्धनो ज्ञानभेदो नासीदिदानीं चास्तीति दुर्घटमापद्येत। तस्मान्न समाख्यातो भेदः। अभ्यासोपि नात्र भेदको युक्तं यदेकशाखागतो यजत्यभ्यासः समिदादीनां भेदक इति तत्र हि विधित्वमौत्सर्गिकमज्ञातज्ञापनमप्रवृत्तप्रवर्त्तनं च (२) कुप्येयाताम्। शाखान्तरे त्वध्येतृपुरुषभेदादेकत्वेपि नौत्सर्गिकविधित्वव्याकोप इति। अशक्तिरपि न भेदहेतुः स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति स्वशाखायामध्ययननियमः। ततश्च शाखान्तरीयानर्थानन्येभ्यस्तद्विधेभ्यो ऽधिगम्योपसंहरिष्यति। समाप्तिश्चैकस्मिन्नपि तत्संबन्धिनि समाप्ते तस्य व्यपदिश्यते। यथाऽऽध्वर्यवे कर्मणि ज्योतिष्टोमस्य समाप्तिं व्यपदिशन्ति ज्योतिष्टोमः समाप्त इति। तस्मात्समाप्तिभेदोपि न साधनमुपासनाभेदस्य। तदेवमसति बाधके चोदनाद्यविशेषात्सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि तान्येवेति सिद्धम्।

(१) समाख्याइति—पा १। २।
(२) चान्यथेति—पा० १।

कं चिद्विशेषमाशङ्क्य पूर्वतन्त्रप्रसाधितम् ।
वक्ष्यमाणार्थसिद्ध्यर्थमर्थमाह स्म सूत्रकृत् ॥
चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं(१) सूत्रम् ।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

अत्रेदमाशङ्कते । भवतु सर्वशाखाप्रत्ययमेकं विज्ञानं तथापि शाखान्तरोक्तानां तदङ्गान्तराणां न शाखान्तरोक्ते तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्हति । तस्यैकस्य कर्मणो यावन्मात्रमङ्गजातमेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोपकारसिद्धेरधिकारानपेक्षणात् अपेक्षणे चाधिकमपि तत्र विधीयेत न च विहितं तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकलाङ्गवद्विहितमपि अशक्तौ यावच्छक्यमङ्गमनुष्ठातुं तावन्मात्र(२)-जन्येनोपकारेणोपकृतं भवत्येवमिहाप्यङ्गान्तराविधानादेव भविष्यतीति । एवं प्राप्ते उच्यते । सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते गृहमेधीयन्यायेन नोपकारावच्छेदो युज्यते । नहि तदेव कर्म सत्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते नैमित्तिके तु निमित्तानुरोधादवश्यकर्तव्ये सर्वाङ्गोपसंहारस्य सदातनत्वासंभवादुपकारावच्छेदः कल्प्यते । प्रकृतोपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आज्यभागविधानात् । गृहमेधीयेप्युपकारावच्छेदः स्यादिह तु शाखान्तरे कतिपयाङ्गविधानं तानि विधत्ते नेतराणि परिसंचष्टे। न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आ-

---

(१) सिद्ध्यर्थमिति—पा० १ ।
(२) तावन्मात्राङ्गजन्येनेति—पा० १ ।

ज्यभागवत्तन्मात्रविधानम्। तस्मात्तत्त्वेन कर्मणां सर्वाङ्गसङ्ग्रह औत्सर्गिको ऽसति बलवति बाधके नापवदितुं युक्त इति ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

द्वया द्विप्रकाराः प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः शास्त्रजन्यया सात्त्विक्या बुद्ध्या संपन्ना देवास्ते हि दीव्यन्तइति देवाः शास्त्रयुक्त्यपरिकल्पितमतयः। तामसवृत्तिप्रधाना असुरा असुभिः प्राणैरनिन्द्रियैरगृहीतैस्तेषुतेषु विषयेषु रमन्तइत्यसुरा अत एवते ज्यायांसो यतो ऽमी तत्त्वज्ञानवन्तः कानीनसास्तु देवाः। अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य। प्राणस्य प्रजापतेः सात्त्विकवृत्त्युद्भवस्तामसवृत्त्यभिभवः कदा चित्। कदा चित्तामसवृत्त्युद्भवो ऽभिभवश्च सात्त्विक्या वृत्तेः सेयं स्पर्द्धा। ते ह देवा ऊचुः। हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम असुरान् जयामास्मिन्नाभिचारिके यज्ञे उद्गीथलक्षणसामभक्त्युपलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मणेति। ते ह वाचमूचुरित्यादिना संदर्भेण वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामासुरपाप्मविद्धतया निन्दित्वा अथ हेममासन्यमास्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं मुख्यं प्राणं प्राणाभिमानवतीं देवतामूचुस्त्वन्न उद्गायेति। तथेत्यभ्युपगम्य तेभ्य एव प्राण उदगायत् ते सुरा विदुरनेन प्राणेनोद्गात्रा नो ऽस्मान् देवा अत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मना ऽविध्यन्नसुराः। यथाश्मानमृत्वा प्राप्य मृद्वा लोष्टो वा विध्वंसतएवं विध्वंसमाना विष्वञ्चो ऽसुरा वि-

नेष्टुः । तदेतत्संक्षिप्याह । "वाजसनेयक" इति । तथा छान्दोग्येऽप्येतदुक्तमित्याह । "तथाछान्दोग्येपी"ति । विषयं दर्शयित्वा विमृशति "तत्र संशय"इति पूर्वपक्षं गृह्णाति "विद्यैकत्वमिति" पूर्वपक्षमाक्षिपति "ननु न युक्त-मिति" एकत्रोद्गातृत्वेनोच्यते प्राणः एकत्र चोद्गानत्वेन क्रियाकर्त्तोश्च स्फुटो भेद इत्यर्थः । समाधत्ते "नैष दोष"-इति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञायमानं किंचल्लक्षणया नेतव्यम् न केवलं शाखान्तरे । एकस्यामपिशाखायां दृष्टमेतन्न च तत्र विद्याभेद इत्याह । "वाजसनेयकेपि चे"ति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानानुग्रहाय चोमित्यनेनापि उद्गीथावयवेन उद्गीथ एव लक्षणीय इति पूर्वपक्षः ।

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वा-दिवत् ॥ ७ ॥

बहुतरप्रत्यभिज्ञानेपि उपक्रमभेदात्तदनुरोधेन चोपसंहा-रवर्णनादेकस्मिन्वाक्ये तस्यैव चोद्गीथस्य पुनःपुनः सङ्कीर्तनात् लक्षणायां च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणाभावाद् विद्या-भेद इति राद्धान्तः । ॐकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादि गुणोपव्याख्यानमोङ्कारस्य । तथाहि । भूतपृथिव्योषधिपुरुष-वाक्ऋक्साम्नां पूर्वस्योत्तरमुत्तरं रसतया सारतयोक्तं । तेषां सर्वेषां रसतम ओंकार उक्तः छन्दोग्ये । "न च विवक्षि-तार्थभेद" इति । एकत्रोद्गीथोद्गातारावुपास्यत्वने विवक्षिता-वेकत्र तदवयव ओङ्कार इति । तथा ह्यभ्युदयवाक्य"इति ।

एवं हि श्रूयते ऽपि वा एतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयति अस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। तत्र सन्देहः किं कालापराधे यागान्तरमिदं चोद्यतेउत तेष्वेव कर्मसु प्रकृतेषु कालापराधे निमित्ते देवतापनय इति। एष तावदत्र विषयः। अमावास्यायामेव दर्शकर्मार्थं वेदिक्रियाग्निप्रणयनक्रिया व्रतादिश्च यजमानसंस्कारः। दध्यर्थश्च दोहः। प्रतिपदि च दर्शकर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्ठानक्रमस्तात्विकः। यस्य तु यजमानस्य कुतश्चिद्भ्रमनिबन्धनाच्चतुर्दश्यामेवामावास्याबुद्धौ प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अभ्युदीयते। तत्रेदं श्रूयते यस्य हविर्निरुप्तमिति, तेन यजमानेनाभ्युदितेनामावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परिसमाप्य पुनस्तदहरेव वेद्युद्धरणादिकर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शः प्रवर्तयितव्यः। तत्राभ्युदये किं नैमित्तिकमिदं कर्मान्तरं दर्शाच्चोद्यते उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवतापनयनेन देवतान्तरं विधीयतइति। तत्र हविर्भागमात्रश्रवणाच्चरुविधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम्। यदि हि पूर्वदेवताभ्यो हवींषि विभजेदिति श्रूयेत ततस्तान्येव हवींषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न कर्मान्तरं गमयितुमर्हन्ति, किन्तु प्रकृतमेव कर्म तद्वविष्कमपनीतपूर्वदेवताकं देवतान्तरयुक्तं स्यात्। अत्र पुनस्त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति हविष एव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणात्। अनपनीता हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदे-

वतावरुद्धे हविषि देवतान्तरमलब्धावकाशं श्रूयमाणं कर्मान्तरमेव गोचरयेत् । अपि च प्राप्ते पूर्वस्मिन्कर्मणि दध्नस्तण्डुलानां पयसस्तण्डुलानां चेन्द्रादिदेवतासम्बन्धश्च विधातव्यः । चरुत्वं चात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यम् । तथाप्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत । कर्मान्तरं त्वपूर्वं शक्यमेकेनैव प्रयत्नेनानेकगुणविशिष्टं विधातुमिति निमित्ते कर्मान्तरमेव विधीयते । दर्शस्तु लुप्यते कालापराधादिति प्राप्तउच्यते, न कर्मान्तरम् । पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात् । चर्वर्थस्य चार्थप्राप्तेः । भवेदेतदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति तण्डुलानां त्रेधा विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु वाक्यान्तरप्राप्तन्तण्डुलानां त्रेधात्वमनूद्य विभजेदित्येतावद्विधत्ते तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते । तण्डुलानिति त्वविवक्षितं हविरुभयत्ववत्तया च ये मध्यमा इत्यादीनि वाक्यान्यपनीते पूर्ववद्देवतासम्बन्धे हविषस्तस्मिन्नेव कर्मणि अप्रत्यूहं देवतान्तरसम्बन्धं विधातुं शक्नुवन्ति । तथा च द्रव्यमुखेन प्रकृतमुखप्रत्यभिज्ञानाद्देवतान्तरसम्बन्धेपि न कर्मान्तरकल्पना भवितुमर्हति । ततश्च समाप्तेपि नैमित्तिकाधिकारे नित्याधिकारसिद्ध्यर्थं तान्येव पुनः कर्माण्यनुष्ठेयानि । न च दधनि चरुमिति चरुसप्तम्यर्थयोर्विधानं तयोरप्यर्थप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपेषणप्रथनं पुरोडाशपाकादि दधिपयसी च प्राप्तानि तत्राभ्युदयनिमित्ते दधियुक्तानाम्पयोयुक्तानाञ्च तण्डुलानां विभजेदिति

वाक्येन पूर्वदेवतापनयं कृत्वा ये मध्यमा इत्यादिभिर्वाक्यैर्देवतान्तरसम्बन्धः कृतः । न च प्रभूतदधिपयःसंसक्तैरल्पैस्तण्डुलैः पुरोडाशक्रिया सम्भवति । इति पुरोडाशनिवृत्तौ तदर्थस्य प्रथनस्यापि निवृत्तिरनिवृत्तस्तु पाको ऽपवादभावात्तथा चार्थप्राप्तस्योद्यते । भवतु वा अनेकवाक्यकल्पनम् । प्रकृताधिकारावगमबलादस्यापि न्याय्यत्वादिति । तस्मात्तदेवेदं कर्म न तु कर्मान्तरमिति सिद्धं, पशुकामवाक्ये त्वपूर्वकर्मविधिरभ्युदयवाक्यसारूप्येपि यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्, ये स्थविष्ठास्तानग्नये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् । ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमिति । अत्र हि अमावास्यायामिष्ट्वेति समाप्ते यागे पशुकामेष्टिविधानं नात्र पूर्वस्य कर्मणो ऽननुवृत्तेर्यागान्तरविधिरिति युक्तम् । परोवरीयस्त्वादिवद्, यथोद्गीथोपासनासाम्येपि आदित्यगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनातः परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासना भिन्ना तद्वदिदमपीति । परस्मात्परश्च वराच्च वरीयानिति परोवरीयानुद्गीथः परमात्मरूपः संपन्नः । अत एव अनन्तः परमात्मदृष्टिमुद्गीथे भावयितुमाकाशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्यो ज्यायानित्याकाशशब्देन परमात्मानं निर्दिशति ॥

सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

स्फुटतरे भेदावगमे सञ्ज्ञैकत्वं नाभेदसाधनमतिप्रसङ्गापातात् । अपिच श्रुत्यक्षरालोचनयाभेदप्रत्ययोऽन्तरङ्ग-

स्यानपेक्षस्य। संज्ञैकत्वं तु श्रुतिबाह्यतया बहिरङ्गं च पौरुषेयतया सापेक्षञ्च। तस्माद्दुर्बलं नाभेदसाधनायालमिति॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम्॥९॥

"अध्यासो नामे"ति। गौणी बुद्धिरध्यासः। यथा माणवके ऽनिवृत्तायामेव माणवकबुद्धिव्यपदेशवृत्तौ सिंहबुद्धिव्यपदेशवृत्तिः सिंहो माणवक इति। एवं प्रतिमायां वासुदेवबुद्धिनाम्नि च ब्रह्मबुद्धिस्तथोंकार उद्गीथबुद्धिव्यपदेशाविति। अपवादैकत्वं विशेषणानि चोक्तानि। एकार्थेपि च शब्दद्वयप्रयोगो दृश्यते। यथा वैश्वदेव्यामिक्षा विन्दंस्थानमानव्याख्यायाञ्च पर्यायाणामपि सहप्रयोगो यथा सिन्धुरः करी पिकः कोकिल इति। विप्रत्ययानध्यवसायलक्षणं पक्षं गृह्णाति। "तत्रान्यतमे"ति। सिद्धान्तमाह। "इदमुच्यते व्याप्तेश्च"। प्रत्यनुवाकमृत्यृचमुपक्रमे च समाप्तौ चोंकारः सर्ववेदव्यापीति किन्तोयमोंकारस्तत्तदाप्त्यादिगुणविशिष्टस्तस्मै तस्मै कामावाप्त्यादिफलायोपास्यत्वेनाधिक्रियत इत्यपेक्षायामुद्गीथपदे नेति विशिष्यते। उद्गीथपदेनोंकाराद्यवयवघटितसामभक्तिभेदाभिधायिना समुदायस्यावयवभावानुपपत्तेस्तत्सम्बन्ध्यवयव ओंकारो लक्ष्यते, न पुनरोंकारेणावयविनउद्गीथस्य लक्षणा। ओंकारस्यैवोपरिष्टात्तु तत्तद्गुणविशिष्टस्य तत्तत्फलविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यमानत्वात्। दृष्टश्च समुदायशब्दोवयवे लक्षणया यथा ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इति तदेकदेशदाहे अध्यासे तु लक्षणा फलकल्पना च। तथा ह्याप्त्यादि गुणकप्रणवोपासनादिदमुद्गीथतोपासनम्-

णवस्थान्यन्नचाप्याप्त्यादिउपासनेष्विवफलं श्रूयते । तस्मा-त्कल्पनीयम् । उद्गीथसम्बन्धिप्रणवोपासनाधिकारपरे वाक्ये परार्थे नायं दोषः । अपि च गौण्या वृत्तेर्लक्षणावृत्तिर्बली-यसी लाघवात् । लक्षणाया हि लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव वाक्यार्थान्तरभावात् । यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य तीरस्य वाक्यार्थेन्तर्भावो ऽधिकरणतया । गौर्वाहीक इत्य-त्र तु गोसम्बन्धिनिष्ठन्मूत्रपुरीषादिलक्षणया न तत्परत्वं गो-शब्दस्य । अपि तु तल्लक्षाध्यवसिततद्गुणयुक्तवाहीकपरत्वमि-ति गौण्या वृत्तेर्दुर्बलत्वं तदिदमुक्तं "लक्षणायामपि त्वि"ति गौण्यपिवृत्तिर्लक्षणावयवत्वाल्लक्षणोक्ता । यद्यपि वैश्वदेवी-पदमामिक्षायाम्प्रवर्तते तथाप्यर्थभेदः स्फुटतरः । आमिक्षा-पदं हि रूपेणामिक्षायाम्प्रवर्तते । वैश्वदेवीपदन्तु तस्यामेव विश्वदेवविशिष्टायाम् । एवं हि विज्ञानानन्दयोरपि स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मण्यैकार्थ्ये । न च व्याख्या-नमुभयोरपि प्रसिद्धार्थत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥१०॥

एवं शब्दस्य सन्निहितप्रकारभेदपरामर्शार्थत्वात्साक्षाच्छ-ब्दोपस्थापितस्य च सन्निधानात् शाखान्तरगतस्य चानुक्रमत-या सन्निधानाभावान्न कौषीतकिप्राणसंवादवाक्ये प्राणस्य व-सिष्ठत्वादिभिर्गुणैरुपास्यत्वमपि तु ज्येष्ठश्रेष्ठत्वमात्रेणेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सत्यं सन्निहितं परामृशति एवङ्कारो न तु शब्दोपात्तमात्रं सन्निहितम् । किन्तु यच्छब्दाभिहितार्थनान्त-रीकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ सन्निहितं सन्निहितमेव ।

यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति इत्यव्यभिचारितक्रतुसमन्वया जुह्वोपस्थापितः क्रतुः । तस्मादुपास्यफलप्रत्यभिज्ञानात्तदव्यभिचारिणः प्रकारभेदस्येहानुक्तस्यापि बुद्धौ सन्निधानात्प्रकृतपरामर्शिनैवंकारेण परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौषीतकिब्राह्मणगतेन तावदेवंकारेण शक्यते परामृष्टुम् । तथाप्यभ्युपेत्यापि ब्रूम इत्याशयवता भाष्यकृतोक्तं "तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयेपि ब्राह्मणगतेनेति श्रुतहानि"रिति । केवलस्य श्रुतस्य हानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः । अतिरोहितमन्यत् ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

गुणवदुपासनाविधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानाद्विवेकार्थमिदमधिकरणम् । यथैकस्य ब्रह्मणः सम्पद्वामत्वादयः सत्यकामादयश्च गुणा न सङ्कीर्येरन् । एवमानन्दविज्ञानत्वादयो विभुत्वनित्यत्वादिभिर्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तैर्न सङ्कीर्येरन् । तत्सङ्करे वा सम्पद्वामत्वादयोपि सत्यकामादिभिः सङ्कीर्येरन् । नहि ब्रह्मणो धर्मिणः सत्वे कश्चिद्विशेष इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु वास्तवविधेययोर्वस्तुधर्मतया चानुष्ठेयतया चाव्यवस्थाव्यवस्थे व्यवतिष्ठेते । वस्तुधर्मो हि यावद्वस्तु व्यवतिष्ठते । नासावेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तो नास्तीति शक्यं वक्तुम् । विधेयस्तु पुरुषप्रयत्नतन्त्रः पुरुषप्रयत्नश्च यत्र यावद्गुणविशिष्टे ब्रह्मणि चोदितः स तावत्येवावतिष्ठते नाविहितमपि गुणं गोचरीकर्तुमर्हति । तस्य विधितन्त्रत्वाद्विधेश्च व्यवस्थानात् । तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मतत्वात्म-

तयोक्ता यत्रयत्र ब्रह्म श्रूयते तत्रतत्रानुक्ता अपि लभ्यन्ते। संपद्दामाद्यश्चोपासनाप्रयत्नविधिविषया यथाविध्यवतिष्ठन्ते न तु यथावस्थिति सिद्धम्। प्रियशिरस्त्वादीनां तूपास्यत्वमारोप्य न्यायो दर्शितः। तस्य तु विषयः संपद्दामादिरुक्तः। मोद(१)नमात्रं मोदः प्रमोदः प्रकृष्टो मोदः ताविमौ परस्परापेक्षावुपचयापचयौ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात्॥१४॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति किमत्र सर्वेषामेवार्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितम्, आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम्। तत्र प्रत्येकमर्थादिपरत्वप्रतिपादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्तत्परत्वे च संभवति न तत्तदतिक्रमे सर्वेषामेकपरत्वाध्यवसानं न्याय्यम्। न च प्रयोजनाभावादसंभवः। सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याध्यानप्रयोजनत्वात्। तत्तदाध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वस्मृतेः। तथा हि स्मृतिः॥

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः॥
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते। इति

प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात् प्रत्येकं तेषामर्थादीनां परत्वपराण्येतानि वाक्यानीति प्राप्ते, उच्यते।

(१) मोदमात्रमिति—पा. १।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्येष तावत्संदर्भो वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरः प्रतीयते नाध्यानविधिपरः । तदश्रुतेः । तदत्र यत्प्रत्ययस्य साक्षात्प्रयोजनवत्त्वं दृश्यते तत्प्रत्ययपरत्वं सर्वेषाम्। दृष्टं च विष्णोः परमपदज्ञानस्य निखिलानर्थसंसारकारणाविद्योपशमः । तत्त्वज्ञानोदयस्य विपर्यासोपशमलक्षणत्वेन तत्रतत्र दर्शनात् । अर्थादिपरत्वप्रत्ययस्य तु न दृष्टमस्ति प्रयोजनम्। न च दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पना न्याय्या। न च परमपुरुषार्थहेतुपरत्वे संभवति अवान्तरपुरुषार्थतोचिता । तस्माद्दृष्टप्रयोजनवत्त्वात्पुरुषपरत्वप्रतिपादनार्थोयं संदर्भ इति गम्यते । किं चादरादप्ययमेवास्यार्थ इत्याह । "अपि च परप्रतिषेधेने"ति । नन्वत्राध्यानविधिर्नास्ति तत्कथमुच्यते आध्यानायेत्यत आह । "आध्यानाये"ति।

आत्मशब्दाच्च ॥१५॥

अनधिगतार्थप्रतिपादनस्वभावत्वात्प्रमाणानां विशेषतश्चागमस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य चात्मनः स्वयं श्रुत्यैव दुरधिगमत्वावधारणात् । वस्तुतश्च दुरधिगमत्वात् । अर्थादीनां च सुगमत्वात् तत्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुतेराशयातिशय इवाशयातिशयः । तत्तात्पर्यतेति यावत् । किं च श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानादप्येवमेवार्थादिपरत्वे तु स्वरूपेण विवक्षितेनापेक्षितं श्रुतिराचष्टे इत्याह । "अपि च सोऽध्वनः पारमाप्नोति"इति ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥१६॥

अतिस्मृत्योर्हि लोकसृष्टिः परमेश्वराधिष्ठिता । परमेश्व-

रहिरण्यगर्भकर्तृकोपलब्धा सेयमिह महाभूतसर्गमनभिधाय प्राथमिकी लोकसृष्टिरुपलभ्यमानावान्तरेश्वरकार्या प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणं चावान्तरेश्वरसम्बन्धितया गमयति । पारमेश्वरसर्गस्य महाभूताकाशादित्वादस्य च तद्वैपरीत्यात् । अस्ति हि तस्यैवैकस्य विकारान्तरापेक्षयाग्रत्वमस्ति चेक्षणम् । अपि चैतस्मिन्नैतरेयके पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरुक्ता । तदनुसारादप्येतदेव विज्ञायते अपि च ताभ्यो गामानयेदित्यादयश्च व्यवहाराः श्रुत्योक्ता विशेषवत्त्वपरमात्मस्तु प्रसिद्धाः । ततोऽप्यवान्तरेश्वर एव विज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगस्तत्रापि दृष्टस्तस्मादपरात्माभिलापोऽयमिति प्राप्त उच्यते । परमात्मनो गृहीतिरिह यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिषु । तस्मादुत्तरात्म ऐक्षतेतीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वश्रवणादात्मेत्यवधारणाच्च । एतदभिसंहितम् । मुख्यं तावत्सर्गात्प्राक्केवलत्वमात्मपदत्वं स्रष्टृत्वं च परमेश्वरस्यात्र भवतः । तदसत्यामनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्यातुमुचितम् । न च महाभूतसृष्ट्यनभिधानेन लोकसृष्ट्यभिधानमनुपपत्तिबीजम् । आकाशपूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सृष्टौ यथा क्वचित्तेजःपूर्वकसृष्ट्यभिधानं न विरुध्यते एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति दर्शनात् । आकाशं वायुं सृष्ट्वेति हि तत्र पूरयितव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्ट्वेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्ध्यर्थमश्रुतोपलब्धौ यत्नवता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादित्वे

सर्गस्य शैथिल्यमादरणीयम्। अपि च स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणो वेदराशिरध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवदर्थाभिधानो यथायथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथातथानुमन्यतेतराम्। यथा चास्य ब्रह्मगोचरत्वे परमपुरुषार्थौपयिकत्वं नैवमन्यगोचरत्वे तदिदमुक्तम्। "योप्ययं व्यापारविशेषानुगम" इति। न लोकसर्गोपि हिरण्यगर्भव्यापारोपि तु तदनुप्रविष्टस्य परमात्मन इत्यत्रैवोक्तम्। तस्मादात्मैवाग्रइत्युपक्रमात्तद्व्यापारेण चेक्षणेन मध्ये परामर्शादुपरिष्टाच्च भेदजातं महाभूतैः सहानुक्रम्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मण उपसंहाराद्ब्रह्माभिलापत्वमेवास्येति निश्चीयते। यत्र तु पुरुषविधआदिश्रवणं तस्य भवेत्त्वन्यपरत्वं गत्यन्तराभावादिति सर्वमवदातम्। अपरः कल्पः। सदुपक्रमस्य संदर्भस्यात्मोपक्रमस्य च किमैकार्थ्यमाहो स्विदर्थभेदः। तत्र सच्छब्दस्याविशेषेणात्मनि चात्मनि च प्रवृत्तेर्नात्मार्थत्वं किं तु समस्तवस्त्वनुगतसत्तासामान्यार्थत्वं तथा चोपक्रमभेदाद्भिन्नार्थत्वम्। स आत्मा तत्त्वमसीति चोपसंहार उपक्रमानुरोधेन संपत्त्यर्थतया व्याख्येयः। तद्धि सत्सामान्यं परमात्मतया संपादनीयम्। तद्विज्ञानेन च सर्वविज्ञानं महासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापित्वादित्येवं प्राप्तउच्यते। आत्मगृहीतिर्वाजसनेयिनामिव छान्दोग्यानामप्युत्तरात्स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशात्। अस्तु तावदात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यतया न सत्त्वं सत्त्वं त्वात्मधातोरेव तत्त्वेन निर्वाच्यत्वात्तस्मादात्मैव सन्निति। अभ्युपेत्याह सच्छब्दस्य

सत्तासामान्याभिधायित्वात्प्रतिव्यक्ति च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि चान्यत्र च सच्छब्दप्रवृत्तेः संशये सत्युपसंहारानुरोधेन सदेवेत्यात्मन्येवावस्थाप्यते । निर्णीतार्थोपक्रमानुरोधेन ह्युपसंहारवर्णना न पुनः संदिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंहारो वर्णनीयः । अपि च संपत्तौ फलं कल्पनीयम् । न च सामान्यमात्रे ज्ञाते विशेषज्ञानसंभवः । न खल्वाराद्वृक्षे ज्ञाते शिंशपादयस्तद्विशेषा ज्ञाता भवन्ति । तदेवमवधारणादि सर्वमनात्मार्थत्वे स्यादनुपपन्नमिति छान्दोग्यस्यात्मार्थत्वमेवेति सिद्धम् । अत्र च पूर्वस्मिन्पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासना सिद्धान्ते तु ब्रह्मभावनेति ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

विषयमाह "छन्दोगा वाजसनेयिनश्चे"ति । अननं प्राणनं अनः प्राणः तं प्राणमनग्नं कुर्वन्तः अनग्नताचिन्तनमिति मन्यन्तइति मननं ज्ञानं तज्ज्ञानपर्यन्तमिति चिन्तनमुक्तम् । संशयमाह "तत्किमि"ति । खुरखमात्रेणापातत उभयविधानपक्षं गृहीत्वा मध्यमं पक्षमालम्बते पूर्वपक्षी । "अथ वाचमनमेवे"ति । यद्येवमनग्नतासंकीर्तनस्य किं प्रयोजनमित्यत आह । "तस्यैव तु स्तुत्यर्थमि"ति । अयमभिसंधिः । यद्यपि स्मार्तं प्रायत्यार्थमाचमनविधानमस्ति तथापि प्राणोपासनप्रकरणे विधानात्तदङ्गत्वेनाप्राप्तमिति विधानमर्थवद्भवति अनृतवदनप्रतिषेध इव स्मार्त्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नातो नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमाङ्गतयार्थवानिति । राद्धान्तमाह "एवं प्राप्त"इति । चोदयति ।

"नन्वियं श्रुति"रिति। परिहरति। "ने"ति। तुल्यार्थयोर्मूलमलिभावो नातुल्यार्थयोरित्यर्थः। अभिप्रायस्थं पूर्वपक्षबीजं निराकरोति। "न चेयंश्रुति"रिति। क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरनूतवदनप्रतिषेधयोर्युक्तमपौनरुक्त्यम्। इह तु स्मार्तमाचमनं सकलकर्माङ्गतया विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन स्मार्तेनाचमनविधिना पुनरुक्तत्वादनर्थकम्। न च स्मार्तस्यानेन पौनरुक्त्यं तस्य च व्यापकत्वादेतस्य च प्रतिनियतविषयत्वादिति। मध्यमं पक्षमपाकृत्य प्रथमपक्षमपाकरोति। "अत एव नोभयविधानम्"। युक्त्यन्तरमाह। "उभयविधाने चे"ति। उपसंहरति। "तस्मात्प्राप्तमेवे"ति। "न चायमनग्नतावाद"इति। स्तोतव्याभावे स्तुतिर्नोपपद्यतइत्यर्थः। अपि च मानान्तरप्राप्तेनाप्राप्तं विधेयं श्रूयते। न चानग्नतासंकल्पोन्यतः प्राप्तो यतः स्तावको भवेत्। न चाचमनमन्यतोप्राप्तं येन विधेयं स्तूयेतेत्याह। "स्वयं चानग्नतासंकल्पस्ये"ति। अपि चैकस्य कर्मण एकार्थतैवेत्युचितं तस्य बलवत्प्रमाणवशादनन्यगतित्वे सत्यनेकार्थता कल्पते। संकल्पे तु कर्मान्तरे विधीयमाने नायं दोष इत्याह। "न चैवं सत्येकस्याचमनस्ये"ति। अपि च दृष्टिचोदनासाहचर्याद्दृष्टिचोदनैव न्याय्या न चाचमनचोदनेत्याह। "अपि च यदिदं किंचे"ति। यथा हि श्वादिमर्यादस्यान्नस्यात्तुमशक्यत्वादन्नदृष्टिश्चोद्यत एवमिहाप्यपां परिधानासंभवाद्दृष्टिरेव चोद्यतइत्यन्नदृष्टिविधिसाहचर्याद्गम्यते। अशब्दत्वं च यद्यपि दृष्ट्यभ्यवहारयोस्तुल्यं तथापि दृष्टिः शाब्दहृश्यनान्त-

रीयकतया साक्षाच्छब्देन क्रियमाणोपलभ्यते । अभ्यवहारस्त्वध्याहरणीयः कथञ्चिद्योग्यतामात्रेणेति विशेषः । किं च छान्दोग्यानां वाजसनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्तमानापदेशः । एवं यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादितिवद्विधित्वमविवक्षितम् । मन्यन्त इति त्वप्राप्तार्थत्वात्समिधो यजतीत्यादिवद्विधिरेवेत्याह । "अपि चाचमन्तो"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

इष्टाभ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः पक्षः । द्वयोर्विद्याविध्योरेकशाखागतयोरगृह्यमाणविशेषतया कस्य को मुख्योऽनुवाद इति विनिश्चयाभावादज्ञातज्ञापनाप्रवृत्तप्रवर्त्तनारूपस्य च विधित्वस्य स्वरससिद्धेरुभयत्रोपासनाभेदः । न च गुणान्तरविधानायैकत्रानुवाद उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्धेर्विनिगमनाहेत्वभावात्समानगुणानभिधानप्रसङ्गाच्च । तस्मात्समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्त,उच्यते । नैककर्म्यमेकत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । न चागृह्यमाणविशेषता यत्र भूयांसो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्ते तत्र तस्य प्रधानस्य विधिरितरत्र तु तदनुवादेन कतिपयगुणविधिः । यथा यत्रच्छत्रचामरपताकाहास्तिकाश्वीयशाक्तीकयाष्टीकधानुष्ककार्पाणिकप्रासिकपदातिप्रचयस्तत्रास्ति राजेति गम्यते न तु कतिपयगजवाजिपदातिभाजि तद्मात्ये,तथेहापि । न चैकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिरनर्थिका प्रत्यभिज्ञानदार्ढ्यार्थत्वात् । अस्तु वा ऽस्मि-

नित्यानुवादो नह्यनुवादानामवश्यं सर्वत्र प्रयोजनवत्त्वम्। अनुवादमात्रस्यापि तत्रतत्रोपलब्धेः। तस्मात्तदेव बृहदारण्यके ऽप्युपासनं तद्गुणेनोपसंहारादिवदिति सिद्धम्॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि॥ २०॥

यद्येकस्यामपि शाखायां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनस्य तत्र विहितानां धर्माणां सङ्करः तथा सति सत्यस्यैकस्याभेदान्मण्डलहृदयवर्तिन उपनिषदोरपि सङ्करप्रसङ्गात्तस्येति च प्रकृतपरामर्शत्वाद्वेदः सत्यस्य च प्रधानस्य प्रकृतत्वात् अधिदैवमित्यस्य विशेषणतयोपसर्जनत्वेनाप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात्पूर्ववद्गुणसङ्कर इति प्राप्तउच्यते।

न वा विशेषात्॥ २१॥

सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसम्बन्धो धर्माणां श्रूयते तत्रैवं स्वरूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तन्मात्रसम्बन्धित्वाच्च धर्माणाम्। यत्र तु सविशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र सविशेषणस्यैव तस्य धर्माभिसम्बन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यन्यविशेषणसहितस्य। नहि दण्डिनं पुरुषमानयेत्युक्ते दण्डरहितः कमण्डलुमानानीयते। तस्मादधिदैवं सत्यस्योपनिषदुक्ता न तस्यैवाध्यात्मं भवितुमर्हति। यथा चाचार्यस्य गच्छतो ऽनुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवति तस्मान्नोपनिषदोः संकरः किंतु व्यवस्थितिः। तदिदमुक्तं स्वरूपानपायादिति॥

दर्शयति च॥ २२॥

अतिदेशादप्येवमेव तत्त्वे हि नातिदेशः स्यादिति॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान।
ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं कः ॥

ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा जज्ञे आस यद्यपि तास्वेतासु शाण्डिल्यादिविद्यास्वायतनभेदपरिग्रहेणाध्यात्मिकायतनत्वं सम्भृत्यादीनां गुणानामाधिदैविकत्वमित्यायतनभेदः प्रतिभाति। तथापि ज्यायान् दिव इत्यादिना सन्दर्भेणाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानात् षोडशकलाद्यासु च विद्यास्वायतनाश्रवणाद् अन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रत्यभिज्ञासंभवात्। संभृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यासु षोडशकलादिविद्यासु चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु। मिथः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञाय यद्विद्या अपूर्वानपि तत्राश्रुतान् गुणानुपसंहारयति न त्विह संभृत्यादिगुणकब्रह्मविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमस्ति। या तु काचिदाधिदैविकी विभूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां श्रूयते, तस्यास्तत्प्रकरणाधीनत्वात्तावन्मात्रं ग्रहीष्यते नैतावन्मात्रेण सम्भृत्यादीननुक्रष्टुमर्हति। तन्नैतत्प्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्तम्। ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यभिज्ञानसमर्थनमतिप्रसक्तम्। भूयसीनामैक्यप्रसङ्गात्। तदिदमुक्तं "सम्भृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचरास्वे"ति। तस्मात्सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च तदिदं सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः प्रत्यभिज्ञानाभावान्न शाण्डिल्यादिविद्यासूपसंह्रियतइति सिद्धम् ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

पुरुषयज्ञत्वमुभयत्राप्यविशिष्टम् । न च विदुषो यज्ञस्येति न सामानाधिकरण्यसम्भवः । यज्ञस्यात्मेत्यात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वरूपं यजमानस्तस्य च चेतनत्वाद् विदुष इति सामानाधिकरण्यसम्भवः । तस्मात् पुरुषयज्ञत्वाविशेषान्मरणावभृथत्वादिसामान्याच्चैकविद्याध्यवसाने उभयत्र उभयधर्मोपसंहार इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते। यादृशं ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषयज्ञसम्पादनं तदायुषस्त्रेधा व्यवस्थितस्य सवनत्रयसम्पादनम् । अशिशिषादीनां च दीक्षादिभावसम्पादनं नैवं तैत्तिरीयाणाम् । तेषां न तावत् पुरुषे यज्ञसम्पत्तिः । नह्यात्मा यजमान इत्यत्रायमात्मशब्दः स्वरूपवचनः नहि यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति। कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । चेतनाचेतनयोश्चैक्यानुपपत्तेः यज्ञकर्मणोश्चाचेतनत्वात् । यजमानस्य चेतनत्वात्। आत्मनस्तु चेतनस्य यजमानत्वं च विद्वत्वं चोपपद्यते । तथा चायमर्थः। एवं विदुषः पुरुषस्य यः सम्बन्धी यज्ञः तस्य सम्बन्धितया यजमान आत्मा तथा चात्मनो यजमानत्वं च विद्वत्सम्बन्धिता च यज्ञस्य मुख्ये स्यातामितरथात्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञस्वरूपमिति च गौणे स्याताम् । न च सत्यां गतौ तद्युक्तम् । तस्मात् पुरुषयज्ञता तैत्तिरीये नास्तीति तया तावन्न साम्यम् । न

च पत्नीयजमानवेदविद्यादिसम्पादनं तैत्तिरीयाणामिव ताण्डिनां पैङ्गिनां वा विद्यते सवनसम्पत्तिरप्येषां विलक्षणैव । तस्माद्भूयो वैलक्षण्ये सति न किञ्चन्मात्रसालक्षण्याद्विद्यैकत्वमुचितमतिप्रसङ्गात् । अपि च तस्यैवं विदुष इत्यनुवादश्रुतौ सत्यामनेकार्थविधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः । अपि चेयं पैङ्गिनां ताण्डिनां च पुरुषयज्ञविद्या फलान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तिरीयाणां तु एवं विदुष इति श्रवणात् पूर्वोक्तपरामर्शात् तत्फलत्वश्रुतेश्च पारतन्त्र्यम् । न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरैक्यमुचितमित्याह । "अपि च ससंन्यासामात्मविद्यामि"ति । उपसंहरति । "तस्मादि"ति ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

विचारविषयं दर्शयति । "आथर्वणिकानामि"ति । आथर्वणिकाद्युपनिषदारम्भे तते मन्त्रास्तानितानि च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि समाम्नातानि । संशयमाह । "किमिम"- इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति । "उपसंहार एषां विद्यास्वि"ति । सफला हि सर्वा विद्या आम्नातास्तत्सन्निधौ मन्त्राः कर्माणि च समाम्नातानि फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायाद्विद्याङ्गभावेन विज्ञायन्ते । चोदयति । "नन्वेषामि"ति । नह्यत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि सन्ति विनियोजकानि प्रमाणानि, नहि यथा दर्शपूर्णमासावारभ्य समिदादयः समाम्नातास्तथा काञ्चिद्विद्यामारभ्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समाम्नातानि । न चासति सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिसन्निधानमात्रात्तादर्थ्यसम्भवः । न च

श्रुतस्वाङ्गपरिपूर्णा विद्या एतानाकाङ्क्षितुमर्हति येन प्रकरणापादितसामान्यसम्बन्धानां सन्निधिविशेषसम्बन्धाय भवेदित्यर्थः । समाधत्ते । "बाढमनुपलभमाना अपी"ति । मा नाम भूत् फलवतीनां विद्यानां परिपूर्णाङ्गानामाकाङ्क्षा । मन्त्राणां तु स्वाध्यायविध्यापादितपुरुषार्थभावानां कर्मणां च प्रवर्ग्यादीनां स्वविध्यापादितपुरुषार्थभावानां पुरुषाभिलषितमाकाङ्क्षतां सन्निधानादन्यतराकाङ्क्षानिबन्धनो रक्तपटन्यायेन सम्बन्धः । तत्रापि च विद्यानां फलवत्त्वात्तादर्थ्यमफलानां मन्त्राणां कर्मणां च । न च प्रवर्ग्यादीनां पिण्डपितृयज्ञवत्स्वर्गः कल्पनास्पदं फलवत्सन्निधानेन तदवरोधात् । "अनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यादि"ति । इदं खलु निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः सन्निधाने श्रुतमनाकाङ्क्षया साकाङ्क्षस्यापि सम्बन्धुमसामर्थ्यात् । तस्या अप्याकाङ्क्षामुत्थापयति । उत्थाप्य चैकवाक्यतामुपैति । असमर्थस्य चोपकारकत्वानुपपत्तेः । प्रकरणिनं प्रति उपकारसामर्थ्यमात्मनः कल्पयति । न च सत्यपि सामर्थ्ये तत्र श्रुत्या अविनियुक्तं सदङ्गतामुपगन्तुमर्हतीत्यनया परम्परया सन्निधिः श्रुतिमर्थापत्त्या कल्पयति । आक्षिपति । "ननु नैषां मन्त्राणामि"ति । प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेन हि मन्त्राणामुपयोगो वर्णितो ऽविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इत्यत्र । न च विद्यासम्बद्धं कञ्चनार्थं मन्त्रेषु प्रतीमः । यद्यपि च प्रवर्ग्यो न किञ्चिदारभ्य श्रूयते । तथापि वाक्यसंयोगेन क्रतुसम्बन्धं प्रतिपद्यते । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचर-

न्तीति । उपसदां जुह्वदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात् । यद्यपि ज्योतिष्टोमविकृतावपि सन्त्युपसदः । तथापि तत्रानुमानिक्यो ज्योतिष्टोमे तु प्रत्यक्षविहितास्तेन शीघ्रप्रवृत्तितया ज्योतिष्टोमाङ्गतैव वाक्येनावगम्यते । अपि च प्रकृतौ विहितस्य प्रवर्ग्यस्य चोदकेनोपसद्वत्तद्विकृतावपि प्राप्तिः । प्रकृतौ वा अविहितत्वादिति न्यायाज्ज्योतिष्टोमे एव विधानमुपसदा सह युक्तं, तदेतदाह । "कथं च प्रवर्ग्यादीनी"ति । सन्निधानादर्थविप्रकर्षेण वाक्यं बलीय इति भावः । समाधत्ते । "नैषदोषः, सामर्थ्यं तावदि"ति । यथा अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रे अग्नयेनिर्वपामिपदे परं कर्मसमवेतार्थप्रकाशके शिष्टानां तु पदानां तदेकवाक्यतया यथाकथञ्चिद्व्याख्यानमेवमिहाऽपि हृदयपदस्योपासनायां समवेतार्थत्वात्तदनुसारेण तदेकवाक्यतापन्नानि पदान्तराणि गौण्या लक्षणया च वृत्त्या कथञ्चिन्नेयानीति नासमवेतार्थता मन्त्राणाम् । न च मन्त्रविनियोगो नोपासनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्टं कल्प्यतइत्याह । "दृष्टश्चोपासनेष्वि"ति । यद्यपि वाक्येन बलीयसा सन्निधिर्दुर्बलो बाध्यते तथापि विरोधे सति । न चेहाऽस्ति विरोधः । वाक्येन विनियुक्तस्यापि ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य सन्निधिना विद्यायामपि विनियोगसम्भवात् । यथा ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेतेति ब्रह्मवर्चसफलोऽपि बृहस्पतिसवो वाजपेयाङ्गत्वेन चोद्यते । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति । अत्र हि क्त्वः समानकर्तृकत्वमवगम्यते धातुसम्बन्धे

प्रत्ययविधानात् । धात्वर्थान्तरसम्बन्धश्च कथं च समानः कर्त्ता स्यात् । यद्येकः प्रयोगो भवेत् । प्रयोगाविष्टं हि कर्तृत्वम् । तच्च प्रयोगभेदे कथमेकम् । तस्मात्समानकर्तृकत्वादेकप्रयोगत्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोर्धात्वर्थान्तरसम्बन्धाच्च । न च गुणप्रधानभावमन्तरेणैकप्रयोगता सम्बन्धश्च । तत्राऽपि वाजपेयस्य प्रकरणे समाम्नानाद्वाजपेयः प्रधानम् । अङ्गं बृहस्पतिसवः । न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यत्राङ्गप्रधानभावप्रसङ्गः । नह्येतद्वचनं कस्य चिद्दर्शपूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे समाम्नातम् । तथा च द्वयोः साधिकारतया अगृह्यमाणविशेषतया गुणप्रधानभावं प्रति विनिगमनाभावेनाधिष्ठानमात्रविवक्षया लाक्षणिकं समानकर्त्तृकत्वमित्यदोषः । यदि तु कस्यां चिच्छाखायामारभ्याधीतं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेति । तथाप्यनारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीते प्रत्यभिज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति द्वयोरपि पृथगधिकारतया प्रतीतं समप्रधानत्वमत्यक्तं भवेदितरथा तु गुणप्रधानभावेन तत्त्यागो भवेत् । तस्मात्क्रात्वर्थोऽयं संयोग इति सिद्धम् । सिद्धान्तमुपक्रमते "एवं प्राप्त" इति । हृदयं प्रविध्येत्ययं मन्त्रः स्वरसतस्तावदाभिचारिककर्मसमवेतं सकलैरेव पदैरर्थमभिदधदुपलभ्यते । तदस्याभिधानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रमाद्बलीयोभ्यामपि बलवत् किमङ्ग पुनः क्रमा,त्तस्माल्लिङ्गेन सन्निधिमपोद्याभिचारिककर्मशेषत्वमेवापाद्यते । यद्यपि चोपासनास्तु हृदयपदमात्रस्य समवेतार्थत्वम् । तथापि तदितरेषां सर्वेषामेव

पदानामसमवेतार्थत्वम्। आभिचारिके तु कर्मणि सर्वेषा-मर्थसमवाय इति किमेकपदसमवेतार्थता करिष्यति। न च सन्निध्युपगृहीतासूपासनासु मन्त्रमवस्थापयतीति युक्तम्। हृदयपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थस्येतरपदैकवाक्यतापन्नस्य वाक्यप्रमाणसहितस्याभिचारिकात्कर्मणः सन्निधिना चालयितुमशक्यत्वादेवं देवसवितः प्रसवयज्ञमित्यादेरपि यज्ञप्रसवलिङ्गस्य यज्ञाङ्गत्वे सिद्धे जघन्यो विद्यासन्निधिः किं करिष्यति। एवमन्येषामपि श्वेताश्व इत्येवमादीनां केषां चिल्लिङ्गेन केषां चिच्छ्रुत्या केषां चित्प्रमाणान्तरेण प्रकरणेनेति कस्मात्पुनः सन्निधिर्लिङ्गादिभिर्बाध्यते इत्यत आह। "दुर्बलो हि सन्निधि"रिति। प्रथमतन्त्रगतोऽर्थः स्मार्यते। तत्र तु श्रुतिलिङ्गयोः समवाये समानविषयत्वलक्षणे विरोधे किं बलीय इति चिन्ता। अत्रोदाहरणम् अस्त्यैन्द्री ऋक् कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र इत्यादिका। श्रुतिर्विनियोक्त्री ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। अत्र हि सामर्थ्यलक्षणाल्लिङ्गादिन्द्रे विनियोगः प्रतिभाति। श्रुतेश्च गार्हपत्यमिति द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषित्वं ऐन्द्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्या ऋचः शेषत्वमवगम्यते। यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेराग्नेयीमृचं प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वेनोपपत्तेः। यद्यपि चैन्द्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्या इन्द्रं प्रति शेषत्वेनोपपत्तेरविरोधः। पदान्तरसम्बन्धे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न तु श्रुतेः। तत्र च विपरीतं बलाबलम्। तथापि श्रुतिवाक्ययो रूपतो व्यापारभेदाददोषः द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारक-

विभक्तितया क्रियां प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत इति विनियोजिके क्रियां प्रति हि कर्मणः शेषित्वं करणस्य च शेषत्वमिति हि विनियोगः पदान्तरानपेक्षे च क्रियां प्रति शेषशेषित्वे श्रुतिमात्रात्प्रतीयेते इति श्रौते। सोऽयं श्रुतितः सामान्यावगतो विनियोगः पदान्तरवशाद्विशेषे ऽवस्थाप्यते। सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः सम्बन्धो वाक्यगोचरः शेषशेषिभावस्तु श्रौतः, तस्माद्वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य श्रौतः शेषशेषिभावो लिङ्गेन विरुध्यतइति श्रुतिलिङ्गविरोधे किं लिङ्गानुगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः सप्तम्यर्थे व्याख्यायतां गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्र्येन्द्र उपस्थेय इति। आहो श्रुत्यनुगुणतया लिङ्गं व्याख्यायताम्। प्रभवति हि स्वोचितायां क्रियायां गार्हपत्यइतीन्द्र इन्दतेरैश्वर्यवचनत्वादिति, किं तावत्प्राप्तं श्रुतेर्लिङ्गं बलीय इति। नो खलु यत्रासमर्थं तच्छ्रुतिसहस्रेणापि तत्र विनियोक्तुं शक्यते। यथा अग्निना सिञ्चेत् पाथसा दहेदिति। तस्मात्सामर्थ्यं पुरोधाय श्रुत्या विनियोक्तव्यम्। तच्चास्या ऋचः प्रमाणान्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे प्रतीयते। तथाहि। विदितपदतदर्थः कदाचनेत्यृचः स्पष्टमिन्द्रमवगच्छति। शब्दाच्चैन्द्र्येत्यतः, तस्माद्दारुदहनस्येव दहनस्य सलिलदहने विनियोगो गार्हपत्ये विनियोग ऐन्द्र्याः। न च श्रुत्यनुरोधाज्जघन्यामास्थाय वृत्तिं सामर्थ्यकल्पनेति साम्प्रतम्। सामर्थ्यस्य पूर्वभावितया तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यवस्थापनात्। तस्मादैन्द्र्येन्द्र एव गार्हपत्यसमीपउपस्थातव्य इति प्राप्ते अभिधीयते।

लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्तृता ।
श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकम् ॥

यदि हि सामर्थ्यमवगम्य श्रुतेर्विनियोगमवधारयेत् प्रमाता । ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति लिङ्गज्ञानापेक्षत्वाद्दुर्बलत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति । श्रुति(१)र्विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नापेक्षते सामर्थ्यविज्ञानम् । अवगते तु ततो विनियोगे नासमर्थस्य स इति तन्निर्वाहाय सामर्थ्यं कल्प्यते । तच्छ्रुतिविनियोगात्पूर्वमस्ति सामर्थ्यम् । न तु पूर्वमवगम्यते । विनियोगे तु सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्या पश्चात्प्रतीयत इति श्रुतिविनियोगात्पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदनुरोधेनावस्थापनीया । लिङ्गं तु न स्वतो विनियोजकमपि तु विनियोक्त्रीं कल्पयित्वा श्रुतिम् । तथाहि । न स्वरसतो लिङ्गादनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किं त्वीदृगिन्द्र इति तस्य तु प्रकरणाम्नानसामर्थ्यात् सामान्यतः प्रकरणापादितैदमर्थ्यस्य तदन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनायामपि श्रौताद्विनियोगात्कल्पनीयस्य विनियोगस्यार्थविप्रकर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचिता न तु तदर्थो विनियोगः । नहि श्रुतमनुपपन्नं शक्यमर्थेनोपपादयितुम् । नहि त्रयो ऽत्र ब्राह्मणाः कठकौण्डिन्याविति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्थापितेन माठरेणोपपादयन्ति उपपादयतो वा ननोपहसन्ति शाब्दाः माठरश्चेति तु श्रावयन्तमनुमन्यन्ते । तस्माच्छ्रुतार्थसमुत्थानानुपपत्तिः श्रुतेनैवार्थान्तरेणोपपादनीया, नार्थान्तरमा-

(१) श्रुतिर्हि—पा० २ ।

न्तेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोकसिद्धम् । न च लोकसिद्धस्य नियोगानुयोगौ युज्येते शब्दार्थज्ञानोपायभूतलोकविरोधात् । तस्माद्विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथा च यावल्लिङ्गाद्विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रक्रान्तव्यापारस्तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति निवृत्ताकाङ्क्षं प्रकरणमिति कस्यानुपपत्त्या लिङ्गं विनियोक्त्रीं श्रुतिमुपकल्पयेत् । मन्त्रसमाम्नानस्य प्रत्यक्षयैव विनियोगश्रुत्योपपादितत्वात् । यथाहुः ।

यावदज्ञातसन्दिग्धं ज्ञेयं तावत्प्रमित्सते ।

प्रमिते तु प्रमातॄणां प्रमीत्सुक्यं विहन्यते ॥ इति ।

तस्मात्प्रतीतश्रौतविनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं तदनुगुणत्वेन नीयमानं प्रथमां वृत्तिमजहज्जघन्ययाऽपि नेयमिति सिद्धम् । लिङ्गवाक्ययोरिह विरोधो, यथा 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधसुमनस्यमान' इति । किमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य, उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन्सीदेत्येवमादिस्तु पुरोडाशासादनइति । यदि वाक्यं बलियः कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र सुशेवं कल्पयामीत्येतदपेक्षो हि तस्मिन्सीदेत्यादिः पूर्वेणैकवाक्यतामुपैति यत्तत्कल्पयामि तस्मिन् सीदेति । अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे तत्प्रकाशने हि तत्समर्थं तस्मिन्सीदेति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति, किं तावत्प्राप्तम् । लिङ्गाद्वाक्यं ब-

लीय इति, उभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति। इह हि यत्तत्प-दसमभिव्याहारेण विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पश्चात्तदभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम्। यथा देवस्यत्वेतिमन्त्रे ऽग्नये निर्वपामीति पदयोः समवेता-र्थत्वेन तदेकवाक्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्य-कल्पना। तदेवं प्रतीतैकवाक्यता निर्वाहाय तदनुगुणतया सामर्थ्यं क्लृप्तं सन्न तद्व्यापादयितुमर्हति, अपि तु विनियो-जिकां श्रुतिं कल्पयत्तदनुगुणमेव कल्पयेत्। तथा च वा-क्यस्य लिङ्गतो बलीयस्त्वात्सदनकरणे च पुरोडाशासादने च कृत्स्न एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम्। एवं प्राप्तउच्यते। भवेदेतदेवं यद्येकवाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्यावधारणमपि तु अवधृतसामर्थ्यानां पदानां प्रश्लिष्टपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकत्वेनैकवाक्यत्वावधारणम्। यावन्ति पदानि प्रधा-नमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्क्षाणि ता-न्येकं वाक्यम्। अनुष्ठेयश्चार्थो मन्त्रेषु प्रकाश्यमानः प्रधानं सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रधाने तयोश्च सदनकरणं कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थः प्रकाशयितुं पुरो-डाशासादनं च तस्मिन्सीदेत्यादिः। ततश्च यावदेकवा-क्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते। तावत्प्रतीतं सामर्थ्यमेकै-कस्य भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति। तथाच श्रुत्यैवैकैकस्य भागस्यैकत्र विनियोगे सति प्रक-रणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिकां श्रु-तिमपरां कल्पयितुमर्हतीत्येकवाक्यताबुद्धिरुत्पन्नाप्याभासीभ-

वति लिङ्गेन बाधनात्। यत्र तु विरोधकं लिङ्गं नास्ति तत्र समवेतार्थैकद्वित्रिपदैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वम्। यथाऽत्रैव स्योनन्तइत्यादीनाम् । तस्माद्वाक्याल्लिङ्गं बलीय इति सिद्धम् ॥

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम् । अत्र च पदानां परस्परापेक्षावशात्कस्मिंश्चिद्विशिष्टएकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानां वाक्यत्वं, लब्धवाक्यभावानां च पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन वाक्यान्तरेण सम्बन्धः प्रकरणम् । कर्त्तव्यायाः खलु फलभावनाया लब्धधात्वर्थकरणाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया वचनं प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एतद्धि वचनं प्रकरणम् । तदेतस्मिन्स्वपदगणेन क्रियत्यप्यर्थे पर्यवसिते करणोपकारलक्षणकार्यान्तरापेक्षायां समिधो यजतीत्यादिवाक्यान्तरसम्बन्धः । समिदादिभावना हि स्वविध्युपहिताः पुरुषे हितं भाव्यमपेक्ष्यमाणा विश्वजिन्न्यायेन वानुषङ्गतो वा अर्थवादतो वा फलान्तरप्रतिलम्भेन दर्शपूर्णमासभावनां निर्वारयितुमीशते । तस्मात्तदाकाङ्क्षायामुपनिपतितान्येतानि वाक्यानि स्वकार्यापेक्षाणि तदपेक्षितकरणोपकारलक्षणं कार्यमासाद्य निर्वृण्वन्ति च निर्वारयन्ति च प्रधानम् । सोऽयमनयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्संयोगः । तदेवंलक्षणयोर्वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाकनिगदः । तत्र हि पौर्णमासीदेवताः अमावास्यादेवताः समाम्नाताः । ताश्च न मिथ एकवाक्यतां गन्तुमर्हन्तीति लिङ्गेन पौर्णमासीयागादिन्द्राग्नीशब्द उत्क्रष्टव्यो अमावास्यायां

च समवेतार्थत्वात्प्रयोक्तव्यः । अथेदानीं संदिह्यते किं यदिन्द्राग्निपदैकवाक्यतया प्रतीयते अवीवृधेथां मदाऽ... क्रातामिति तन्नोत्क्रष्टव्यमुतेन्द्राग्निशब्दाभ्यां सहोत्क्रष्टव्यमिति । तत्र यदि प्रकरणं बलीयस्ततोपनीतदेवताकोपि शेषः प्रयोक्तव्यो ऽथ वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दस्तत्रैव प्रयोक्तव्यः । किं तावत्प्राप्तमपनीतदेवताकोपि शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवाङ्गसम्बन्धप्रतिपादकत्वात् । फलवती हि भावना प्रधानेतिकर्त्तव्यतात्वमापादयति । तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसम्बन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानभावनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविवाक्यं बाध्यतइति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । भवेदेतदेवं यदि विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणं विनियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षते ऽन्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य द्वादशोपसत्तायाश्च नोत्कर्षः स्यात्तद्रूपालोचनायां च यद्यदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तद्बलवद्विप्रकृष्टं तु दुर्बलम् । तत्र यदि तद्रूपं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा ऽन्यत्र विनियुक्तं ततः प्रकरणं भङ्क्त्वोत्क्रष्यते परिशिष्टैस्तु प्रकरणस्येतिकर्त्तव्यतापेक्षा पूर्यते । अथ स्वस्य शीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्यादि नास्ति ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिह प्रकरणाद्वाक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते । प्रकरणे हि स्वार्थपूर्णानां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकाङ्क्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसम्बन्धः । ततश्च सह प्रस्थितयोर्वाक्यप्रकरणयोर्यावत्प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येना-

भिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमाने विहते प्रकरणेनान्तरा कल्पिते विलीयन्तइति वाक्यबलीयस्त्वात्तद्देवताशेषाणामपकर्ष एवेति सिद्धम् ॥ क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणम् । राजसूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषेचनीयस्य सन्निधौ शौनःशेपोपाख्यानाद्याम्नातं तत्किं समस्तस्य राजसूयस्याङ्गमुताभिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं बलीयस्ततः समस्तस्य राजसूयस्य, अथ क्रमस्ततोभिषेचनीयस्यैवेति, किं तावत्प्राप्तम् । नाकाङ्क्षामात्रं हि सम्बन्धहेतुः । गामानय प्रासादं पश्येति गामित्यस्य क्रियामात्रापेक्षिणः पश्येत्यनेनापि सम्बन्धसम्भवाद्विनिगमनाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्सन्निधानंसम्बन्धकारणम् । तथा चानयेत्यनेनैव गामित्यस्य सम्बन्धो विनिगम्यते । न च सन्निधानमपि सम्बन्धकारणम् । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राज्ञ इत्यस्य पुत्रपुरुषपदसन्निधानाविशेषान्मा भूदविनिगमना । तस्मादाकाङ्क्षा निश्चयहेतुर्वक्तव्या । अत्र पुत्रशब्दस्य सम्बन्धिवचनतया समुत्थिताकाङ्क्षस्यान्तिके यदुपनिपतितं सम्बन्ध्यन्तराकाङ्क्षं पदं तस्य तेनैवाकाङ्क्षापरिपूर्त्तेः पुरुषपदेन पुरुषरूपमात्राभिधायिना स्वतन्त्रेणैव न सम्बन्धः किं तु परेणापसार्यतामित्यनेनापसरणीयापेक्षेणेति । सत्यपि सन्निधाने आकाङ्क्षाभावादसम्बन्धः । तथा चाभाणकः । 'तप्तं तप्तेन सम्बध्यत'इति । तथा चाकाङ्क्षितमपि न यावत्सन्निधाप्यते

तावन्न सम्बध्यते । तथा सन्निहितमपि यावन्नाकाङ्क्ष्यते न तावत्सम्बध्यतइति द्वयोः सम्बन्धं प्रति समानबलत्वात् क्रमप्रकरणयोः समुच्चयासम्भवाच्च विकल्पेन राजसूयाभिषेचनीययोर्विनियोगः शौनःशेपोपाख्यानादीनामिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । राजसूयस्य कथंभावापेक्षा हि पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावदनुवर्त्तते तथा च अविच्छिन्ने कथंभावे यत्प्रधानस्य पठ्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गतेति न्यायात् राजसूयाङ्गता शौनःशेपोपाख्यानादीनाम् । अभिषेचनीयस्य तु स्ववाक्योपात्तपदार्थनिराकाङ्क्षस्य सन्निधिपाठेनाकाङ्क्षोत्थापनीया यावत्तावत्सिद्धाकाङ्क्षेण राजसूयेनैकवाक्यता कल्प्यते । यावच्चाभिषेचनीयाकाङ्क्षया तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत्कॢप्तया राजसूयैकवाक्यतया तदुपकारकतया सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं यावच्चाभिषेचनीयैकवाक्यतया लिङ्गं कल्प्यते तावत्कॢप्तलिङ्गं विनियोक्त्रीं श्रुतिं कल्पयति यावद्वाक्यकल्पितेन लिङ्गेन श्रुतिरितरत्र कल्प्यते तावत्कॢप्तया श्रुत्या विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ सन्निधानपरिकल्पितमन्तरा विलीयते । प्रमाणाभावे ऽप्रतिभत्वात् । प्रकरणिनस्तु राजसूयस्य सर्वदा बुद्धिसान्निध्येन तत्सन्निधेरकल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्य बाध एव न च विकल्पो दुर्बलत्वादिति सिद्धम् ॥ क्रमसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणम् । पौरोडाशिक इति समाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमे च शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणइति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः, तत्र सन्दिह्यते किं

समाख्यानस्य बलीयस्त्वात्पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य, आहो सान्नाय्यपात्राणां शुन्धने क्रमो बलीयानिति, किं तावत्प्राप्तम् । समाख्यानं बलीयइति । पौरोडाशिकशब्देन हि पुरोडाशसम्बन्धिनीत्युच्यन्ते तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकम् । ततश्च यावत्क्रमेण प्रकरणाद्यनुमानपरम्परया सम्बन्धः प्रतिपादनीयः तावत्समाख्यया श्रुत्यैव साक्षादेव स प्रतिपादित इति अर्थविप्रकर्षेण क्रमात्समाख्यैव बलीयसीति पुरोडाशपात्रशुन्धने मन्त्रः प्रयोक्तव्यः न सान्नाय्यपात्रशुन्धनइति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । समाख्यानात्क्रमो बलवानर्थविप्रकर्षादिति । तथाहि । समाख्या न तावत्सम्बन्धस्य वाचिका किं तु पौरोडाशविशिष्टं काण्डमात्र । तद्विशिष्टत्वान्यथानुपपत्त्या तु सम्बन्धः काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षान्मन्त्रभेदस्य । तद्द्वारेण च तन्मध्यपातिनो मन्त्रभेदस्यापि तदनुमानम् । न चासौ सम्बन्धोऽपि श्रुत्यैव शेषशेषिभावः प्रतीयते अपि तु सम्बन्धमात्रम् । तस्माच्छ्रुतिसादृश्यमस्य दूरापेतमिति क्रमेण नास्य स्पर्द्धोचिता । तत्रापि च सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणापादितैदमर्थ्यस्य शौनःशेपोपाख्यानादिवच्चारादुपकारकतया प्रकृतमात्रसम्बन्धानुपपत्तिः । मन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थस्मारणेन सामवायिकाङ्गत्वात् । तथा च यं कं चित्प्रकृतप्रयोगगतमर्थं प्रकाशयतोऽस्य प्रकरणाङ्गत्वमविरुद्धमिति विशेषापेक्षायां सान्नाय्यक्रमः सान्नाय्यं प्रति प्रकरणाद्यनुमानद्वारेण विनियोगं कल्पयितुमुत्सहते न तु समाख्यानम् ।

तस्य दुर्बलत्वात् । तथाहि । समाख्यासम्बन्धनिबन्धना सती तत्सिद्ध्यर्थं सन्निधिमुपकल्पयति यावत्तावद्वैदिकेन प्रत्यक्षदृष्टेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते। यावच्च कॢप्तेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते। तावदितरत्र कॢप्तयाकाङ्क्षयैकवाक्यता यावच्च कॢप्तयाकाङ्क्षयैकवाक्यता तावदितरत्रैकवाक्यतया कॢप्तयोपकारसामर्थ्यम् । यावच्चात्रैकवाक्यतयोपकारसामर्थ्यं तावदितरत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः । यावदत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिस्तावदितरत्र कॢप्तया श्रुत्या विनियोग इति तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तेः सव समाख्यानकल्पितं विच्छिन्नमूलत्वाद् लूयमानसस्यमिव निर्बीजं भवति पुरोडाशाभिधायकमन्त्रबाहुल्यात् काण्डस्य पौरोडाशिकसमाख्येति मन्तव्यम् ।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्त्वन्तरयकारितम् ।
श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥
इत्यर्थविप्रकर्ष उक्तः । तत्रापि च
बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।
मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥

इति विशेष उक्तो वृद्धैः । तदयं विस्तराद्बिभ्यतोऽपि प्रथमतन्त्रानभिज्ञानुकम्पया निम्नाविस्तरे पतिताः स्म इत्युपरम्यते । तस्माद्यथानुज्ञापनानुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमयोरुपहूतउपह्वयस्वेत्येवं मन्त्रावाम्नातौ देशसामान्यात्तथैवाङ्गतया प्राप्तः । उपहूतइति लिङ्गतोनुज्ञामन्त्रो नानुज्ञापने उपह्वयस्वेति च लिङ्गतो ऽनुज्ञापने च मन्त्रोनानुज्ञायाम् । तदिह लिङ्गेन

क्रमं बाधित्वा विपरीतं शेषत्वमापाद्यते । यावद्धि स्थानेन प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावल्लिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा साधितो विनियोग इति अकल्पितलिङ्गश्रुतेः क्रमस्य बाधः । तद्वदिहापि विनियोगे प्रत्येकान्तरितेन लिङ्गेन चतुरन्तरितस्य विद्याक्रमस्य बाध इति । यद्यपि प्रथमतन्त्र एवायमर्थ उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनमिह त्वविरोधो नहि लिङ्गेनाभिचारिककर्मसम्बन्धो विद्यासम्बन्धेन क्रमकृतेन विरुध्यते । न च विनियुक्तविनियोगलक्षणो ऽविरोधो बृहस्पतिसवेऽपि तत्प्रसङ्गात् । अयैष प्रतीतिविरोधो न च वस्तुविरोधः सविद्यायां विवियोगेऽपि तुल्यः । तस्मादविरोधाद्वेधादिमन्त्रस्योपासनाङ्गत्वमित्यस्यभ्यधिका शङ्का । तत्रोच्यते । नहि(१)लिङ्गविरोधेन क्रमबाधोऽभिधीयते, किं तु लिङ्गपरिच्छिन्नेन क्रमः कल्पनाक्षमः । प्रकरणपाठोपपत्त्या हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणैरविनियुक्ताः क्रमेण प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनाप्रणालिकया विनियुज्यते । तदविनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपपादिते तु श्रुत्यादिभिः प्रकरणपाठे क्षीणत्वादर्थापत्तेः क्रमो न स्तोचितां प्रमामुत्पादयितुमर्हति प्रमितप्रमाभावादिति । बृहस्पतिसवस्य तु क्त्वाश्रुतिरेव धातुसम्बन्धाधिकारात्समानकर्तृकतायां विहितासंयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयन्ती न शक्या श्रुत्यन्तरेण निरोद्धुं स्वप्रमामिति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम् ।"वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं

(१) नेह—पा० २ । ३

विनियोगान्तर"मिति । "अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्य" इति । तुल्यबलतया बृहस्पतिसवस्य तुल्यताशङ्कापाकरणद्वारेण समुच्चयो न तु पृथग्युक्तितया परस्परापेक्षत्वादिति । सन्निधिपाठमुपपादयति । "अरण्यादिवचनादी"ति ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

यत्र हानोपायने श्रूयेते(१)तत्राविवादः सन्निपाते यत्राप्युपायनमात्रश्रवणं तत्राऽपि नान्तरीयकतया हानमाक्षिप्तमित्यस्ति सन्निपातः । यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुष्कृतयोः श्रुतं न श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं सन्निपतेन्न वेति संशयः । अत्र (२)पूर्वपक्षं गृह्णाति । "असन्निपात"इति । स्यादेतत् । यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखायामुपासनाङ्गं तस्मिन्नेव वो(३)पासने शाखान्तरे ऽश्रूयमाणमङ्गमुपसंह्रियते । एवं शाखान्तरश्रुतमुपायनमुपसंहरिष्यत इत्यत आह । "विद्यान्तरगोचरत्वाच्चे"ति । एकत्वे ह्युपासनकर्मणामन्यत्र श्रुतानामप्यन्यत्र समवायो घटते । न त्विद्योपासनानामेकत्वं, सगुणनिर्गुणत्वेन भेदादित्यर्थः । ननु यथोपायनं श्रुतं हानमुपस्थापयत्येवं हानमपि उपायनमित्यत आह । "अपि चात्मकर्त्तृक"मिति । ग्रहणं हि न स्वामिनोपगममन्तरेण भवतीति ग्रहणादपगमसिद्धिरवश्यंभाविनी । अपगमस्त्वसत्यप्यन्येन ग्रहणे दृष्टो यथा प्रायश्चित्ते-

(१) श्रुते—पा० ३ ।
(२) तत्र—पा० २ ।
(३) वा—नास्ति ३ ।

नापगतिरेनस इति । कर्तृभेदकथनं त्वेतदुपोद्बलनार्थं न पुनरनवश्यम्भावस्य प्रयोजकमुपायनेनानैकान्त्यादिति । सिद्धान्तमुपक्रमते । "अस्यां प्राप्ता"विति । अयमस्यार्थः । कर्मान्तरे विहितं हि न कर्मान्तरउपसंह्रियते प्रमाणाभावात् । यत्पुनर्न विधीयते किन्तु स्तुत्यर्थं सिद्धतया सङ्कीर्त्यते । तदसति बाधके देवताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानं परित्यक्तुमशक्यम् । तथा च विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निर्गुणायां विद्यायामश्वरोमादिवत्किं भवत्वित्याकाङ्क्षायां(१)न तावत् प्रायश्चित्तेनेव तद्विलयसम्भवस्तथा(२) सत्यश्वरोमराहुदृष्टान्तानुपपत्तेः, न जात्वश्वरोमराहुमुखयोर्विलपनमस्ति । अपि त्वश्वचन्द्राभ्यां विभागः । न च नष्टे विधूननप्रमोचनार्थसम्भवः । तस्मादर्थवादस्यापेक्षायां शब्दसन्निधिकृतोपि विशेष उपायनं बुद्धौ सन्निधापयितुं शक्नोत्यपेक्षां पूरयितुमिति । निर्गुणापि विद्या हानोपायनाभ्यां स्तोतव्या । स्तुतिप्रकर्षस्तु प्रयोजनं न प्रमाणम् । अप्रकर्षेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । न चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां न दृष्टा । न च तैर्न पूरणमित्याह । "प्रसिद्धा चे"ति । "स्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्ये"ति । यद्यप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते अन्यस्य फलं प्रयच्छतो, यथा पुत्त्रस्य श्राद्धकर्म पितुः तृप्तिं यथा च पितुः वैश्वानरीयेष्टिः पुत्त्रस्य । नार्या(३)श्च सुरापानं भर्त्तुर्नरकम् । तथाऽप्यन्यदीये अपि(४)

(१) अपेक्षायां—पा० २ ।
(२) तथा च—पा० २ ।
(३) भार्याया—पा० २ ।
(४) अपि—नास्ति ३ ।

सुकृतदुष्कृते साक्षादन्यस्मिन्न सम्भवत इत्याशयेन शङ्का, फलतः प्राप्त्या स्तुतिरिति परिहारः। गुणोपसंहारविवक्षायामित्यपि न स्वरूपतः सुकृतदुष्कृतसञ्चाराभिप्रायम्। ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोऽयमकाण्डे स्तुत्यर्थविचार इति शङ्कामुपसंहरन्नपाकरोति। "तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेने"ति। विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः स्तुतिगुणोपसंहारो विचारितः प्रयोजनं चोपासके सौहार्दमाचरितव्यम्, न त्वसौहार्दमिति। छन्द एवाच्छन्द आच्छादनादाच्छन्दो भवति। "यथैव चाविशेषेणोपगानमात्र"इति। ऋत्विज उपगायन्तीत्यविशेषेणोपगानमृत्विजाम्। भाल्लविनस्तु विशेषेण नाध्वर्युरुपगायतीति। तदेतस्माद्भाल्लविनां वाक्यमृत्विज उपगायन्तीत्येतच्छेषं विज्ञायते। एतदुक्तं भवति। अध्वर्युवर्जिता ऋत्विज उपगायन्तीति। कस्मात्पुनरेवं व्याख्यायते। ननु स्वतन्त्राण्येव सन्तु वाक्यानीत्यत आह। "अत्यन्तरक्षतमि"ति। अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषत्वमत्रभवतो जैमिनेरपि संमतमित्याह। "तदुक्तं" द्वादशलक्षण्याम्। अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति। एतदेव सूत्रमर्थद्वारेण पठति। अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् स चान्याय्य इति शेषः। एवं किल श्रूयते। एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञेयज्ञे ऽन्वायत्तइति। ततो नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति तदत्रानारभ्य कं चिद्यज्ञं यज्ञेषु येयजामहकरणमपदिष्टम्। तदुपदिश्य चाम्नातं नानुयाजेष्विति। तत्र

संशयः किं विधिप्रतिषेधयोर्विकल्प उत पर्युदासः । अनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति । मा भूदर्थप्राप्तस्य शास्त्रीयेण निषेधेन विकल्पः । इष्टं हि तादात्विकीमस्य सुन्दरतां गमयति नायतौ दोषवत्तां निषेधति । तस्य तत्रौदासीन्यात् । निषेधशास्त्रं तु तादात्विकं सौन्दर्यमबाधमानमेव प्रवृत्त्युन्मुखं नरं निवारयदायत्यामस्य दुःखफलत्वमवगमयति । यथाहु । अकर्त्तव्यो दुःखफल इति । ततो रागतः प्रवृत्तमप्यायत्यां दुःखतो बिभ्यतं पुरुषं शक्नोति निवारयितुमिति बलीयान् शास्त्रीयः प्रतिषेधो रागतः प्रवृत्तेरिति न तया विकल्पमर्हति । शास्त्रीयौ तु विधिनिषेधौ तुल्यबलतया षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्प्येते । तत्र हि विधिदर्शनात्प्रधानस्योपकारभूयस्त्वं कल्प्यते । निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवगम्यते । यथाहु । अर्थप्राप्तवदिति चेन्न तुल्यत्वात् । उभयं शब्दलक्षणमिति । न च वाच्यं यावद्यजतिषु येयजामहकरणं यावद्यजति सामान्यद्वारेणानुयाजं यजति विशेषमुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति शीघ्रप्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधो बलवानिति । यतो भवत्वेवं विधिषु ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति तत्र तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्त्तितुमिह तु प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येयजामहस्य चान्यतोप्राप्तेस्तन्निषेधेन निषेधाप्राप्त्यै तद्विधिरपेक्षणीयः । न च सापेक्षतया निषेधाद्विधिरेव बलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न विकल्पः किं तु निषेधस्यैव बाधनमिति साम्प्रतं, तथा सति

निषेधशास्त्रं प्रमत्तगीतं स्यात्। न च तद्युक्तं तुल्यं हि सांप्रदायिकम्। न च नतौ पशौ करोतीतिवदर्थवादता। असमवेतार्थत्वात्। पशौ हि नाज्यभागौ स्त इत्युपपद्यते। न चात्र तथा येयजामहाभावो, यजतिषु येयजामहविधानात्। अनुयाजानां च तद्भावात्। न च पर्युदासस्तदाऽननुयाजेष्विति कात्यायनमतेन नियमप्रसक्तेः। तस्माद्विहितप्रतिषिद्धतया विकल्प इति प्राप्तम्। एवं प्राप्तउच्यते। "उक्तं षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प" इति। नहि तत्रान्या गतिरस्ति। तेनाष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आस्थीयते पक्षेऽपि प्रामाण्यान्माभूत्प्रमत्तगीततेति। इह तु पर्युदासेनाप्युपपत्तौ सम्भवन्त्यामन्याय्यं विकल्पाश्रयणमयुक्तम्। एवं हि तदा नञः सम्बधोऽननुयाजेषु यजतिष्वनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति किमतो यद्येवमेतदतो भवति। नानुयाजेष्वित्येतद्वाक्यमपरिपूर्णं साकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्भन्त्स्यते यदेतद्येयजामाहं करोतीति एतावानुयाजेषु यावदुक्तः स्यादनुयाजवर्जितेष्विति तावदुक्तं भवति नानुयाजेष्विति। तथा च यजतिविशेषणार्थत्वादननुयाजविधिरेवायमिति प्रतिषेधाभावान्न विकल्पः, न चाभियुक्ततरपाणिनिविरोधे कात्यायनस्य सद्वादित्वं नित्यसमासवादिनः सम्भवति। स हि विभाषाधिकारे समासं शास्ति। तस्मादनुयाजवर्जितेषु येयजामहविधानमिति सिद्धम्। वर्णकान्तरमाह। "अथ वैतास्वि"ति। यथा हि सुकृतदुष्कृतयोरमूर्त्तयोः कम्पनं नाञ्जसं मूर्त्त्यनुविधायित्वात् क-

म्यस्य। तथा ऽन्यदीययोरन्यत्र सञ्चारोऽप्यनुपपन्नोऽमूर्त्तत्वादेव। तस्माद्यत्र विधूननमात्रं श्रुतं तत्र कम्पनेन वरं स्वकार्यारम्भाच्चालनमात्रमेवलक्ष्यतां न तु ततोपगत्यान्यत्र संचारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात्। तस्मात्स्वकार्यारम्भाच्चालनं विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते। यत्र तावदुपायनश्रुतिस्तत्रावश्यं त्यागो विधूननं वक्तव्यम्। क्व चिदपि चेद्विधूननं त्यागे वर्त्तते। तथा सत्यन्यत्रापि तत्रैव वर्तितुमर्हति। एवं हि न वर्त्तेत यदि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत। न चैतदस्ति। तत्रापि स्वकार्याच्चालनस्य लक्ष्यमाणत्वात्। न च प्रामाणिकं कल्पनागौरवं लोहगन्धितामाचरत्यपि(१)चानेकार्थत्वाद् धातूनां, त्यागेऽपि विधूयेति मुख्यमेव भविष्यति। प्राचुर्येण त्यागेऽपि लोके प्रयोगदर्शनात्। विनिगमनाहेतोरभावात्। गणकारस्य चोपलक्षणत्वेनाप्यर्थनिर्देशस्य तत्र दर्शनात्। तस्माद्दानार्थ एवात्रेति युक्तम्॥

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा-
ह्यन्ये॥ २७॥

ननु पाठक्रमादध्वपथे सुकृतदुष्कृततरणे प्रतीयेते। विद्यासामर्थ्याच्च प्रागेवावगम्येते। तथा शाट्यायनिनां ताण्डिनां च श्रुतेः श्रुत्यर्थौ च पाठक्रमाद्बलीयांसौ, अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति इत्यत्र यथा। तस्मात्पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतदत्रोच्यते। नैतत्पाठक्रममात्रमपि तु श्रुतिस्तत्सु-

(१) मावहत्यपि—पा० २। १।

कृतदुष्कृते वि(१)धूनुत इति । तदिति हि सर्वनाम, तस्मादर्थे संनिहितपरामर्शकं तस्य हेतुभावमाह । संनिहितं च यदनन्तरं श्रुतम् । तच्चार्द्धपथवर्ति विरजानदीमनोऽभिगमनमित्यर्द्धपथएव सुकृतदुष्कृतत्यागः । न च श्रुत्यन्तरविरोधः । अर्द्धपथेऽपि पापविधूनने ब्रह्मलोकसम्भवात्प्राक्कालतोपपत्तेः । एवं शाट्यायनिनामप्यविरोधः । नहि तत्र जीवन्निति वा जीवत इति वा श्रुतम् । तथा चार्द्धपथएव सुकृतदुष्कृतविमोकः । एवं च न पर्यङ्कविद्यातस्तत्क्षय इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु विद्यासामर्थ्यविधूतकल्मषस्य ज्ञानवत उत्तरेण पथा गच्छतो ब्रह्मप्राप्तिर्न चाप्रक्षीणकल्मषस्योत्तरमार्गगमनं सम्भवति। यथा यवागूपाकात्प्रागग्निहोत्रम्। यमनियमाद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण मार्गेण पर्यङ्कस्थब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणात् । अप्रक्षीणपाप्मनस्त तदनुपपत्तेः । विद्यैव तादृशी कल्मषं क्षपयति । क्षपितकल्मषं चोत्तरमार्गं प्रापयति इति कथमर्द्धपथे कल्मषक्षयः । तस्मात्पाठक्रमबाधेनार्थक्रमो ऽनुसर्त्तव्यः । ननु न पाठक्रममात्रमत्र तदिति सर्वनामश्रुत्या सन्निहितपरामर्शादित्युक्तम् । तदयुक्तं, बुद्धिसन्निधानमात्रमत्रोपयुज्यते नान्य,त्तच्चानन्तरस्येव विद्याप्रकरणाद्विद्याया अपीति समाना श्रुतिरुभयत्रापीति । अर्थपाठौ परिशिष्येते तत्रचार्थो बलीयानिति । न च ताण्ड्यादिश्रुत्यविरोधः पूर्वपक्षे । अश्वइव रोमाणि विधूयेति हि स्वतन्त्रस्य पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते न च

(१) वि—नास्ति २ ।

परे तस्यास्ति स्वातन्त्र्यम्, तस्मात्तद्विरोधः ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

केभ्यश्चित्पदेभ्य इदं सूत्रम् । ननु यथा परे तस्योत्तरेण यथा ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति विद्याफलमेवं तस्यैवार्द्धपथे सुकृतदुष्कृतहानिरपि भविष्यतीति शङ्कापदानि तेभ्य उत्तरमिदं सूत्रम् । तद्व्याचष्टे । "यदि च देहादपसृप्तस्ये"ति । विद्याफलमपि ब्रह्मप्राप्तिर्नापरे तस्य भवितुमर्हति शङ्कापदेभ्यः । यथाहुः । नाजनित्वा तत्र गच्छन्तीति । सुकृतदुष्कृतप्रश्नयस्तु सत्यपि नरशरीरे सम्भवतीति समर्थस्य हेतोर्यमनियमादिसहिताया विद्यमानायाः कार्यक्षयायोगाद्युक्तो जीवत एव सुकृतदुष्कृतक्षय इति सिद्धम् । छन्दतः, स्वच्छन्दतः स्वेच्छयेति यावत् । स्वेच्छयानुष्ठानं यमनियमादिसहिताया विद्यायास्तस्य जीवतः पुरुषस्य स्यान्न मृतस्यातत्पूर्वकश्च सुकृतदुष्कृतहानं स्याज्जीवत एवा समर्थस्य क्षेपायोगात् । एवं कारणानन्तरं कार्योत्पादे सति निमित्तनैमित्तकयोस्तद्भावस्योपपत्तिस्ताण्डिशाट्यायनिश्रुत्योश्च सङ्गतिरितरथा स्वातन्त्र्याभावेनासङ्गतिरुक्ता स्यात् । तदनेनोभयाविरोधो व्याख्यातः । ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते कथं परत्र सङ्क्राम(१)त इति शङ्कोत्तरतया सूत्रं व्याचख्युः । छन्दतः सङ्कल्पत इति श्रुतिस्मृत्योरविरोधादेव(२) । न त्वत्रागमगम्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण युक्तिर्निवेशनीयेति । तेषामधिकरणशरीरानुप्रवेशो

(१) संक्रमेते इति पा० २ । ३

(२) एवं नत्वत्रेति पा० २ । ३

सम्भवत्यर्थान्तरोपवर्णनमसङ्गत(१)मेवेति ।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

यथा हानिसन्निधावुपायनमन्यत्र श्रुतमिति । यत्रापि केवला हानिः श्रूयते तत्रापि उपायनमुपस्थापयत्येवं तत्संनिधावेव देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि सुकृतदुष्कृतहानिः केवला श्रुता तत्रापि देवयानं पन्थानमुपस्थापयितुमर्हति । न च निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यनेन विरोधः । देवयानेन पथा ब्रह्मलोकप्राप्तौ निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः । तस्माद्धानिमात्रे देवयानः पन्थाः संबध्यतइति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति हि विदुषो विधूतपुण्यपापस्य विद्यया क्षेमप्राप्तिमाह । भ्रमनिबन्धनो ऽक्षेमो याथात्म्यज्ञानलक्षणया विद्यया विनिवर्तनीयः । नासौ देशविशेषमपेक्षते । नहि जातु रज्जौ सर्पभ्रमनिवृत्तये समुत्पन्नं रज्जुतत्त्वज्ञानं देशविशेषमपेक्षते । विद्योत्पादस्यैव स्वविरोध्यविद्यानिवृत्तिरूपत्वात् । न च विद्योत्पादाय ब्रह्मलोकप्राप्तिरपेक्षणीया । यमनियमादिविशुद्धसत्त्वस्येहैव श्रवणादिभिर्विद्योत्पादात् । यदि परमारब्धकार्य(२)कर्मक्षपणाय शरीरपातावध्यपेक्षेति न देवयानेनास्तीह यथार्थ इति श्रुतिदृष्टविरोधात् नापेक्षितव्य इति । अस्ति तु पर्यङ्कविद्यायां तस्यार्थ इत्युक्तं द्वितीयेन

(१) अयुक्तमिति पा० ३ ।
(२) कार्येति २ पुस्तके नास्ति ।

सूत्रेणेति । ये तु यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्था(१) तर्हि गतिरित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति । गतेरर्थवत्त्वमुभयथा दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या च यदि पुनः पुण्यमनुवर्तेत(२) ब्रह्मलोकगतस्यापीह पुण्यफलोपभोगायावृत्तिः स्यात् । तथा चैतेन प्रतिपाद्यमाना इत्यनावृत्तिश्रुतिविरोधः । तस्माद्दुष्कृतस्येव सुकृतस्यापि प्रक्षय इति तैः पुनरनाशङ्कनीयमेवाशङ्कितम् । विद्याक्षिप्तायां हि गतौ कैयमाशङ्का यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीति । नह्येषा सुकृतनिबन्धना गतिरपि तु विद्यानिबन्धना । तस्माद् वृद्धोक्तमेवोपवर्णनं साध्विति ।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

प्रकरणं हि धर्माणां नियामकम् । यदि तु तन्नाद्रियते(३)ततो दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिधर्माः सङ्कीर्येरन् । न च तेषां विकृतिषु सौर्यादिषु द्वादशाहादिषु च चोदकतः प्राप्तिः । सर्वत्रोपदेशिकत्वात् । न च दर्विहोमस्याप्रकृतिविकारभूतस्याधर्मकत्वम् । न च सर्वधर्मयुक्तं कर्म किंचिदपि शक्यमनुष्ठातुम् । न चैवं सति श्रुत्यादयोऽपि विनियोजकास्तेषामपि हि प्रकरणेन सामान्यसम्बन्धे सति विनियोजकत्वात् । यत्रापि विना प्रकरणं श्रुत्यादिभ्यो विनि-

---

(१) किमर्थमिति—पा० २

(२) पुण्यमपि न निवर्ततइति ३ पुण्यमनुवर्तेत तत इति—पा० २ ।

(३) नाद्रियेतेति—पा० २ । ३ ।

योगोऽवगम्यते तत्रापि तन्निर्वाहाय प्रकरणस्यावश्यंकल्पनीयत्वात्। तस्मात्प्रकरणं विनियोगाय तन्नियमाय चावश्याभ्युपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसक्तेः। तस्माद्यास्वेवोपासनासु देवयानः पितृयाणो वा पन्था आम्नातस्तास्वेव न तूपासनान्तरेषु तदनाम्नानात्। न च ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासतइति सामान्यवचनात् सर्वविद्यासु तत्पथप्राप्तिः। श्रद्धातपःपरायणानामेव तत्र तत्पथप्राप्तिः श्रूयते, न तु विद्यापरायणानाम्। अपि च एवं सत्येकस्यां विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वासु विद्यास्वित्येकत्रैव मार्गोपदेशः कर्तव्यो न विद्यान्तरे। विद्यान्तरे च श्रूयते। तस्मान्न सर्वोपसनासु पथिप्राप्तिरिति प्राप्तम्। एवं प्राप्तउच्यते। ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासतइति न श्रद्धातपोमात्रस्य पथिप्राप्तिमाहापि तु विद्यया तदारोहन्तीत्यत्र नाविद्वांसस्तपस्विन इति केवलस्य तपसः श्रद्धायाश्च तत्प्राप्तिप्रतिषेधाद् विद्यासहिते श्रद्धातपसी तत्प्राप्त्युपायतया वदन् विद्यान्तरशीलाना(१)मपि पञ्चाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां दर्शयति। तथान्यत्रापि पञ्चाग्निविद्याधिकारे ऽभिधीयते। यएवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासतइति। सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्येवानपेक्षप्रवृत्तित्वात्। तदेव हि सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथं चिदापेक्षिकसत्यत्वात्। पञ्चाग्निविदां चेत्थंवित्तयैवापात्तत्वात्। विद्यासाहचर्याच्च विद्यान्तरपरायणानामेवेदमुपादानं न्याय्यम्। मार्गद्वयभ्रष्टानां चाधोगतिश्रवणात्। तत्रापि च योग्यतया देवयानस्यैवेहा-

(१) शालिनामिति २ शीलिनामिति—पा० ३ । ४ ।

ध्वनोभिसम्बन्धः । एतदुक्तंभवति । भवेत्प्रकरणं नियामकं यद्यनियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मार्तं वा न स्यादस्ति तु तत्तस्य च प्रकरणाद् बलीयस्त्वम् । तस्मादनियमो (१) विद्यान्तरेष्वपि सगुणेषु देवयानः पन्था असकृन्मार्गोपदेशस्य च प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणाम् ॥ ३२ ॥

सगुणायां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति । निर्गुणायां विद्यायां(२)नापवर्गः फलं भवितुमर्हति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु विदुषामपि अपान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहपरिग्रहपरित्यागौ श्रूयेते । तदपवर्गफलत्वे नोपपद्यते । अपवृत्तस्य तदनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा तल्लक्षणायोगात् । अपुनरावृत्तिर्हि तल्लक्षणम् । तेन सत्यामपि विद्यायां तदनुपपत्तेर्न मोक्षः फलं विद्यायां (३) विभूतयस्तु तास्तास्तस्याः फलम् । अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तत्प्रशंसार्थेति मन्यते । न च(४)तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्यइति श्रुतेर्विदुषो देहपातावधिप्रतीक्षावद्वसिष्ठादीनामपि प्रारब्धकर्मफलोपभोगप्रतीक्षेति साम्प्रतम् । येन हि कर्मणा वसिष्ठादीनामारब्धं शरीरं तत्प्रतीक्षा स्यात् । तथा च न शरीरान्तरं ते गृह्णीयुः । न च तावदेव चिरमित्येतदप्या-

(१) अनियमादिति—पा० ३ । ४ ।
(२) निर्गुणाया विद्यायाइति—पा० २ । ३ । ४ ।
(३) विद्याया इति—पा० २ । ३ । ४ ।
(४) तस्य तावदेव चिरमिति २ तावदेव चिरमिति—पा० ३ ।

जवेन घटते। समर्थहेतुसंनिधौ क्षेपायोगात्। तस्मादेतदपि विद्यास्तुत्यैव गमयितव्यम्। तस्मान्नापवर्गो विद्याफलम्। तथा चापवर्गाक्षेपेण पूर्वः पक्षः। अत्र च पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमित्यापाततः, अहेतुत्वं वेति तु पूर्वपक्षतत्त्वम्। राद्धान्तस्तु

विद्याकर्मस्वनुष्ठानतोषितेश्वरचोदितम्।
अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदम्॥

निर्गुणायां विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्यातुमुचितम्। पौर्वापर्यपर्यालोचने भूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यावधारणात्। न च यत्र तात्पर्यं तदन्यथयितुं युक्तम्। उक्तं हि न विधौ परः शब्दार्थ इति। न च विदुषामपान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहसंचारात्तस्यामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मोक्षाद् न ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेतुरिति साम्प्रतम्। हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजननो न हेतुभावमपाकरोति। न हि वृन्तफलसंयोगप्रतिबद्धं गुरुत्वं न पतनमजीजनदिति प्रतिबन्धापगमे तत्कुर्वन्न तद्धेतुः। न च न सेतुप्रतिबन्धाना(१)मपां निम्नदेशानभिसर्पणमिति सेतुभेदे न निम्नमभिसर्पन्ति। तद्वदिहापि विद्याकर्माराधनावर्जितेश्वरविहिताधिकारपदप्रतिबद्धा ब्रह्मविद्या (२)यद्यपि न मुक्तिं दत्तवती तथापि तत्परिसमाप्तौ प्रतिबन्धविगमे दास्यति। यथा हि प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयमप्रतीक्षमाणस्परमदेहसमुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि ध्रियते ऽथ तत्प्रक्ष-

(१) प्रतिबद्धानामिति—पा० ३ । ३ ।
(२) ब्रह्मेति—नास्ति २ ।

यान्मोक्षं प्राप्नोति। एवं प्रारब्धाधिकारलक्षणफलविद्याकर्मा पुरुषो वसिष्ठादिर्विद्वानपि तत्त्वयं प्रतीक्षमाणो युगपत्क्रमेण वा तत्तद्देहपरिग्रहपरित्यागौ कुर्वन्मुक्तोऽप्यनाभोगात्मिकया प्रख्यया सांसारिकइव विहरति। तदिदमुक्तम्। "सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलादानाये"ति। प्रारब्धविपाकानि तु कर्माणि वर्जयित्वा व्यपगतानि ज्ञानेनैवानिवाहितानि। "न चैते जातिस्मरा" इति। यो हि परवशो देहं परित्याज्यते देहान्तरं च नीतः पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति स जन्मवान् जातिस्मरश्च। गृहादिव गृहान्तरे स्वेच्छया (१) कायान्तरं सञ्चरमाणो न जातिस्मर आख्यायते। व्युद्य विवादं कृत्वा व्यतिरेकमाह। "यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते प्रारब्धविपाके कर्मणि कर्मान्तरमप्रारब्धविपाकमि"ति। स्यादेतत्। विद्ययाऽविद्यादिक्लेशनिवृत्तौ नावश्यं निःशेषस्य कर्माशयस्य निवृत्तिरनादिभवपरम्पराहितस्यानियतविपाककालस्यासङ्ख्येयत्वात् कर्माशयस्येत्यत आह। "न चाविद्यादिक्लेशदाहे सती"ति। न हि समाने विनाशहेतौ कस्यचिद्विनाशो नापरस्येति शक्यं वदितुम्। तत्किमिदानीं प्रवृत्तफलमपि कर्म विनश्येत्। तथा च न विदुषो वसिष्ठादेर्देहधारणेत्यत आह। "प्रवृत्तफलस्य तु कर्मणा "इति। तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतिप्रामाण्यादनागतफलमेव कर्म क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते। अपि च नाधिकारवतां सर्वेषामृषीणामात्मतत्त्वज्ञानं तेनाव्याप-

(१) कायेदित्यधिकम् २।

कोऽप्ययं पूर्वपक्ष इत्याह । "ज्ञानान्तरेषु चे"ति । तत्किं तेषामनिर्मोक्ष एव, नेत्याह । "ते पश्चादैश्वर्यक्षये"ति । निर्विण्णा विरक्ताः । प्रतिसञ्चरः, प्रलयः । अपि च स्वर्गादावनुभवपथमनारोहति शब्दैकसमधिगम्ये विचिकित्सा स्यादपि मन्दधियामामुष्मिकफलत्वं प्रति यथा चार्थवादः । को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वेति । अद्वैतज्ञानफलत्वे मोक्षस्यानुभवसिद्धे विचिकित्सागन्धोऽपि नास्तीत्याह । "प्रत्यक्षफलत्वाचे"ति । अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो हि अविद्यासमारोपितं प्रपञ्चं समूलघातमाघ्नन् घोरं संसाराङ्गारपरितापमुपशमयति पुरुषस्येत्यनुभवादपि स्फुटमुपपत्तिदृढिम्नश्च श्रुतिर्दर्शिता । तच्चानुभवाद्वामदेवादीनां सिद्धम् । ननु तत्त्वमसि वर्तत इति वाक्यं कथमनुभवमेव द्योतयतीत्यत आह । "न हि तत्त्वमसीत्यस्ये"ति । वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्थतामुतशब्दाध्याहारस्याशक्य इत्यर्थः ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

अक्षरविषयाणां प्रतिषेधधियां सर्ववेदवर्तिनीनामवरोध उपसंहारः प्रतिषेधसामान्याद् अक्षरस्य तद्भावप्रत्यभिज्ञानात् । आनन्दादयः प्रधानस्येत्यत्रायमर्थो यद्यपि भावरूपेषु विशेषणेषु सिद्धस्तन्न्यायतया च निषेधरूपेष्वपि सिद्ध एव । तथापि तस्यैवेष प्रपञ्चोऽवगन्तव्यः । निदर्शनं जामदग्न्ये हीनइति । यद्यपि शाबरे दत्तोत्तरमत्रोदाहरणान्तरम् । तथापि तुल्यन्यायतयैतदपि शक्यमुदाहर्तुमित्युदाहरणान्तरं दर्शित-

म्। तत्र शाबरमुदाहरणमस्याधानं यजुर्वेदविहितम्। य एवं विद्वानग्नि(१)माधत्तइति। तदङ्गत्वेन यजुर्वेदएव य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति। य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति इति विहितमेतानि च सामानि सामवेदेषूत्पन्नानि। तत्रेदं संदिह्यते। किमेतानि यत्रोत्पद्यन्ते तत्रत्येनैवोच्चैष्ट्वेन स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यान्यथ यत्र विनियुज्यन्ते तत्रत्येनोपांशुत्वेन स्वरेण उच्चैः साम्नोपांशु यजुषेति श्रुतेः, किं तावत्प्राप्तम्। उत्पत्तिविधिनैवापेक्षितोपायत्वात्मना विहितत्वादङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात् तन्निबन्धन एवोच्चैःस्वरे प्राप्तउच्यते। गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः। अयमर्थः। उत्पत्तिविधिर्गुणो विनियोगविधिस्तु प्रधानं, तदनयोर्व्यतिक्रमे विरोधे उत्पत्तिविध्यालोचनेनोच्चैष्ट्वं विनियोगविध्यालोचनेन चोपांशुत्वं सोयं विरोधो व्यतिक्रमस्तस्मिन्(२) व्यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन नियुज्यमानत्वरूपेण तस्य वारवन्तीयादेर्वेदसंयोगो ग्राह्यो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन कुतो विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनोत्पद्यमानत्वस्य गुणत्वेन तदर्थत्वाद् विनियुज्यमानार्थत्वाद् उत्पद्यमानत्वस्य। एतदुक्तं भवति। यद्यप्युत्पत्तिविधावपि चाद्रूप्यमस्ति विधित्वस्याविशेषात्। तन्मात्रनान्तरीयकत्वाच्च चाद्रूप्यस्य। तथापि वाक्यानामैदम्पर्यं भिद्यते। एकस्यैव विधेरुत्पत्तिविनियोगा-

---

(१) अग्नीनाधत्तइति—पा० २।
(२) स्तदेतस्मिन्निति—पा० २। ३। ४।

धिकारप्रयोगरूपेषु चतुर्षु मध्ये किं चिदेव रूपं केन चि-द्वाक्येनोल्लिख्यते यदन्यतो प्राप्तम् । तत्र यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य याजुर्वैदिकैरेव(१) वाक्यैः प्राप्तत्वात् । तथा चोत्पत्तिवाक्येभ्यः समीहीतार्थाप्रतिलम्भात् विनियोगवाक्ये-भ्यश्च तदवगतेस्तदर्थान्येवोत्पत्तिवाक्यानि भवन्तीति तत्र ये-न वाक्येन विनियुज्यन्ते तस्यैव स्वरस्य साधनत्वसंस्पर्शिनो ग्रहणं न तु रूपमात्रस्पर्शिन इति । भाष्यकारीयमप्युदा-हरणमेवमेव योजयितव्यम् । उद्गातृवेदोत्पन्नानां मन्त्राणा-मुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्ते अध्वर्युप्रदानके ऽपि पुरोडाशे वि-नियुक्तत्वात्प्रधानानुरोधेनाध्वर्युणैव तेषां प्रयोगो नोद्गात्रेति दार्ष्टान्तिके योजयति । "एवमिहापी"ति ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यत्र सिद्धोप्यर्थः प्रपञ्च्यते । एकत्र भोक्तृभोक्त्रोर्वेद्यता अन्यत्र भोक्तोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति । न च छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् पिबदपिबल्लक्षणापरं पि-बन्ताविति नेतुमुचितम् । सति मुख्यार्थसम्भवे तदाश्रयणा-योगात् । न च वाक्यशेषानुरोधात्तदाश्रयणम् । सन्देहे हि वाक्यशेषान्निर्णयो न च मुख्यलाक्षणिकग्रहणविषयो विशयः संभवति, तुल्यबलत्वाभावात् । प्रकरणस्य च ततो बलीय-सा वाक्येन बाधनात् । तस्माद्वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्त-उच्यते । द्वासुपर्णेत्यत्र कृतं पिबन्तावित्यत्र च द्वित्वसङ्ख्यो

(१) वेदवाक्यैरिति—पा० २ ।

त्यत्तौ प्रतीयते । तेन समानतौत्सर्गिकी पिबन्ताविति द्वयोः पिबन्ता या सा बाधनीया, सा चोपक्रमोपसंहारानुरोधेन न द्वयोरपि तु क्वचिन्न्यायेन लाक्षणिकी व्याख्येया । येन ह्युपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदनुरोधेन मध्यं ज्ञेयम्(१) । यथा जामित्वदोषसंकीर्तनोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च संदर्भे मध्यपातिनो विष्णुरुपांशु यष्टव्यो ऽजामित्वायेत्यादयः पृथग्विधित्वमलभमाना विधित्वमविवक्षित्वा अर्थवादतया नीतास्तत्कस्य हेतोरेकवाक्यता हि साधीयसी वाक्यभेदादिति। तथेहापि तदनुरोधेन पिबदपिबत्समूहपरं लक्षणीयं पिबन्ताविल्यनेन । तथा च वेद्याभेदाद्विद्याऽभेद इति । अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु प्रकरणत्रयेपि पौर्वापर्यपर्यालोचनया परमात्मविद्यैवावगम्यते । यद्येवं कथं तर्हि जीवोपादानमस्त्वित्यत आह । "तादात्म्यविवक्षये"ति । नात्रा जीवः प्रतिपाद्यते किं तु परमात्मनो ऽभेदं जीवस्य दर्शयितुमसावनूद्यते । परमात्मविद्यायाश्चाभेदविषयत्वान्न भेदाभेदविचारावतारः । तस्मादेकविद्यमत्र सिद्धम् ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

कौषीतकेयकहोलचाक्रायणोषस्तप्रश्नोपक्रमयोर्विद्ययोर्नैरन्तर्येणाम्नातयोः किमस्ति भेदो न वेति विशये भेद एवेति ब्रूमः । कुतः । यद्यप्युभयत्र प्रश्नोत्तरयोरभेदः प्रतीयते । तथापि तस्यैवैकस्य पुनः श्रुतेरविशेषादानर्थक्यप्रसङ्गाद् यजत्यभ्यासवद्भेदः प्राप्तः । न चैकस्यैव तापिडनां मवक्तृत्व

---

(१) नेयमिति पा०— २ । ३ ।

उपदेशेऽपि यथा भेदो न भवति स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यत्र तथेहाप्यभेद इति युक्तम् । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति हि तत्र श्रूयते तेनाभेदो युज्यते । न चेह तथास्ति । तेन यद्यपीह वेद्याभेदोऽवगम्यते तथाप्येकत्र तस्यैव अशनायादिमात्रात्ययोपाधेरुपासनादेकत्र च कार्यकरणविरहोपाधेरुपासनाद्विद्याभेद एवेति प्राप्ते प्रत्युच्यते । नैतदुपासनाविधानपरमपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरं प्रश्नप्रतिवचनालोचनेनोपलभ्यते । किमतो यद्येवमेतदतो भवति । विधेरप्राप्तप्रापणार्थत्वात् प्राप्तावनुपपत्तिः । वस्तुस्वरूपं तु पुनःपुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति । शतकृत्वोपि हि पथ्यं वदन्त्याप्ताः । विशेषतस्तु वेदः पितृभ्यामप्यभ्यर्हितः । न च सर्वथा पौनरुक्त्यम् । एकत्राशनायाद्यत्ययादन्यत्र च कार्यकारण(१) प्रविलयात्तस्मादेका विद्या । प्रत्यभिज्ञानात् । उभाभ्यामपि विद्याभ्यां भिन्न आत्मा प्रतिपाद्यते इति यो मन्यते पूर्वपक्षैकदेशी तं प्रति सर्वान्तरत्वविरोधो दर्शितः ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

इत्यस्य तु पूर्वपक्षतत्त्वाभिप्रायो दर्शितः सुगममन्यत् ।

व्यतिहारो विंशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

उत्कृष्टस्य निकृष्टरूपापत्तेर्नोभयत्रोभयरूपानुचिन्तनम् । अपि तु निकृष्टे जीवउत्कृष्टरूपाभेदचिन्तनमेवं हि निकृष्ट

(१) करणेति पा० — २ । ३

उत्कृष्टो भवतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । इतरेतरानुवादेनेतरेतररूपविधानादुभयत्रोभयचिन्तनं विधीयते । इतरथा तु योऽहं सोऽसावित्येतावदेवोच्येत । जीवात्मानमनूद्येश्वरत्वमस्य विधीयेत । न त्वीश्वरस्य जीवात्मत्वं योऽसौ सोऽहमिति । यथा तत्त्वमसीत्यत्र । तस्मादुभयरूपमुभयत्राध्यानायोपदिश्यते । नन्वेवमुत्कृष्टस्य निकृष्टत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं तत्किमिदानीं सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमानेऽस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निकृष्टता भवति । कस्मै चित् फलाय तथा ध्यानमात्रं विधीयते न त्वस्य निकृष्टतामापादयतीति चेत् । इहापि व्यतिहारानुचिन्तनमात्रमुपदिश्यते फलाय न तु निकृष्टता भवत्युत्कृष्टस्य । अन्वाचयशिष्टं तु तादात्म्यदार्ढ्यं भवन्नोपेक्षामहे । सत्यकामादिगुणोपदेशइव तद्गुणेश्वरसिद्धिरिति । सिद्धमुभयत्रोभयात्मत्वाध्यानमिति ॥

सैव हि सत्यादयः॥ ३८॥

तद्वैतदेव तदा स सत्यमेव स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमान् लोकान् जित इन्वसावसन् भवे(१)द्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म । पूर्वोक्तस्य हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनमनेन संदर्भेण विधीयते । तदिति हृदयाख्यं ब्रह्मैकेन तदा परामृशति । एतदेवेति । वक्ष्यमाणं प्रकारान्तरमस्य परामृशति । तत्तदाऽग्रे आस बभूव । किं तदित्यत आह । सत्यमेव सच्च मूर्तं सच्चामूर्तं च सत्यं तदु-

(१) भवेदिति २ । ३ पुस्तके नास्ति ।

पासकस्य फलमाह । स यो हैवमेतमिति । यः प्रथमजं यक्षं पूज्यं वेद । कथं वेदेत्यत आह । सत्यं ब्रह्मेति । स जयतीमान् लोकान् । किं च जितो वशीकृत इनुशब्द इत्थं शब्दस्यार्थे वर्तते । विजेतव्यत्वेन बुद्धिसन्निहितं शत्रुं परामृशति । असाविति । असद्भवेन्नश्येत् । उक्तमर्थं निगमयति । य एवमेतदिति । एवं विद्वान् कस्माज्जयतीत्यत आह । सत्यमेव यस्माद् ब्रह्मेति । अतस्तदुपासनात् फलोत्पादोऽपि सत्य इत्यर्थः । तद्यत्तत्सत्यं किमसौ । अत्रापि तत्पदाभ्यां रूपप्रकारौ परामृष्टौ । कस्मिन्नालम्बने तदुपासनीयमित्यत उत्तरम् "स आदित्यो य एष" इत्यादिना । तस्योपनिषदहरहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदेत्यन्तेन । उपनिषद्रहस्यं नाम तस्य निर्वचनं हन्ति पाप्मानं जहाति चेति हन्तेर्जहातेर्वा रूपमेतत् । तथा च निर्वचनं कुर्वन् फलं पापहानिमाहेति । तमिमं विषयमाह भाष्यकारः । "यो वै हैत"मिति । "सनामाक्षरोपासना"मिति । तथा च श्रुतिः । तदेतद् अक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् । मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूतमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्तीति । तीतीकारानुबन्ध उच्चारणार्थः । निरनुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः । अत्र हि प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मृत्युरूपाभावात् । मध्यतोमध्ये ऽनृतमनृतं हि मृत्युः । मृत्य्वनृतयोस्तकारसाम्यात् । तदेतदनृतं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । अन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्याम् । अतोऽकिंचित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्य-

मेव भवति । शेषमतिरोहितार्थम् । सेयं सत्यविद्यायाः सनामाक्षरोपासनता । यद्यपि तद्यत्सत्यमिति प्रकृतानुकर्षेणा-भेदः प्रतीयते तथापि फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनेव नित्य-काम्यविषययोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जी-वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धाभेदे-ऽभेद इति प्राप्ते प्रत्युच्यते । एकैवेयं विद्या तत्सत्यमिति प्रकृतपरामर्शादभेदेन प्रत्यभिज्ञानात् । न च फलभेदः तस्योपनिषदहरहमिति । तस्यैव यदङ्गान्तरं रहस्यनाम्नो-पासनं तत्प्रशंसार्थो ऽर्थवादोयं न फलविधिः । यदि पुन-र्विद्याविधावधिकारश्रवणाभावात्तत्कल्पनायामार्थवादिकं फलं कल्प्येत ततो जानेष्टाविवागृह्यमाणविशेषतया संवलिताधि-कारकल्पना ततश्च समस्तार्थवादिकफलयुक्तमेकमेवोपास-नमिति सिद्धम् । परकीयं व्याख्यानमुपन्यस्यति । "केचि-त्पुनरि"ति । वाजसनेयकमप्यक्ष्यादित्यविषयं छान्दोग्यम-पीत्युपास्याभेदादभेदः । ततश्च वाजसनेयोक्तानां सत्यादी-नामुपसंहार इत्यत्रार्थे सैव हि सत्यादय इति सूत्रं व्या-ख्यातं तदेतद्दूषयति । "तन्न साध्वि"ति । ज्योतिष्टोमकर्म-सम्बन्धिनीयमुद्गीथव्यपाश्रयेत्यनुबन्धाभेदेऽपि साध्यभेदाद्भेद इति विद्याभेदादनुपसंहार इति ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतना-दिभ्यः ॥ ३९ ॥

छान्दोग्यवाजसनेयविद्ययोर्यद्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः । तथाहि । छान्दोग्ये अथ यइहात्मानमनुविद्य व्रजन्ति

एतांश्च सत्यान् कामानित्यात्मवत् कामानामपि वेद्यत्वं श्रूयते । वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते विमोक्षायब्रूहीति तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः । निर्गुणायां तावद्विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासम्बन्धिगुणोपसंहारः संभवी । सगुणायां च यद्यप्याध्यानाय न वशित्वादिगुणोपसंहारसंभवः । नहि निर्गुणायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनैते चोदिता येनाध्येयत्वेन संबध्येरन्नपि तु सत्यकामादिगुणनान्तरीयकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यते । एवं व्यवस्थित एष संक्षेपो ऽधिकरणार्थस्य साम्यबाहुल्येप्येकत्राकाशाधारत्वस्यापरत्र चाकाशतादात्म्यस्य श्रवणाद् भेदे विद्ययोर्न परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः । राद्धान्तस्तु सर्वसाम्यमेवोभयत्राप्यात्मोपदेशादाकाशशब्देनैकत्रात्मोक्तो ऽन्यत्र च दहराकाशाधारः स एवोक्त इति सर्वसाम्याद् ब्रह्मण्युभयत्रापि सर्वगुणोपसंहारः । सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदेपि गुणोपसंहारव्यवस्था दर्शिता । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

अस्ति वैश्वानरविद्यायां तदुपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वभोजनम् । तेन यद्यपीयमुपासनागोचरा न चिन्ता साक्षात्तथापि तत्संबद्धप्रथमभोजनसम्बन्धादस्ति सङ्गतिः । विचारगोचरं दर्शयति । "छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्येति । विचारप्रयोजकं संदेहमाह । किं भोजनलोपइति । अत्र पूर्वपक्षाभावेन संशयमाक्षिपति । "तद्यद्भक्तमि"ति । "भक्तागमनसंयोगादि"ति । उक्तं खल्वेतत्प्रथमएव तन्त्रे पदकर्माप्रयोजकं

नयनस्य परार्थत्वात् इत्यनेन यथा सोमक्रयार्था (१) नीयमानैकहायनी सप्तमपदपांशुग्रहणमप्रयोजकम् । न पुनरेकहायन्या नयनं प्रयोजयति । तत्कस्य हेतोः । सोमक्रयेण तन्नयनस्य प्रयुक्तत्वात् तदुपजीवित्वात्सप्तमपदपांशुग्रहणस्येति । तथेहापि भोजनार्थभक्तागमनसंयोगात् प्राणाहुतेर्भोजनाभावे भक्तं प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यपूर्वपक्षमिदमधिकरणमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिप्य समाधत्ते । "एवं प्राप्ते, न लुप्यतेति तावदाह" । तावच्छब्दः सिद्धान्तशङ्कानिराकरणार्थः । पृच्छति कस्मात् । उत्तरम् आदरात् । तदेव स्फोरयति । "तथा ही"ति । जाबाला हि श्रावयन्ति पूर्वोऽतिथिभ्यो ऽश्नीयादिति । अश्नीयादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रधानं वचः ।

यथा हि क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते ।
एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते ॥

इति वचनाद् अग्निहोत्रस्यातिथीन् भूतानि प्रत्युपजीव्यत्वेन श्रवणात्तदेकवाक्यतयेहापि पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति प्राणाहुतिप्रधानं लक्ष्यते । तदेवं सति यथा वै स्वयमहुत्वा ऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादित्येवं तदित्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं स्वामिनः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति । नन्वाद्रियतामेषा श्रुतिः प्राणाहुतिं किं तु स्वामिभोजनपक्ष एव नाभोजनेपीत्यत आह । "या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यवतो ऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते" । ईदृशः खल्वयमा-

(१) क्रयार्थमिति—पा० २ ।

दरः प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तरकालविहितं स्वामिभोजनं समयादपकृष्यातिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितम्। तद्यदाग्निहोत्रस्य धर्मिणः प्राथम्यधर्मलोपमपि न सहते श्रुतिस्तदास्याः कैव कथा धर्मिलोपं सहत इत्यर्थः। पूर्वपक्षाक्षेपमनुभाष्य दूषयति। "ननु भोजनार्थे"ति। यथा हि कौण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे प्रकरणान्तरान्नैयमिकाग्निहोत्राद्भिन्ने द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तररहिततया तदाकाङ्क्षे साध्यसादृश्येन नैयमिकाग्निहोत्रसमाननामतया तद्धर्मातिदेशेन रूपधर्मान्तरप्राप्तिरेवं प्राणाग्निहोत्रेपि नैयमिकाग्निहोत्रगतपयःप्रभृतिप्राप्तौ भोजनागतभक्तद्रव्यता विधीयते। न चैतावता भोजनस्य प्रयोजकत्वम्। उक्तमेतद्यथा भोजनकालातिक्रमात् प्राणाग्निहोत्रस्य न भोजनप्रयुक्तत्व(१)मिति। न चैकदेशद्रव्यतयोत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीतिवदप्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात्। यथा जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति पत्नीसंयाजानां जाघन्येकदेशद्रव्यजुषां जाघनीप्रयोजकत्वम्। स हि नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकग्रहणमन्तरेणार्थो न ज्ञायते। यथा न प्रयोजकपुरोडाशग्रहणमन्तरेणोत्तरार्द्धं ज्ञातुं शक्यम्। शक्यं तु जाघनीवद्भक्तं ज्ञातुम्। तस्माद्यथा जाघन्यन्तरेणापि पशूपादानं परप्रयुक्तपशूपजीवनं वा खण्डशो मांसविक्रयिणो मुण्डादिवदाक्षतिरुपादीयते। एवं भक्तमपि शक्यमुपादातुम्। तस्मान्न भोजनस्य लोपे प्राणाग्निहोत्रलोप इति मन्यते पूर्व-

(१) भोजनाप्रयुक्तत्वमिति—पा० २।

पत्ती । अग्निरिति तु प्रतिनिध्युपादानमावश्यकत्वसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तद्धोमीयमिति हि वचनं किमपि सन्निहितद्रव्यं (१) होमे विनियुङ्क्ते तदः सर्वनाम्नः सन्निहितावगममन्तरेणाभिधाना-पर्यवसानात्तदनेन स्वाभिधानपर्यवसानाय तद्यद्भक्तं प्रथममा-गच्छेदिति संनिहितमपेक्ष्य निर्वर्तितव्यम् । तच्च सन्निहितं भक्तं भोजनार्थमित्युत्तराद्वात् स्विष्टकृते समवद्यतीतिवन्न भक्तं वापो वा द्रव्यान्तरं वा प्रयोक्तुमर्हति । जाघन्यास्त्ववयव-भेदस्य नाग्नीषोमीयपश्वधीनं निरूपणं स्वतन्त्रस्यापि तस्य हना-ख्यस्य(२) दर्शनात्तस्मादस्त्येतस्य जाघनीतो विशेषः । यच्चोक्तं चोदकप्राप्तद्रव्यबाधया भक्तद्रव्यविधानमिति। तदयुक्तम्। विध्यु-द्देशगतस्याग्निहोत्रनाम्नस्तथाभावादर्थवादिकस्य तु सिद्धं किं चित्सादृश्यमुपादाय स्तावकत्वेनोपपत्तेर्न तद्भावं विधातुमर्ह-तीत्याह । "न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरि"ति । अपि चाग्निहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमानायां बहुतरं प्राप्तं बाध्यते । न च संभवे बाधनिचयो न्याय्यः । कृष्ण-लचरौ खल्वगत्या प्राप्तबाधोऽभ्युपेयत इत्याह । "धर्मप्राप्तौ वाभ्यु-पगम्यमानायामि"ति । चोदकाभावमुपोद्बलयति । "अत एव चेहापी"ति । यत एवोक्तेन क्रमेणातिदेशाभावोऽत एव सां-पादिकत्वमग्निहोत्राङ्गानाम् । तत्प्राप्तौ तु सांपादिकत्वं नो-पपद्येत । कामिन्यां किल कुचवदनाद्यसत्ता चक्रवाकनलिना-

(१) संनिहितेति—नास्ति ३ ।
(२) सूनाख्यस्येति पा— ३ ।

दिरूपेण संपाद्यते। न तु नद्यां चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिना संपाद्यन्ते। अतोप्यवगच्छामो न चोदकप्राप्तिरिति। यत्त्वादरदर्शनमिति तद्भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम्। यस्मिन्पक्षे धर्मानवलोपस्तस्मिन् धर्मिणोपि न लोपवता धर्मिनित्यता सिध्यतीति भावः। नन्वतिथिभोजनोत्तरकालता स्वामिभोजनस्य विहितेति कथमसौ बाध्यतइत्यत आह। "नास्ति वचनस्यातिभारः"। सामान्यशास्त्रबाधायां विशेषशास्त्रस्यातिभारो नास्तीत्यर्थः॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेःपृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्॥ ४२॥

यथैव यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति। एतदनारभ्याधीतमव्यभिचरितक्रतुसंबन्धं जुहूद्वारा क्रतुप्रयोगवचनगृहीतं क्रत्वर्थं सत्फलानपेक्षम्। सिद्धवर्तमानापदेशप्रतीतं न रात्रिसत्रवत् फलतया स्वीकरोतीति। एवमव्यभिचरितकर्मसंबन्धोङ्गोथगतमुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धवर्तमानापदेशावगतसमस्तकामावापकत्वलक्षणफलकल्पनायालम्। परार्थत्वात्। तथा च पारमर्षं सूत्रम्। द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति। एवं च सति क्रतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्त,उच्यते। युक्तं पर्णतायां फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वम्। नहि पर्णताऽनाश्रया यागादिवत् फलसंबन्धमनुभवितुमर्हति। अव्यापाररूपत्वात्। व्यापारस्यैव च फलवत्त्वात्। यथाकृष्युत्पत्तिमतः फलदर्शनादिति। नापि खादिरतायामिव प्रकृतक्र-

तुसंबन्धो यूप आश्रयस्तदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति अनारभ्याधीतत्वात् पर्णमयतायाः । तस्माद्वाक्येनैव जुहूसंबन्धद्वारेण पर्णतायाः क्रत्वाश्रयो ज्ञापनीयः । न चातत्परं वाक्यं ज्ञापयितुमर्हतीति तत्र वाक्यतात्पर्यमवश्याश्रयणीयम् । तथा च तत्परं सन्न पर्णतायाः फलसंबन्धमपि गमयितुमर्हति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्मत्वेन स्वत एव फलसंबन्धोपपत्तेः । उद्गीथाद्याश्रयणं फले विधानं न विरुध्यते । विशिष्टविधानात् फलाय खलूद्गीथसाधनकमुपासनं विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति । ननु कर्माङ्गोद्गीथसंस्कार उपासनं प्रोक्षणादिवत् द्वितीयाश्रुतरुद्गीथमिति तथा चाञ्जनादिष्विव संस्कारेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । मैवम् । नह्यत्रोद्गीथस्योपासनं किं तु तदवयवस्योंकारस्येत्युक्तमधस्तात् । न चोंकारः कर्माङ्गमपि तु कर्माङ्गोद्गीथावयवः न चानुपयोगमीप्सितम् । तस्मात्सक्तून् जुहोतीतिवद्विनियोगभङ्गेनोङ्कारसाधनादुपासनात्फलमिति सम्बन्धः । तस्माद्यथाक्रत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि एवमुद्गीथाद्युपासनानीति द्रष्टव्यम् । शेषमुक्तं भाष्ये । "न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रमि"ति । अर्थवादमात्रत्वेऽत्यन्तपरोक्षा वृत्तिर्यथा न तथा फलपरत्वेन तु वर्तमानापदेशात् साक्षात्फलं प्रतीति । अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादाद्वर्तमानोपदेशात्फलकल्पना । फलपरत्वे त्वस्य न शक्यं प्रयाजादीनां पारार्थ्येनाफलत्वं वक्तुमर्हति ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

तत्तच्छ्रुत्यथालोचनया वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदे सिद्धे तदधीननिरूपणतया तद्विषयोपासनाप्यभिन्ना। न चाध्यात्माधिदैवगुणभेदाद् भेदो नहि गुणभेदे गुणवतो भेदो नह्यग्निहोत्रञ्जुहोतीति उत्पन्नस्याग्निहोत्रस्य तण्डुलादिगुणभेदाद् भेदो भवति । उत्पद्यमानकर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेदकः । यथामिक्षावाजिनसंयुक्तयोः कर्मणोर्नोत्पन्नकर्मसंयुक्तः । अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासनासंयोगः । तथोपक्रमोपसंहारालोचनया विद्यैकत्वविनिश्चयादेकैव सकृत्प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः । राद्धान्तस्तु । सत्यं विद्यैकत्वम् । तथापि गुणभेदात्प्रवृत्तिभेदः । सायंप्रातःकालगुणभेदाद्यथैकस्मिन्नपि अग्निहोत्रे प्रवृत्तिभेदः । एवमिहापि अध्यात्माधिदैवगुणभेदादुपासनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति सिद्धम् । "आध्यानार्थो ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेश" इति । अग्निहोत्रस्येवाध्यानस्य कृते दधितण्डुलादिवदयं पृथगुपदेशः । "एतेन व्रतोपदेश" इति । एतेन तत्त्वाभेदेन । एवकारस्य वागादिव्रतनिराकरणार्थः । नन्वेतस्यै देवतायै इति देवतामात्रं श्रूयते न तु वायुस्तत्कथं वायुप्राप्तिमाह इत्यत आह । "देवतेत्यत्र वायु"रिति । वायुः खल्वग्न्यादीन् संवृणुत इत्यग्न्यादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नोऽग्न्यादयस्तु तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगुणतया वायुरनवच्छिन्ना देवता । "सर्वेषामभिगमयन्नि"ति । मिलितानां श्रवणाविशेषाद् इन्द्रस्य देवताया अभेदात् । त्रयाणामपि पुरोडाशानां सहप्रदाना-

शङ्कायामुत्पत्तिवाक्यएव राजाधिराजस्वराजगुणभेदात् । याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च । यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् । क्रमवति प्रदाने व्यत्यासविधिरर्थवान् । तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुगममन्यत् ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

इह सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयति । तत्र यद्यपि भूयांसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यसूचकानि । तथापि न तानि स्वातन्त्र्येण स्वातन्त्र्यं (१) प्रति प्रापकाणि । प्रमाणप्रापितं तु स्वातन्त्र्यमुपोद्बलयन्ति । न चास्ति स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । न चेदं सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं येनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्धि सामर्थ्यमभिधानस्य वार्थस्य वा स्याद्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषानुमन्त्रणे यथा वा पशुना यजेतेति एकत्वसङ्ख्याया अर्थस्य सङ्ख्येयावच्छेदसामर्थ्यम् । न चेदमन्यस्यार्थदर्शनलक्षणं लिङ्गम् । तथा स्तुत्यर्थेन नास्य विध्युद्देशेनैकवाक्यतया विधिपरत्वात् । तस्मादसति सामर्थ्यलक्षणे (२) विरोद्धरि प्रकरणमप्रत्यूहं मनश्चिदादीनां क्रियाशेषतामवगमयति । न च ते ह्येते विद्याचित एवेत्यवधारणश्रुतिः क्रियानुप्रवेशं वारयति । येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं

(१) स्वातन्त्र्यप्रापकाणीति पा०— ३

(२) लिङ्गइत्यधिकं ३ पुस्तके ।

भवेत् बाह्यसाधनतापाकरणार्थत्वादवधारणस्य । न च वि-द्ययाह्वैवं विदश्चिता भवन्तीति पुरुषसंबन्धमापादयद्वाक्यं प्रकरणमपबाधितुमर्हति । अन्यार्थदर्शनं खल्वेतदपि । न च तस्वातन्त्र्येण प्रापकमित्युक्तम् । तस्मात्तदपि न प्रकर-णविरोधायालमिति सांपादिका अप्येते अग्नयः प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव मानसवत् । द्वादशाहे तु श्रूयते । अन-या त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनो गृहं गृह्णामीति । तत्र संशयः । किं मानसं द्वादशाहादहरन्तरमुत तन्मध्य-पातिनो दशमस्याह्नोऽङ्गमिति । तत्र वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसमिति मानसस्य द्वादशाहाद् भेदेन व्यपदेशाद् वा-ह्मनसभेदवद्भेदः । निह्रूतानि द्वादशाहस्य गतरसानि छ-न्दांसि तानि मानसेनैवाप्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन स्तूयमानत्वाद्भेदे च सति स्तुतिस्तुत्यभावस्योपपत्तेः । द्वा-दशाहादहरन्तरं न तदङ्गं पत्नीसंयाजान्तत्वाच्चाह्ना पत्नीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति च मानसस्य पत्नीसंयाजस्य परस्तात् श्रुतेः । त्रयोदशाहेऽप्यवयुत्य द्वादशसंख्यासमवा-यात् कथंचिज्जघन्ययापि वृत्त्या द्वादशाहे संज्ञाविरोधा-भावादिति प्राप्ते ऽभिधीयते । प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदश-त्वे क्रतोः सिद्धे द्वादशाह इति जघन्यया वृत्त्योन्नीयेत । न त्वस्ति तादृशं प्रमाणान्तरम् । न च व्यपदेशभेदोऽहरन्तरत्वं कल्पयितुमर्हति । अङ्गाङ्गिभेदेनापि तदुपपत्तेः । अत एव च स्तुत्यस्तावकभावस्याप्युपपत्तिः । देवदत्तस्येव दीर्घैः केशैः । पत्नीसंयाजान्तता तु यद्यप्यौत्सर्गिकी तथापि दश-मस्याह्नो विशेषवचनात् मानसानि ग्रहणासादनहवनादीनि

पत्नीसंयाजात्पराञ्चि भविष्यन्ति । किमिव हि न कुर्याद् वचनमिति । एष वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसमिति वचनात् । दशमाहरङ्गता गम्यते । विसर्गोन्तो ऽन्तवतो धर्मो न स्वतन्त्र इति । दशमेहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति दशमस्याह्न आधारत्वनिर्देशाच्च तदङ्गं मानसं नाहरन्तरमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाहसंबन्धिनो दशमस्याह्नोङ्गं मानसमिति धर्ममीमांसासूत्रकृतोक्तम् । दशरात्रस्यापि दशमस्याह्नोङ्गमिति भगवान्भाष्यकारः । श्रुत्यन्तरबलेनाह । यथा दशरात्रस्य दशमेहन्यविवाक्य इति । अविवाक्य इति दशमस्याह्नो नाम ।

अतिदेशाच्च ॥४६॥

नहि सांपादिकानामग्नीनामिष्टकासु चितेनाग्निना किं चिदस्ति सादृश्यमन्यत्रक्रियानुप्रवेशात् । तस्मादपि न स्वतन्त्र इति प्राप्ते, ऽभिधीयते ॥

विद्यैव तु निर्द्धारणात् ॥४७॥

मा भूदन्येषां श्रुतिविध्युद्देशानामन्यार्थदर्शनानामप्राप्तप्रापकत्वमेतेषु त्वश्रुतविध्युद्देशेषु वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायाद् विधिरुन्नेतव्यस्तथा चैतेभ्यो यादृशोर्थः प्रतीयते तदनुरूप एव स भवति। प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां सान्तत्वं चावधारणं च फलभेदसमन्वयश्च पुरुषसंबन्धश्च । न चास्य गोदोहनादिवत् क्रत्वर्थाश्रितत्वं येन पुरुषार्थस्य कर्मपारतन्त्र्यं भवेत् । न च विद्याचित एवेत्यवधारणं बाह्यसाधनापाकरणार्थम् । स्वभावत एव विद्याया बाह्यानपेक्षत्वसिद्धेः ।

तस्मात्परिशेषान्मानसग्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कापाकरणार्थ-मवधारणम् । न चैवमर्थत्वे संभवति द्योतकत्वमात्रेण नि-पातश्रुतिः पीडनीया । तस्मात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरण-मपोद्य स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनामवगमयन्तीति सिद्धम् । अ-नुबन्धातिदेशश्रुत्यादिभ्य एवमेव विज्ञेयम् । ते च भाष्यएव स्फुटाः । यदुक्तं पूर्वपचिणाक्रत्वङ्गत्वे पूर्वेणेष्टकाचितेन मन-श्चिदादीनां विकल्प इति । तदतुल्यकार्यत्वेन दूषयति । "न च सत्येव क्रियासंबन्ध"इति । अपि च पूर्वापरयोर्भागयो-र्विद्याप्राधान्यदर्शनात् तन्मध्यपातिनोपि तत्सामान्याद् विद्या-प्रधानत्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गत्वमित्याह सूत्रेण ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वा-त्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

स्फुटमस्य भाष्यम् । अस्ति राजसूयः । राजा स्वाराज्य-कामो राजसूयेन यजेतेति । तं प्रकृत्यामनन्ति । अवेष्टिं नामेष्टिम् । आग्नेयोष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणेत्येवमादिता प्रकृत्याधीयते । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये नि-धायाहुतिं हुत्वाभिघारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्य ऐन्द्रमिति । तत्र संदिह्यते किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणमुत ब्राह्मणादीनामयं यागो विधीयत-इति । अत्र यदि प्रजापालनकण्टकोद्धरणादि कर्म राज्यं तस्य कर्ता राजेति राजशब्दस्यार्थः । ततो राजा राजसू-येन यजेतेति राज्यस्य कर्तुः राजसूयेधिकारः । तस्मात्संभ-

वन्त्यविशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या राज्यस्य कर्तार इति सिद्धम्। सर्वएवैते राजसूये प्राप्ता इति। यदि ब्राह्मणो यजेतेत्येवमादयो निमित्तार्थाः श्रुतयः। अथ तु राज्ञः कर्म राज्यमिति राजकर्तृयोगात् तत्कर्म राज्यं ततः को राजेत्यपेक्षायामार्येषु तत्प्रसिद्धेरभावात् पिकनेमतामरसादिशब्दार्थावधारणाय म्लेच्छप्रसिद्धिरिवान्ध्राणां क्षत्रियजातौ राजशब्दप्रसिद्धिस्तदवधारणकारणमिति क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरिति राजसूयप्रकरणं भित्त्वा ब्राह्मणादिकर्तृकाणि पृथगेव कर्माणि प्राप्यन्तइति न नैमित्तिकानि। तत्र किं तावत्प्राप्तं, नैमित्तिकानीति। राज्यस्य कर्ता राजेति। आर्याणामान्ध्राणां चाविवादः। तथाहि। ब्राह्मणादिषु प्रजापालनकर्तृषु कनकदण्डातपत्रश्वेतचामरादिलाञ्छनेषु राजपदमान्ध्राश्चार्याश्चाविवादं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते। तेनाविप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तावप्यार्यान्ध्रप्रयोगयोर्यववराहवदार्यप्रसिद्धेरान्ध्रप्रसिद्धितो बलीयसीत्वात्। बलवदार्यप्रसिद्धिविरोधे त्वतन्मूलायाः पाणिनीयप्रसिद्धेर्विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन बाधनात्तदनुगुणतया वा कथं चिन्नखनकुलादिवदन्वाख्यानमात्रपरतया नीयमानत्वाद्राज्यस्य कर्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः। तथा च यदि शब्दोप्याञ्जसः स्यादिति प्राप्त,मेवं प्राप्तउच्यते।

रूपतो न विशेषोस्ति ह्यार्यम्लेच्छप्रयोगयोः।
वैदिकाद्वाक्यशेषात्तु विशेषस्तत्र दर्शितः॥

तदिह राजशब्दस्य कर्मयोगाद्वा कर्तरि प्रयोगः। क-

र्थप्रयोगाद्वा कर्मणीति विषये वैदिकवाक्यशेषवदभियुक्त-तरस्यात्र भवतः पाणिनेः स्मृतेर्निर्णीयते । प्रसिद्धिरान्ध्राणा-मनादिरादिमती चार्याणां प्रसिद्धिः । गोगाव्यादिशब्दवत् । न च संभाविताादिमद्भावा प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोद्यानादिप्रसिद्धिमादिमतीं कर्तुमुत्सहते । गाव्यादिशब्दप्रसिद्धेरना-दित्वेन गवादिपदप्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापत्तेः । तस्मात्पाणिनी-यस्मृत्यनुमतान्ध्रप्रसिद्धिबलीयस्त्वेन क्षत्रियत्वजातौ राजशब्दे मुख्ये तत्कर्तर्यतज्जातौ राजशब्दो गौण इति । क्षत्रिय-स्यैवाधिकाराद् राजसूये तत्प्रकरणमपोद्यावेष्टेरुत्कर्षः । अ-न्वयानुरोधी यदिशब्दो न त्वपूर्वविधौ सति तमन्यथयि-तुमर्हति । अत एवाङ्कर्यदिशब्दपरित्यागो रूच्यध्याहारक-ल्पनेति । इयं च राजसूयादधिकारान्तरमेतयान्नाद्यकामं याजयेदिति नास्तीति कृत्वाचिन्ता । एतस्मिंस्त्वधिकारेऽन्नाद्य-कामस्य त्रैवर्णिकस्य संभवात् प्राप्तेर्निमितार्थता ब्राह्मणादि-श्रवणस्येति दुर्वारैवेति ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह । "इहे"ति । समर्थनप्रयोजनमा-ह । "बन्धमोक्षे"ति । असमर्थने बन्धमोक्षाधिकाराभाव-माह । "न ह्यसती"ति । अधस्तनतन्त्रोक्तेन पौनरुक्त्यं चो-दयति । "नन्वि"ति । परिहरति । "उक्तं भाष्यकृते"ति । न सूत्रकारेण तत्रोक्तं येनपुनरुक्तं भवेदपि तु भाष्यकृते-ति अत्रत्यस्यैवार्थस्यापकर्षः प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृत इति । यत इह सूत्रकृदस्त्यात्मन एव भगवतोपवर्षेणो

द्वारोपकर्षस्य कृतः। विचारस्यास्य पूर्वोत्तरतन्त्रशेषमाह। "इह चे"ति। पूर्वाधिकरणसंगतिमाह। "अपि चे"ति। नन्वात्मास्तित्वोपपत्तय एवात्रोच्यन्तां किं तदाक्षेपेणेत्यत आह। "आक्षेपपूर्विका ही"ति। आक्षेपमाह। "अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिन" इति। यद्यपि समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यप्तेजोवायुषु न चैतन्यं दृष्टं तथापि कायाकारपरिणतेषु भविष्यति। न हि किण्वादयः समस्तव्यस्ता न मदना दृष्टा इति मदिराकारपरिणता न मदयन्ति। अहमिति चानुभवे देह एव गौराद्याकारः प्रथते। न तु तदतिरिक्तः तदधिष्ठानः कुण्डइव दधीति। अत एवाहं स्थूलो गच्छामीत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरहमः स्थूलादिभिः। न जातु दधिसमानाधिकरणानि मधुरादीनि कुण्डस्यैकाधिकरण्यमनुभवन्ति। सितं मधुरं कुण्डमिति। न चाप्रत्यक्षमात्मतत्त्वमनुमानादिभिः शक्यमुन्नेतुम्। न खल्वप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति। उक्तं हि।

देशकालादिरूपाणां भेदाद्भिन्नासु शक्तिषु।
भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा इति।

यदा च उपलब्धिसाध्यनान्तरीयकभावस्य लिङ्गस्येयं गतिः। तदा कैव कथा दृष्टव्यभिचारस्य शब्दस्य अर्थापत्तेश्चात्यन्तपरोक्षार्थगोचराया उपमानस्य च सर्वैकदेशसादृश्यविकल्पितस्य। सर्वसारूप्ये तत्त्वात्। एकदेशसारूप्ये चातिप्रसङ्गात्। सर्वस्य सर्वेणोपमानात्। सोऽयमस्तु हेतुर्भाष्यकृता व्याख्यातः। चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो व्यापारः। स च शरीरा-

धीनतया दृश्यमानः शरीरधर्म एवं प्राणः श्वासप्रश्वासादिरूपः शरीरधर्म एव । इच्छाप्रयत्नादयश्च यद्यप्यान्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपलब्धेः सति शरीरेभावात् अन्तःशरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टहानादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । शरीरातिरिक्तआत्मनि प्रमाणाभावात् शरीरे च संभवात् शरीरमेवेच्छादिमदात्मेति प्राप्त,उच्यते ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान् न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवान् अनुमानादीनामप्रामाण्यमवधारितवान् इति । प्रत्यक्षं हि लिङ्गादिरूपमात्रग्राहि नाप्रामाण्यमेषां विनिश्चेतुमर्हति । न हि धूमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थसंनिकर्षादप्रामाण्यज्ञानमुदेतुमर्हति । किं तु देशकालावस्थारूपभेदेन व्यभिचारोत्प्रेक्षया । न चैतावान् प्रत्यक्षस्य व्यापारः संभवति । यथाहुः । नह्येदमियतो ·व्यापारान् कर्तुं समर्थं संनिहितविषयबलेनोत्पत्तेरविचारकत्वादिति । तस्मादस्मिन्ननिच्छतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयम् । अपि च प्रतिपन्नं पुमांसमपहायाप्रतिपन्नसंदिग्धाः प्रेक्षावद्भिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैषामित्थंभावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः न खल्वेते गौरत्वादिवत् प्रत्यक्षगोचराः । किं तु वचनचेष्टादिलिङ्गानुमेयाः । न च लिङ्गं प्रमाणं यत(१) एते सिध्यन्ति । न पुंसामित्थंभावमविज्ञाय यं कं चन पु-

(१) लिङ्गमप्रमाणयत—पा० २ ।

रूपं प्रतिपिपादयिषतोनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्ता नाम । अपि च पशवोपि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलशष्पश्यामलायां भुवि प्रवर्तन्ते । परिहरन्ति चाश्यानतृणकण्टकाकीर्णाम् । नास्तिकस्तु पशोरपि पशुरिष्टानिष्टसाधनमविद्वान् । न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं प्रभवति । न च परप्रत्यायनाय शब्दं प्रयुञ्जीत शाब्दस्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वात् । तदेव मा नाम भून्नास्तिकस्य जन्मान्तरमस्मिन्नेव जन्मन्युपस्थितोस्य मूकत्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहरूपो महान्नरकः । पराक्रान्तं चात्र सूरिभिः । अत्यन्तपरोक्षगोचरा वान्यथानुपपद्यमानार्थप्रभवार्थापत्तिः । भूयः सामान्ययोगेन चोपमानमुपपादितं प्रमाणलक्षणे, तदत्रास्तु तावत्प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षमेवाहंप्रत्ययः शरीरातिरिक्तमालम्बतइत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । योगव्याघ्रवत् स्वप्नदशायां च शरीरान्तरपरिग्रहाभिमानेप्यहंकारास्पदस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वमित्युक्तम् । सूत्रयोजना तु न त्वव्यतिरिक्तः किं तु व्यतिरिक्त आत्मा देहात् । कुतस्तद्भावाभावित्वात् । चैतन्यादिर्यदि शरीरगुणः ततोनेन विशेषगुणेन भवितव्यम् । न तु संख्यापरिमाणसंयोगादिवत् सामान्यगुणो न । तथा च ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतभाविनो दृष्टा यथा रूपादयः । नह्यस्ति संभवः भूतं च रूपादिरहितं चेति । तस्माद्भूतविशेषगणाद्रूपादिवैधर्म्यात् न चैतन्यं शरीरगुणः । एतेनेच्छादीनां शरीरविशेषगुणत्वं प्रत्युक्तम् । प्राणचेष्टादयो यद्यपि देहधर्मा एव । तथापि न देहमात्रप्रभवाः । मृतावस्थाया-

मपि प्रसङ्गात् । तस्माद्यस्यैते अधिष्ठानाद्देहधर्मा भवन्ति । स देहातिरिक्त आत्मा अदृष्टकारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मैवाभ्युपेतव्य इति । वैधर्म्यान्तरमाह । "देहधर्मास्चे"ति । स्वपरप्रत्यक्षा हि देहधर्मा दृष्टा यथा रूपादयः । इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्म्यवैधर्म्यम् । तस्मादपि देहातिरिक्त धर्मा इति । तत्र यद्यपि चैतन्यमपि भूतविशेषगुणः तथापि यावद्भूतमनुवर्तेत । न च मदशक्त्या व्यभिचारः । सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात् । अपि च मदशक्तिः प्रतिमदिरावयवं मात्रयावतिष्ठते । तद्वद्देहेपि चैतन्यं तदवयवेष्वपि मात्रया भवेत् । तथा चैकस्मिन्देहे बहवः चेतयेरन् । न च बहूनां चेतनानामन्योन्याभिप्रायानुविधानसंभव इति एकपाशनिबद्धाइव बहवो विहंगमाःविरुद्धादिक्रियाभिमुखाः समर्था अपि न हस्तमात्रमपि देशमतिपतितुमुत्सहन्ते । एवं शरीरमपि न किं चित्कर्तुमुत्सहेते । अपि च नान्वयमात्रात्तद्धर्मधर्मिभावः शक्यो विनिश्चेतुम् । मा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेष्वन्वयात् । अपि त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां संदिग्धश्चात्र व्यतिरेकः । तथा च न साधकत्वमन्वयमात्रस्येत्याह । "अपि च सति तावदि"ति । दूषणान्तरं विवक्षुराक्षिपति । "किमात्मकं चे"ति । स एवैकग्रन्थेनाह । "नह्री"ति । नास्तिक आह । "यदनुभवनमि"ति । यथा हि भूतपरिणामभेदो रूपादिर्न तु भूतचतुष्टयादर्थान्तरम् । एवं भूतपरिणामभेद एव चैतन्यम् । न तु भूतेभ्योऽर्थान्तरम् । येन पृथिव्यापस्तेजो वायरिति

तत्त्वानीति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। चतुर्णामेव भूतानां समस्तं जगत्परिणामो न त्वस्ति तत्त्वान्तरं यस्य परिणामो रूपादयोऽन्यद्वा परिणामान्तरमिति। अत्रोक्ताभिस्तावदुपपत्तिभिर्देहधर्मत्वं निरस्तम्। तथाप्युपपत्त्यन्तराभिधित्सयाह। तत्त्वर्वीति। भूतधर्मा रूपादयो जडत्वाद्विषया एव दृष्टा न तु विषयिणः। न च केषां चिद्विषयाणामपि विषयित्वं भविष्यतीति वाच्यम्। स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। न चोपलब्धावेष प्रसङ्गस्तस्या अजडायाः स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमात्। कृतोपपादनं चैतत्पुरस्तात् उपलब्धिवदिति सूत्रावयवं योजयति। "यथैवास्या" इति। उपलब्धिग्राहिण एव प्रमाणात् शरीरव्यतिरेकोऽप्यवगम्यते। तस्यास्ततः स्वयंप्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मेभ्यो जडेभ्यो वैलक्षण्येन व्यतिरेकनिश्चयात्। अस्तु तर्हि व्यतिरेकोपलब्धिर्भूतेभ्यः स्वतन्त्रा तथाप्यात्मनि प्रमाणाभाव इत्यत आह। "उपलब्धिस्वरूपमेव च न आत्मे"ति। आजानतस्तावदुपलब्धिभेदो नानुभूयत इति विषयभेदादभ्युपेयः। न चोपलब्धिव्यतिरेकिणां विषयाणां प्रथा संभवतीत्युपपादितम्। न च विषयभेदग्राहि प्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामस्माभिः। एवं च सति विषयरूपतद्भेदावेव सुदुर्लभाविति दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसंकथा। तेनोपलब्धेरुपलब्धृत्वमपि न तात्त्विकम्। किं त्वविद्याकल्पितम्। तत्राविद्यादशायामप्युपलब्धेरभेद इत्याह। "अहमिदमद्राक्षमिति चे"ति। न केवलं तात्त्विकाभेदान्नित्यत्वमतात्त्विका-

दपि नित्यत्वमेवेति तस्यार्थः । स्मृत्याद्युपपत्तेश्च नानात्वे हि नान्येनोपलब्धेऽन्यस्य पुरुषस्य स्मृतिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । निराकृतमप्यर्थं निराकरणान्तरायानुभाषते । "यत्तूक्त मि"ति । यो हि देहव्यापारादुपलब्धिरुत्पद्यते तेन देहधर्म इति मन्यते तं प्रतीदं दूषणम् । "न चात्यन्तं देहस्ये"ति । प्रकृतमुपसंहरति । "तस्मादनवद्यमिति ।

अङ्गावबद्धा तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

स्वरादिभेदात्प्रतिवेदमुद्गीथादयो भिद्यन्ते । तदनुबद्धास्तु प्रत्ययाः प्रतिशाखं विहिता भेदेन । तत्र संशयः । किं यस्मिन्वेदे यदुद्गीथादयो विहितास्तेषामेव तद्वेदविहिताः प्रत्ययाः उतान्यवेदविहितानामप्युद्गीथादीनां ते प्रत्यया इति । किं तावत्प्राप्तम् । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति उद्गीथश्रवणेनोद्गीथसामान्यमवगम्यते । निर्विशेषस्य च तस्यानुपपत्तेर्विशेषाकाङ्क्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य संनिधानात् तेनैवाकाङ्क्षाविनिवृत्तेर्न शाखान्तरीयमुद्गीथान्तरमपेक्षते । न चैवं सन्निधानेन श्रुतिपीडा, यदि हि श्रुतिसमर्पितमर्थमपबाधेत ततः श्रुतिं पीडयेत् न चैतदस्ति । नह्युद्गीथश्रुत्यभिहितलक्षितौ सामान्यविशेषौ बाधितौ । स्वशाखागतयोः स्वीकरणात् शाखान्तरीयास्वीकारेऽपि । यथाहुः ।

जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतलक्षिते ।
कृष्णादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते ॥

एवं प्राप्त,मेवं प्राप्त, उच्यते। उद्गीथाद्यवबद्धास्तु प्रत्यया नानाशाखासु प्रतिवेदमनुवर्तेरन् न प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन्। उद्गीथमित्यादिसामान्यश्रुतेरविशेषात्। एतदुक्तं भवति। युक्तं शुक्लं पटमानयेत्यादौ पटश्रुतिमविशेषप्रवृत्तामपि सन्निधानात् शुक्लश्रुतिर्बाधतइति। विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तत्वात् पदानां समभिव्याहारस्य। अन्यथा तदनुपपत्तेः। न च स्वार्थमस्मारयित्वा विशिष्टार्थप्रत्यायनं पदानामिति विशिष्टार्थप्रयुक्तं स्वार्थस्मारणं न स्वप्रयोजकमपबाधितुमुत्सहते। सा च बाधि प्रयोजकाभावेन स्वार्थस्मारणमपीति युक्तमविशेषप्रवृत्ताया अपि श्रुतेरेकस्मिन्नेव विशेषे अवस्थापनम्। इह तूद्गीथश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात्। संकोचे प्रमाणं किंचिन्नास्ति। न च सन्निधिमात्रमपबाधितुमर्हति। श्रुतिसामान्यद्वारेण च सर्वविशेषगामिन्याः श्रुतेरेकस्मिन्नवस्थानं पीडैव। तस्मात्सर्वोद्गीथविषयाः प्रत्यया इति।

मन्त्रादिवद्वा ऽविरोधः॥ ५६ ॥

विरुद्धमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्प्रमाणेन नोपलभ्यते। उपलब्धं च मन्त्रादिषु शाखान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसंबन्धित्वम्। तद्वदिहापीति दर्शनादविरोधः। एतच्च दर्शितं भाष्येण सुगमेनेति॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति॥ ५७ ॥

वैश्वानरविद्यायां छान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपा-

सनं च उत समस्तोपासनमेवेति । तत्र दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचेति प्रत्येकमुपासनश्रुतेः प्रत्येकं च फलवत्त्वाम्नानात् समस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुतेः उभयथाप्युपासनम् । न च यथा वैश्वानरीयेष्टौ यदष्टाकपालो भवतीत्यादीनामवयुत्यवादानां प्रत्येकं फलश्रवणेपि अर्थवादमात्रत्वं वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्यस्यैव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि भवितुमर्हति । अत्र हि द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधिभक्तिश्रुतिर्यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु वर्तमानापदेशः । न च वचनानि त्वपूर्वत्वादिति विधिकल्पना । अवयुत्यवादेन स्तुत्याप्युपपत्तेः । इह तु समस्ते व्यस्ते च वर्तमानापदेशस्याविशेषात् । अगृह्यमाणविशेषतया उभयत्रापि विधिकल्पनायाः फलकल्पनायाश्च भेदात् । निन्दायाश्च समस्तोपासनारम्भे व्यस्तोपासनेऽप्युपपत्तेः । श्यामो वाश्वाकृतिमभ्यवहरतीतिवत् उभयविधमुपासनमिति प्राप्त उच्यते । समस्तोपासनस्यैव ज्यायस्त्वं न व्यस्तोपासनस्य । यद्यपि वर्तमानापदेशत्वमुभयत्राप्यविशिष्टं तथापि पौर्वापर्यालोचनया समस्तोपासनपरत्वस्यावगमः । यत्परं हि वाक्यं तदस्यार्थः । तथाहि । प्राचीनशालप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्णयायाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुः । ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । तत्र कैकेयस्तत्तदुपासननिन्दापूर्वं तन्निवारणेन समस्तोपासनमुपसंजहार । तथा चैकवाक्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तोपासनपरतैव संदर्भस्य लक्ष्यते । तस्मादङ्गफलसंकीर्तनं प्रधानस्तवनाय । समस्तोपासनस्यैव तु

फलवत्त्वमिति सिद्धम् । एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य दूषयति । "केचित्तु" इति । संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् । नेदृशं सूत्रव्याख्यानं समञ्जसमित्यर्थः ।

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

सिद्धं कृत्वा विद्याभेदमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम् । सम्प्रति तु सर्वासामीश्वरगोचराणां विद्यानां किमभेदो भेदो वा एवं प्राणादिगोचरास्विति विचारयितव्यम् । ननु यथा प्रत्ययाभिधेयाया अपूर्वभावनाया आजनतो भेदाभावेपि धात्वर्थेन निरूप्यमाणत्वात् तस्य च यागादेर्भेदात्प्रकृत्यर्थयागादिधात्वर्थानुबन्धभेदाद्भेदः । तदनुरक्ताया एव तस्याः प्रतीयमानत्वात् । एवं विद्यानामपि रूपतो वेद्यस्येश्वरस्याभेदेपि तत्तत्सत्यसंकल्पत्वादिगुणोपधानभेदाद्विद्याभेद इति नास्त्यभेदाशङ्का । उच्यते । युक्तमनुबन्धभेदात्कार्यरूपाणामपूर्वभावनानां भेद इति । इह ब्रह्मणः सिद्धरूपत्वाद्गुणानामपि सत्यसंकल्पत्वादीनां तदाश्रयाणां सिद्धतया सर्वत्राभेदो विद्यासु । नहि विशालवक्षाश्चकोरेक्षणः क्षत्रिययुवा दुश्च्यवनधर्मेति एकत्रोपदिष्टोन्यत्र सिंहास्यो वृषस्कन्धः स एवोपदिश्यमानश्चकोरेक्षणत्वाद्यपजहाति न (१) खलु प्रत्युपदेशं वस्तु भिद्यते । तस्य सर्वत्र तादवस्थ्यात् । अतादवस्थ्ये वा तदेव न भवेत् । नहि वस्तु विकल्प्यतइति । तस्माद्वेद्याभेदाद् विद्यानां भेद इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । भवेदेतदेवं यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनवाक्यानि किं

(१) नो इति—पा० २

तु तद्विषयामुपासनाभावनां विदधति । सा च कार्यरूपा। यद्यपि चोपसनाभावना उपासनाधीननिरूपणोपासनं चोपास्याधीननिरूपणमुपास्यं चेश्वरादि व्यवस्थितरूपम् । तथाप्युपासनाविषयीभावोस्य कदा चित् कस्य चित् केन चिद्रूपेणेत्यपरिनिष्ठित एव । यथैकः स्त्रीकायः केन चिद्भक्ष्यतया केन चिदुपगन्तव्यतया केन चिदपत्यतया केन चिन्मातृतया केन चिदुपेक्षणीयतया विषयीक्रियमाणः पुरुषेच्छातन्त्रः । एवमिहापि उपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतया विधेयतां नातिक्रामन्ति । न च तत्तद्गुणतयोपासनानि गुणभेदान्न भिद्यन्ते । न चाग्निहोत्रमिवोपासनां विधाय दधितण्डुलादिगुणवदिह सत्यसंकल्पत्वादिगुणविधिर्येनैकशाखत्वं स्यात्। अपि तूत्पत्तावेवोपासनानां तत्तद्गुणविशिष्टानामवगमात् । तत्रागृह्यमाणविशेषतया सर्वासां भेदस्तुल्यः । न च समस्तशाखाविहितसर्वगुणोपसंहारः शक्यानुष्ठानः । तस्माद्भेदः । न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामादय इति । के चित्खलु गुणाः कासु चित् विद्यासु समानास्तेनैकविद्यात्वे आवर्तयितव्याः । एकत्रोक्तत्वात् । विद्याभेदे तु न पौनरुक्त्यमेकस्यां विद्यायामुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति विद्यान्तरस्यापि तद्गुणत्वाय वक्तव्या अनुक्तानामप्राप्तेरिति ।

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

अग्निहोत्रदर्शपौर्णमास्यादिषु पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो दृष्टो नियमवान् तेषां नित्यत्वादुपासनास्तु काम्यतया न नित्यास्तस्मान्नासां समुच्चयनियमः । तेन समानफलानां

दर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादीनामिव न नियमवान्विकल्पः फलभूमार्थिनः समुच्चयस्यापि संभवादिति पूर्वः पक्षः । उपासनानाममूषामुपास्यसाक्षात्करणसाध्यत्वात्फलभेदस्यैकेनोपासनेनोपास्यसाक्षात्करणे तत एव फलप्रतिलाभे तु कृतमुपासनान्तरेण । न च साक्षात्करणस्यातिशयसंभवस्योपायसहस्रैरपि तादवस्थ्यात् । तन्मात्रसाध्यत्वाच्च फलावाप्तेः । उपासनान्तराभ्यासे च चित्तैकाग्रताव्याघातेन कस्य चिदुपासनानिष्पत्तेरिह विकल्प एव नियमवानिति राद्धान्तः ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

यासूपासनासु विनोपास्यसाक्षात्करणमदृष्टेनैव काम्यसाधनं तासां काम्यदर्शपौर्णमासादिवत् पुरुषेच्छावशेन विकल्पसमुच्चयाविति सांप्रतम् ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथक्ह्यप्रतिबन्धः फलमित्यत्रोपासनासु फलश्रुतेः पर्णमयीन्यायेनार्थवादतयोपासनानां क्रत्वर्थत्वेन समुच्चयनियममाशङ्क्य पुरुषार्थतयैकप्रयोगवचनग्रहणाभावेन समुच्चयनियमो निरस्तः । इह तु सत्यपि पुरुषार्थत्वे कस्मान्नैकप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाक्षिपन् प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपि हि काम्या एता उपासनास्तथापि न स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति । तथा सति हि क्रत्वर्थानाश्रिततया क्रतुप्रयोगाद्बहिरप्यमूषां प्रयोगः प्रसज्यते । न च

प्रयुज्यन्ते। तत्कस्य हेतोः क्रत्वर्थाश्रितानामेव तासां तत्तत्फलोद्देशेन विधानादिति। एवं चाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानां प्रयोगवचनेनाश्रयाणां समुच्चयनियमेनाश्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्तः इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः। स च प्रयोगवचन उपासनाः समुच्चिन्वन् तत्तत्फलकामनानामवश्यंभावमाक्षिपति। तदभावे तासां समुच्चयनियमाभावादिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु यथाविहितोद्दिष्टपदार्थानुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावानन्यथयितुमर्हति। किं तु तदविरोधेनावतिष्ठते। तत्र क्रत्वर्थानां नित्यवदाम्नानात्। तथाभावस्य च संभवात्। नियमेनैतान्समुच्चिनोतु। कामाववद्धास्तूपासनाः कामानामनित्यत्वान्न समुच्चयेन नियन्तुमर्हति। नहि कामा विधीयन्ते येन समुच्चीयेरन् अपि तूद्दिश्यन्ते। मानान्तरानुसारी चोद्देशो न तद्विरोधेनोद्देश्यमन्यथयति। तथा सत्युद्देशानुपपत्तेः। तस्मात्कामानामनित्यत्वात्तदवबद्धानामुपासनानामप्यनित्यत्वम्। नित्यानित्यसंयोगविरोधास्त्वपि तदाश्रयाणां नित्यत्वे इदमेव चाश्रयतन्त्रत्वमाश्रितानां यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नासतीति। न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति तदिदमुक्तम्। "आश्रयतन्त्राण्यपि ही"ति॥

समाहारात्॥ ६२॥

"होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीत(१)मनुसमाहरती"ति। अपिभिन्नक्रमो दुरुद्गीतमपीति वेदान्तरोदितप्रणवोद्गीथैकत्वप्रत्ययसामार्थ्याद्धोतृकर्मणः प्रशंसनात्। उद्गाता प्रतिसमा-

(१) दुरुद्गीथामिति—पा० २

दधाति किं तदित्यत आह दुरुह्णीतमपि । वेदान्तरोदिते चौद्गात्रे कर्मणि उत्पन्नं व्रतम् । एवं ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्येत्यादि योजनीयम् ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

अस्य सूत्रस्यान्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या, शेषमतिरोहितार्थम् ।

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥१॥

स्थितं कृत्वौपनिषदामपवर्गाख्यपुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपरत्वमुपासनानां च तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम् । सम्प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमपवर्गसाधनतया पुरुषार्थमाहो क्रतुप्रयोगापेक्षितकर्तृप्रतिपादकतया क्रत्वर्थमिति मीमांसामहे । यदा च क्रत्वर्थं तदा यावन्मात्रं क्रतुप्रयोगविधिनापेक्षितं कर्तृत्वमामुष्मिकफलोपभोक्तृत्वं च । न चैतदनित्यत्वे घटते कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितम् । इतोऽन्यत्वमनपेक्षितविपरीतं च नोपनिषदर्थः स्यात् । यथा शुद्धत्वादि(१) । यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति महता प्रबन्धेन तत्र तत्र प्रतिपादितं तथाप्यत्र केषांचित्पूर्वपक्षशङ्काबीजानां निराकरणे तदेव स्थूणानिखननन्यायेन निश्चलीक्रियतइत्य-

(१) शुद्धबुद्धत्यादीति—पा० २

स्ति विचारप्रयोजनम्। तत्र यद्यपि प्रोक्षणादिवद् आत्मज्ञानं न किं चित्क्रतुमारभ्याधीतम्। यद्यपि च कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुसंबद्धं कर्तृमात्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु दर्शनात्। येन पर्णतादिवदनारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसंबद्धं जुह्वद्वारेण वाक्येनैव क्रत्वर्थमापद्यते तथापि यादृश आत्मा कर्तामुष्मिकस्वर्गादिफलभोगभागी देहाद्यतिरिक्तो वेदान्तैः प्रतिपाद्यते न तादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मसूपयोगः। तेषामैहिकफलानां शरीरानतिरिक्तेनापि यादृशतादृशेन कर्त्रोपपत्तेः। आमुष्मिकफलानां तु वैदिकानां कर्मणां तमन्तरेणासंभवात् तत्संबन्धएवायमौपनिषदः कर्तेति तदव्यभिचारात्तान्यनुस्मारयज्जुह्वादिवद् वाक्येनैव तज्ज्ञानं पर्णतावत् क्रत्वेवैदमर्थ्यमापद्यतइति फलश्रुतिरर्थवादः। तदुक्तम्। 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादि'ति। औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्ता पारलौकिकफलोपभोगयोग्योस्मीति विद्यावान् श्रद्धावान् क्रतुप्रयोगाङ्गं नान्यथा प्रोक्षिताइव व्रीहयः क्रत्वङ्गमिति। प्रियादिसूचितस्य च संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिज्ञापनात्। अपहतपाप्मत्वादयस्तु तद्विशेषणानि तस्यैव स्तुत्यर्थम्। न तु तत्परत्वमुपनिषदाम्। तस्मात्क्रत्वर्थमेवात्मज्ञानं कर्तृसंस्कारद्वारा न पुनः पुरुषार्थमिति। एतदुपोद्बलनार्थं च ब्रह्मविदामाचारादिः श्रुत्यवगत उपन्यस्तः। न केवलं वाक्यादात्मज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वम्। तृतीयाश्रुतेश्च। न (१) त्वेतत्प्रकृतो-

(१) न चैतदिति—पा० ३

ह्नीथविद्याविषयं यदेव विद्ययेति सर्वनामावधारणाभ्यां प्राप्तेरधिगमात् । यथा य एव धूमवान्देशः स वह्निमानिति । समन्वारम्भवचनं च फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयति । तच्च यद्यप्याग्नेयादियागषट्कवत् समप्रधानत्वेनापि भवति । तथाप्युक्तया युक्त्या विद्यायाः कर्म प्रत्यङ्ग भावेनैव नेतव्यम् । वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानाद् उपनिषदोऽपि वेदार्थ इति तत्ज्ञानमपि कर्माङ्गमिति ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

सुगमम् । सिद्धान्तयति ।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

यदि शरीराद्यतिरिक्तः कर्ता भोक्तात्मेत्येतन्मात्रउपनिषदः पर्यवसिताः स्युस्ततः स्यादेवं, न त्वेतदस्ति । तास्त्वेवंभूतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदासीनब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरा इति तत्रतत्रासकृदावेदितम् । अनधिगतार्थबोधनस्वरसत्ता हि शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेन । तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्य क्रत्वनुष्ठानविरोधिनः क्रतुसंबन्ध एव नास्ति । किमङ्ग पुनः तदव्यभिचारस्ततस्य क्रतुशेषता । तथा च नापवर्गफलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वमपि तु फलपरत्वमेव । अत एव प्रियादिसूचितेन संसारिणात्मनोपक्रम्य तस्यैवात्मनोऽधिकोपदिदिष्टायां परमात्मनोऽत्यन्ताभेद उपदिश्यते । यथा समारोपितस्य भुजगस्य रज्जुरूपादत्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते । योयं

सर्पः सा रज्जुरिति । यथा विद्यायाः कर्माङ्गत्वे दर्शनमुपन्यस्तमेवमकर्माङ्गत्वे न दर्शनमुक्तम्। तत्र कर्माङ्गत्वदर्शनानामन्यथासिद्धिरुक्ता केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथासिद्धिरसार्वत्रिकी व्याप्तिरप्युद्गीथविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात् न त्वशेषापेक्षया । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति निमन्त्रितापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । अविभागेपि न दोष इत्याह । "न चेदं समन्वारम्भवचनमि"ति । संसारिविषया विद्या विहिता यथोद्गीथविद्या प्रतिषिद्धा च यथा सच्छास्त्राधिगमनलक्षणा अध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिर्न तूपनिषदध्ययनवतः । एतदुक्तं भवति । यदध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तं कर्मसूपयुज्यते । यथा कर्मविधिवाक्यानां तन्मात्रवत एवाधिकारः कर्मसु नोपनिषदध्ययनवतः तदध्ययनस्य कर्मस्वनुपयोगादिति । अध्ययनमात्रवत एवेति मात्रग्रहणेनार्थज्ञानं वा व्यवच्छिन्नमिति मन्वानो भ्रान्तश्चोदयति । "नत्वेवं सती"ति । स्वाभिप्रायमुद्घाटयन् समाधत्ते । "न वय"मिति । उपनिषदध्ययनापेक्षं मात्रग्रहणं नार्थबोधापेक्षमित्यर्थः ॥

नाविशेषात् ॥ १२ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः । विद्यावद्विषयत्वेपि अविरोधो विद्यास्तुत्यर्थत्वादित्याह ।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अपि च विद्याफलं प्रत्यक्षं दर्शयन्ती श्रुतिः कालान्तरभाविफलकर्माङ्गत्वं विद्याया निराकरोतीत्याह ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकार इच्छा ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीनत्वादय उक्ताः । इह तु समस्तक्रियाकारकफलविभागोपमर्दं चेति ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

सुबोधम् ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

सिद्ध ऊर्ध्वरेतसामाश्रमित्वे तद्विद्यानामकर्माङ्गतयापवर्गता स्यात् । आश्रमित्वेन त्वेषामन्यार्थपरामर्शमात्रान्न सिध्यति । विध्यभावात् । स्मृत्याचारप्रसिद्धिश्च तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणम् । निन्दति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं वीरहा वा एष देवानामित्यादिका । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमि'ति तदेतत्सर्वमाह । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिनानधिकृतविषया चेति । अन्धपङ्ग्वादयो हि ये नैमित्तिककर्मानधिकृतास्तान्प्रत्याश्रमान्तरविधिरिति । अपि चापव-

इति हि। न केवलमन्यपरतया परामर्शस्याश्रमान्तरं न लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरनिन्दाद्वारेणापवादादपीत्यर्थः। स्यादेतत्। भवत्वेष परामर्शोन्यार्थः। ये चेमेरण्यइत्यादिभ्यस्त्वाश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह। "ये चेमे ऽरण्य" इति। अस्यापि देवपथोपदेशपरत्वात् नैतत्परत्वमित्यर्थः। न चान्यपरादपि स्फुटतराश्रमान्तरप्रत्यय इत्याह। "संदिग्धं चे"ति। नहि तप एव द्वितीय इत्यत्राश्रमान्तराभिधायी कश्चिदस्ति शब्द इति। नन्वेतमेव प्रव्राजिन इति वचनाद् आश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह। "तथैतमेवे"ति। "एतदपि लोकसंस्तवनपरमि"ति। अधिकरणारम्भमाश्रित्य नास्ति प्रत्यक्षवचनमिति कृत्वाचिन्तेयमिति समाधत्ते तत्र (१) "ननु-ब्रह्मचर्यादेवे"ति।

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः॥ १९॥

भवत्वन्यार्थः परामर्शः तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि च नापाकरणमर्हन्ति। एवं तान्यपाक्रियेरन्यद्यस्मान्न प्रतीयेरन्। प्रतीयमानानि वा श्रुत्या बाध्येरन्। न तावन्न प्रतीयन्ते। तथाहि। त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातम्। तत्रस्कन्धशब्दो यद्याश्रमपरो न स्याद् अपि तु समूहवचनस्ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्विकोत्पत्तीनां किमपेक्ष्य त्रित्वं संख्यासु व्यवस्थाप्येत एकैकाश्रमोपसंगृहीतास्त्वाश्रमाणां त्रित्वाच्छक्यास्त्रित्वे व्यवस्थापयितुमित्याश्रमत्रित्वप्रतिज्ञोपपत्तिस्तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको

(१) तत्रेति ३ पुस्तके नास्ति।

धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति द्वितीयस्तप इति च तपःप्रधानात्तु वानप्रस्थाश्रमादन्यः ब्रह्मसंस्थ इति च पारिशेष्यात्परिव्राडिति वक्ष्यति । तस्मादन्यपरादपि परामर्शादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्यायेन न शक्यन्तेऽपाकर्तुम् । न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधो वीरहा वेत्यादेः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यं प्रमादादज्ञानाद्वाग्निमुद्वासयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः । एवं च अविरोधे सिद्धवत्परामर्शादाश्रमान्तराणां शाखान्तरसिद्धिं वा कल्पयिष्यामो यथोपवीतविधिपरे वाक्ये उपव्ययते देवलक्ष्यमेव तत् कुरुते इत्यत्र निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामपि शाखान्तरसिद्धयोर्निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श इति ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

यद्यपि ब्रह्मसंस्थत्वस्तुतिपरतया ऽस्य संदर्भस्यैकवाक्यता गम्यते । संभवन्त्यां चैकवाक्यतायां वाक्यभेदो ऽन्याय्यः । तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्वसिद्धेरभावात् परामर्शानुपपत्तेः, अपरामर्शे च स्तुतेरसंभवेन किंपरतया एकवाक्यतास्तु इति तां भङ्क्त्वा धारणावद् वरमपूर्वत्वाद्विधिरेवास्तु । यथा अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयतएवोपरि धारणम पूर्वत्वात् । यथोक्तम् 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वादि'ति । तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यते । सम्प्रति परामर्शेपीतरेषामाश्रमाणां ब्रह्मसंस्थतासंस्तवसामर्थ्यादेव विधातव्या । न खल्वविधेयं संस्तूयते तदर्थत्वात् संस्तवस्यै-

त्वाह । "यद्यपी"ति । अत्रावान्तरविचारमारभते "सा च किं चतुर्ण्णि"ति । विचारप्रयोजनमाह । "यदि चे"ति । ननु अनाश्रम्येव ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीत्यत आह । "नाश्रमित्वे"ति । तत्र पूर्वपक्षमाह । "तत्र तपःशब्देने"ति । अयमभिसंधिः । न तावद् ब्रह्मसंस्थ इति पदं प्रत्यस्तमितावयवार्थपरिव्राजकेश्वकर्णादिपदवद्रूढम् । तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैव अमृतीभाव इति न तद्भावाय ब्रह्मज्ञानमपेक्षेत । तथा च नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति विरोधः। न च संभवत्यवयवार्थे समुदायशक्तिकल्पना । तस्माद्ब्रह्मणि संस्थास्येति ब्रह्मसंस्थः । एवं चतुर्षु आश्रमेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति युक्तम्। तत्र तावद् ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशब्दाभिहितौ तपःपदेन च तपःप्रधानतया भिक्षुवानप्रस्थावुपस्थापितौ । भिक्षुरपि हि समधिकशौचाष्टग्रासीभोजननियमाद् भवति वानप्रस्थस्तपःप्रधानः। न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः । यदि तावत् कर्मयोगः कर्मिता । सा भिक्षोरपि कायवाङ्मनोभिरस्ति । अथ ये न ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वन्ति किं तु कामार्थितया ते कर्म्मिणः । तथा सति गृहस्थादयोपि ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वाणा न कर्म्मिणः । तस्माद्ब्रह्मणि तात्पर्य्यं ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्म्मत्यागः । प्रमाणविरोधात् । तपसा च द्वयोराश्रमयोरेकीकरणेन त्रय इति त्रित्वमुपपद्यते । एवं च त्रयोप्याश्रमा अब्रह्मसंस्थाः सन्तः पुण्यलोकभाजो भवन्ति यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोमृतत्वभागिति । न

च येषां पुण्यलोकभागित्वं तेषामेवामृतत्वमिति विरोधः। यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावभूतां सम्प्रति तयोर्यज्ञदत्तस्तु शास्त्राभ्यासात् पटुप्रज्ञो वर्तते इति तथेहापि यएवाब्रह्मसंस्थाः पुण्यलोकभाजस्तएव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वभाज इत्यवस्थाभेदादविरोधः। तथाच ब्रह्मसंस्थ इति यौगिकं पदं प्रकृतविषयं भविष्यति। यथा, आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र विनियुक्तापि प्रकृतैवाग्नेयी गृह्यते। न च विनियुक्तविनियोगविरोधः। यदि ह्यत्राग्नेय्युपदिश्येत ततो यथा प्रतीता तथोद्दिश्यते। विनियुक्ता च प्रतीतिर्भवेद् इति विनियुक्तविनियोगविरोधः। इह तु आग्नीध्रोपस्थाने सा विधेयत्वेन विनियुज्यते न तूद्दिश्यते। विधेयत्वेन च विनियोगे आग्नेयीपदार्थापेक्षणात् प्रकृतातिक्रमे प्रमाणाभावात्। तावता च शास्त्रोपपत्तेर्नाप्रकृतानामपि ग्रहणसंभवः। न च यातयामतया न विनियोगः। वाचस्तोमे सर्वेषामेव मन्त्राणां विनियोगादन्यत्राप्यविनियोगप्रसङ्गात्। तथेहापि प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवर्त्तिनः परामृश्यन्ते नानुक्ताः परिव्राडेवेति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तमुपक्रमते। "तदयुक्तम्। नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणो"नेति। यथोपक्रान्तं तथैव परिसमापनमुचितम्। यत्सङ्ख्याकाश्च ये प्रसिद्धास्ते तत्सङ्ख्याका एव कीर्त्यन्ते इति चोचितम्। न तु सत्यां गतावुत्सर्गस्यापवादो युज्यते। असाधारणेनैकैकेन लक्षणेनैकैक आश्रमोवक्तुमुपक्रान्त इति तथैव समापनमुचितम्। न तु साधारणासाधारणाभ्यामुपक्रमसमाप्ती श्लिष्येते। न

च तपो नाम नासाधारणं वानप्रस्थानामित्यत आह। "तपश्चासाधारण"इति। न खलु पराकादिभिः कायक्लेशप्रधानो यथा वानप्रस्थस्तथा भिक्षुः सत्यप्यष्टग्रासादिनियमे। न च शौचसंतोषशमदमादयस्तपःपक्षे वर्त्तन्ते तत्र वृद्धानां तपःप्रसिद्धेरसिद्धेः। अत एव वृद्धाः तपसो भेदेन शौचादीनाचक्षते। शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति। सिद्धसङ्ख्याभेदेषु च सङ्ख्यान्तराभिधानमश्लिष्टमित्याह। "चतुष्ट्वेन चे"ति। "अपि च व्यपदेशो चे"ति। त्रय एतइति किं भिक्षुरपि परामृश्यते किं वा भिक्षुवर्जं त्रय एव न तावत्त्रय इति भिक्षुसंग्रहे तदर्जनमेते त्रय इत्यत्र कर्तुं शक्यम्। एतइति प्रकृतानां साकल्येन परामर्शात् भिक्षुसंग्रहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमब्रह्मसंस्थत्वाभावाद् भिक्षोः। तेन तस्य ब्रह्मसंस्थस्य सदा पुण्यलोकत्वममृतत्वं चेति विरोधः। त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदे यदेति संबन्धनीयम्। भिक्षौ च सदेति वैषम्यम्। तदिदमुक्तम्। "पृथक्त्वे चे"ति। पूर्वपक्षाभासं स्मारयति। "कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगादि"ति। तन्निराकरोति। "अत्रोच्यत"इति। अयमभिसन्धिः। सत्यं यौगिकः शब्दः सति प्रकृतसंभवे न तदतिपत्त्याऽप्रकृते वर्त्तितुमर्हति। असति तु संभवे मा भूत्प्रमादपाठ इत्यप्रकृते वर्तयितव्यः। दर्शितश्चात्रासंभवोऽधस्तादिति। एष हि ब्रह्मसंस्थतालक्षणो धर्मो भिक्षोरसाधारण आश्रमान्तराणि तत्संस्थान्यतत्संस्थानि च भिक्षुस्तत्संस्थ इत्येव, तत्संस्थता हि स्वभावं व्यवच्छिन्दन्ती विरोधाद् यस्तत्संस्थ एव तत्राञ्जसी

नान्यत्र । शमदमादिस्तु तदीयइति स्वाङ्गमव्यवधायकमित्यर्थः । ब्रह्मसंस्थत्वमसाधारणं परिब्राजकधर्मं श्रुतिरादर्शयतीत्याह । "तथा च न्यासब्रह्मे"ति । सर्वसङ्गपरित्यागो हि न्यासः स ब्रह्म कुत इत्यत आह । "ब्रह्मा हि परः" । अतः परो न्यासो ब्रह्मेति किमपेच्य परः संन्यास इत्यत आह । "तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यासएवात्यरेचयदि"ति । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मपरतया सर्वैषणापरित्यागलक्षणो न्यासो ब्रह्मेति । तथा चेदृशं न्यासलक्षणं ब्रह्मसंस्थत्वं भिक्षोरेवासाधारणं नेतरेषामाश्रमिणाम् । ब्रह्मज्ञानस्य शब्दजनितस्य यः परीपाकः साक्षात्कारो ऽपवर्गसाधनं तदङ्गतया पारिब्राज्यं विहितम् । न त्वनधिकृतं प्रतीत्यर्थः ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

यद्यत्र सन्निधानउपासनाविधिर्नास्ति ततः प्रदेशान्तरस्थितोपि विधिरव्यभिचरिततद्विधिसंबन्धेनोद्गीथेनोपस्थापितः स एष रसानां रसतम इत्यादिना पदसंदर्भेणैकवाक्यभावमुपगतः स्तूयते । नहि समभिव्याहृतैरेवैकवाक्यता भवतीति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । अनुषङ्गानिदेशलब्धैरपि विध्यसमभिव्याहृतैरर्थवादैरेकवाक्यताभ्युपगमात् । यदि त्वद्गीथमुपासीत सामोपासीतेत्यादिविधिसमभिव्याहारः श्रुतस्तथापि तस्यैव विधेः स्तुतिः । न ह्युपासनविषयसमर्पणपर ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्यनेनैवोपासनाविषयसमर्पणादिति प्राप्तेऽभिधी-

यते । न तावद्दूरस्थेन कर्मविधिवाक्येनैकवाक्यतासंभवः । प्रतीतसमभिव्याहृतीनां विधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थवादानां रक्तपटन्यायेन भवति । न तु स्तुत्या विना काचिदनुपपत्तिर्विधेः । यथाहुः । अस्ति तु तदित्यतिरेके परिहार इति । अत एव विधेरपेक्षाभावात् प्रवर्तनात्मकस्यानुषङ्गातिदेशादिभिरर्थवादप्राप्त्यभिधानमसमञ्जसम् । नहि कर्त्रपेक्षितोपायतायामवगतायां प्राशस्त्यप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुपयोगः । तस्माद्दूरस्थस्य कर्मविधेः स्तुतावानर्थक्यम् । तेनैकवाक्यतानुपपत्तेः सन्निहितस्य तूपासनाविधेः किं विषयसमर्पणेनोपयुज्यतामुत स्तुत्येति विशये विषयसमर्पणेन यथार्थवत्त्वं नैवं स्तुत्या बहिरङ्गत्वात् । अगत्या हि सा । तस्मादुपासनार्था इति सिद्धम् ।

कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् ।
एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

भावनायाः खलु कर्तृसमीहितानुकूलत्वं विधिर्निषेधस्य कर्तुरहितानुकूलत्वम् । यथाहुः । कर्तव्यस्य सुखफलोऽकर्तव्यो दुःखफल इति । एतच्चास्माभिरुपपादितं न्यायकणिकायाम् । क्रिया च भावना तद्वचनाश्च करोत्यादयो, यथाहुः कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना इति । अत एव कृभ्वस्तीनुदाहृतवान् सामान्योक्तौ तद्विशेषाः पचेदित्यादयोऽपि गम्यन्तइति तत्र कुर्यादित्याक्षिप्तकर्तृका भावना । क्रियेतेति आक्षिप्तकर्मिका भावाना । कर्तव्यमिति तु कर्मभूतद्रव्योपसर्जनभावना । एवं दण्डी भवेद्दण्डिना भवितव्यं दण्डिना भूयेतेत्येकधात्वर्थविषया

विध्युपहिता भावना उदाहार्याः । भवतिस्त्वेष जन्मनि । यथा कुलालव्यापाराद् घटो भवति बीजादङ्कुरो भवतीति प्रयुज्यते । न च बीजादङ्कुरोऽस्तीति प्रयुज्यते । तस्मादस्तिः सत्तायां न जन्मनीति ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासन्निधौ श्रुतानि । तथापि सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लव इति सर्वश्रुत्या निःशेषार्थतया दुर्बलस्य सन्निधेर्बाधितत्वात् पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानि । न च सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विनियोगेपि दाशतयीनां प्रातिस्विकविनियोगात्तत्तत्र कर्मणि यथा विनियोगो न विरुध्यते तथेहापि सत्यपि पारिप्लवे विनियोगो सन्निधानाद् विद्याङ्गत्वमपि भविष्यतीति वाच्यम् । दाशतयीषु प्रातिस्विकानां विनियोगानां समुदायविनियोगस्य च तुल्यबलत्वादिह तु सन्निधानात् श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । तस्मात्पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानीति प्राप्त,उच्यते। नैषामाख्यनानां पारिप्लवे विनियोगः। किं तु पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रम्य यान्याम्नातानि मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादीनि तेषामेव तत्र विनियोगः तान्येव हि पारिप्लवेन विशेषितानि । इतरथा पारिप्लवे सर्वाण्याख्यानानीत्येतावतैव गतत्वात् पारिप्लवमाचक्षीतेत्यनर्थकं स्यात् । आख्यानविशेषकल्पे त्वर्थवत् । तस्माद्विशेषणानुरोधात् सर्वशब्दस्तदपेक्षो न त्वशेषवचनः । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज-

यितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेक्षः सर्वशब्दः । तथा चोपनिषदाख्यानानां विद्यासंनिधिरप्रतिद्वन्द्वी विध्येकवाक्यता सौरोद्रीदित्यादीनामिव विध्येकवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम् । प्रतिपत्तिसौकर्याच्चेत्युपाख्यानेन हि बाला अप्यवधीयन्ते । यथा तन्त्राख्यायिकयेति ।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे सति तया क्रतूपकरणाय स्वकार्याय क्रतुरपेक्षितः । तदभावे कस्योपकारो विद्ययेति । यदा तु पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षाया एव तस्याः सामर्थ्यात् । अग्नीन्धनादिना चाश्रमकर्माण्युपलक्ष्यन्ते । यथाहुः । अग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति । स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति । एतच्चाधिकमुपरिष्टादुच्यते । "तद्विवक्षया चे"ति । एतत् प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम् । अधिकविवक्षयेति यदुक्तं तदधिकमाह ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते आश्रमकर्माणि एवमुत्पत्तावपि नापेक्षेरन्निति शङ्का स्यात् । न च विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिविरोधः । नह्येष विधिः, अपि तु वर्तमानापदेशः । स च स्तुत्याप्युपपद्यते । अपि च । चतस्रः प्रतिपत्तयो । ब्रह्मणि प्रथमा तावद् उपनिषद्वाक्यश्रवणमात्राद्भव-

ति । यां किलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मीमांसासच्चिता तस्मादेवोपनिषद्वाक्याद्यामाचक्षते मननमिति । तृतीया चिन्ता सन्ततिमयी यामाचक्षते निदिध्यासनमिति । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा नान्तरीयकं हि तस्याः कैवल्यमिति । तत्राद्ये तावत् प्रतिपत्ती विदितपदतदर्थस्य विदितवाक्यगतिगोचरन्यायस्य च पुंस उपपद्येते एवेति न तत्र कर्मापेक्षा । ते एव च चिन्तामयीं तृतीयां प्रतिपत्तिं प्रसुवाते इति न तत्रापि कर्मापेक्षा । सा चादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं चतुर्थीमिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा । तन्नान्तरीयकं च कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मापेक्षा । तदेवं प्रमाणतश्च प्रमेयत उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति बीजं शङ्काया,मेवं प्राप्तउच्यते । उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विद्यते विविदिषोत्पादद्वारा विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेः । न चेदं वर्तमानापदेशत्वात् स्तुतिमात्रमपूर्वत्वादर्थस्य यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति पर्णमयताविधिरपूर्वत्वात् न त्वयं वर्तमानापदेशः । अनुवादानुपपत्तेः । तस्मादु(१)त्पत्तौ विद्यया शमादिवत् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते । तत्राप्येवं विदिति विद्यास्वरूपसंयोगादन्तरङ्गाणि विद्योत्पादे शमादीनि बहिरङ्गानि कर्माणि विविदिषासंयोगात्तथा ह्याश्रमविहितनित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विलीयते । स हि तत्त्वतोऽनित्याशुचिदुःखानात्मनि संसारे सति नित्यशुचिसुखादि-

(१) उपपत्ताविति—पा० ३ ।

लक्षणेन विभ्रमेण मलिनयति चित्तसत्त्वमधर्मनिबन्धनत्वाद् विभ्रमाणाम् । अतः पाप्मनः प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य तात्त्विकीमनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहं विनिश्चिनोति । ततोऽस्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते । ततस्तज्जिहासाऽस्योपावर्त्तते । ततो हानोपायं पर्य्येषते । पर्य्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्रादाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्जिज्ञासत इति विविदिषोपहारमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तावस्ति कर्म्मणामुपयोगः । विविदिषुः खलु युक्त एकाग्रतया श्रवणमनने कर्तुमुत्सहते । ततोऽस्य तत्त्वमसीति वाक्यान्निर्विचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते । न च निर्विचिकित्सं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्म्मण्यधिकारोऽस्ति । येन भावनायां वा भावनाकार्ये वा साक्षात्कारे कर्मणामुपयोगः । एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्येऽपवर्गे कर्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो वेदितव्यः । तस्माद्यथैव शमदमादयो यावज्जीवमनुवर्त्तन्ते एवमाश्रमकर्मापीत्यसमीक्षिताभिधानम् । विदुषस्तत्रानधिकारादित्युक्तम् । दृष्टार्थेषु तु कर्मसु प्रतिषिद्धवर्जमनधिकारेऽपि असक्तस्य स्वारसिकी प्रवृत्तिरुपपद्यत एव । न हि तत्रान्वयव्यतिरेकसमधिगमनीयफलेऽस्ति विध्यपेक्षा । अतश्च भ्रान्त्या चेल्लौकिकं कर्म वैदिकं च तथास्तु तद् इति प्रलापः । शमदमादीनां तु विद्योत्पादायोपात्तानामुपरिष्टादवस्थास्वाभाव्यादनपेक्षितानामप्यनुवृत्तिः । उपपादितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रत्याख्यते । तस्माद्विविदिषोत्पादद्वाराश्रमकर्मणां वि-

द्योत्पत्तावुपयोगो न विद्याकार्यमिति सिद्धम्। शेषमतिरोहितार्थम्।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे सर्वेन्द्रियाणां श्रूयते। एष किल विचारविषयः सर्वाणि खलु वागादीन्यवजित्य प्राणो मुख्य उवाचैतानि किं मेऽन्नं भविष्यतीति तानि होचुः। यदिदं लोकेऽन्नमा च श्वभ्य आ च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति। तदनेन संदर्भेण प्राणस्य सर्वमन्नमिति अनुचिन्तनं विधायाह श्रुतिः। न ह वाएवंविधं किं च नानन्नं भवतीति। सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवं विदितम्। किं च नानन्नं भवतीति। तत्र संशयः। किमेतत्सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं शमादिवदेतद्विद्याङ्गतया विधीयते। उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यतइति। तत्र यद्यपि भवतीति वर्तमानापदेशान्न विधिः प्रतीयते। तथापि यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति वर्तमानापदेशादपि पलाशमयीत्वविधिप्रतिपत्तिः पञ्चमलकारापत्त्या। तथेहापि प्रवृत्तिविशेषकरतालाभे विधिप्रतिपत्तिः। स्तुतौ हि अर्थवादमात्रं न तथार्थवद्यथाविधौ। भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रेण बाध्यते। गम्यागम्यविवेकशास्त्रमिव सामान्यतः प्रवृत्तं वामदेवविद्याङ्गभूतसमस्तस्त्र्यपरिहारशास्त्रेण विशेषविषयेणेति प्राप्तउच्यते।

अशक्तेः कल्पनीयत्वात् शास्त्रान्तरविरोधतः।

प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्तवः ॥

न तावत् कौलेयकमर्यादमन्नं मनुष्यजातिना युगपत् पर्यायेण वा शक्यमत्तुम् । इभकरभकादीनामन्नस्य शमीकरीरकण्टकवटकाष्ठादेरेकस्यापि अशक्यादनत्वात् । न चात्र लिङ्ग इव स्फुटतरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति । न च कल्पनीयो विधिरपूर्वत्वाभावात् । स्तुत्यापि च तदुपपत्तेः । न च सत्यां गतौ सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसङ्कोचो युक्तः तस्मात्सर्वं प्राणस्यान्नमित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम् । शक्यत्वे च प्रवृत्तिविशेषकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानत्वे प्राणात्यय इति चावधारणपरं प्राणात्यय एव सर्वान्नत्वम् । तत्रोपाख्यानाच्च । स्फुटतरविधिस्मृतेश्च । सुरावर्जं विद्वांसमविद्वांसं प्रतिविधानात् । न त्वन्यत्रेति । इभ्येन हास्तिपकेन सामि खादितानर्द्धभक्षितान् स हि चाक्रायणो हस्तिपकोच्छिष्टान् कुल्माषान् भुञ्जानो हस्तिपकेनोक्तः । कुल्माषानिव मदुच्छिष्टमुदकं कस्मान्नानुपिबसीति । एव मुक्तस्तदुदकमुच्छिष्टदोषात् प्रत्याचचक्षे । कारणं चात्रोवाच । न वाऽजीविष्यं न जीविष्यामीतीमान् कुल्माषानखादम् । कामो मउदकपानमिति(१) स्वातन्त्र्यं मे उदकपाने नदीकूपतडागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति नोच्छिष्टोदकाभावे प्राणात्यय इति तत्रोच्छिष्टभक्षणदोष इति मटची(२)हतेषु कुरुषु यावन्नशनाया मुनिर्निरपत्रप इभ्येन सामिजग्धान् खादयामास ।

(१) पाम इतीति—पा० ३ ।

(२) मटचीति—पा० ३ ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

नित्यानित्याश्रमकर्माणि यावज्जीवश्रुतेर्नित्येहितोपायतया ऽवश्यं कर्त्तव्यानि । विविदिषन्तीति च विद्यासंयोगात् । विद्यायाश्चावश्यंभावनियमाभावादनित्यता प्राप्नोति नित्यानित्यसंयोगश्चैकस्य न संभवति अवश्यानवश्यंभावयोरेकत्र विरोधात् । न च वाक्यभेदाद्वास्तवो विरोधः शक्योपनेतुम् । तस्मादनध्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम् । एतेनैकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमित्याक्षिप्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

सिद्धे हि स्याद्विरोधोऽयं न तु साध्ये कथं च न ।
विध्यधीनात्मलाभेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः ॥

सिद्धं हि वस्तु विरुद्धधर्मयोगेन बाध्यते । न तु साध्यरूपं यथा षोडशिन एकस्य ग्रहणाग्रहणे । ते हि विध्यधीनत्वाद् विकल्प्येते एव । न पुनः सिद्धे विकल्पसंभवः । तदिहैकमेवाग्निहोत्राख्यं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तेन युज्यमानं नित्येहितोपात्तदुरितप्रचयप्रयोजनमवश्यकर्त्तव्यं विद्याङ्गतया च विद्यायाः कादाचित्कतयानवश्यंभावेपि काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते(१) इति न्यायादनित्याधिकारेण निविशमानमपि न नित्यमनित्ययति । तेनापि तत्सिद्धेरिति संयोगपृथक्त्वान्न नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य कार्यस्येति सिद्धम् । सहकारित्वं च कर्मणां न कार्ये विद्यायाः किं तूत्पत्तौ कोर्थो विद्यासहकारीणि कर्माणीत्यय-

(१) निविशत इति—पा॰ ४ ।

मर्थः । सत्सु कर्मसु विद्यैव स्वकार्ये व्याप्रियते । यथा सत्स्वेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति सत्स्वेव दशपुत्रेषु सैव भारस्य वाहिकेति । "अविधिलक्षणत्वादि"ति । विहितं हि दर्शपौर्णमासाद्यङ्गैर्युज्यते न त्वविहितम् । ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वादङ्गभावस्य विधेश्च ग्राहकत्वात् । अविहिते च तदनुपपत्तेः । चतसृणामपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि विधानानुपपत्तेरित्युक्तं प्रथमसूत्रे । द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इति च विधिसरूपं न विधिरित्यप्युक्तम् । उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्तु सत्त्वशुद्ध्या विविदिषोपजननद्वारेत्यधस्तादुपपादितम् । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानलक्षणो हि सः । न च स्वं रूपं ब्रह्मणः साध्यं नित्यत्वात् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

यथा मासमग्निहोत्रं जुहोतीति प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवमिहापि 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने'ति क्रतुप्रकरणमतिक्रम्य श्रवणात् प्रकरणान्तरात्तद्बुद्धिव्यवच्छेदे सति कर्मान्तरमिति प्राप्तउच्यते । सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः स्मृतेश्च संयोगभेदः परं यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति तदेवाग्निहोत्रमुभयसंयुक्तम् । नहि प्रकरणान्तरं साक्षाद्भेदकम् । किं तु अजातज्ञापनस्वरसो विधिः प्रकरणैक्ये स्फुटतरप्रत्यभिज्ञाबलेन स्वरसं जह्यात् । प्रकरणान्तरेण तु विघटितप्रत्यभिज्ञानः स्वरसमजहत् कर्म भिनत्ति । इह तु

सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुञ्जानो न जुहोत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयितुमर्हति । न च तत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रे मासविधिर्नापूर्वाग्निहोत्रोत्पत्तिरिति साम्प्रतम् । होम एव साक्षात् विधिश्रुतेः । कालस्य चानुपादेयस्याविधेयत्वात् । काले हि कर्म विधीयते न कर्मणि काल इत्युत्सर्गः । इह तु विविदिषायां विधिश्रुतिः न यज्ञादौ । तानि तु सिद्धान्येवानूद्यन्त इत्यैककर्म्यात्संयोगपृथक्त्वं सिद्धम् । स्मृतिरुक्ता लिङ्गदर्शनमुक्तम् ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

यदि विद्यासहकारीण्याश्रमकर्माणि हन्त भो विधुरादीनामनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायाम् । अभावात्सहकारिणामाश्रमकर्मणामिति प्राप्तउच्यते । नात्यन्तमकर्माणो रैक्वविधुरवाचक्नवीप्रभृतयः । सन्ति हि तेषामनाश्रमित्वे जपोपवासदेवताराधनादीनि कर्माणि । कर्मणां च सहकारित्वमुक्तम् । आश्रमकर्मणामुपलक्षणत्वादिति न तेषामनधिकारो विद्यासु । "जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चे"ति । न खलु विद्याकार्ये कर्मणामपेक्षा । अपि तु उत्पादे उत्पादयन्ति च विविदिषोपहारेण कर्माणि विद्याम् । उत्पन्नविविदिषाणां पुरुषधौरेयाणां विदुरसंवर्त्तप्रभृतीनां कृतं कर्मभिः । यद्यपि चेह जन्मनि कर्माण्यननुष्ठितानि तथापि विविदिषातिशयदर्शनात् प्राचि भवेनुष्ठितानि तैरिति गम्यतइति । ननु यथाधीतवेद एव धर्मजिज्ञासायामधिक्रियते नानधीतवेद इह जन्मनि । तथेह जन्मन्याश्रमकर्मोत्पादितविविदिष

एव विद्यायामधिकृतो नेतर इत्यनाश्रमिणामनधिकारो विधुरप्रभृतीनामित्यत आह । "दृष्टार्था चे"ति । अविद्यानिवृत्तिर्विद्याया दृष्टोऽर्थः । स चान्वयव्यतिरेकसिद्धो न नियममपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो विघातस्तस्याभाव इत्यर्थः । यद्यनाश्रमिणामप्यधिकारो विद्यायां कृतं तर्ह्याश्रमैरतिबहुलायासैरित्यशङ्क्याह ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

स्वस्थेनाश्रमित्वमास्थेयम् । दैवात्पुनः पत्न्यादिवियोगतः स्त्यनाश्रमित्वे भवेदधिकारो विद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसंदर्भेण विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना ज्यायस्त्वावगतेः श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्चावगम्यते । तेनेति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्गमनाश्रमी न तिष्ठेतेत्यादि च स्मृतिलिङ्गम् ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

आरोहवत् प्रत्यवरोहोऽपि कदा चिदूर्ध्वरेतसां स्यादिति मन्दाशङ्कानिवारणार्थ(१)मिदमधिकरणम् । पूर्वधर्मेषु यागहोमादिषु रागतो वा गृहस्थोऽहं पत्न्यादिपरिवृतः स्यामिति नियमं व्याचष्टे "तथा ह्यत्यन्तमात्मानमि"ति । अतद्रूपतामवरोहतुल्यताभावं व्याचष्टे । "तथा च ब्रह्मचर्यं समाप्ये"ति । अभावं शिष्टाचाराभावं विभजते । "न चैवमाचाराः शिष्टा" इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

---

(१) निराकरणार्थमिति—पा० २ । ३ ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमाना- त्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्ताभावस्मरणात् नैर्ऋतगर्दभालम्भः प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणकं प्रति । तस्माच्छिन्नशिरस इव पुंसः प्रतिक्रियाभाव इति पूर्वः पक्षः । सूत्रयोजना तु । न चाधिकारिकमधिकारलक्षणे प्रथमकाण्डे निर्णीतम् । अवकीर्णिपशुश्च तद्दाधानस्याप्राप्तकालत्वादित्यनेन यत्प्रायश्चित्तं तन्न नैष्ठिके भवितुमर्हति । कुतः । आरूढो नैष्ठिकमिति स्मृत्या पतनश्रुत्यनुमानात् तत्प्रायश्चित्तायोगात् ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदु- क्तम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तावत्स्वरसतो ऽसङ्कुचद्वृत्तिर्ब्रह्मचारिमात्रस्य नैष्ठिकस्योपकुर्वाणस्य चाविशेषेण प्रायश्चित्तमुपदिशति । साक्षात्प्रायश्चित्तं न पश्यामीति तु स्मृतिस्तस्यामपि च साक्षात्प्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते । न पश्यामीति तु दर्शनाभावेन सोनुमातव्यः । तथा च स्मृतिर्निषेधार्थेति अनुमाय तदर्था श्रुतिरनुमातव्या । श्रुतिस्तु सामान्यविषया विशेषमुपसर्पन्ती शीघ्रप्रवृत्तिरिति । स्मार्त्तं प्रायश्चित्तादर्शनं तु यत्नगौरवार्थम् । एतदुक्तं भवति । कृतनिर्णेजनैरपि एतैर्न सङ्ख्यानं कर्तव्यमिति । सूत्रार्थस्तूप-

पूर्वमपि पातकं नैष्ठिकस्यावकीर्णित्वं न महापातकमपिरेवकारार्थे अत एके प्रायश्चित्तभावमिच्छन्तीति । आचार्याणां विप्रतिपत्तौ विशेषाभावात्साम्यं भवेत् । शास्त्रस्था या वा प्रसिद्धिः सा ग्राह्या शास्त्रमूलत्वात् । उपपादितं च प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममितरत् । यदि नैष्ठिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तत्किमेतैः कृतनिर्णेजनैः संव्यवहर्तव्यमुत नेति । तत्र दोषकृतत्वादसंव्यवहारस्य प्रायश्चित्तेन तन्निबर्हणाद् अनिबर्हणे वा तत्करणवैयर्थ्यात्संव्यवहार्या एवेति प्राप्त उच्यते ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥४३॥

निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वयेप्यशुद्धिमापादयति द्वैधम् । कस्य चिदेनसो लोकद्वयेपि अशुद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिबर्हणं कुर्वाणैः कस्य चित्तु परलोकाशुद्धिमात्रमपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिबर्हणंकुर्वाणैरिहलोकाशुद्धिस्त्वेनसापादिता न शक्यापनेतुम् । यथा स्त्रीबालादिघातिनाम् । यथाहुः । विशुद्धानपि धर्मतो न संपिबेदिति । तथा च, प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतः कृतमपि बालघ्नादिस्तु कृतनिर्णेजनोपि वचनादव्यवहार्य इह लोके जायतइति वचनं च बालघ्नांश्चेत्यादि । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

प्रथमे काण्डे शेषलक्षणे तथाकाम इत्यत्वर्त्विक्संबन्धे कर्मणः सिद्धे किंकामो यजमान उतार्त्विज्यइति संशय्यार्त्विज्येपि कर्मणि याजमान एव कामो गणफलेष्विति नि-

र्णीतमिह त्वेवंजातीयकानि चाङ्गसंबद्धानि उपासनानि किं याजमानान्येवोतार्त्विज्यानीति विचार्यतइति न पुनरुक्तम्। तत्रोपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणस्तदनुपपत्तेर्यजमानस्य च कर्मजनितफलोपभोगभाजोधिकाराद्दत्विजां च तदनुपपत्तेर्वचनाच्च राजाज्ञास्थानीयात्क्वचिदृत्विजां फलश्रुतेरसति वचने यजमानस्य फलवदुपासनं तस्य फलश्रुतेः तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकारेत्यादेरुपासनस्य च सिद्धविषयतया न्यायापवादसामर्थ्याभावाद् याजमानमेवोपासनाकर्मेति प्राप्तउच्यते ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

उपाख्यानात्तावद् उपासनमौद्गात्रमवगम्यते । तद्बलवति सति बाधके ऽन्यथोपपादनीयम् । न चर्त्विक्कर्तृकउपासने यजमानगामिता फलस्यासंभविनी तेन हि स परिक्रीतस्तद्गामिने फलाय घटते । तस्मान्न व्यसनितामात्रेणोपाख्यानमन्यथयितुं युक्तमिति राद्धान्तः ॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याय मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथब्राह्मण इति । यत्र हि विधिविभक्तिः श्रूयते स विधेयो बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौने । तस्माद्यथाथ ब्राह्मण इत्येतदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेवं मौनमपि न चार्वत्वाद्विधेयं

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येति पाण्डित्यविधानादेव मौनसिद्धेः पाण्डित्यमेव मौनमिति । अथ वा भिक्षुवचनोयं मुनिशब्दस्तत्र दर्शनात् । गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनवानप्रस्थमित्यत्र तस्यान्यतो विहितस्यायमनुवादः । तस्माद्बाल्यमेवात्र विधीयते । मौनं तु प्राप्तं प्रशंसार्थमनूद्यतइति युक्तं भवेदेवं यदि पण्डितपर्यायो मुनिशब्दो भवेदपि तु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं ज्ञानातिशयसंपत्तिस्तु मौनम् । तत्रैव तत्प्रसिद्धेराश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गार्हस्थ्यादिपदसंनिधानात्तस्मादपूर्वत्वान्मौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । एवं च निर्वेदनीयत्वमपि विधानआञ्जसं स्याद् इत्याह । "निर्वेदनीयत्वनिर्देशादि"ति । कस्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारितयेत्यत आह । "तद्वतो" विद्यावतः संन्यासिनो भिक्षोः । पृच्छति । "कथमि"ति । विद्यावत्ता प्रतीयते न संन्यासितेत्यर्थः । उत्तरं तदधिकारात् । भिक्षोस्तदधिकारात् तद्दर्शयति । "आत्मानं विदित्वे"ति । हन्तावयवं योजयितुं शङ्क्यते । "नन्वि"ति । परिहरति । "अत आह । पक्षेणेति" । विद्यावानिति न विद्यातिशयो विवक्षितोऽपि तु विद्योदयाभ्यासे प्रवृत्तो न पुनरुत्पन्नविद्यातिशयस्तथा चास्य पक्षे कदा चिद्भेददर्शनात्संभव इत्यर्थः । विध्यादिवद्विधिमुख्यः (१) प्रधानमिति यावत् । अत एव समिदादिर्विध्यन्तः स हि विधिः प्रधानविधेः पश्चादिति । तत्राश्रूयमाणविधित्वे ऽपूर्वत्वाद्विधिरास्थेय इत्यर्थः । ननु य-

(१) विध्यादिर्विधिमुख्य इति—पा० ३ ।

ह्ययमाश्रमो बाल्यप्रधानः कस्मात्पुनर्गार्हस्थ्येनोपसंहरतीति चोदयति । "एवं बाल्यादिविशिष्ट" इति । अत उत्तरं पठति ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

छान्दोग्ये बहुलायाससाध्यकर्मबहुलत्वाद् गार्हस्थ्यस्य चाश्रमान्तरधर्माणां च केषां चिदहिंसादीनां समवायात् तेनोपसंहारो न पुनस्तेन समापनादित्यर्थः । एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन क चित्कदा चिदितराभावशङ्का मन्दबुद्धेः स्यादिति तदपाकरणार्थं सूत्रम् ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

वृत्तिर्वानप्रस्थानामनेकविधैरेवं ब्रह्मचारिणोपीति वृत्तिभेदोनुष्ठातारो वा पुरुषा भिद्यन्ते । तस्माद्वित्वेऽपिबहुवचनमविरुद्धम् ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

बाल्येनेति यावद्बालचरितश्रुतेः कामचारवादभक्षतायाश्चात्यन्तबाल्येन प्रसिद्धेः शौचादिनियमविधायिनश्च सामान्यशास्त्रस्यानेन विशेषशास्त्रेण बाधनात्सकलबालचरितविधानमिति प्राप्तेभिधीयते । विद्याङ्गत्वेन बाल्यविधानात् समस्तबालचर्यायां च प्रधानविरोधप्रसङ्गाद्यत्तदनुगुणमप्रौढेन्द्रियत्वादि भावशुद्धिरूपं तदेव विधीयते । एवं च शास्त्रान्तराबाधेनाप्युपपत्तौ न शास्त्रान्तरबाधनमन्याय्यं भविष्यतीति ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

सङ्गतिमाह । "सर्वापेक्षा चे"ति । किं श्रवणादिभिरिहैव वा जन्मनि विद्या साध्यते उतानियम इह वामुत्र वेति । यद्यपि कर्माणि यज्ञादीन्यनियतफलानि तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेन विद्योत्पादस्यानियमः प्रतिभाति । तथा च गर्भस्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिबोधश्रवणात् । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति च स्मरणाद् आमुष्मिकत्वमप्यवगम्यते । तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छ्रवणादेश्च प्रमाणत्वात्तेषामेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम् । यज्ञादीनां सत्त्वशुद्ध्याधानेन वा विद्योत्पादकश्रवणादिलक्षणप्रमाणप्रवृत्तिविघ्नोपशमेन वा विद्यासाधनत्वम् । श्रवणादीनां त्वनपेक्षाणामेव विद्योत्पादकत्वम् । न च प्रमाणेषु प्रवर्तमानाः प्रमातार ऐहिकमपि चिरभाविनं प्रमोत्पादं कामयन्ते किं तु तादात्विकमेव प्रागेव तु पारलौकिकम् । नहि कुम्भदिदृक्षुश्चक्षुषी समुन्मीलयति कालान्तरीयाय कुम्भदर्शनाय किं तु तादात्विकाय । तस्मादैहिकमेव (१) विद्योत्पादो नानियतकालः । श्रुतिस्मृती च पारलौकिकं विद्योत्पादं स्तुत्या ब्रूते । इत्थंभूतानि नामश्रवणादीन्यावश्यकफलानि यत्कालान्तरेऽपि विद्यामुत्पादयन्तीति । एवं प्राप्त उच्यते । यत एवात्र विद्योत्पादे श्रवणादिभिः कर्तव्ये यज्ञा-

(१) ऐहिक एवेति—पा० २ ।

दीनां सत्त्वशुद्धिद्वारेण वा विघ्नोपशमद्वारा वोपयोगीत एव तेषां यज्ञादीनां कर्मान्तरप्रतिबध्यप्रतिबन्धाभ्यामनियतफलत्वेन तदपेक्षाणां श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं न्याय्यमनपहतविघ्नानां श्रवणादीनामनुत्पादकत्वादविशुद्धसत्त्वाद्वा पुंसः प्रत्यनुत्पादकत्वात्। तथा च तेषां यज्ञाद्यपेक्षाणां तेषां चानियतफलत्वेन श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुतिस्मृतिप्रतिबन्धो न स्तुतिमात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति। पुरुषाश्च विद्यार्थिनः साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनुरूपमेव कामयिष्यन्ते तदिदमुक्तमभिसन्धेर्निरङ्कुशत्वादिति ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

यज्ञाद्युपकृतविद्यासाधनश्रवणादिवीर्यविशेषात्किल तत्फले विद्यायामैहिकामुष्मिकत्वलक्षण उत्कर्षो दर्शितः। तथा च यथा साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलस्य विद्याया उत्कर्षनिकर्षावेवं विद्याफलस्यापि मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षौ संभाव्येते। न च मुक्तावैहिकामुष्मिकत्वलक्षणो विशेष उपपद्यते ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरवश्यम्भावनियमात् सत्यप्यारब्धविपाककर्माप्रक्षये। तस्मान्मुक्तावेव रूपतो निकर्षापकर्षौ स्याताम्। अपि च। सगुणानां विद्यानामुत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्कर्षनिकर्षौ दृष्टाविति मुक्तेरपि विद्याफलत्वाद्रूपतस्योत्कर्षनिकर्षौ स्यातामिति प्राप्त उच्यते। मुक्तेस्तत्र नैकरूप्यश्रुतेरुपपत्तेश्च।

साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषवद् भवति। न च मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवितुमर्हति। न च सवासननिःशेषक्लेशकर्माशयप्रक्षयो विद्याजन्म विशेषवान् येन तद्विशेषान्मोक्षो विशेषवान् भवेत्। न च सावशेषः क्लेशादिप्रक्षयो मोक्षाय कल्पते। न च चिराचिरोत्पादानुत्पादावन्तरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलभ्यते तस्या अप्येकरूपत्वेन श्रुतेः। सगुणायास्तु विद्यायास्तत्तद्गुणावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षौ युज्येते। न चात्र विद्यात्वं सामान्यतो दृष्टं भवति। आगमतत्प्रभवयुक्तिबाधितत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात्। तस्मात्तस्या मुक्त्यवस्थाया ऐकरूप्यावधृतेर्मुक्तिलक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

अध्यायश्च समाप्तः॥

नाभ्यर्थ्या इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेतरे शक्याः।
मत्सरपित्तनिबन्धनमचिकित्स्यमरोचकं येषाम्॥
शङ्के संप्रति निर्विशङ्कमधुना स्वाराज्यसौख्यं वज्र-
न्नेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्वेगमभ्येष्यति।
यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमितव्याख्यानमात्रस्फुट-
वेदान्तार्थविवेकवञ्चितभवाः स्वर्गेऽप्यमी निस्पृहाः॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषयक्रमेण विषयिणोरपि तद्विचारयोः क्रममाह । "तृतीयेऽध्याय" इति । मुक्तिलक्षणस्य फलस्यात्यन्तपरोक्षत्वात् तदर्थानि दर्शनश्रवणमननिदिध्यासनानि चोद्यमानान्यदृष्टार्थानीति यावद्विधानमनुष्ठेयानि न तु ततो ऽधिकमावर्तनीयानि प्रमाणाभावात् । यत्र पुनः सकृदुपदेशादुपासीतेत्यादिषु तत्र सकृदेव प्रयोगः प्रयाजादिवदिति प्राप्त उच्यते । यद्यपि मुक्तिरदृष्टचरी तथापि सवासनाविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षणायास्तस्याः श्रुतिसिद्धत्वाद् अविद्यायाश्च विद्योत्पादविरोधितया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्याद्विविभ्रमस्येव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वाद् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन लोकसिद्धत्वात्सकलदुःखविनिर्मुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्यपरोक्षरूपानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वेनानमानात्तदर्थानि श्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति । न च दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वं युक्तम् । न चैतान्यनुवृत्तानि सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्येण साक्षात्कारवते तादृशानुभवाय कल्पन्ते । न चासाक्षात्कारवद्विज्ञानं साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेत्तुमर्हति । न खलु पित्तोपहतेन्द्रियस्य गुडे तिक्ततासाक्षात्कारोऽन्तरेण माधुर्यसाक्षात्कारं सहस्रेणाप्युपपत्तिभिर्निवर्तितुमर्हति । अतद्वतो नरान्तरवचांसि वोपपत्तिसहस्राणि वा परामृशतो

ऽपि शून्कृत्य गुडत्यागात्। तदेवं दृष्टार्थत्वाज्ज्ञानोपासनयोश्चान्तर्णीतावृत्तिकत्वेन लोकतः(१)प्रतीतेरावृत्तिरेवेति सिद्धम्। अधिकरणार्थमुक्त्वा निरुपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याक्षिपति। "अत्राह भवतु नामे"ति। साध्ये ह्यनुभवे प्रत्ययावृत्तिरर्थवती नासाध्ये, नहि ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यशुद्धस्वभावाद् ब्रह्मणोतिरिच्यते। तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्ययावृत्त्या। तदिदमुक्त"मात्मभूत"मिति। आक्षेप्तारं प्रति शङ्कते। "सकृच्छ्रुता"विति। अयमभिसंधिः। न ब्रह्मात्मभूतस्तत्साक्षात्कारो ऽविद्यामुच्छिनत्ति तया सहानुवृत्तेरविरोधात्। विरोधे वा तस्य नित्यत्वान्नाविद्योदीयेत कुत एव तु तेन सहानुवर्तेत। तस्मात्तन्निवृत्तये आगन्तुकस्तत्साक्षात्कार एषितव्यः। तथा च प्रत्ययानुवृत्ति(२)रर्थवती। आक्षेप्ता सर्वपूर्वोक्ताक्षेपेण प्रत्यवतिष्ठते। "नावृत्तावपी"ति। न खलु ज्योतिष्टोमवाक्यार्थप्रत्ययः शतशोप्यावर्तमानः साक्षात्कारप्रमाणं स्वविषये जनयति। उत्पन्नस्यापि तादृशो दृष्टव्यभिचारत्वेन प्रातिभत्वात्। ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम्। पुनः शङ्कते। "न केवलं वाक्य"मिति। आक्षेप्ता दूषयति। "तथाप्यावृत्त्यानर्थक्य"मिति। वाक्यं चे द्युक्त्यपेक्षं साक्षात्काराय प्रभवति। तथा सति कृतमावृत्त्या। सकृत्प्रवृत्तस्यैव तस्य सोपपत्तिकस्य यावत्कर्तव्यकरणादिति। पुनः शङ्कते। "अथापि स्यादि"ति। न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्षस्यैव

(१) लोकइति—पा० ३।
(२) प्रत्ययावृत्तिरिति—पा० ३।

प्रमाणस्य तत्फलत्वात् । ते तु परोक्षार्थावगाहिनी सामान्यमात्रमभिनिविशेते न तु विशेषं साक्षात्कुरुत इति तद्विशेषसाक्षात्काराायावृत्तिरुपास्यते । सा हि सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्यसेविता सती दृढभूमिर्विशेषसाक्षात्काराय प्रभवति कामिनीभावनेव स्त्रैणस्य पुंस इति । आक्षेपाह । "नासकृदपी"ति स खल्वयं साक्षात्कारः शास्त्रयुक्तियोनिर्वा स्याद्भावनामात्रयोनिर्वा । न तावत्परोक्षाभासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षणं प्रत्यक्षप्रमाणफलं प्रसोतुमर्हतः । न खलु कुटजबीजाद्वटाङ्कुरो जायते न च भावना प्रकर्षपर्यन्तजमपरोक्षावभासमपि ज्ञानं प्रमाणं व्यभिचारादित्युक्तम् । आक्षेप्ता स्वपक्षमुपसंहरति । "तस्माद्यदी"ति । आक्षेप्ता आक्षेपान्तरमाह । न च सकृत् प्रवृत्ते इति । कश्चित् खलु शुद्धसत्त्वो गर्भस्थइव वामदेवः श्रुत्वा च मत्वा च क्षणमवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मतामनुभवति । ततोप्यावृत्तिरनर्थिकेति । अतश्चावृत्तिरनर्थिका यन्निरंशस्य ग्रहणमग्रहणं वा न तु व्यक्ताव्यक्तत्वे सामान्यविशेषवत्पद्मरागादिवदित्यत आह । "अपि चानेकांश"इति । समाधत्ते । "अत्रोच्यते भवेदावृत्त्यानर्थक्यमि"ति । अयमभिसंधिः । सत्यं न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षादागमयुक्तिफलमपि तु युक्त्यागमार्थज्ञानाहितसंस्कारसचिवं चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवतीं वृद्धिवृत्तिं समाधत्ते । सा च नानुमानित(१)वह्निसाक्षात्कारवत्प्रातिभत्वेनाप्रमाणं यदानीं वह्निस्वलक्षणस्य परो-

(१) नानुमितेति—पा० ३ ।

क्षत्वात्सदानन्दं तु ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिरूषितस्य जीवस्यापरोक्षत्वम् । नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततो ऽतिरिच्यन्ते । जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गम्यते (१)। न च तत्तदुपाधिविरहोपि ततोतिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवेन श्रोत्रेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षेणेक्षते एवं वेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्वभावमन्तःकरणेनेति । "यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमेवे"ति । श्रुत्वा मत्वा क्षणमवधाय प्राग्भवीयाभ्यासजातसंस्कारादित्यर्थः । "यस्तु न शक्नोती"ति । प्राग्भवीयब्रह्माभ्यासरहित इत्यर्थः । "नहि दृष्टे ऽनुपपन्नं नामे"ति । यत्र परोक्षप्रतिभासिनि वाक्यार्थे ऽपि व्यक्ताव्यक्तत्वतारतम्यम् । तत्र मननोत्तरकालमाध्यासनाभ्यासनिकर्षप्रकर्षक्रमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे साक्षात्कारावधौ व्यक्तितारतम्यं प्रति कैव कथेति भावः। तदेवं वाक्यमात्रस्यार्थेपि न झगित्येव प्रत्यय इत्युक्तम् । तत्त्वमसीति तु वाक्यमत्यन्तदुर्ग्रहपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वके स्वार्थे ज्ञाने(२) झगित्येव प्रवर्तते । किं तु विलम्बिततमपदार्थज्ञानमतिविलम्बेनेत्याह । "अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्ये"ति । स्यादेतत् । पदार्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः पदार्थज्ञानक्रमेण तदधीननिरूपणीयतया क्रमवत्प्रतीतिर्युज्यते । ब्रह्म तु निरंशत्वेनासंसृष्टनानात्वपदार्थकमिति कस्यानुक्रमेण क-

(१) गीयतइति—पा० ३ ।
(२) स्वार्थज्ञानइति—पा० ३ ।

भवती प्रतीतिरिति सकृदेव तद्गृह्येत न वा गृह्येतेत्युक्तमित्यत आह। "यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंश" इति। निरंशोप्ययमपरोक्षोप्यात्मा (१) तत्तद्देहाद्यारोपव्युदासाभ्यामंशवानिवात्यन्तपरोक्षइव। ततश्च वाक्यार्थतया क्रमवत्प्रत्यय उपपद्यते। तत्किमियमेव वाक्यजनिता प्रतीतिरात्मनि तथा च न साक्षात्प्रतीतिरात्मन्यनागतफलत्वादस्या इत्यत आह। "तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्कारवत्याः"। एतदुक्तं भवति। वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकाला विशेषणत्रयवती भावना ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पतइति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वरूपमिति। शङ्कते। "सत्यमेवमि"ति। समारोपो हि तत्त्वप्रत्ययेनापोद्यते न तत्त्वप्रत्ययः। दुःखित्वादिप्रत्ययश्चात्मनि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यतइत्यबाधितत्वात्समीचीन इति बलवान्न शक्योपनेतुमित्यर्थः। निराकरोति। "न देहाद्यभिमानवदि"ति। नहि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यतइत्येतावता (२) तात्त्विकत्वम्। देहात्माभिमानस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात्सोपि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यते। उक्तं चास्य तत्रतत्रो(३)पपत्त्या बाधनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोपि। तथा नहि नित्यशुद्धबुद्ध(४)स्वभावस्यात्मन उपजनापायधर्माणो दुःखशोकादय आत्मनो भवितुमर्हन्ति। नापि धर्मास्तेषां, ततोत्यन्तभिन्नानां तद्धर्मत्वानुपपत्तेः। नहि गौरश्वस्य धर्मः

(१) भवतीत्यधिकं ३ पुस्तके।
(२) एतावतेति ३ पुस्तके नास्ति।
(३) चात्रेति—पा० ३।
(४) बुद्धेति ३ पुस्तके नास्ति।

संबन्धस्यापि व्यतिरेकाव्यतिरेकाभ्यां संबन्धासंबन्धाभ्यां च विचारासहत्वात् । भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्रासंभवादिति । सर्वमेतदुपपादितं द्वितीयाध्याये । तदिदमुक्तं "देहादिवदेव चैतन्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वा"दिति । इतश्च दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह । "सुषुप्तादिषु चे"ति । स्यादेतत् । कस्मादनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमो यावता द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयैवावृत्तिर्विधास्यत इत्यत आह । "तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थादि"ति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मविषयं दर्शनं विधीयते । न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शनमाम्नातं येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स वाक्यार्थः । सदेव सौम्येदमिति चोपक्रम्य तत्त्वमसीत्युपसंहृत इति स एव वाक्यार्थः । तदितः प्रच्याव्यावृत्तिमन्यत्र विदधानः प्रधानमङ्गेन विहन्ति यतो हि कर्मणा(१)भिप्रेयमाणत्वात् संप्रदानं प्रधानम् । तमुद्दाहेन कर्मणाङ्गेन न विघ्नन्तीति । ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न भूतार्थप्रधानत्वं भूतस्त्वर्थस्तदङ्गतया प्रत्याय्यते । यथाहुः । चोदना हि भूतं भवन्तमित्यादि शाबरं वाक्यं (२) व्याचक्षाणाः । कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तच्छेषतया भूतादिकमवगमयतीत्याशङ्क्याह । "नियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोऽहमि"ति । यथा तावद्भूतार्थपर्यवसिता वेदान्ता न कार्यविधिनिष्ठास्तथोपपादितं तत्तु समन्वयादित्यत्र प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे

(१) कर्मणीति—पा० ३ ।

(२) वाक्यमिति पुस्तके नास्ति ।

मुक्तिविरुद्धप्रत्ययोत्पादान्मुक्तिविहन्तृत्वमेवास्येत्यभ्युच्चयमात्र-मत्रोक्तमिति ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

यद्यपि तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावं प्रतिपादयन्ति तथापि तयोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वादि-लक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण नानात्वस्य विनिश्चयात् श्रुतेश्च तत्त्वमसीत्याद्याया मनो ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मेत्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतयाप्युपपत्तेः प्रतीकोपदेश एवायम्। न च यथा समारोपितं सर्पत्वमनूद्य रज्जुत्वं पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विधीयतएवं प्रकाशात्मनो जीवभावमनूद्य परमात्मत्वं विधीयतइति युक्तम्। युक्तं हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये द्राघीयसि सामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेण(१)गृहीते विशेषान्तर-समारोपणमिह तु प्रकाशात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापराधीनप्रकाशस्य नागृहीतमस्ति किं चिद्रूपमिति कस्य विशेषस्याग्रहे किं विशेषान्तरं समारोप्यताम्। तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावारोपासंभवाज्जीवो जीवो ब्रह्म च ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदेश एवेति प्राप्त.मेवं प्राप्ते ऽभिधीयते। श्वेतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतोर्व्यतिरिक्तः परमेश्वरः। भेदे हि गौणत्वापत्तिर्न च मुख्यसंभवे गौणत्वं युक्तम्। अपि च प्रतीकोपदेशे सकृद्वचनं

(१) विशेषेणेति—पा० ३।

तु प्रतीयते भेददर्शननिन्दा च । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, नाल्पत्वमतिदवीय एवोपचरितत्वम् । तस्मात्पौर्वापर्यालोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमात्मता वास्तवीत्येतत्परता लक्ष्यते । न च मानान्तरविरोधादस्याप्रामाण्यं श्रुतेः । न च मानान्तराविरोध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये । निरंशस्यापि चानाद्यनिर्वाच्याविद्यातद्वासनासमारोपितविविधप्रपञ्चात्मनः सांशस्येव कस्य चिदंशस्याग्रहणादिभ्रमइव परमार्थस्तु न विभ्रमो नाम कश्चिन्न च संसारो नाम किं तु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिभाजनत्वेनानिर्वचनीयमिति युक्तमुत्पश्यामः । तदनेनाभिसंधिनोक्तम् । "यद्येवं प्रतिबुद्धोसि नास्ति कस्य चिदप्रतिबोध" इति । अन्येप्याहुः ।

यद्यद्वैतेन तोषोस्ति युक्त एवासि सर्वदेति ।
अतिरोहितार्थमन्यदिति ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

यथा हि शास्त्रोक्तं शुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेनोपास्यते ऽहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिषु तत्कस्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वादद्वितीयत्वमिति श्रुतेश्च । जीवात्मानश्चाविद्यादर्पणा ब्रह्मप्रतिबिम्बकाः । यथायथा यत्रयत्र मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टेरुपदेशस्तत्र सर्वत्राहं मन इत्यादि द्रष्टव्यम् । "ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमि"ति । उपपन्नं च मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेन तादात्म्यम् । घटशरावोदञ्चनादीनामिव मृद्विकाराणां मृदात्मकत्वम् । तथा च तादृशानां प्रतीकोपदेशानां

क चित्कस्य चिद्विकारस्य प्रविलयावगमाद्भेदप्रपञ्चप्रविलय-परत्वमेवेति प्राप्तउच्यते । न तावदहं ब्रह्मेत्यादिभिर्यथाहं-कारास्पदस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते एवं मनो ब्रह्मेत्यादि-रहंकारास्पदत्वं मनःप्रभृतीनां, किं त्वेषां ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वम-हंकारास्पदस्य ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वपि अहंकारास्पदत्वेनोपासनमिति चेत्, न । एवमादिष्वहमित्य-श्रवणात् । ब्रह्मात्मतया त्वहंकारास्पदत्वकल्पने तत्प्रतिबि-म्बस्यैव तद्विकारान्तरस्याप्याकाशादेर्मनःप्रभृतिषूपासनप्रस-ङ्गः । यस्माद्यस्य यन्मात्रात्मतयोपासनं विहितं तस्य तन्मा-त्रात्मतयैव प्रतिपत्तव्यं यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायान्ना-धिकमध्याहर्तव्यमतिप्रसङ्गात् । न च सर्वस्य वाक्यजातस्य प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनं तदर्थत्वे हि मन इति प्रतीकग्र-हणमनर्थकं विश्वमिति वाच्यम् । यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मे-ति । न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोग्रहणं युक्तम् । मुख्यार्थे-मनोग्रहणं युक्तम् । मुख्यार्थसंभवे लक्षणाया अयोगात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः । "नह्युपासकः प्र-तीकानी"ति । अनुभवाद्वा प्रतीकानां मनःप्रभृतीनामात्मत्वे-नाकलनं श्रुतेर्वा, न त्वेतदुभयमस्तीत्यर्थः । "प्रतीकाभा-वप्रसङ्गादि"ति । ननु यथावच्छिन्नस्याहंकारास्पदस्यानव-च्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि भवि-ष्यतीत्यत आह । "स्वरूपोपमर्द्दे च नामादीनामि"ति । इह हि प्रतीकान्यहंकारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि न तु तत्त्वमसीत्यादावहंकारास्पदमुपास्य-

मवगम्यते किं तु सर्पत्वानुवादेन रज्जुतत्त्वज्ञापनद्वारेणहंकारास्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलयोवगम्यते । किमतो यद्येवम् एतदतो भवति। प्रधानीभूतानां न प्रतीकानामुच्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विधेयस्याप्युपपत्तिरिति । अपि च । "न च ब्रह्मण आत्मत्वादि"ति । नह्युपासनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मस्वभावप्रतिपादनपरैस्तत्त्वमस्यादिसंदर्भैरेकवाक्यभावमापद्यन्ते येन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्पेत भिन्नप्रकरणत्वात्तथा च तत्र यथा लोकप्रतीतिव्यवस्थितो जीवः कर्ता भोक्ता च संसारी न ब्रह्मेति कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिरुपदिश्येतेत्यर्थः । "अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादि"ति । यद्यप्युपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि तु मनःप्रभृतीनि ब्रह्मविकारस्तथाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं द्रष्टव्यम् ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

यद्यपि सामानाधिकरण्यमुभयथापि घटते तथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फलप्रसवसामर्थ्येन फलवत्त्वात्प्राधान्येन तदेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यमित्यादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्येव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु । न चैवंविधेवभृते शास्त्रार्थे निकृष्टदृष्टिर्नोत्कृष्ट इति लौकिको न्यायोपवादाय प्रभवत्यागमविरोधेन तस्यैवापोदितत्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः । सत्यं सर्वाध्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दगत्यनुरोधेन कचित्कर्मण एव प्रा-

धान्यमवसीयते । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ । अत्र हि सर्वत्र यागाद्याराधिता यद्यपि देवतैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फलत्वप्रतीतेः प्राधान्यम् । क्वचिद् द्रव्यस्य यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ । तदुक्तं 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेते'ति । तदिह यद्यपि सर्वाध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छति तथापि शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्यादित्यादौ प्रतीकउपास्यमाने ब्रह्मफलाय कल्पते इति अभिवदति किं त्वादित्यादिबुद्ध्या ब्रह्मैव विषयीकृतं फलायेत्युभयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य फलदानोपपत्तेः शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारतो निश्चीयते । तदिदमुक्तम् । "निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यादि"ति । न केवलं लौकिको न्यायो निश्चये हेतुरपि तु आदित्यादिशब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह । "प्राथम्याच्चे"ति । इतिपरत्वमपि ब्रह्मशब्दस्यामुमेव न्यायमवगमयन्ति । तथाहि । स्वरसवृत्त्या आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्थे वर्तन्ते तथा ब्रह्मशब्दोपि स्वार्थे वर्त्यते यदि स्वार्थोस्य विवक्षितः स्यात् तथा चेतिपरत्वमनर्थकं तस्मादितिना स्वार्थात्प्रच्याव्य ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यम् । न च ब्रह्मपदमादित्यादिपदार्थ इति प्रतीतिपर एवायमिति परः शब्दो यथा -गौरिति मे प्रतीतिरभवदिति । तथा चादित्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या इत्यर्थो भवतीत्याह । "इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्ये"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

"अथवा नियमेनोद्गीथादिमतयस्त्वादित्यादिष्वध्यस्येरन्"-ति। सत्स्वपि आदित्यादिषु फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मण एव फलदर्शनात् कर्मैव फलवत्तया चादित्यादिमतिभिर्यद्युद्गीथादिकर्माणि विषयीक्रियेरन् तत आदित्यादिदृष्टिभिः कर्मरूपाण्यभिभूयेरन्। एवं च कर्मरूपेष्वसत्कल्पेषु कुतः फलमुत्पद्येत। आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्टावुद्गीथबुद्ध्या ऽऽप्यमानानामादित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय कल्पिष्यन्तइति। 'अत एव च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोग उपपन्नो यतः पृथिव्यामृग्दृष्टिरध्यस्ताग्नौ च सामदृष्टिः। साम्नि पुनरग्निदृष्टौ क्वचि च पृथिवीदृष्टौ विपरीतं भवेत्। तस्मादप्येतदेव युक्तमित्याह। "तथा चेयमेवे"ति। उपपत्त्यन्तरमाह। "अपि च लोकेष्वि"ति। एवं खल्वधिकरणनिर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु सामदृष्टिरध्यस्येत नान्यथेति। पूर्वाधिकरणराद्धान्तोपपत्तिमत्रैवार्थे ब्रूते। "प्रथमनिर्दिष्टेषु चे"ति। सिद्धान्तमत्र प्रक्रमते। "आदित्यादिमत एवे"ति। यद्युद्गीथादिमतय आदित्यादिषु क्षिप्येरन् तत आदित्यानां स्वयमकार्यत्वादुद्गीथादिमतेस्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्येत। नह्यादित्यादिभिः किंचित्क्रियते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेद् आदित्यादिमत्या विद्ययोद्गीथादिकर्मस्तु कार्येषु यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते उद्गीथादिषु सं-

स्कारकत्वेनोपयोगः । चोदयति । "भवतु कर्मसमृद्धिफले-ष्वेवमि"ति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैव भवतु यत्र तु गुणात्फलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वेनाकार्यत्वात्करोतीत्येव ना-स्तीत्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परिहरति । "ते-ष्वपी"ति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्याय फलाय पर्याप्तो मा भूत्प्रकृतकर्मानिवेशिनो यत्किं चित्फलोत्पादः । त-स्मात्प्रकृतापूर्वसंनिवेशितः फलोत्पाद इति । तस्य क्रिय-माणत्वेन विद्यया वीर्यवत्तरत्वोपपत्तिरिति । "फलात्मक-त्वाच्चादित्यादीनामि"ति । यद्यपि ब्रह्मविकारत्वेनादित्यो-द्गीथयोरविशेषस्तथापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामस्त्युद्गी-थादिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशादप्युद्गीथादीनां प्रा-धान्यमित्याह । "अपि चर्तुमि"ति । स्वयमेवोपासनस्य कर्म-त्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । ननूक्तं सिद्धरूपैरादित्यादिभिरध्यस्तैः साध्यभूतत्वमभिभूतं कर्मणामित आह । "आदित्यादिभा-वेनापि दृश्यमानानामि"ति । भवेदेतदेवं यद्यध्यासेन कर्म-रूपमभिभूयेतापि तु माणवकइवाग्निदृष्टिः केन चित्तीव्रत्वा-दिना गुणेन गौण्यनभिभूतमाणवकत्वात्तथेहापि । नहीयं शुक्तिकायां रजतधीरिव वह्निधीर्येन माणवकत्वमभिभवेत् किं तु गौणी । तथेयमप्युद्गीथादावादित्यदृष्टिर्गौणीति भावः । "तदेतस्यामृच्यध्यूढं सामेति त्वि"ति । अन्यथापि लक्षणोप-पत्तौ न शक्यामित्यध्यासकल्पना पृथिव्यग्न्योरित्यर्थः । अ-क्षरन्यासालोचनया तु विपरीतमेवेत्याह । "इयमेवर्गि"ति । लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति द्वितीयानिर्देशात्साम्नामु-

पास्यत्वमवगम्यते । तत्र यदि सामधीरध्यस्येत ततो न सामान्युपास्येरन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः। तथा च द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थः परिकल्पेत साम्नेति लोकेष्विति सप्तमी द्वितीयार्थे कथं चिन्नीयते । अगारे गावो वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानीतिवत् । तेनोक्तन्यायानुरोधेन सप्तम्याश्चोभयथाप्यवश्यं कल्पनीयार्थत्वाद् वरं यथाश्रुतद्वितीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थे सप्तमी व्याख्यातव्या । लोकपृथिव्यादिबुद्ध्या पञ्चविधं हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतीहारनिधनप्रकारं सामोपासीतेति निर्णीयते । ननु यत्रोभयत्रापि द्वितीयानिर्देशो यथा खल्वमुमेवादित्यं सप्तविधं हिंकारप्रस्तावोंकारोद्गीथप्रतीहारोपद्रवनिधनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को विनिगमनायां हेतुरित्यत आह । "तत्रापी"ति । तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनमिति साम्न उपास्यत्वश्रुतेः । साध्विति पञ्चविधस्य साधुत्वं चास्य धर्मत्वम् । तथा च श्रुतिः 'साधुकारी साधुर्भवती'ति । हिंकारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविधाने हिंकारपृथिवीति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः पृथिवीहिंकारः ॥

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसंबन्धिषु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदितं तत्र तत्संबन्धोपासनापि तिष्ठतैव कर्तव्या । यत्र वासीनस्य तदोपासनाप्यासीनेनैवेति । नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात्प्रमाणतन्त्रत्वाच्च प्रमाणतन्त्रा च वस्तुव्यवस्था प्रमाणं नापेक्षतइति तत्राप्यनियमः । यन्महता प्रयत्नेन विनोपासितुम-

शक्यम् । यथा प्रतीकादि यथा चासम्यग्दर्शनमपि तत्त्वमस्यादि तत्रैषा चिन्ता । तत्र चोदकशास्त्राभावादनियमे प्राप्ते यथा शक्यतइत्युपबन्धादासीनस्यैव सिद्धम् । ननु यस्यामवस्थायां ध्यायतिरुपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा तिष्ठतो न भवति न भवतीत्याह । आसीनश्चाविद्यमानायासो भवतीति । अतिरोहितार्थमितरत् ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥११॥

समे शुचौ शर्कराविक्ष्ववालुकाविवर्जितइत्यादिवचनान्नियमे सिद्धे दिग्देशादिनियममवाचनिकमपि प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतिवद्वैदिकारम्भसामान्यात्कश्चित्कश्चिदाशङ्कते । तमनुगृह्णीतमाचार्यः सुहृद्भावेनैव तदाह स्म । यत्रैकाग्रता मनसस्तत्रैव भावनां प्रयोजयेत् । अविशेषात् । नह्यत्रास्ति वैश्वदेवादिवद्वचनं विशेषकं तस्मादिति ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥१२॥

अधिकरणविषयं विवेचयति । "तत्र यानि ताव"दिति । अविद्यमाननियोज्या या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्त्रं हि नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसंबन्धमवबोधयति तस्यैव कर्मण्यैश्वर्यलक्षणमधिकारं तच्चैतदुभयमतीन्द्रियत्वाद्भवति शास्त्रलक्षणं प्रमाणान्तराप्राप्ये शास्त्रस्यार्थवत्त्वाद्ब्रह्मात्मत्वप्रतीतेस्तु जीवन्मुक्तेन दृष्टत्वान्नास्तीह तिरोहितमिव किं चनेति किमत्र शास्त्रं करिष्यति । नन्वेवमप्यभ्युदयफलान्युपासनानि तत्र नियोज्यनियोगलक्षणस्य च कर्मणि स्वामितालक्-

णस्य च संबन्धस्यातीन्द्रियत्वात्तत्र सकृत्करणादेव शास्त्रार्थसमाप्तौ प्राप्तायामुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत उपरमः प्राप्तस्तावतैव कृतशास्त्रार्थत्वादिति प्राप्ते ऽभिधीयते। सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतेर्यत्र स्वर्गादिफलानामपि कर्मणां प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षकत्वं तत्र कैव कथा ऽतीन्द्रियफलानामुपासनानाम्। तानि खलु आ प्रायणं तत्तदुपास्यगोचरबुद्धिप्रवाहवाहितया दृष्टेनैव रूपेण प्रायणसमये तद्बुद्धिं भावयिष्यन्ति। किमत्र फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याक्षेपेण नहि दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना युक्ता। तस्मादा प्रायणं प्रवृत्ता वृत्तिरिति। तदिदमुक्तम्। "प्रत्ययास्त्वेत" इति। तथा च श्रुतिः 'सर्वातीन्द्रियविषया स यथा क्रतुरस्माल्लोकात् प्रैति तावत् क्रतुर्हामुंल्लोकं प्रेत्याभिसंभवती'ति। क्रतुः संकल्पविशेषः। स्मृतयश्चोदाहृता इति॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥१३॥

गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः। इदानीमेतदध्यायगतफलविषया(१) चिन्ता प्रतन्यते। तत्र तावत्प्रथममिदं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञानफलान्मोक्षाद्विपरीतफलं दुरितं बन्धनफलं क्षीयते न क्षीयत इति संशयः। किं तावत्प्राप्तं, शास्त्रेण हि फलाय यद्विहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारायाश्वमेधादि ब्रह्महत्यादि चा-

(१) विषयेति ३ पुस्तके नास्ति।

पूर्वावान्तरव्यापारं किं तदपूर्वमुपरतेपि कर्मण्यत्र सुखदुःखोपभोगात्प्राग् नाविरन्तु(१)मर्हति । स हि तस्य विनाशहेतुस्तदभावे कथं विनश्येदिति । तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् शास्त्रव्याकोपाच्चेति । अदत्तफलं चेत्कर्मापूर्वं विनश्यति कर्मण एव फलप्रसवसामर्थ्यबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत्। न च प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलान्यपि कर्मापूर्वाणि क्षिणोतीति साम्प्रतम् । प्रायश्चित्तानामपि तदप्रक्षयहेतुत्वात्तद्विधानस्य चैनस्विनराधिकारिप्राप्तिमात्रेणोपपत्तावुपात्तदुरितनिबर्हणफलाक्षेपकत्वायोगात् । अत एव स्मरन्ति नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति । यदि पुनरपेक्षितोपायतात्मा प्रायश्चित्तविधिर्न नियोज्यविशेषप्रतिलम्भमात्रेण निर्वृणोतीत्यपेक्षिताकाङ्क्षायां दोषसंयोगेन श्रवणात्तन्निबर्हणफलः कल्पेत। तथाऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणान्न दुरितनिबर्हणसामर्थ्ये प्रमाणमस्ति । मोक्षवत्तस्यापि स्वर्गादिफलवद्देशकालनिमित्तापेक्षयोपपत्तेः । शास्त्रप्रामाण्यात्संभविष्यति । असाववस्था यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसोष्यति। योगर्द्धेव वा दिवि भुव्यन्तरिक्षे बहूनि शरीरेन्द्रियाणि निर्माय फलान्युपभुञ्जानेन योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यते । स्थिते चैतस्मिन्नर्थे न्यायबलाद्यथा पुष्करपलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरतया व्याख्येय इति प्राप्ते, उच्यते । व्याख्यायेतैवं व्यपदेशो यदि कर्मविधिविरोधः स्यान्न त्वयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पा-

(१) विरन्तुमिति—पा० ३ ।

दनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामवगमयति न तु कुतश्चिदागन्तुकान्निमित्ततः प्रायश्चित्तादेस्तदप्रतिबन्धमपि । तस्य तत्रौदासीन्यात् । यदि शास्त्रबोधितफलप्रसवसामर्थ्यमप्रतिबद्धमागन्तुकेन केन चित्कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसूतएवेति न शास्त्रव्याघातः । नाभुक्तं कर्म क्षीयतइति च स्मरणमप्रतिबद्धसामर्थ्यकर्माभिप्रायम् । दोषक्षयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति प्रायश्चित्तवद्विधानमैश्वर्यफलानामप्युभयसंयोगाविशेषात् । यत्रापि निर्गुणायां परविद्यायां दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्त्वभावालोचनादेव तत्प्रक्षयप्रसवसामर्थ्यमवसीयते नहि तत्त्वमसिवाक्यार्थपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलकर्तृभोक्तृत्वादिविभ्रमो जीवः फलोपभोगेन युज्यते । नहि रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिबन्धना भयकम्पादयः सति रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे प्रभवन्ति, किं तु संस्कारशेषा(१)त्किंचित्कालमनुवृत्त्यापि निवर्तन्तएव । अमुमेवार्थमनुवदन्तो यथा पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशाः समवेतार्थाः सन्तो न स्तुतिमात्रतया कथं चिद्व्याख्यानमर्हन्ति । ननूक्तं संभविष्यति सावस्था जीवात्मनो यस्यां पर्यायेणोपभोगाद्वा योगर्द्धेः प्रभावतो युगपन्नैकविधकायनिर्माणेनापर्यायेणोपभोगाद्वा जन्तुः कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यतइत्यत आह । एवमेव च मोक्ष उपपद्यतइति । अनादिकालप्रवृत्ता हि कर्माशया अनियतकालविपाकाः क्रमवता तावद्भोगेन क्षेतुमशक्याः । भुञ्जानः खल्वयमपरानपि संचिनोति कर्मा-

---

(१) शेषाः इति—पा० ३ ।

शयानिति । नाप्यपर्यायमुपभोगेनासक्तः कर्मान्तराण्यसंचिन्वानः क्षेष्यतीति साम्प्रतम्। कल्पशतानि क्रमकालभोग्यानां सम्प्रति भोक्तुमसामर्थ्यात् । दीर्घकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे क्षेप्यन्ति । तस्मान्नान्यथा मोक्षसंभवः । ननु सत्स्वपि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलत्वात्कर्मणः समुदाचरतो ब्रह्मभावमनुभूयार्थलब्धविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि भोक्ष्यन्तइत्यत आह । "न च देशकालनिमित्तापेक्ष"इति । नहि कार्यः सन् मोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्मभावो हि सः । न च ब्रह्म क्रियते नित्यत्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं खलु मोक्षो ऽभ्युपेयते । ज्ञानस्य चानन्तरभाविनि ज्ञेयाभिव्यक्तिः फलं सैवाविद्योच्छेदमादधती ब्रह्मस्वभावस्वरूपावस्थानलक्षणाय मोक्षाय कल्पते । एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य स्यात् । अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्प्यमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं भवेत्। न च दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना युक्तेत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्यद्वैतसिद्धौ दुरितक्षय इति सिद्धम् ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥१४॥

अधर्मस्य स्वाभाविकत्वेन रागादिनिबन्धनत्वेन शास्त्रीयेण ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो युक्तः । धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेन ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासवदविरोधान्नोच्छेद्योच्छेत्तृभावो युज्यते। पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेद्यत्वश्रुतेर्धर्मस्य न तदुच्छेद्यत्वम् । विशेषविधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकत्वन लो-

क्रतः सिद्धेः। यथा देवदत्तो दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते। उभे ह्येवैष एते तरतीति च यथासंभवं ब्रह्मज्ञानेन दुष्कृतं भोगेन सुकृतमिति। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति च सामान्यवचनं सर्वे पाप्मान इति विशेषश्रवणात् पापकर्माणीति विशेषे उपसंहरणीयम्। तस्माद्ब्रह्मज्ञानाद्दुष्कृतस्यैव क्षयो न सुकृतस्येति प्राप्ते पूर्वाधिकरणराद्धान्तो ऽतिदिश्यते। नो खलु ब्रह्मविद्या केनचिददृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयत्यपि तु दृष्टेनैव भोक्तृभोक्तव्यभोगादिप्रविलयद्वारेण तच्चैतत्तुल्यं सुकृतेपीति कथमेतदपि नोच्छिन्द्यात्। एवं च सति न शास्त्रीयत्वसाम्यमात्रमविरोधहेतुर्नहि प्रत्यक्षत्वसामान्यमात्रादविरोधो ज्वलनजलादीनाम्। न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमब्रह्मविदं प्रति तद्विधेरर्थवत्त्वात्। एवमवस्थिते च पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि ग्रहीतव्यम्। ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निकृष्टफलत्वात्तत्फलं हि क्षयातिशयवत्। नह्येवं मोक्षो निरतिशयत्वान्नित्यत्वाच्च। दृष्टप्रयोगश्चायं पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः। तद्यथा पुण्यपापे अनक्रम्य सर्वे पाप्मानो ऽतो निवर्तन्त इत्यत्र तस्मादविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशाविति सिद्धम्॥

अनारब्धकार्यएव तु पूर्वे तदवधेः॥ १५॥

यद्यद्वैतज्ञानस्वभावालोचनयोत्तरपूर्वसुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशौ हन्त आरब्धानारब्धकार्ययोरप्यविशेषेणैव विनाशः

स्यात् । कर्तृकर्मादिप्रविलयस्योभयत्राविशेषात् । तन्निबन्धनत्वाच्च विनाशस्य । न च संस्कारशेषात् कुलालचक्रभ्रमणवदनुवृत्तिः । वस्तुनः खल्वनुवृत्तिः । मायावादिनश्च पुण्यपापयोश्च मायामात्रविनिर्मितत्वेन मायानिवृत्तौ न पुण्यापुण्ये न तत्संस्कारो वस्तुसन्तीति कस्यानुवृत्तिः । न च रज्जौ सर्पादिविभ्रमजनिता भयकम्पादयो निवृत्तेपि विभ्रमे यथानुवर्तन्ते तथेहापीति युक्तम् । तत्रापि सर्पासत्त्वेपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनितभयकम्पादीनां तत्संस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन निवृत्तेपि विभ्रमेऽनिवृत्तेः । अत्र तु न माया न तज्जः संस्कारो न तद्गोचर इति तुच्छत्वात्किमनुवर्तेत । न संस्कारशेषो न कर्मेत्यविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां च निवृत्तिः । न च तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यत इति श्रुतेर्देहपातप्रतीक्षारब्धकार्याणां युक्ता । नह्येषा श्रुतिरवधिभेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा । यथा लोकएतावन्मे चिरं यत् स्नातो भुञ्जानश्चेति । नहि तत्र स्नानभोजने अवधित्वेन विधीयेते किं तु क्षेपीयस्ता प्रतिपाद्यते । उभयविधाने हि वाक्यं भिद्येतावधिभेदः चिरता चेति प्राप्तेऽभिधीयते । यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारो नाद्यविद्योपदर्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मात्रविरोधितया तन्मध्यपतितसकलकर्मविरोधी । तथाप्यनारब्धविपाकं कर्मजातं द्रागित्येव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाकं संपादितजात्यायुर्विततपूर्वापरीभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाहं कर्मजातं तद्धि समुदाचरद्वृत्तितयेतरेभ्यः प्रसुप्तवृत्तिभ्यो बलवदन्यथा देवर्षीणां चिर-

ण्यगर्भमनूद्दालकप्रभृतीनां विगलितनिखिलक्लेशजालावरणत-
या परितः प्रद्योतमानबुद्धिसत्त्वानां न ज्योग्जीविता भवेत्।
श्रूयते चैषां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महा-
कल्पकल्पमन्वन्तरादिजीविता च। न चैते महाधियो न
ब्रह्मविदो ब्रह्मविदस्त्वाल्पपुण्यमेधसो मनुष्या इति श्रद्धेयम्।
तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रक्षयाय
तदीयसमस्तफलोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे। ता-
वदेव चिरमिति न चिरता विधीयते अपि तु श्रुत्यन्तर-
सिद्धां चिरतामनूद्य देहपातावधिमात्रविधानं तदेतदभिसं-
धायौचित्यमाज्ञतयाह स्म भगवान् भाष्यकारः। "न ताव-
दनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशय"मिति। न चेदं न जातु दृ-
ष्टं यद्विरोधिसमवाये विरोध्यन्तरमनुवर्तत इत्याह। "अक-
र्त्रात्मबोधोपी"ति। यदा लोकेपि विरोधिनोः किंचित्कालं
सहानुवृत्तिरुपलब्धा तदेहागमबलाद्दीर्घकालमपि भवन्तीति
न शक्या निवारयितुम्। प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगा-
नुपपत्तेः। तदेवं मध्यस्थान् प्रतिपाद्य ये भाष्यकारप्राप्तं म-
न्यन्ते तान्प्रत्याह। "अपि च नैवात्र विवदितव्य"मिति।
स्थितप्रज्ञस्य न साधकस्तस्योत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्य-
यानवस्थितत्वात्। निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः। स च सि-
द्ध एव। न च ज्ञानकार्या भयकम्पादयो ज्ञानमात्रादनु-
त्पादात्। सर्पावच्छेदोहि तस्य भयकम्पादिहेतुः। स चा-
सन्न निर्वचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्योत्पादः। न च
कार्यमपि भयकम्पादि वस्त सत्। तस्यापि विचारासहत्वे-

नानिर्वाच्यत्वात्। अनिर्वाच्याच्चानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः। यादृशो हि यक्षस्तादृशो बलिरिति सर्वमवदातम्॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्॥ १६॥

यदि पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ हन्त नित्यमप्यग्निहोत्रादि न कर्तव्यं योगमारुरुक्षुणा। तस्यापीतरपुण्यवद्विद्यया विनाशात्। प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात्। न च विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति मोक्षलक्षणैककार्यतया विद्याकर्मणोरविरोधः। सहासंभवेनैककार्यत्वासंभवात्। नह्येतमात्मानं विदुषो विगलिताखिलकर्तृभोक्तृत्वादिप्रपञ्चविभ्रमस्य पूर्वोत्तरे नित्ये क्रियाजन्ये पुण्ये संभवतः। तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेति वर्तमानापदेशो ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसाधनं यज्ञादिविधिरिति प्राप्त,उच्यते। सत्यं न विद्ययैककार्यत्वं कर्मणां परस्परविरोधेन सहासंभवात्। विद्योत्पादकतया तु कर्मणामारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः। न च कर्मणां विद्यया विरुध्यमानानां न विद्याकारणत्वं स्वकारणविरोधिनां कार्याणां बहुलमुपलब्धेः। तथा च विद्यालक्षणकार्योपायतया कार्यविनाश्यानामपि कर्मणामुपादानमर्थवत्। तदभावे तत्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्षस्यासंभवात्। एवं च विविदिषन्ति यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः पञ्चमलकारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथं चि-

ह्याख्यानं भविष्यति । तदनेनाभिसंधिनोक्तं "ज्ञानस्यैव हि प्रापकं कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते" । यत एव न विद्योदयसमये कर्मास्ति नापि परस्तात् । अपि तु प्रागेव विद्यायाः । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानम् । एतदेव स्फोरयति । "नहि ब्रह्मविद" इति । सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति "किं विषयं पुनरिद"मिति । अस्योत्तरं सूत्रम् ।

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

काम्यकर्मविषयमश्लेषविनाशवचनं शाखान्तरीयवचनं च तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि य एवं विद्वान् यजेतेत्यादिकम् । अस्ति च केवलम् । तत्र यथा ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादित्युक्ते विदुषे ब्राह्मणाय दद्यान्न ब्राह्मणब्रुवाय मूर्खायेति विशेषप्रतिलम्भः तत्कस्य हेतोस्तस्यातिशयवत्त्वात् । एवं विद्यारहिताद्यज्ञादेर्विद्यासहितमतिशयवदिति तस्यैव परविद्यासाधनत्वमुपात्तदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य । तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादावुपसंहर्तव्यमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । यदेव विद्यया करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरमिति तरबर्थश्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते । न च सर्वथा ऽकिंचित्करस्य तदुपपद्यते । तस्मादस्यस्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोग इति विद्यारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽनुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

अनारब्धकार्यइत्यस्य नञः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्शयत्यनेन सूत्रेणास्य तूपपादनं पुरस्तादपकृष्य कृतमिति नेह क्रियते पुनरुक्तभयात् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि संपद्यतइत्यादिविचारो ऽसंगत इत्यत आह । "अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तंय"इति । अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गार्थत्वादुत्क्रान्तेस्तद्गतो विचारः पारम्पर्येण भवति फलविचार इति नासंगत इत्यर्थः । नन्वयमुत्क्रान्तिक्रमो विदुषो नोपपद्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्तइति श्रवणात् तत्कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह । "समाना हि विद्वदविदुषो"रिति । विषयमाह । "अस्ती"ति । विमृशति । "किमिहे"ति । विशयः संशयः । पूर्वपक्षमाह । "तत्र वागेवे"ति । श्रुतिलक्षणा । विशये संशये । सिद्धान्तसूत्रं पूरयित्वा पठति । "वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यत"इति । वृत्त्यध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह । "कथमि"ति । उत्तराधिकरणपर्यालोचनेनैवं पूरितमित्यर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां त्विह सर्वत्रैव परत्रेह चाविभागसाम्यात्किं प-

रत्रैव विशिंष्यादविभाग इति न त्वत्रापि । तस्मादिहा-
विभागेनाविशिंषतोत्र वृत्त्युपसंहारमात्रविवक्षा सूत्रकारस्येति
गम्यते । सिद्धान्तहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह । "कस्मादि"ति ।
सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्वृत्तेरुपसंहारदर्शनात् । वाचस्तु-
पसंहारमदृष्टं नागमोपि गमयितुमर्हति । आगमप्रभवमु
क्तिविरोधादागमो हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ हि विकाराणां
लयमाह । न च वाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन् विलीयते
तस्माद्वृत्तिवृत्तिमतोरभेदविवक्षया वाक्पदं तद्वृत्तौ व्याख्ये-
यम् । संभवति च वाग्वृत्तेर्वागप्रकृतावपि मनसि लयः ।
तथा तत्रतत्र दर्शनादित्याह । "वृत्त्युद्भवाभिभवा"विति ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

यतश्च प्रकृतिविकारभावाभावान्मनसि न स्वरूपलयो वाचो
ऽपि तु वृत्तिलयः । अत एव सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रिया-
णां सत्येव सवृत्तिके मनसि वृत्तेरनुगतिर्लयो न स्वरूपल-
यः । वाचस्तु पृथक् ग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणापेक्षं न तु
तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य लयस्ततोमनः प्राणे संपद्यत इ-
त्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे संपत्त्या भवितव्यम् । तथाहि
मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति । संभवति हि
प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोरन्नमयं हि सोम्य मन इत्य-
त्रान्नात्मतामाह मनसः आपोमयः प्राण इति च प्रा-

णस्याप्यात्मताम् । प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात्तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्ते ऽभिधीयते । सत्यमापोऽन्नमसृजन्तइति श्रुतेरबन्नयोः प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते । न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः स्वयोनिप्रणाडिकया तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावाभ्युपगमे संकरादतिप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्यो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यन्नस्याप्सु लयो न त्वन्नविकारे प्राणे ऽन्नविकारस्य मनसस्तथा चात्रापि मनोवृत्तेर्वृत्तिमति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम् ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वाद्विज्ञानात्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वारेणाप्युपपत्तेस्तेजसि समापन्नवृत्तिः खलु प्राणस्तेजस्तु जीवात्मन्यवतिष्ठते । तद्वारा जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण इत्युपपद्यते । तस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राप्ते ऽभिधीयते । स प्रकृतः प्राणो ऽध्यक्षे विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधानवृत्तिर्भवति । कुतः । उपगमानुगमावस्थानेभ्यो हेतुभ्यस्तत्रोपगमश्रुतिमाह । एवमेवेममात्मानमिति । अनुगमनश्रुतिमाह । "तमुत्क्रामन्त"मिति । अवस्थानश्रुतिमाह । "सविज्ञानो भवतीति चे"ति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं पञ्चवृत्तिप्राणसहित इन्द्रियग्रामस्तेन सहावतिष्ठतइति सविज्ञानः । चोदयति । "ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयत"इति । अधिकावापो ऽशब्दार्थव्याख्यानम् । परिहरति । "नैष दोष इति" । यद्यपि

प्राणस्तेजसीत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलयः प्रतीयते। तथापि सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन विद्यानां श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञानात्मनि लयोऽवगम्यते। न च तेजसस्तत्र लय इति साम्प्रतम्। तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्त्वलयावगमात्। तस्मात्तेजोग्रहणेनोपलक्ष्यते तेजःसहचरितदेहबीजभूतपञ्चभूतसूक्ष्मपरिवाराध्यक्षो जीवात्मा तस्मिन्प्राणवृत्तिरप्येतीति। चोदयति। "ननु चेयं श्रुति"रिति। तेजःसहचरितानि भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः। परिहरति। "सोऽध्यक्षइत्यध्यक्षापी"ति। यदा ह्ययं प्राणोऽन्तरालेऽध्यक्षं प्राप्याध्यक्षसंपर्कवशादेव तेजःप्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति। अत्रैव दृष्टान्तमाह। "योऽपि स्रुघ्नादि"ति। सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति। "कथं तेजःसहचरितेष्विति॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि॥ ६॥

अत्र भाष्यकारोऽनुमानदर्शनमाह। "कार्यस्य शरीरस्ये"ति। स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं सूक्ष्ममपि शरीरं पञ्चात्मकार्यमित्यर्थः। दर्शयत इति सूत्रावयवं व्यचष्टे। "दर्शयतश्चैतमर्थमि"ति। प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायं द्विवचनं श्रुतिस्मृत्यभिप्रायं वा। अण्व्यो मात्राः सूक्ष्मा दशार्धानां पञ्चभूतानामिति। श्रुत्यन्तरविरोधं चोदयति। "ननु चोपसंहृतेषु वागादिष्वि"ति। कर्माश्रयतेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः। परिहरति। "अत्रोच्यत"इति। ग्रहा इन्द्रियाणि अतिग्रहास्तद्विषयाः। कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूपदान-

त्वेनेत्यविरोधः । प्रशंसाशब्दोपि कर्मणां प्रयोजकतया प्रकृष्टमाश्रयत्वं ब्रूते सति निकृष्टआश्रयान्तरे तदुपपत्तेरित्याह । "प्रशंसाशब्दादपि तत्रे"ति ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

अत्रामृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्या च तं प्रत्येतदिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः । विशयानानां संदिहानानां पुंसां चोदयति । "ननु विद्याप्रकरण"इति । परिहरति । "न स्वापादिवदि"ति । परे विद्ययैवामृतत्वे प्राप्त्यवस्थामाख्यातुं तत्सधर्मास्च तद्विधर्मास्चान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतयाख्यायन्ते । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां हि स्फुटतरः प्रतिपिपादयिषिते वस्तुनि प्रत्ययो भवतीति । न तु विदुषः सकाशाद्विशेषवन्तोऽविद्वांसो विधीयन्ते येन विद्याप्रकरणव्याघातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपादयितुं लोकसिद्धानां तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । "समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोः" कुतः । "आसृत्युपक्रमात्" । सृतिः सरणं देवयानेन यथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिरासृतेराकार्यब्रह्मलोकप्राप्तेः । अयं विद्योपक्रम आरम्भः प्रयत्न इति यावत् । तस्मादेतदुक्तं भवति नेयं परा विद्या यतो न मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते । अपि त्वपरविद्येयम् । न चास्यामात्यन्तिकः क्लेशप्रदाहो यतो न तत्रोत्क्रान्तिर्भवेत् । तस्मादपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमाभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं प्रेप्सते पुरुषार्थाय संभवत्येष उत्क्रान्ति-

भेदवान् । इत्युपक्रमोपदेशः । उपपूर्वादुष दाह इत्यस्मादु-पोष्येति प्रयोगः ॥

तदापीतेरा संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

सिद्धां कृत्वा बीजभावावशेषां परमात्मसंपत्तिं विद्वदवि-दुषोरुत्क्रान्तिः समर्थिता । सैव सम्प्रति चिन्त्यते । किमा-त्मनि तेजःप्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविलय एव संपत्ति-राहोस्विद्बीजभावावशेषेति । यदि पूर्वः पक्षः, नोत्क्रान्तिः । अथोत्तरस्ततः सेति । तत्राप्रकृतौ न विकारतत्त्वप्रविलयो यथा मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः परा देवतेति तत्त्वप्रलय एवात्यन्तिकः स्यात्तेजःप्रभृतीनामिति प्राप्ते ऽभिधीयते ।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्ये ऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

इत्यविद्यावतः संसारमुपदिशति श्रुतिः सेयमात्यन्तिके त-त्त्वलये नोपपद्यते । न च प्रायणस्यैवैष महिमा विद्वांसम-विद्वांसं वा प्रतीति साम्प्रतमित्याह । "अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमयएवे"ति । विधिशास्त्रं ज्योतिष्टोमादिविषयमनर्थकं प्रायणादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भवाभावात् । मोक्षशास्त्रं वा प्रयत्नलभ्यात् प्रायणादेव जन्तुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं शास्त्रानर्थक्यमयुक्तश्च प्रायणमात्रान्मोक्ष इत्याह । "मिथ्या-ज्ञाने"ति । नासति निदानप्रशमे प्रशमस्तद्वतो युज्यत इत्यर्थः ॥ अथेतरभूतसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूतमुत्क्रमाद्देहाद्देहान्तरं वा संचरत्कस्मादस्माभिर्न निरीक्ष्यते । तद्धि महत्त्वाद्दानेक-

द्रव्यत्वाद्वा रूपवदुपलभ्यम् । कस्मान्न मूर्तान्तरैः प्रतिबध्यतइति शङ्कामपाकर्तुमिदं सूत्रम् ।

सूक्ष्मं परिमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥९॥

चकारो भिन्नक्रमः । न केवलमापीतेस्तदवतिष्ठते । तच्च सूक्ष्मं स्वरूपतः परिमाणतश्च स्वरूपमेव हि तस्य तादृशमदृश्यम् । यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोपि । अदृष्टवशादनुद्भूतरूपस्पर्शं हि तत् । परिमाणतः सौक्ष्म्यं यतो नोपलभ्यते यथा त्रसरेणवो जालसूर्यमरीचिभ्यो ऽन्यत्र प्रमाणतस्तथोपलब्धिरिति व्याचष्टे । "तथाहि नाडीनिष्क्रमणे"ति । आदिग्रहणेन चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा ऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति संगृहीतम् । अप्रतिघाते हेतुमाह । "स्वच्छत्वाच्चे"ति । एतदपि हि सूक्ष्मत्वेनैव संगृहीतम् । यथा हि काचाभ्रपटलं स्वच्छस्वभावस्य न तेजसः प्रतिघातकम् । एवं सर्वमेव वस्तुजातमस्येति ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च स्वच्छतालक्षणात्सौक्ष्म्यादसक्तत्वापरनाम्नः ।

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥

उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति । दृष्टश्रुताभ्यामूष्मणो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थूलाद्देहादतिरिक्तं किं चित् । तच्चागमात्सूक्ष्मं शरीरमिति ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥१२॥

अधिकरणतात्पर्यमाह । "अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशे-

षणादि"ति । विषयमाह । "अथाकामयमान"इति । सिद्धान्तिमतमाशङ्क्य तन्निराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति । "अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधादि"ति । यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिं प्रतिषेधेत् श्रुतिः तत एतदुपपद्यते । न त्वेतदस्ति । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति हि तदा सर्वनाम्ना प्रधानावमर्शिनाभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं परामृश्यते । तथा च तस्माद्देहिनो न प्राणाः सूक्ष्मं शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु तत्सहितः क्षेत्रज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते । स पुनरतिक्रम्य ब्रह्मनाड्या संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तं सलिङ्गो जीवः परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते तस्मात्परामपि देवतां विदुष उत्क्रान्तिरत एव मार्गश्रुतयः । स्मृतिश्च मुमुक्षोः शुकस्यादित्यमण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम्, एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नायं देह्यपादानस्य प्रतिषेधः । अपि तु देहापादानस्य । तथाह्यार्तभागप्रश्नोत्तरे ह्येकस्मिन् पक्षे संसारिण एव जीवात्मनोऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तर्ह्येष मृतः प्राणानामनुत्क्रान्तेरिति स्वयमाशङ्क्य प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञाय तत्सिद्ध्यर्थमुत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनाध्माने ब्रुवन्यस्योच्छ्वयनाध्माने तस्य तदवधित्वमाह । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपादानं गम्यते । नन्वेवमप्यस्त्वविदुषः संसारिणो विदुषस्तु किमायातमित्यत आह । "तत्सामान्यादि"ति । ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः तत्कथमत्र देहावगति-

रित्यत आह। "अभेदोपचारेण देहदेहिनोर्देहिपरामर्शिना सर्वनाम्ना देह एव परामृष्ट"इति । पञ्चमीपाठे व्याख्येयम्। षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह । "येषां तु षष्ठी"ति । अपि च प्राप्तिपूर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्ते । अविदुषो हि देहादुपक्रमणं(१) दृष्टमिति विदुषोपि तत्सामान्याद्देहादुपक्रमणे प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते न तु प्राणानां जीवावधिकं क्वचिदुत्क्रमणं दृष्टं येन तन्निषिध्यते । अपि चाद्वैतपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चावभासजातस्य गन्तव्याभावादेव नास्ति गतिरित्याह। "न च ब्रह्मविद्"इति। अपदस्य हि ब्रह्मविदो मार्गे पदैषिणोपि देवा इति योजना । चोदयति । "ननु गतिरपी"ति । परिहरति । "सशरीरस्यैवायं योगबलेन" । अपरविद्याबलेनेति ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शस्तमपनेतुमयमारम्भः। तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाण्येकादश सूक्ष्माणि च भूतानि पञ्च। "ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनी"ति आरम्भबीजं विमर्शमाह । "ननु गताः कला" इति । प्राणमनसोरेकप्रकृतित्वं विवक्षित्वा पञ्चदशत्वमुक्तम् । अत्र श्रुत्योर्विषयव्यवस्थया विप्रतिपत्त्यभावमाह। "सा खल्वि"ति। व्यवहारो लौकिकः सोव्यवहारिकप्रमाणापेक्षेयं श्रुतिः । न तात्त्विकप्रमाणापेक्षा इतरा तु एवमेवास्य परिद्रष्टुरित्यादिका विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा तात्त्विकप्रमाणापेक्षा तस्माद्विषयभेदादविप्र-

(१) उत्क्रमणमिति—पा० ३ ।

तिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

निमित्तापाये नैमित्तिकस्यात्यन्तिकापायः । अविद्यानिमित्तस्य विभागो नाविद्यायां विद्यया समूलघातमपहतायां सावशेषो भवितुमर्हति । तथापि प्रविलयसामान्यात् सावशेषताशङ्कामतिमन्दामपनेतुमिदं सूत्रम् ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

अपरविद्याविदोऽविदुषश्चोत्क्रान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वानविद्वांश्चाविशेषेण मूर्धादिभ्य उत्क्रामत्याहो विद्वान्मूर्धस्थानादेव । अपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति । अत्र विद्यासामर्थ्यमपश्यतः पूर्वपक्षः । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषितो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयं तस्याग्रं तस्य ज्वलनं यत् तत्प्रकाशितद्वारो विनिष्क्रमद्वारो विद्वान्मूर्धस्थानादेव निष्क्रामति नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः । कुतो विद्यासामर्थ्यात् । हार्दविद्यासामर्थ्यादुत्कृष्टस्थानप्रतिलम्भाय हि हार्दविद्योपदेशः मूर्धस्थानादनिष्क्रमणे च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिरथ स्थानान्तरेभ्योऽप्युत्क्रामन्कस्माल्लोकमुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्धन्या

नाडी गत्यै उपदिष्टा। तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देन ह्युपासितेन ब्रह्मणानुगृहीतस्तस्यानुस्मरंस्तद्भावमापन्नो मूर्धन्ययैव शताधिकया नाड्या निष्क्रामति। हृदयादुद्गता हि ब्रह्मनाडी भास्वरा तालुमूलं भित्त्वा मूर्धानमेत्य रश्मिभिरेकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तयैवान्तकाले निर्गमनं भवतीति ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

रात्रावहनि चाविशेषेण रश्म्यनुसारी सन्नादित्यमण्डलं प्राप्नोतीति सिद्धान्तपक्षप्रतिज्ञा। पूर्वपक्षमाशङ्कते सूत्रावयवेन।

निशि नेति चेत्

सूत्रावयवान्तरेण निराकरोति।

न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद् दर्शयति च ॥ १९ ॥

यावद्देहभावी हि शिराकिरणसंपर्कः प्रमाणान्तरात्प्रतीयते। दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिरप्यविशेषेण। अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते रश्मयस्तत्रासु नाडीषु सृप्ता भवन्ति यत्राभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रश्मयोऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः प्रतापादिकार्यदर्शनादिति। आदित्यग्रहणेन चन्द्रातपः संगृह्यते। चन्द्रमसा खल्वम्मयेन संबध्यमानानां सौरीणां भासां चन्द्रिकात्वम्। तस्मादप्यस्ति निशि सौर्यरश्मिप्रचार इति।

ये त्वाहुः । स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छेदिति निरपेक्षश्रवणाद्रात्रौ प्रेते नास्ति रश्म्यपेक्षेति । तान्प्रत्याह । "यदि च रात्रौ प्रेत"इति । न ह्येतद्विशेष्याधीयते ऽध्येतारः । ये तु मन्यन्ते विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वं आक्रमतइति । तान्प्रत्याह । "अथ तु विद्वानपी"ति । नित्यवत्फलसंबन्धेन विहिता विधा न पाक्षिकफला युक्तेति । ये तु रात्रौ प्रेतस्य विदुषो ऽहरपेक्षां सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते तन्मतमाशङ्क्याह । "अथापि रात्रावि"ति । यावत्तावदुपसंबन्धेना(१)नपेक्षा गतिः श्रुता न चापेक्षा शक्यावगमोपबन्धविरोधादिति ॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

अत एवेत्युक्तहेतुपरामर्श इत्याह । "अत एवापेक्षानुपपत्त"(२)रिति । पूर्वपक्षबीजमाह । "उत्तरायणप्राशस्त्ये"ति । अपनोदमाह । "प्राशस्त्यप्रसिद्धिरि"ति । अतःपदपरामृष्टहेतुबलादविदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुषस्तूभयत्राप्यविशेषो विद्यासामर्थ्यादिति । विदुषोपि च भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षणमविदुष आचारं ग्राहयति 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन'इति न्यायात् । आपूर्यमाणपक्षादित्याद्या च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्था, अपि त्वातिवाहिकीर्देवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः । सूत्रान्तरावतरणाय चोदयति । "ननु च यत्र काले त्वि"ति । काल एवात्र प्राधान्ये-

---

(१) उपबन्धेनेति—पा० ४ ।

(२) उदीक्षानुपपत्ते रिति—पा० ४ ।

नोच्यते न त्वातिवाहिकी देवतेत्यर्थः ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥२१॥

स्मार्तीमुपासनां प्रत्ययं स्मार्तः कालभेदविनियोगः प्रत्यासत्तेः न तु श्रौतीं प्रतीत्यर्थः। अत्र यदि स्मृतौ कालभेदविधिः श्रुतौ चाग्निर्ज्योतिरादिविधिस्तत्राग्न्यादीनामतिवाहिकतया विषयव्यवस्थाया विरोधाभाव उक्तः। अथ तु प्रत्यभिज्ञानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणातिवाहिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध एवेति ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्भिन्नोपासनयोगतः।
अनपेक्षा मिथो मार्गास्त्वरातो ऽवधृतेरपि ॥

गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्रेणाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुना ऽध्वना गतिस्त्वरावती कल्पते। एकमार्गत्वे तु किमपरमपेक्ष्य त्वरा स्यात्। अथ तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं नोपपद्यते पथ्यन्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात् तस्मात्परानपेक्षा एवैते पन्थान एकब्रह्मलोकप्राप्त्युपाया व्रीहियवाविव विकल्पेरन्निति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

एकत्वेपि पथोनेकपर्वसंसर्ग(१)संभवात् ।
गौरवान्नैव नानात्वं प्रत्यभिज्ञानलिङ्गतः ॥

---

(१) संगमेति—पा० ३ ।

सपर्वा हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नाभागः। तत्र किमेते रश्म्यहर्वायुसूर्यादयोऽध्वानः पर्वाणः सन्तोऽध्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्दन्तीति संदेहे ऽभेदेऽप्यध्वनो भागभेदोपपत्तेर्न भागिभेदकल्पनोचिता, गौरवप्रसङ्गात्। एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्च विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेर्नानेकाध्वकल्पना। अथैतैरेव रश्मिभिरित्येवावधारणं न तावदर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं तत्प्रापकैरेव वाक्यान्तरैर्विरोधात्, तस्मादन्यानपेक्षामस्यावधारयतीति वक्तव्यम्। न चैकं वाक्यमप्राप्तमध्वानं प्रापयति। तस्य चानपेक्षतां प्रतिपादयतीत्यर्थद्वयाय पर्याप्तं, तस्माद्विधिसामर्थ्यप्राप्तमयोगव्यवच्छेदमेवकारो वदतीति युक्तम्। "त्वरावचनं चे"ति। न खल्वेकस्मिन्नेव गन्तव्ये पथि भेदमपेक्ष्य त्वरा ऽवकल्पते किं तु गन्तव्यभेदादपि तदुपपत्तिः। यथा कश्मीरेभ्यो मथुरां क्षिप्रं याति चैत्र इति तथेहाप्यन्यतः कुतश्चिद्गन्तव्यादनेनोपायेन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रयातीति। "भूयां(१)स्यर्चिरादिश्रुतौ मार्गपर्वाणी"ति। अयमर्थः। एकत्वात्प्राप्तव्यस्य ब्रह्मलोकस्याल्पपर्वणा मार्गेण तत्प्राप्तौ संभवन्त्यां बहुमार्गोपदेशो व्यर्थः प्रसज्यते। तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः। तस्माद्भूयसां पर्वणामविरोधेनाल्पानां तदनुप्रवेश एव युक्त इति ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

श्रुत्याद्यभावे पाठस्य क्रमं प्रति नियन्तृता।

---

(१) भूयांसि चेति—पा० ३।

ऊर्ध्वाक्रमणमात्रे च श्रुता वायोर्निमित्तता॥

स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमत इति हि वायुनिमित्तमूर्ध्वाक्रमणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनम्। स आदित्यं गच्छतीत्यादित्यगमनमात्रप्रतीतेर्न च तेनेत्यनन्तरश्रुतोर्ध्वाक्रमणक्रियासंबन्धि (१) निराकाङ्क्षमादित्यगमनक्रिययापि संबन्द्धुमर्हति न चादित्यगमनस्य तेनेति विना काचिदनुपपत्तिर्येनान्यसंबन्धमप्यनुषज्यते। तत्राग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यादिसंदर्भगतस्य पाठस्य कचिन्नियामकत्वेनक्लृप्तसामर्थ्यात्। अग्निवायुवरुणक्रमनियामकत्वश्रुत्याद्यभावादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते।

ऊर्ध्वशब्दो न लोकस्य कस्यचित्प्रतिपादकः।
तद्भेदापेक्षया युक्तमादित्येन विशेषणम्॥

भवेदेतदेवं यद्यूर्ध्वशब्दात्कश्चिल्लोकभेदः प्रतीयते स हूपरिदेशमात्रवाची लोकभेदादिना ऽपर्यवस्यल्लोकभेदवाचिनादित्यपदेनादित्ये व्यवस्थाप्यते। तथा चादित्यलोकगमनमेव वायुनिमित्तमिति श्रौतक्रमनियमे पाठः पदार्थमात्रप्रदर्शनार्थो न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धम्। वाजसनेयिनां संवत्सरलोको न पठ्यते छान्दोग्यानां देवलोको न पठ्यते तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे (२) माससंबन्धात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोकः। नहि मासो देवलो-

(१) संबन्धेति—पा॰ ३।
(२) पाठेनेति—पा॰ ३।

केन संबध्यते, किं तु संवत्सरेण । तस्मात्तयोः परस्परसंबन्धान्मासारभ्यत्वाच्च संवत्सरस्य मासानन्तर्ये स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवति । तत्रादित्यानन्तर्याय वायोः संवत्सरादित्यस्य स्थाने देवलोकाद्वायुमिति पठितव्यम् । वायुमब्दादिति तु सूत्रमत्रापि वाचकमेव। तथापि संवत्सरात्पराञ्चमादित्यादर्वाञ्चं वायुमभिसंभवन्तीति छान्दोग्यपाठमात्रापेक्षयोक्तं, तदिदमाह । "वायुमब्दादिति त्वि"ति ॥

तडितोऽधिवरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

तडिदन्तेऽर्चिराद्येऽध्वन्यप्यतिस्तडितः परः ।
तत्संबन्धात् तथेन्द्रादिरप्यतः पर इष्यते॥
आगन्तूनां निवेशोऽन्ते स्थानाभावात् प्रसाधितः ।
तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पद्यते चाप्यतेः परः॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

मार्गचिह्नस्वरूपत्वाच्चिह्नान्येवार्चिरादयः।
भर्तृभोगभुवो वा स्युर्लोकत्वान्नातिवाहिकाः॥

अर्चिरादिशब्दा हि ज्वलनादावचेतनेषु निरूढवृत्तयो लोके न चैषां त्वावधिकानामिव नियमवती संवहनस्वरूपा, स्वतन्त्रक्रियाबुद्धिपूर्वासंभवत्यचेतनानाम् । तस्माल्लोकशब्दवाच्यत्वाद्भर्तुर्जीवात्मनो भोगभूमय एवेति मन्यामहे।

अपि चार्चिष इत्यस्मादपादानं प्रतीयते।
न हेतुर्नागुणे हेतौ पञ्चमी दृश्यते क्वचित् ॥

जाड्याद्बद्ध इत्यादिषु गुणवचनेषु जाड्यादिषु हेतुपञ्चमी

दृष्टा। न चार्चिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पञ्चम्या तेषां वहनं प्रति हेतुत्वमुच्यते। अपादानत्वं चाचेतनेष्वप्यस्तीति नातिवाहिकाः। न चामानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु वोढृत्वदर्शनादर्चिरादीनामपि वोढृत्वमुन्नेयं यावद्वचनं हि वाचनिकं न तदवाच्ये संचारयितुमुचितम्। अपि चार्चिरादीनां वोढृत्वे विद्युदादीनामपि वोढृत्वान्नामानवः पुरुषो वोढा श्रूयेत। यतः श्रूयते ततोऽवगच्छामो विद्युदादिवन्नार्चिरादीनां वोढृत्वमिति। तस्माद्भोगभूमय एवार्चिरादयो नातिवाहिका इति प्राप्ते, प्रत्युच्यते।

सपिण्डकरणानां हि सूक्ष्मदेहवतां गतौ।
न स्वातन्त्र्यं न चाऽन्याद्या नेतारोऽचेतनास्तु ते॥

ईदृशी हि नियमवती गतिः स्वयं वा प्रेक्षावतो ऽप्रेक्षावतो वा प्रेक्षावत्प्रयुक्तस्य। न तावद्विगलितस्थूलकलेवराः सूक्ष्मदेहवतः संपिण्डितकरणग्रामा उत्क्रान्तिमन्तो जीवात्मानो मत्तमूर्छितवत्स्वयं प्रेक्षावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयुस्तद्यर्चिरादयोपि मार्गचिन्हानि वा शमीकारस्करादिवत् भोगभूमयो वा सुमेरुशैलेलावृत्तादिवदुभयथाप्यचेतनतया न नयनं प्रत्येषामस्ति स्वातन्त्र्यम्। न चैतेभ्योऽन्यस्य चेतनस्य नेतुः कल्पना सति श्रुतानां चैतन्यसंभवे। न च परमेश्वर एवास्तु नेतेति युक्तम्। तस्यात्यन्तसाधारणतया लोकपालयक्षादीनामकिंचित्करत्वात्। तस्माद् व्यवस्थित एव परमेश्वरस्य सर्वाध्यक्षत्वे यथा यथास्वं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यम्। एवमिहाप्यर्चिरादीनामातिवाहिकत्वमेव दर्शनानुसाराच्छब्दार्थ

इति युक्तम्। इममेवार्थममानवं पुरुषानिवाहनलक्षणं लिङ्गमुपोद्बलयतीत्युक्तम् । "अनवस्थितत्वादर्चिरादीनामिति । अवस्थितं हि मार्गचिह्नं भवत्यव्यभिचारान्नानवस्थितं व्यभिचारादिति। अर्चिष इति च हेतौ पञ्चमी नापादाने। गुणत्वं चाश्रिततया। न च वैशेषिकपरिभाषया नियम आस्थेयो लोकविरोधात्। अपि च तैरर्चिरभिसंभवन्तीति संबन्धमात्रमुक्तमिति। सामान्यवचने शब्दे विशेषाकाङ्क्षिणि स्फुटं यद्विशेषपदं तेन तत्सामान्यं नियम्यते। यथा ब्राह्मणमानय भोजयितव्य इति तद्विशेषापेक्षायां यदा तत्संनिधावुपनिपतति पदं कण्ठादि तदा तेनैतन्नियम्यते। "एवमिहापी"ति।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

विद्युल्लोकमागतो मानवः पुरुषो वैद्युतस्तेनैव न तु वरुणादिना स्वयमुह्यते। तच्छ्रुतेस्तस्यैव स्वयं वोढृत्वश्रुतेः। वरुणादयस्तु तत्साहायके वर्तमाना वोढारो भवन्तीति च वैषम्यं न वोढृत्वइति सर्वमवदातम्। पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति। यथार्थक्रमं पठ्यन्ते सूत्राणि ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीति विचिकित्स्यते। किं परं ब्रह्म गमयत्याहो स्विदपरं कार्यं ब्रह्मेति।

मुख्यत्वादमृतं प्राप्तेः परप्रकरणादपि।
गन्तव्यं जैमिनिर्मेने परमेवार्चिरादिना ॥

ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नेव ब्रह्म-

णि निरूढत्वाद् अनपेक्षतया मुख्यमिति सति संभवे न कार्ये ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातुमुचितम्। अपि चामृतत्वफलावाप्तिर्न कार्यब्रह्मप्राप्तौ युज्यते। तस्य कार्यत्वेन मरणधर्मवत्त्वात्। किं च तत्रतत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिसद्मप्रतिपत्त्यादय उच्यमाना नापरब्रह्मविषया भवितुमर्हन्ति प्रकरणविरोधात्। न च परस्मिन् सर्वगते गतिर्नोपपद्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम्। प्राप्तेति हि प्राप्तिफला गतिर्दृश्यते। यथैकस्मिन्न्यग्रोधपादपे मूलादग्रमग्राच्च मूलं गच्छतः शाखामृगस्यैकेनैव न्यग्रोधपादपेन निरन्तरं संयोगविभागा भवन्ति। न चैते तदवयवविषया न तु न्यग्रोधविषया इति साम्प्रतं तथा सति न शाखामृगो न्यग्रोधेन युज्यते। न्यग्रोधावयवस्य तदवयवयोगात्। एवं दृश्यमानामपि तदवयवानां न योगः। तदवयवयोगात्तदनेन क्रमेण तदवयवेषु परमाणुषु व्यवतिष्ठते। ते चातीन्द्रिया इति कस्मिन्नु नामायमनुभवपद्धतिमध्यास्तां संयोगतपस्वी। तस्मादकामेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्तएव प्राप्तिफलत्वावगतिरेषितव्या। तद् ब्रह्म प्राप्तमपि प्राप्तिफलायावगतेर्गोचरो भविष्यति। ब्रह्मलोकेष्विति च बहुवचनमेकस्मिन्नपि प्रयोगसाधुतामात्रेण गमयितव्यम्। लोकशब्दश्चालोकने प्रकाशे वर्तयितव्यो न तु संनिवेशवति देशविशेषे। तस्मात्परब्रह्मप्राप्त्यर्थो गत्युपदेशसामर्थ्यादयमर्थो भवति। यथा विद्याकर्मवशादर्चिरादिना गतस्य सत्यलोकमतिक्रम्य परं जगत्कारणं ब्रह्मालोकमालोकं स्वयंप्रकाशकमिति या-

वत् प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गं प्रलीयते न तु गतिमेवंभूतां विना लिङ्गप्रविलय इति। अत एव श्रुतिः। पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति। तदनेनाभिसंबन्धिना परं ब्रह्म गमयत्यमानव इति मेने जैमिनिराचार्यः। तत्त्वदर्शी बादरिर्दर्श॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः॥७॥

कार्यमप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः।

प्रापयेद् ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाज्जगदात्मकम्॥

तत्त्वमसिवाक्यार्थसाक्षात्कारात् प्राक्किल जीवात्माऽविद्याकर्मवासनाद्युपाध्यवच्छेदाद्वस्तुतोऽनवच्छिन्नोऽवच्छिन्नमिवाभिन्नोपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः स्वरूपादन्यानप्राप्तानर्चिरादीन् लोकान् गत्याप्नोतीति युज्यते। अद्वैततत्त्वब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु विगलितनिखिलप्रपञ्चावभासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति किं केन संगतम्। तस्मादनिदर्शनं न्यग्रोधसंयोगविभागा न्यग्रोधवानरतद्गतितत्संयोगविभागानां मिथो भेदात्। न च तत्रापि प्राप्तप्राप्तिः कर्मजेन हि विभागेन निरुद्धायां पूर्वप्राप्तावप्राप्तस्यैवोत्तरप्राप्तेरुत्पत्तेः। एतदपि वस्तुतो विचारासहतया सर्वमनिर्वचनीयविजृम्भितमविद्यायाः समुत्पन्नाद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते। विदुषोपि देहपातात्पूर्वं स्थितप्रज्ञस्य तथाभासमात्रेण सांसारिकधर्मानुवृत्तिरभ्युपेयते एवमालिङ्गशरीरपातात्। विदुषस्तद्धर्मानुवृ-

त्तिस्तथा चाप्राप्तप्राप्तेर्गत्युपपत्तिस्तद्देशप्राप्तौ च लिङ्गदेहनिवृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत्, न। परविद्यावत उत्क्रान्तिप्रतिषेधाद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्तइति । यथा विद्याब्रह्मप्राप्त्योः समानकालता श्रूयते । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति' 'तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वमभवत्' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति पौर्वापर्याश्रवणात्परविद्यावतो मुक्तिं प्रति नोपायान्तरापेक्षेति लक्ष्यते अभिसंधिः श्रुतेः । उपपन्नं चैतत् । न खलु ब्रह्मैवेदं विश्वमहं ब्रह्मास्मीति परिभावनाभुवा जीवात्मनो ब्रह्मभावसाक्षात्कारेणोन्मूलितायामनवयवेनाविद्यायामस्ति गन्तव्यगन्तृविभागो विदुषस्तदभावे कथमयमर्चिरादिमार्गे प्रवर्तेत । न च छायामात्रेणापि सांसारिकधर्मानुवृत्तिस्तत्र प्रवृत्त्यङ्गं यादृच्छिकप्रवृत्तिः श्रद्धाविहीनस्य दृष्टार्थानि कर्माणि फलन्ति न फलन्ति च । अदृष्टार्थानां तु फले का कथे त्युक्तं प्रथमसूत्रे । न चार्चिरादिमार्गभावनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थमविदुषः प्रत्युपदेशस्तथा च कर्मान्तरेष्विव नित्यादिषु तत्रापि श्राद्धस्य प्रवृत्तिरिति साम्प्रतम् । विकल्पासहत्वात् । किमियं परविद्यानपेक्षा परब्रह्मप्राप्तिसाधनं तदपेक्षं वा । न तावदनपेक्षा तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति परब्रह्मविज्ञानादन्यस्याध्वनः साक्षात्प्रतिषेधात् परविद्यापेक्षत्वे तु मार्गभावनायाः किमियं विद्याकार्ये मार्गभावनासाहायकमाचरत्यथ

विद्योत्पादे । न तावद्विद्याकार्यं तया सह तस्याद्वैताद्वैतगोचरतया मिथो विरोधेन सहासंभवात् । नापि यज्ञादिवद्विद्योत्पादे साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणादेतान् ब्रह्म गमयतीति । यज्ञादेस्तु विविदिषासंयोगेन श्रवणाद्विद्योत्पादाङ्गत्वम् । तस्मादुपन्यस्तबहुश्रुत्यनुरोधादुपपत्तेश्च ब्रह्मशब्दो ऽसंभवन्मुख्यवृत्तिर्ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणया नेतव्यः । तथा च लोकेष्विति बहुवचनोपपत्तेः कार्यब्रह्मलोकस्य । परस्य त्वनवयवतया तद्द्वारेणाप्यनुपपत्तेर्लोकत्वं चेलावृत्तादिवत् संनिवेशविशेषवति भोगभूमौ(१)निरूढं न कथं चिद्योगेन प्रकाशे व्याख्यातं भवति । तस्मात्साधुदर्शी स भगवान् बादरिरसाधुदर्शी जैमिनिरिति सिद्धम् । अप्रामाणिकानां बहुप्रलापाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्यानन्दादयश्च गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्यादयो दूषणायानुभाष्यमाणा अपि अप्रमाणिकत्वमावहन्त्यस्माकमित्युपेक्षिताः । ग्रन्थयोजना तु प्रतिप्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तॄणाम् । प्रतिप्रति अञ्चति गच्छतीति प्रत्यक् प्रतिभावृत्ति ब्रह्म तदात्मत्वाद्गन्तॄणां जीवात्मनामिति । "गौणी त्वन्यत्रे"ति । यौगिक्यपि हि योगगुणापेक्षया गौण्येव । "विशुद्धोपाधिसंबन्धमि"ति । मनोमयत्वादयः कल्पनाः कार्याः कार्यत्वात् । अविशुद्धा अपि श्रेयोहेतुत्वाद्विशुद्धाः । प्रतिसंचरो महाप्रलयः प्रतिप्रत्यभिसंधिः प्रतिपत्तिर्गतिः । पदेर्गत्यर्थत्वादभिसंधिस्तात्पर्यम् । यस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं

---

(१) भूमिभागइति—पा० ३ ।

यश इति । "पूर्ववाक्यविच्छेदेने"ति । श्रुतिवाक्ये बलीयसी प्रकरणात् । "सगुणे च ब्रह्मणी"ति । प्रशंसार्थमित्यर्थः । चोदयति । "ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टस्ये"ति । न्यग्रोधवानरदृष्टान्त उपपादितः । परिहरति । "न प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मण"इति । अयमभिसन्धिः । यथा तथा न्यग्रोधावयवी परिणामवानुपजनापायधर्मभिः कर्मजैः संयोगविभागैः संयुज्यतामयं पुनः परमात्मा निरस्तनिखिलभेदप्रपञ्चः कूटस्थनित्यो न न्यग्रोधवत्संयोगविभागभाग् भवितुमर्हति । काल्पनिकसंयोगविभागस्तु काल्पनिकस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्योपपद्यते न परस्य । शङ्कते । "जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरि"ति । नह्युत्पत्त्यादिहेतुभावो ऽपरिणामिनः संभवति तस्मात्परिणामीति । तथा च भाविकमस्योपपद्यते गन्तव्यत्वमित्यर्थः । निराकरोति । "न विशेषनिराकरणश्रुतीनामि"ति । विशेषनिराकरणं समस्तशोकादिदुःखशमनतया पुरुषार्थफलवत् । अफलं तूत्पत्त्यादिविधानम् । तस्मात्फलवतः संनिधावाम्नायमानं तदर्थमेवोच्यतइत्युपपत्तिः । तद्धि विजिज्ञासस्वेति च श्रुतिः । तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां निरस्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपादनपरोयमाम्नायो न तूत्पत्त्यादिप्रतिपादनपरः । तस्मान्न गतिस्तात्त्विकी । अपि चेयं गतिर्न विचारं सहतइत्याह । "गतिकल्पनायां चे"ति । अन्यानन्यत्वाश्रयावयवविकारपक्षौ । अन्यो वात्यन्तम् । अथ कस्मादात्यन्तिकमनन्यत्वं न कल्पतइत्यत आह । "अत्यन्ततादात्म्य"इति । मृदा-

त्मतया हि स्वभावेन घटादयो भावास्तद्विकारा व्याप्ताः। तदभावे न भवन्ति शिंशपेव वृक्षत्वाभावइति विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः सह विकारावयवैः स्थिरत्वाद्चलत्वाद्ब्रह्मणः संसारलक्षणं गमनं विकारावयवयोरनुपपन्नम् । नहि स्थिरात्मकमस्थिरं भवति । अन्यानन्यत्वेपि चैकस्य विरोधाद्संभवतीति भावः । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः । तथा च ब्रह्मण्यसंसरत्यपि जीवस्य संसारः कल्पतइति । एतद्विकल्प्य दूषयति । "सोणुरि"ति । "मध्यमपरिमाणत्व"इति । मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । "न मुख्यैकत्व"इति । भेदाभेदयोर्विरोधिनोरेकत्रासंभवाद्बुद्धिव्यपदेशभेदादर्थभेदोऽयुतसिद्धतयोपचारेणाभिन्नमुच्यतइत्यमुख्यमस्यैकत्वमित्यर्थः। अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्यन्तभेदपक्षेषु तात्त्विकी संसारितेति मुक्तौ स्वभावहानाज्जीवानां विनाशप्रसङ्गः । ब्रह्मविवर्तत्वे तु ब्रह्मैवैषां स्वभावः प्रतिबिम्बानामिव बिम्बं तच्चाविनाशीति न जीवविनाश इत्याह । "सर्वेष्वेतेष्वि"ति । मतान्तरमुपन्यस्यति दूषयितुम् । "यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते विनैव ब्रह्मज्ञानं नित्यनैमित्तिकानी"ति । यथा हि कफनिमित्तो ज्वर उपात्तस्य कफस्य विशोषणादिभिः प्रशमे कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तदध्यादिवर्जने प्रशान्तोपि न पुनर्भवति । एवं कर्मनिमित्तो बन्ध उपात्तानां कर्मणामुपभोगात् प्रशमे प्रशाम्यति । कर्मान्तराणां च बन्धहेतूनामननुष्ठानात्कारणाभावे कार्यानुपपत्तेर्बन्धाभावात्स्वभावसिद्धो मोक्ष आरोग्यमिवोपात्तदुरितनिबर्हणाय च नित्य-

नैमित्तिककर्मानुष्ठानाद्दुरितनिमित्तप्रत्यवायो न भवति । प्रत्यवायानुत्पत्तौ च स्वस्थस्वान्तो न निषिद्धान्याचरेदिति । तदेतद्दूषयति । "तदसत्प्रमाणाभावादि"ति । शास्त्रं खल्वस्मिन्प्रमाणं तच्च मोक्षमाणस्यात्मज्ञानमेवोपदिशति न वृत्तमाचारम् । न चात्रोपपत्तिः प्रभवति संसारस्यानादितया कर्माशयस्याप्यसंख्येयस्यानियतविपाककालस्य भोगेनोच्छेत्तुमशक्यत्वादित्याह । "न चैतत्तर्कयितुमपी"ति । चोदयति । "स्यादित्येतन्नित्ये"ति । परिहरति । "तन्न विरोधाभावादि"ति । यदि हि नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि दुष्कृतमिव निर्वहेयुस्ततः काम्यकर्मोपदेशाद्दत्तजलाञ्जलयः प्रसज्येरन् । नह्यस्ति कश्चिच्चातुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्ये वा यो न नित्यनैमित्तिकानित्यकर्माणि करोति । तस्मान्नैषां सुकृतविरोधितेति । अभ्युच्चयमात्रमाह । "न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानादि"ति । "न चासति सम्यग्दर्शन"इति । सम्यग्दर्शी हि विरक्तः काम्यनिषिद्धे वर्जयन्नपि प्रमादादुपनिपतिते तेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति । ज्ञानपरिपाके च न करोत्येवाज्ञस्तु निपुणोपि प्रमादात्करोति । कृते च न क्षयितुं क्षमतइति विशेषः । "न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्व"इति । कर्तृभोक्तृत्वे समाक्षिप्तक्रियाभोगे ते चेदात्मनः स्वभावावधारिते न त्वारोपिते ततो न शक्यावपनेतुम् । नहि स्वभावाद्भावोवरोपयितुं शक्यो भावस्य विनाशप्रसङ्गात् । न च भोगोपि सत्स्वभावः शक्योसत्कर्तुं, नो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्रेणापि कर्तुं, तदिदमुक्तं

"स्वभावस्यापरिहार्यत्वादि"ति । समारोपितस्य त्वनिर्वचनीयस्य तत्स्वभावस्य शक्यस्तत्त्वज्ञानेनावरोपः कर्तुं सर्पस्येव रज्जुतत्त्वज्ञानेनेति भावः । भावमिममविद्वान् परिचोदयति । "स्यादेतत् कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमि"ति । अप्रकाशितभावो यथोक्तमेव समाधत्ते । "तच्च ने"ति । कर्तृभोक्तृत्वयोर्निमित्तसंबन्धस्य च शक्तिद्वारेण नित्यत्वान्नविष्यति कदा चिदेषां समुदाचारो यतः सुखदुःखे भोक्ष्येते इति संभावनातः कुतः कैवल्यनिश्चय इत्यर्थः । भूयो निरस्तमपि मतिदृढिम्ने पुनरुपन्यस्य दूषयति । "परस्मादनन्यत्वेपी"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥१५॥

अब्रह्मक्रतवो यान्ति यथा पञ्चाग्निविद्यथा ।
ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥

सन्ति हि मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्याद्याः प्रतीकविषया विद्यास्तद्वन्तोप्यर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मोपासका इव गन्तुमर्हन्त्यनियमः सर्वासामित्यविशेषेण विद्यान्तरेष्वपि गतेरवधारणात् । न चैषां परब्रह्मविदामिव गत्यसंभव इति । न च ब्रह्मक्रतव एव ब्रह्मलोकभाजो नातत्क्रतव इत्यप्येकान्तः । अतत्क्रतूनामपि पञ्चाग्निविदां तत्प्राप्तेः । न चैते न ब्रह्मक्रतवो मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ सर्वत्र ब्रह्मानुगमेन तत्क्रतुत्वस्यापि संभवात् । फलविशेषस्य ब्रह्मलोकप्राप्तावपि उपपत्तेः,

तस्य सावयवतयोत्कर्षनिकर्षसंभवादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ॥

उत्तरोत्तरभूयस्त्वादब्रह्मक्रतुभावतः ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नामानवो नयेत् ॥

भवतु पञ्चाग्निविद्यायामब्रह्मक्रतूनामपि ब्रह्मलोकनयनं वचनात् । किमिव हि वचनं न कुर्याद् नास्ति वचनस्यातिभार इह तु तदभावात् । तं यथायथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । औत्सर्गिक्यां नासति विशेषवचने ऽपवादो युज्यते । न च प्रतीकोपासको ब्रह्मोपास्ते सत्यपि ब्रह्मेत्यनुगमे किं तु नामादिविशेषब्रह्मरूपतया तथा खल्वयं नामादितन्त्रो न ब्रह्मतन्त्र आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीक इति हि वृद्धाः । ब्रह्माश्रयश्च प्रत्ययो नामादिषु प्रक्षिप्त इति नामतन्त्रः । तस्मान्न तदुपासको ब्रह्मक्रतुः किं तु नामादिक्रतुः । न च ब्रह्मक्रतुत्वे नामाद्युपासकानामविशेषादुत्तरोत्तरोत्कर्षः संभवी । न च ब्रह्मक्रतुस्तदवयवक्रतुः । येन तदवयवापेक्षयोत्कर्षो वर्ण्येत । तस्मात्प्रतीकालम्बनान्विदुषो वर्जयित्वा सर्वानन्यान्विकारालम्बनान्नयत्यमानवो ब्रह्मलोकं न ह्येवमुभयथा भाव उभयथार्थत्वे कांश्चित्प्रतीकालम्बनान्न नयति विकारालम्बनान्विदुषस्तु नयतीत्यभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति अनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

प्रागभूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सतो यतः ।
फलत्वेन प्रसिद्धेश्च मुक्तेरूपान्तरोद्भवः ॥

अभूतस्य घटादेर्भवनं निष्पत्तिर्न पुनरत्यन्तसतोऽसतो वा न जातु गगनतत्कुसुमे निष्पद्येते । स्वरूपावस्थानं चेदात्मनो मुक्तिर्न सा निष्पद्येत । तस्य गगनवदत्यन्तसतः प्रागसत्त्वाभावान्न चास्य बन्धाभावो निष्पद्यते तस्य तुच्छस्वभावस्य कार्यत्वेनातुच्छत्वप्रसङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धेश्च मोक्षस्याकार्यस्य फलत्वानवकल्पनादागन्तुना रूपेण केन चिदुत्पत्तौ स्वेनेति प्राप्तमनूद्यतइति प्राप्तेऽभिधीयते ।

संभवत्यर्थवत्त्वे हि नानर्थक्यमुपेयते ।
बन्धस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते ॥

अनधिगतावबोधनं हि प्रमाणं शाब्दमगत्या कथं चिदनुवादतया वर्ण्यते । सकलसांसारिकधर्मापेतं तु प्रसन्नमात्मरूपमप्रसन्नात्तस्मादेव रूपाद्व्यावृत्तमनधिगतमवबोधयन्नानुवादो युज्यते । न चास्य निष्पत्त्यसंभवः सत इव घटादेः सांव्यवहारिकेण प्रमाणेन बन्धविगमस्यापि निष्पत्तेर्लोकसिद्धत्वात् । विचारासहतया त्वसिद्धिरुभयत्रापि तुल्या न ह्यसदुत्पत्तुमर्हतीति असकृदावेदितम् । अन्धो भवतीति स्वप्नावस्था दर्शिता । बाह्येन्द्रियव्यापाराभावाद्रोदितीव जाग्रदवस्था दुःखशोकाद्यात्मकत्वादिनाशमेवापीत इति सुषुप्तिः एवकारस्त्वेवार्थे नावधारणे ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ननु ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतइति पौर्वापर्यश्रवणात् स्वरूपनिष्पत्तेरन्या ज्योतिरुपसंपत्तिस्तथा च भौतिकत्वेपि न मोक्षव्याघातः। भवेदेतदेवं यदि ज्योतिरुपसंपद्य तत्परित्यजेदिति श्रूयेत। तदध्याहारेपि तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यं तदपरित्यागे च ज्योतिषैव स्वेन रूपेणेति गम्यते। तस्य च भूतत्वे विकारत्वान्मरणधर्मकत्वप्रसिद्धेरमुक्तित्वमिति प्राप्ते प्रत्युच्यते।

ज्योतिष्पदस्य मुख्यत्वं भौतिके यद्यपि स्थितम्।
तथापि प्रक्रमाद्वाक्यादात्मन्येवात्र युज्यते॥

परं ज्योतिरिति हि परपदसमभिव्याहारात् परत्वस्य चानपेक्षस्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेर्ज्योतिषि चापरे किं चिदपेक्ष्य परत्वात्परं ज्योतिरिति वाक्यादात्मैवात्र गम्यते प्रकरणं चोक्तम्। यत्संपद्य निष्पद्यतइति तन्मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत्। तस्माज्ज्योतिरुपसंपन्नो मुक्त इति सूक्तम्॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्रतत्रोपपादितं तथापि स तत्र पर्यैतीत्याधाराधेयभावव्यपदेशस्य संपत्तृसंपत्तव्यभावव्यपदेशस्य च समाधानार्थमाह।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य यथा य आत्मा ऽपहतपाप्मेत्यादिः। तथाऽज्ञातज्ञापनं विधिः। यथा स तत्र पर्यैति

जक्षत् रममाण इति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्येतदज्ञातज्ञापनं विधिः । सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः । नायमुद्देशो विधेयान्तराभावात् । नापि विधिरप्रतिपाद्यत्वात् । सिद्धवद्व्यपदेशात्तन्निर्वचनसामर्थ्यादयमर्थः प्रतीयते तएते उपन्यासादयः । एतेभ्यो हेतुभ्यः ।

भावाभावात्मकै रूपैर्भाविकैः परमेश्वरः ।
मुक्तः संपद्यते स्वैरित्याह स्म किल जैमिनिः ॥

न च चित्स्वभावस्यात्मनो ऽभावात्मानो ऽपहतपाप्मत्वादयो भावात्मानश्च सर्वज्ञत्वादयो धर्मा अद्वैतं घ्नन्ति । नो खलु धर्मिणो धर्मा भिद्यन्ते । मा भूद्गवाश्ववद्धर्मिधर्मभावाभाव इति जैमिनिराचार्य उवाच ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

अनेकाकारतैकस्य नैकत्वान्नैकता भवेत् ।
परस्परविरोधेन न भेदाभेदसंभवः ॥

न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसंभवः । न चेदात्मनो भिद्यन्ते द्वैतापत्तेरद्वैतश्रुतयो व्यावर्तेरन् । अथ न भिद्यन्ते तत एकस्मादात्मनो ऽभेदान्मिथोपि न भिद्येरन् । आत्मरूपवत् । आत्मरूपं वा भिद्येत । भिन्नेभ्योनन्यत्वान्नीलपीतरूपवत् । न च धर्मिण आत्मनो न भिद्यन्ते मिथस्तु भिद्यन्तइति साम्प्रतम् । धर्म्यभेदेन तदनन्यत्वेन तेषामप्यभेदप्रसङ्गात् । भेदे वा धर्मिणोपि भेदप्रसङ्गादि-

त्युक्तम् । भेदाभेदौ च परस्परविरोधादेकत्राभावन्न संभवत इत्युपपादितं प्रथमे सूत्रे । अभावरूपाणामद्वैताविरुद्धत्वेपि तस्य पाप्मादेः काल्पनिकतया तदधीननिरूप(१)णतया तेषामपि काल्पनिकत्वमिति न तात्त्विकी तद्धर्मता सिध्यते । एतेन सत्यकामसर्वज्ञसर्वेश्वरत्वादयोप्यौपाधिका व्याख्याताः । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेनाव्यपदेशेन चैतन्यमात्रात्मनाभिनिष्पद्यमानस्य मुक्तावात्मनोर्थशून्यैरेवापहतपाप्मसत्यकामादिशब्दैर्व्यपदेश इत्यौडुलोमिर्मेने । तदिदमुक्तं "शब्दविकल्पजा एवैते"ऽपहतपाप्मत्वादयो न तु सांव्यवहारिका अपीति ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

तदेतदतिशौण्डीरमौडुलोमेर्न मृष्यते ।

बादरायण आचार्यो मृष्यन्नपि हि तन्मतम् ॥

एवमपीत्यौडुलोमिमतमनुजानाति । शौण्डीरं तु न सहत इत्याह । "व्यवहारापेक्षये"ति । एतदुक्तं भवति । सत्यं तात्त्विकानन्दचैतन्यमात्र एवात्मापहतपाप्मसत्यकामत्वादयस्त्वौपाधिकतया ऽतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणोपनीततया लोकसिद्धा नात्यन्तासन्तो येन तच्छब्दा राहोः शिर इतिवदवास्तवा इत्यर्थः ॥

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

(१) निरूपणानामिति—पा० ३ ।

यत्नानपेक्षः संकल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः ।
न दृष्टः सोऽत्र यत्नस्य लाघवादवधारितः ॥

लोके हि कं चिदर्थं चिकीर्षुः प्रयतते प्रयतमानः समीहते समीहानस्तमर्थमाप्नोतीति क्रमो दृष्टः । न त्विच्छानन्तरमेवास्येष्यमाणमुपतिष्ठते । तेन श्रुत्यापि लोकवृत्तमनुरुध्यमानया विदुषस्तादृश एव क्रमोऽनुमन्तव्यः । अवधारणं तु संकल्पादेवेति लौकिकं यत्नगौरवमपेक्ष्य विद्याप्रभवतो विदुषो यत्नलाघवात् । यल्लघु तदसत्कल्पमिति । स्यादेतत् । यथा मनोरथमात्रोपस्थापिता स्त्री स्त्रैणानां चरमधातुविसर्गहेतुः । एवं पित्रादयोऽप्यस्य संकल्पोपस्थापिताः कतिपयन्ते स्वकार्यायेत्यत आह । "न च संकल्पमात्रसमुत्थाना" इति । सन्ति हि खलु कानि चिद्वस्तुरूपसाध्यानि कार्याणि यथा स्त्रीवस्तुसाध्यानि दन्तक्षतमणिमालादीनि । कानि चित्तु ज्ञानसाध्यानि यथोक्तचरमधातुविसर्गरोमहर्षादीनि । तत्र मनोरथमात्रोपनीते पित्रादौ भवन्तु तज्ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्याणि न तु तत्साध्यानि भवितुमर्हन्ति । न हि स्त्रैणस्य रोमहर्षादिवद्भवन्ति स्त्रीवस्तुसाध्या मणिमालादयस्तदिदमुक्तं पुष्कलभोगमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

पित्रादीनां समुत्थानं संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ।
न चानुमानबाधोऽत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥

प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थं गोचरयन्ती न प्रमाणान्तरेण शक्या बाधितुम् । अनुमानमेव तु स्वोत्पादाय

पक्षधर्मत्वादिवन्मानान्तराबाधितविषयत्वं स्वसामग्रीमध्यपातेनापेक्ष्यमाणं सामग्रीखण्डनेन तद्विरुद्धया श्रुत्या बाध्यते। अत एव नरशिरःकपालादिशौचानुमानमागमबाधितविषयतया नोपपद्यते। तस्माद्विद्याप्रभावाद्विदुषां संकल्पमात्रादेव पित्राद्युपस्थानमिति साम्प्रतम्। तथाऽऽगमिनः। को हि योगप्रभावादृते ऽगस्त्यइव समुद्रं पिबति स इव दण्डकारण्यं सृजति। तस्मात्सर्वमवदातम्॥

अभावं बादरिराह ह्येवम्॥१०॥

अन्ययोगव्यवच्छित्त्या मनसेति विशेषणात्।
देहेन्द्रियवियोगः स्याद्विदुषो बादरेर्मतम्॥

अनेकधाभावस्वर्द्धिप्रभावभुवो मनोभेदाद्वा स्तुतिमात्रं वा कथं चिद्भूमविद्यायां निर्गुणायां तदसंभवात् असतापि हि गुणेन स्तुतिर्भवत्यवेति॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥११॥

शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः।
न चार्थसंभवे युक्तं स्तुतिमात्रमनर्थकम्॥

न हि मनोमात्रभेदे स्फुटतरो ऽनेकधाभावो यथा शरीरेन्द्रियभेदे। अत एव सौभरेरभिविनिर्मितविविधदेहस्यापर्यायेण मान्धातृकन्याभिः पञ्चाशता विहारः पौराणिकैः स्मर्यते। न चार्थसंभवे स्तुतिमात्रमनर्थकमवकल्पते। संभवति चास्यार्थवत्त्वम्। यद्यपि निर्गुणायामिदं भूमविद्यायां पठ्यते तथापि तस्याः पुरस्तादनेन सगुणावस्थागतेनैश्वर्येण निर्गुणैव विद्या स्तूयते। न चान्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशे-

षणम् । अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात् । यथा चैत्रो धनुर्धरः । तस्मान्मनःशरीरेन्द्रिययोग ऐश्वर्यशालिनां नियमेनेति मेने जैमिनिः ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

मनसेति केवलमनोविषयां च स एकधा भवति त्रिधा भवतीति शरीरेन्द्रियभेदविषयां च श्रुतिमुपलभ्यानियमवादी खलु बादरायणो नियमवादौ पूर्वयोर्न सहते । द्विविधश्रुत्यनुरोधात् । न चायोगव्यवच्छेदेनैवंविधेषु विशेषणमवकल्पते । कामेषु हि रमणं समनस्केन्द्रियेण शरीरेण पुरुषाणां सिद्धमेवेति नास्ति शङ्का मनोयोगस्येति तद्व्यवच्छेदो व्यर्थः सिद्धस्य तु मनोयोगस्य तदन्यपरिसंख्यानेनार्थवत्त्वमवकल्पते । तस्माद्दामेनाक्ष्णा पश्यतीतिवदत्रान्ययोगव्यवच्छेद इति साम्प्रतम् । "द्वादशाहवदि"ति ।

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदने ।
अहीनत्वं च यजतिचोदने सति गम्यते ॥

द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरित्युपायिचोदनेन य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति च द्वादशाहस्य सत्रत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते । एवं तस्यैव द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यजतिचोदनेन नियतकर्तृपरिमाणत्वेन द्विरात्रेण यजेतेत्यादिवदहीनत्वमपि गम्यतइति सम्प्रति शरीरेन्द्रियाभावेन मनोमात्रेण विदुषः स्वप्नवत्सूक्ष्मो भोगो भवति । कुतः । उप-

पत्तेः । मनसैतानिति श्रुतेः । यदि पुनः सुषुप्तवदभोगो भवेत् । नैषा श्रुतिरुपपद्येत । न च स शरीरवदुपभोगः शरीराद्युपादानवैयर्थ्यात् । सशरीरस्य तु पुष्कलो भोग इत्यप्युपपत्तेरित्यनुषञ्जनीयम् । तदिदमुक्तं सूत्राभ्याम् ॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

इति ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥१५॥

वस्तुतः परमात्मनोऽभिन्नोप्ययं विज्ञानात्माऽनाद्यविद्याकल्पितप्रादेशिकान्तःकरणावच्छेदेनानादिजीवभावमापन्नः प्रादेशिकः सन्न देहान्तराणि स्वभावनिर्मितान्यपि नानाप्रदेशवर्त्तीनि सान्तःकरणो युगपदावेष्टुमर्हति । न चात्मान्तरं स्रष्टुमपि सृज्यमानस्य स्रष्टृतिरेकेणानात्मत्वादात्मत्वे वा कर्तृकर्मभावाभावाद्भेदाश्रयत्वादस्य । नाप्यन्तःकरणान्तरं तत्र सृजति सृज्यमानस्य तदुपाधित्वाभावात् । अनादिना खल्वन्तःकरणेनौत्पत्तिकेनायमवरुद्धो नेदानीन्तनेनान्तःकरणेनोपाधितया संबन्धुमर्हति । तस्माद्यथा दारुयन्त्रं तत्प्रयोक्त्रा चेतनेनाधिष्ठितं सकृदिच्छामनुरुध्यते । एवं निर्माणशरीराण्यपि सेन्द्रियाणीति प्राप्ते प्रत्यभिधीयते ।

शरीरत्वं न जातु स्याद्भोगाधिष्ठानतां विना ।
स त्रिधेति शरीरत्वमुक्तं युक्तं च तद्विभौ ॥

स त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधेत्यादिका श्रुति-

विदुषो नानाभावमाचक्षमाणा भिन्नशरीरेन्द्रियोपाधिसंबन्धेऽवकल्पते। नादेहहेतुभेदे न हि यन्त्राणि भिन्नानि निर्माय वाहयन्यन्त्रवाहो नानात्वेनापदिश्यते। भोगाधिष्ठानत्वं च शरीरत्वं नाभोगाधिष्ठानेषु यन्त्रेष्विव युज्यते। तस्माद्देहान्तराणि सृजति। न चानेनाधिष्ठितानि देहपक्षे वर्तन्ते। न च सर्वगतस्य वस्तुतो विगलितप्रायाविद्यस्य विदुषः पृथग्जनस्येवौत्पत्तिकान्तःकरणवश्यता येन तदौत्पत्तिकमन्तःकरणमागन्तुकान्तःकरणान्तरसंबन्धमस्य वारयेत् तस्माद्विद्वान् सर्वस्य वशी सर्वेश्वरः सत्यसंकल्पः सेन्द्रियमनांसि शरीराणि निर्माय तानि चैकपदे प्रविश्य तत्तदिन्द्रियमन्तःकरणैस्तेषु लोकेषु मुक्तो विहरतीति साम्प्रतम्। प्रदीपवदिति तु निदर्शनं प्रदीपैक्यं प्रदीपव्यक्तिषूपचर्यते भिन्नवर्तिवर्तिनीनां भिन्नव्यक्तीनां भेदात्। एवं विद्वान् जीवात्मा देहभेदेप्येक इति परामर्शार्थः(१)। एकमनोवर्तिनीत्येकाभिप्रायवर्तिनीत्यर्थः। संपन्नः केवलो मुक्त इत्युच्यते। न चैतस्येत्थंभावसंभवः श्रुतिविरोधादित्युक्तमर्थजातमाक्षिपति। "कथं पुनर्मुक्तस्ये"ति। "सलिल" इति। सलिलमिव सलिलः सलिलप्रातिपदिकात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्युपमानादाचारे क्विपि कृते पचाद्यचि च कृते रूपम्। एतदुक्तं भवति। यथा सलिलमम्भोनिधौ प्रक्षिप्तं तदेकीभावमुपयाति। एवं इहापि ब्रह्मणेति। अत्रोत्तरं सूत्रम्॥

(१) परमार्थ इति—पा० ३।

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमा-विष्कृतं हि ॥ १६ ॥

आसु काश्चिच्छ्रुतयः सुषुप्तिमपेक्ष्य काश्चित्तु संपत्तिं तद-धिकारात् । ऐश्वर्यश्रुतयस्तु सगुणविद्याविपाकावस्थापेक्षा मुक्त्यभिसंधानं तु तदवस्थासत्तेर्यथा ऽरुणदर्शने संध्यायां दिवसाभिधानम् ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्नि-हितत्वाच्च ॥ १७ ॥

स्वाराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः स्यान्निरङ्कुशः ।
स्वकार्यईश्वराधीनसिद्धिरप्यत्र साधकः ॥

आप्नोति स्वाराज्यं सर्वे ऽस्मै देवा बलिमावहन्ति । स-र्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो विदुषः परब्र-ह्मण इवान्यानधीनत्वमैश्वर्यमवगम्यते । नन्वस्य ब्रह्मोपास-नालब्धमैश्वर्यं कथं ब्रह्मानधीनं न तु स्वभावो न हि कारणाधीनजन्मानो भावाः स्वकार्ये स्वकारणमपेक्षन्ते । किं त्वत्र ते स्वतन्त्रा एव यथाहुः ।

मृत्पिण्डदण्डचक्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।
उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥

न च विदुषां परमेश्वराधीनैश्वर्यसिद्धित्वाद्गतमैश्वर्यं येन लौकिका एव राजानो महाराजाधीनाः स्वव्यापारे विद्वांसः परमेश्वराधीना भवेयुर्न खलु यदधीनोत्पादं यस्य रूपं तत्त

द्रूपादूनं भवतीति कश्चिन्नियमः। तत्समानां तदधिकानां च दर्शनात्तथा ह्यन्तेवासी गुर्वधीनविद्यः तत्समस्तदधिको वा दृश्यते। दुष्टसामन्ताश्च पार्थिवाधीनैश्वर्याः पार्थिवाः स्पर्धमानास्तान्विजयमाना वा दृश्यन्ते तदिह निरतिशयैश्वर्यत्वात् परमेश्वरस्य मा नाम भूवन् विद्वांसस्ततोधिकास्तत्समास्तु भविष्यन्ति। तथा च न तदधीनाः। न हि समप्रधानभावानामस्ति मिथोपेक्षा। तदेते स्वतन्त्राः सन्तस्तद्व्यापारे जगत्सर्जनेपि प्रवर्तेरन्निति प्राप्ते प्रत्यभिधीयते।

नित्यत्वादनपेक्षत्वात् श्रुतेस्तत्प्रक्रमादपि।
ऐकमत्याच्च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता॥

जगत्सर्गलक्षणं हि कार्यं कारणैकस्वभावस्यैव हि भवतु आद्यो कार्यकारणस्वभावस्य। तत्रोभयस्वभावस्य स्वोत्पत्तौ मूलकारणापेक्षस्य पूर्वसिद्धः परमेश्वर एव कारणमभ्युपेतव्य इति स एवैकोस्तु जगत्कारणम् तस्यैव नित्यत्वेन स्वकारणानपेक्षस्य क्लृप्तसामर्थ्यात्। कल्प्यसामर्थ्यास्तु जगत्सर्जनं प्रति विद्वांसः। न च जगत्स्रष्टृत्वमेषां श्रूयते श्रूयते त्वत्रभवतः परमेश्वरस्यैव। तमेव प्रकृत्य सर्वासां तच्छ्रुतीनां प्रवृत्तेः। अपि च समप्रधानानां हि न नियमवदैकमत्यं दृष्टमिति यदैकः सिसृक्षति तदैवेतरः संजिहीर्षतीत्यपर्यायेण सृष्टिसंहारौ स्याताम्। न चोभयोरपीश्वरत्वव्याघातादेकस्य तु तदाधिपत्ये तदभिप्रायानुरोधिनां सर्वेषामैकमत्योपपत्तेरदोषः। तत्रागन्तुकानां कारणाधीनजन्मैश्वर्याणां (१)

(१) अगृह्यमाणेति—पा० ३।

गृह्यमाणाविशेषतया समत्वान्नित्यैश्वर्यशालिनो गृह्यन्ते ते-भ्यो विशेष इति स एव तेषामधीश इति तत्तन्त्रा विद्वांस इति परमेश्वरव्यापारस्य सर्गसंहारस्य नेशते । पूर्वपक्षिणो नुशयबीजमाशङ्क्य निराकरोति ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं तस्मात्ततो न्यूनमणिमादिमात्रं स्वाराज्यं न तु जगत्स्रष्टृत्वम् । उक्तान्न्यायात् ॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

एतावानस्य महिमेति विकारवर्ति रूपमुक्तम् । ततो ज्यायांश्चेति निर्विकारं रूपम् । तथा पादोस्य विश्वा भूतानीति विकारवर्त्ति रूपं त्रिपादस्यामृतं दिवीति निर्विकारमाह रूपं दर्शयतश्चापरे श्रुतिस्मृती निर्विकारमेव रूपं भगवतस्ते च पठिते । एतदुक्तं भवति । यदि ब्रूषे सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमाने यथा तद्गुणस्य निरवग्रहत्वमपि वस्तुतोस्तीति निरवग्रहत्वं च विदुषा प्राप्तव्यमिति तदनेन व्यभिचारयते यथा सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमाने वस्तुतः स्थितमपि निर्विकाररूपं न प्राप्यते तत्कस्य हेतोरतत्क्रतुत्वादुपासकस्य । तथा तद्गुणोपासनया वस्तुतः स्थितमपि निरवग्रहत्वं नाप्यते । तत्त्वोपासासनात्तु पुरुषक्रतुत्वात् । उपासकस्य तदक्रतुत्वं च निरवग्रहत्वस्योपासनविध्यगोचरत्वाद्विध्यधीनत्वाच्चोपासनात्तु

पुरुषस्वातन्त्र्याभावात् स्वातन्त्र्ये वा प्रातिभत्वप्रसङ्गादिति ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

न केवलं स्वाराज्यस्येश्वराधीनतया जगत्सर्जनम् साक्षाद्भोगमात्रेण तेन परमेश्वरेण साम्याभिधानादपि व्यपदेशलिङ्गादिति । भूतान्यवन्ति प्रीणयन्तीति भोजयन्तीति यावत् । सूत्रान्तरावतारणाय शङ्कते । "नन्वेवं सति सातिशयत्वादि"ति । यद्व परमेश्वरस्यातिशयेन वर्तत इति विदुष ऐश्वर्यं सातिशयम् यच्च सातिशयं तच्च कार्यं यथा लौकिकमैश्वर्यम् तदनेन कार्यत्वमुक्तम् । तथा च कार्यत्वादन्तवत्प्राप्तमिति तच्च न युक्तमानन्त्येन तद्विदुषां तत्र प्रवृत्तिरिति । अत उत्तरं पठति ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

किमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तानामैश्वर्यस्यान्तवत्त्वं त्वया साध्यते । आहो स्विच्चन्द्रलोकादिवद् ब्रह्मलोकादेतल्लोकप्राप्तिमुक्तेरन्तवत्त्वम् । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनम । उत्तरत्र तु श्रुतिस्मृतिविरोधः । तद्विधानां च क्रममुक्तिप्रतिपादनादिति । तत्त्वमसिवाक्यार्थैकोपासनापरान्प्रत्याह । "सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसामि"ति । द्विधाविद्यातमः निरुपाधिब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वदर्शनम् । न चैतन्निर्वाणं स्वरूपावस्थानलक्षणं कार्यं येनानित्यं स्यादित्याह । "नित्यसिद्धे"ति ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शङ्करभगवत्पादभाष्यवि-

भागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्त

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

भङ्क्त्वा वन्द्यसुरेन्द्रवृन्दमखिलाविद्योपधानातिगं
येनाम्नायपयोनिधेर्नयमथा ब्रह्मामृतं प्राप्यते ।
सोऽयं शाङ्करभाष्यजातविषयो वाचस्पतेः सादरं
संदर्भः परिभाव्यतां सुमतयः स्वार्थेषु को मत्सरः

अज्ञानसागरं तीर्त्वा ब्रह्मतत्त्वमभीप्सताम् ।
नीतिनौकर्णधारेण मया ऽपूरि मनोरथः ॥ २ ॥

यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥ ३

समचैषं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥ ४ ॥

नृपान्तराणां मनसाप्यगम्यां
भ्रूक्षेपमात्रेण चकार कीर्तिम् ।
कार्तस्वरासारसुपूरितार्थ-
सार्थः स्वयं शास्त्रविचक्षणश्च ॥ ५ ॥

नरेश्वरा यच्चरितानुकार-
मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।
तस्मिन् महीपे महनीयकीर्तौ
श्रीमन्नृगे ऽकारि मया निबन्धः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

00044438

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 18 July, 2018